

AZ ÍRÁS ÉS AZ ÍROTT SZÓ HATALMA

Emberek és kontextusok

9.

Vajda András

AZ ÍRÁS ÉS AZ ÍROTT SZÓ HATALMA

AZ ÍRÁS A MINDENNAPOKBAN
EGY MAROS MENTI TELEPÜLÉSEN

Kolozsvár, 2013

Sorozatszerkesztők:
Dr. Keszeg Vilmos
Dr. Szikszai Mária

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013
© Vajda András, 2013

A kötet megjelenését támogatta
az NKA, az MTA és a Bethlen Gábor Alap

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke
Tördelés: Sütő Ferenc

Készült a Gloria Nyomdában
Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
VAJDA, ANDRÁS

**Az írás és az írott szó hatalma : az írás a mindennapokban
egy Maros menti településen / Vajda András. - Cluj-Napoca :**
Societatea Muzeului Ardelean, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-606-8178-90-5

821.511.141(498)-94
008(498) Dumbrăvioara)

TARTALOM

BEVEZETŐ	9
FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK	13
A kutatás időkerete	13
Módszerek	15
Megfigyelési helyzetek és a megfigyelés típusai	17
Források	19
Adatrögzítés és feldolgozás	21
Az értelmezés módszerei	23
KONTEXTUSOK	
(TÁRSADALMI, GAZDASÁGI, KULTURÁLIS KONTEXTUSOK)	25
A település földrajzi fekvése	26
Közigazgatási és táji hovatartozás.	
Kulturális kontextus	27
A település a (szak)irodalomban.	
Irodalmi, történeti, néprajzi reprezentációk	29
Klasszifikáció(k).	31
Társadalmi változások	33
Gazdasági mozgalmak.	38
Oktatás és alfabetizáció	41
Kulturális intézmények és kulturális élet	45
Közüntézmények és intézményesülés	48
Infrastruktúra és modernizáció	51
ÍRÁSHASZNÁLAT ÉS ÍRÁSFUNKCIÓK A NYILVÁNOS TÉRBEN	53
Sároemberke információs központjai.	53
A profán terek íráshasználata.	58
Közüntézmények, kereskedelmi egységek, névtáblák.	58
A kommunikált tartalom és a médiumok	59
A kulturális és szórakoztató műsorok közzétételének médiumai	62
Politikai pártok és a nyilvános terek használata	63
Szóbeliség és írásbeliség: a hatalom kommunikációs stratégiái	65
A szakrális terek íráshasználata	67
A református templom és környezete	69
Írott szövegek a református templomban és környékén.	72
A református templom köré csoportosuló szövegek funkciói	77
Összefoglalás.	79

AZ ÍROTT SZÖVEGEK RENDSZERE(I), A PARASZTIRATTÁRAK	81
Elméleti kiindulópontok	81
Az írott szövegek rendszerezése és az erre irányuló kutatások	81
Archívumok, levéltárak, irattárak.	84
Tipológia.	86
Adaptációk	88
A Mózes család irattára	89
A nagycsalád és a generációk.	90
Az irattár szerkezete és szövegtípusai	94
Az irattár helye és szerepe a családi élettérből	100
A Szabó Kádár család irattára	102
A nagycsalád és a generációk.	102
Az irattár szerkezete és szövegtípusai	109
Az irattár helye és szerepe a családi élettérből	117
A Berekméri család irattára	119
A nagycsalád és a generációk.	119
Az irattár szerkezete és szövegtípusai	128
Az irattár helye és szerepe a családi élettérből	139
Habitusok: a használat és a megőrzés típusai	142
Az írás, az iratok és az irattár funkciói	144
Miről „beszélnek” a parasztirattárak?	149
Összefoglalás.	150
AZ ÍRÁS KONTEXTUSAI	159
Írás, kommunikáció, történelem:	
második világháborús katonalevelek	159
A levélírás története	159
A levélírás a kutatásokban	162
Sáromberki második világháborús levelek.	166
Levélközösségek – levelező társadalom	168
Íráskényszer: a katonák levelezési szokásai	169
A levelek szerkezete	172
A levelek és az emlékezet:	
a világháború narratív reprezentációi a személyes iratokban	178
Összefoglalás	183
Emlékversek	185
Az emlékversírás hagyománya	185
Emlékfüzetek és emlékversírás a sáromberki társadalomban	187
Az emlékfüzetek szerkezete	192
Az emlékfüzetek funkciói	195
Összefoglalás	197

Verselők, versek, vershelyzetek: amatőr írók	198
Amatőr írók és kontextusok	199
A versírás helyi hagyománya	202
Esetelemzés: egy betolakodó író és könyvének története	205
Összefoglalás	210
Emlékezés és a személyes múlt megalkotása:	
népi önéletírások	211
Az önéletírások kiadása és kutatása	211
Élettörténetek a sáromberki társadalomban	216
Berekméri István Andrásé élettörténete	218
Biografikus stratégiák	221
Visszaemlékezés és megszerkesztés: a múlt felidézése	227
A történet struktúrája	228
A hatalmi, hivatalos beszédmód hatása az élettörténet szövegére.	234
Az élettörténet funkciói – az élettörténet használata	235
Összefoglalás	237
A történetírás helyi specialistái: a rólunk szóló történelem	238
A lokális történelem alakzatai a sáromberki társadalomban	240
Mózes András biográfiája.	241
A kéziratos falumonográfia szerkezete	242
Szerzői intenciók és habitusok	243
Összegzés	248
ÍRÁSFUNKCIÓK, ÍRÁSHASZNÁLAT	251
KÖVETKEZTETÉSEK.	259
AZ ADATTÁRRÓL	267
IRODALOM	269
HELYNÉVMUTATÓ	291
REZUMAT	293
SUMMARY.	297
TÉRKÉPEK	301
KÉPMELLÉKLET	305

BEVEZETŐ

Az írásbeliség terminus „azt a kommunikációtörténeti korszakot [jelöli], amely az írás kognitív és társadalomformáló hatásaitól mentes elsődleges szóbeliség és a hangzó szó elektromos-elektronikus média által közvetített újbóli megerősödésének következményeként megjelenő másodlagos szóbeliség kora közé ékelődik” (Demeter T. 2004: o. n.). Ezzel szemben Hajnal István e fogalom bevezetésével „az írás társadalombeliségére utal, arra, hogy az írás-használat mindig sajátos társadalmi kontextusban jelentkezik” (Kosárkó L. 2000: 113). S mint ilyen, arra hívja fel a figyelmet, hogy az íráskutatásnak [paleográfia] át kell alakulnia „az egész írásbeliség minden körülményeinek, összefüggésének vizsgálatává, az írásemlék önmagában érdekelt bennünket, keletkezésének (és használatának) összes körülményei: az írás, az írásgyakorlat, az író: s mindannyinak szerepe a társadalmi élet vonatkozásában” (Kosárkó L. 2000: 113–114). A francia íráskutatás pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az írás nem pusztán forrásteremtés, irodalmi tevékenység, hanem társadalmi tény (Terbócs A. 1999: 145). A kutatás számára tehát nem a tartalom, hanem elsősorban az íráshasználat ténye és motivációja a fontos.

Elemzésem tárgyát egy Maros menti település (Sáromszék) írott népi/populáris kultúrájának (írásbeliségének) vizsgálata képezi. Azt vizsgálom, hogy az írás mint gyakorlat, technika¹ és mint kulturális jelenség, textus hogyan szervezi, alakítja egy lokális társadalom kollektív és individuális életvilágát. Az egyes szövegtípusoknak és a hozzájuk tapadó funkcióknak az elkülönítése, időbeli alakulásuk elemzése mellett az íráshoz mint cselekvéshez és mint szövegtárgyhoz² kapcsolódó aktuális funkcióinak, az írás alkalmazásának és a hozzá fűződő írásszokásoknak szinkron vizsgálata foglalkoztat.

„A kultúra – írja Keszeg Vilmos – nem anyagi, hanem anyagi jelenségek kognitív rendszere” (Keszeg V. 1996: 5). Nem csupán az iratok a maguk tárgyi mivoltában, vagy az iratok tartalma, tipológiai rendszere fontos, hanem az is, hogy mit gondolnak az írásról és az írott dokumentumokról a használói/termelői, és ebből adódóan hogyan viszonyulnak hozzá. Ezért elsősorban adott személyek adott helyzetekben gyakorolt egyedi és egyszeri írásszokásai érdekelnek, valamint az, hogy ezeken keresztül mennyiben érthető meg (érthető meg másként) a település.

Olyan – talán túlságosan is sokszor kimondott vagy éppen elhallgatott – kérdések húzódnak meg a kutatás hátterében, mint: melyek azok a kommunikációs aktusok, melyeket az oralitás ellenében vagy azt kiegészítve az íráson keresztül bonyolít le egy közösség, és ez a megosztás hogyan hat ki a helyi íráshasználatra? Mennyire kiterjedt az iratok és az írás helyi termelése és használata? Ez milyen viszonyban van a társadalmi

¹ Hajnal István szavaival „objektívációs készség” (idézi Kosárkó L. 2000: 111).

² A szövegtárgy fogalmát a néprajzi (írásantropológiai) elemzésekben Keszeg Vilmos honosította meg ’tárgy funkcióban használt szöveg, valamint tárgyfelirat’ jelentésben (l. Keszeg V. 1989: 3–4., 1997: 241–249.).

és gazdasági tér átalakulásával? Milyen funkciókkal épül be az írás a az egyén és a közösség mindennapjaiba? Milyen írásszokásokat alakít ki az íráshasználat, illetve milyen rítusok kapcsolódnak hozzá? Milyen írói szerepek alakulnak ki a település életterében? Ezek időben hogyan változnak? Milyen kiválasztódási elv alapján sajátítja ki az egyén az „író-specialista” szerepét egy közösségben? Vagy épp ellenkezőleg: a közösség hogyan kényszeríti rá ezt a szerepet az egyénre? Ez a státus hogyan szervezi át az egyén életterét, viszonyrendszereit? Milyen tárgykészlet és szimbolikus reprezentációk kapcsolódnak ezeknek a szerepekhez? Hagyományozódnak-e, és hogyan hagyományozódnak az írásgyakorlás szerepei? Hogyan épülnek bele az egyén életterébe, írásgyakorlatába az előző generációtól fennmaradt írott szövegek? Az írott szövegek a megőrzés, a hagyományozódás, az öröklődés illetve az ezzel járó folyamatos használat és újraértelmezés során milyen szekunder funkciókat öltenek magukra? Végző soron: hogyan válik az írás közösségessé, a mindennapi élet tartozékává?

A kötet első fejezete a források és a feltáró módszerek, a feltárás és rögzítés folyamatait mutatja be. Szándéka szerint a kutatás folyamatába, a kutató „boszorkánykonyhájába” enged betekintést.

Az írás és az írással való élés nem a társadalmi, gazdasági és kulturális környezetből elszigetelt cselekvés. Még a szobája intimitását élvező naplóíró tevékenysége is társadalmilag beágyazott, az őt körülvevő mikro- és makrokontextus által meghatározott, és arra reflektáló tevékenység. Ezért az elemzés következő fejezete ezt a tágabb kontextust igyekszik bemutatni. Célja rámutatni arra, hogy a gazdasági szerkezet változása, az intézményrendszer kiépülése, az alfabetizáció és a modernizáció helyi szinten szorosan összefonódnak az irattermeléssel és az íráshasználat intenzitásával. Emellett a közösség tagjai között némelyeknek írásszerepeket biztosítottak, másokat meg az előbbieik szolgáltatásainak igénybevételére kényszerítettek.

Egy-egy település területén számos írás olvasható. Ezek felmérése azonban több okból is nehézségekbe ütközik. A nyilvános területek iratai ugyanis nagyon gyorsan átalakulnak, kicserélődnek, elhasználódnak. A 2008-as helyhatósági választások idején több alkalommal is megesett, hogy mire a fényképezőgépem után szaladtam, hogy a plakát-ragasztás eseményét megörökítsem, addigra már továbbálltak az ezzel megbízott személyek. De maguk a plakátok is hasonló gyorsasággal tűntek el, cserélődtek ki. A szórólapok és a falfirkák esetében szintén ugyanez mondható el. Éppen ezért a nyilvános terekben található feliratok globális felmérése helyett csupán néhány jelenség elemzésére fektettem a hangsúlyt. Elsősorban a hatalom szakrális és profán írott tartalmainak térbeli eloszlására és a hozzájuk kapcsolódó funkciókra figyeltem.

Az elemzés gerincét három parasztirattár bemutatása és értelmezése képezi. A kutatás során ennek a három irattárnak a teljes anyagát tekintetem át és vettem leltárba. A többi esetben csupán egy-egy iratra (irattípusra) vagy a használat módjára figyeltem. Az elemzés ilyen típusú szűkítését mindenképpen indokoltnak, sőt szükségesnek tartottam. Döntésem azzal indokolható, hogy a három irattár elemzése során felvázolt szerkezet, az iratok őrzéséhez és terjedéséhez kapcsolódó habitusok és funkciók terén az újabb

irattárak bevonása nem hozott volna bővülést. A három irattár elemzése kitér az egyes életterek bemutatására, az iratok éves eloszlására, műfaji, nyelvi és keletkezésük szerinti megoszlására, funkcióikra és az őrzés habitusaira.

Az írás kontextusai cím alatt öt olyan esetelemzés szerepel, mely egy-egy konkrét műfaj vagy írásszerep elemzésére vállalkozik. Mivel a vizsgált irattárakban fellelhető hivatalos iratokról, funkcióikról és a hozzájuk kapcsolódó szokásokról az irattárak bemutatásakor hosszabban értekeztem, ezért ebben a fejezetben az elemzést elsősorban a privát iratokra korlátoztam, öt használati kontextust és az ezekben fellelhető írásszerepeket elemeztem. Tudatában vagyok annak, hogy az itt bemutatott szövegek és helyzetek mellett további elemzése is elvégezhető lett volna, de szándékomat – hogy az íráshoz való viszonyok sokszínűségét szemléltessem –, úgy érzem, ennyi is jól kifejezi.

Az elemzést a következtetések zárják. Mivel az egyes fejezetek és alfejezetek végén minden alkalommal sort kerítettem az eredmények összefoglalására, az összegzésben csak a legfontosabbnak ítélt eredményeket soroltam fel egy-egy kulcsszó köré csoportosítva.

A kötethez DVD-melléklet társul, mely a gyűjtés során összegyűlt iratok átírt és digitalizált másolatából és régi családi fényképekből, a kutatás során készült fényképekből és térképekből közöl válogatást. Az adattár DVD-formában való közlése mellett nem csupán terjedelmi okokból döntöttem. Ez a megoldás a vizsgált időben használatban lévő irattípusok és ezek nyelvhasználata bemutatása mellett érzékeltetni tudja az íráshasználatnak az átírás során rejtve maradt sajátosságait (íráskép, íráskészség, anyaghasználat, íróeszköz-használat, alfabetizáltsági fok stb.) is.

Az anyag gyűjtése és rendszerezése során emberek, sorsok, traumák, félelmek, vágyak történeteivel kerültem kapcsolatba, amelyek hol a nyilvános, hivalkodó, hol intim, rejtőzködő írásra bírták az embereket. Titkokat tudtam meg, melyeket még maguk a szövegek elmondói vagy az iratok tulajdonosai sem tudatosítottak minden esetben, és amelyeket én is csak többszöri olvasás után véltem felfedezni. Ezek közül néhányat feldolgoztam, beépítettem az elemzés menetébe, másokat viszont megőriztem, mert úgy érzem, tulajdonosaik is így tartanak helyénvalónak. Az intim beszélgetések és a szövegek magányos fürkészése során szerzett tapasztalatok közlésénél a megfelelő mérték keresése folyamatosan ott motoszkált bennem. De most is, mikor a megszövegezés utolsó szakaszába értem, még mindig kételyek gyötörnek egy-egy döntésem fölől.

A kötet a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Doktori Iskolájában megvédett doktori disszertációm szövegváltozata. Megírásának idején, a teljes doktori képzés időtartamára doktori ösztöndíjban részesültem. A kézirat véglegesítésekor és szerkesztésekor az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesültem. A kötet anyagának összegyűjtésében, valamint a tanulmány megszületésében sokan voltak segítségemre, akiknek ezúton mondok köszönetet. Mindenekelőtt szakirányítómnak, dr. Keszeg Vilmosnak tartozom köszönettel, aki kutatásaimat folyamatosan figyelemmel kísérte, és tanácsokkal látott el a szakirodalomban való tájékozódás, valamint az értelmezés szempontrendszerének megválasztásával kapcsolatban. Továbbá a kolozsvári Magyar Néprajz

és Antropológia Tanszék tanárainak és doktorandusainak, akik a tanszéken tartott megbeszélések alkalmával a kéziratot elolvasták, észrevételeket fűztek hozzá. Külön köszönet illeti opponenseimet, dr. Balogh Balázst, dr. Pozsony Ferencet és dr. Gagyi Józsefet, kiknek észrevételei és javaslatai ösztönzőleg hatottak munkám véglegesítése során. A kötet végleges formájának átolvasásáért és véleményezéséért szintén Keszeg Vilmosnak mondok köszönetet. Köszönet illeti továbbá Vajda Mária Erzsébetet, aki a térképek elkészítésében volt segítségemre. És végül köszönettel tartozom az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, hogy a kiadást lehetővé tette.

FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

Kialakulásuk óta a társadalomtudományok nagy figyelmet fordítanak forrásaikra, módszereikre. Számos áttekintés, összefoglalás született e témában. Ugyanakkor folyamatosan bővül a különböző források és módszerek iránti bizalmatlanságot, az egyes módszerekkel vagy az egyes forrástípusok alapján előállított eredmények, interpretációk relativitását felszínre hozó elméleti megközelítések irodalma is. Ezek a munkák folyamatosan szembetalálják magukat a központi kérdéssel, hogy mennyi az, amit a módszer és amit a kutató szubjektív megérzései, a beleélés/ráhangolódás, és nem utolsósorban mi az, amit ez utóbbi írói kompetenciái tesznek hozzá a végeredményhez. Magyarán: az elemzésben mennyi a módszer és mennyi a varázslat?

Éppen ezért úgy tűnik, hogy nem a siker receptjének keresése és a receptek iránti kétely közötti feszültség tartja életben e téma iránti érdeklődést, sokkal inkább arról van szó, hogy a kutató számára fontos ezeknek a kérdések ismételt felvetése, tisztázása. Olyan beavató rítus ez, mely nélkül írás közben elbizonytalanodik a kutató keze, kételkedni kezd saját kijelentései érvényességében. A módszertani kérdések taglalása tehát nem valami felesleges kitérő, sokkal inkább az a kezdő lépés, mely nélkül szinte lehetetlen az értelmezés elvégzése. Egyfajta etnográfusi/antropológusi paktum, amely nyilvánossá teszi, hogy a kutatás során mennyi és milyen minőségű élmény halmozódott fel, ezzel mi a kutató feladata³ és milyen eredményeket tud (fog) munkája során felmutatni.

A KUTATÁS IDŐKERETE

A kutatás alapjául szolgáló gyűjtésekre kisebb megszakításokkal, intenzívebben vagy csak egy-egy témára koncentrálva 2000–2009 között került sor. 2000-ben, még elsőéves egyetemi hallgatóként egyik félélvzáró dolgozatomban egy sáromberki emlékverses füzet szövegeit, az emlékversírók közösségét, valamint az emlékversírás alkalmait és funkcióit vizsgáltam. Ez az emlékverses füzet képezte az első lépést a település írásbeliségével kapcsolatos kutatások felé. 2001-ben, a helyi református egyházközség lelkipásztortól egy néprajzi-helytörténeti kiállítás megszervezésére kaptam felkérést. A kiállításához a gyűjtésre szeptember-október folyamán került sor. Már a gyűjtés kezdetén az volt a tervem, hogy a kiállítás során a település tárgyi öröksége mellett a közösség íráskultúráját is szemléltetni fogom. A gyűjtőmunka során több alkalommal is visszatértem a kutatásra

³ „A gyűjtő feladata – írja Keszeg Vilmos – (és lehetősége) nem más, mint egy személy (adatközlő) adott helyzetben való viselkedésének értelmezése, szemantikai elemzése” (Keszeg V. 1999: 19).

kiválasztott családokhoz, a kiállításra elkért tárgyak számbavétele során minduntalan rákérdeztem a paraszti/populáris írásbeliség egyes darabjaira, műfajaira és azok használatára is. Sok előismerettel és előítéllettel felvértezve jártam végig a házakat, kutattam át a családtagokkal együtt a szobákat, szekrények fiókjait, kisebb-nagyobb dobozokat, minden olyan helyet, amely írott szövegeket, dokumentumokat tartalmazhat. A gyűjtést 2003-ban, egy helyi néprajzi-falutörténeti múzeum anyagának megalapozása céljából megismételtem, a vizsgálatot további családokra is kiterjesztettem.

Szaktervezőm egy, a fent említett gyűjtések során megismert parasztember élettörténetének elemzését végeztem el. Magiszteri dolgozatomban pedig az elemzést kiterjesztettem a család további három generációjának írásszokásainak és íráshasználatának vizsgálatára, mely dolgozat rövidített változata később tanulmány formájában is megjelent (Vajda A. 2008: 271–286).

2004–2005-ben Keszeg Vilmos irányítása alatt egy, a 20. századi néptanítók élettörténeteire irányuló kutatás keretében egy sáromberki éltanító – Mihály Béla – biográfiáját és közösségi munkásságát rekonstruáltam levéltári dokumentumok, a család tulajdonában fennmaradt fényképek és iratok, valamint az egykori munkatársak, diákok emlékei alapján (l. Vajda A. 2007: 97–155). E kutatás során számos olyan, a helyi iskolatörténetre és az alfabetizáció történetére vonatkozó adatot is összegyűjtöttem, melyeket jelen dolgozatomba szintén beépítettem és felhasználtam.

A dolgozat címében foglalt problémára orientált átfogó és koncentrált megfigyelésre, a tágabb összefüggések keresésére és elemzésére 2004-től kezdődően, a doktori programba való beiratkozásomat követően került sor. Ez az összegyűjtött anyag rendszerezését, valamint az anyagelemzéshez szükséges további források és adatok feltérképezését, kiegészítő gyűjtések elvégzését jelentette. Ugyanakkor néhány újabb kutatási probléma kijelölésére és elemzésére is sor került.

A kutatást egy közel két évtizednyi szocializáció előzte meg. Tévedés ne essék, itt nem a részt vevő megfigyelés módszertana értelmében vett beilleszkedési szakasról van szó, sokkal inkább arról, hogy életem első közel húsz évében magam is a vizsgált közösség (aktív) tagja voltam, és a tanulmányi éveim alatt is rendszeresen hosszabb-rövidebb időt töltöttem ebben a közösségben, környezetben. A településről és tagjairól, valamint a róluk szóló történetekről már azelőtt számos ismeretem volt, hogy néprajzi gyűjtőmunkába kezdtem volna.

Gyermekkoromban hallottam nagyszüleimet, szüleimet, rokonaimat beszélgetni Mózes András teológiai professzornak a településről készített monográfiájáról vagy Berekméri István Andrásé verseiről, élettörténetéről. Élénk emlékeim vannak az 1986-ban végzett templomfelújításról, az akkor a toronygombba elhelyezett rövid falutörténet pedig a konfirmációt megelőző vallásórák idején a vallásoktatás részét képezte.

Számtalanszor settenkedtem be nagyszüleimhez, ahol a régi iratokat egy nagyobb, pávakat ábrázoló fémdobozban őrizték. A piros-fehér-zöld fonállal átfűzött, számomra olvashatatlan írásokról, egy Horthy Miklós Erdélybe történő bevonulását ábrázoló olajlenyomatról (melyet szintén e kazetta őrzött) nagyszüleim és nagybátyám meséltek. És

bár tartalmukra már alig emlékszem, az érzésre (a sejtésre), hogy ezek az iratok családunk számára valami megmagyarázhatatlan okból nagyon fontosak, annál inkább. Némi túlzással azt is mondhatnám: kutatói magatartásomat, érdeklődési területem kiválasztását ezek a gyermekkori érzelmek kanalizálták az íráskutatás irányába.

A kutatás során az egyes családoktól összegyűjtött iratok a 19. század végétől a 2000-es évek elejéig terjedő időszak írásgyakorlatát és -használatát tükrözik. A legkorábbi szarmazó irat a Szabó Kádár család irattárából került elő, ez egy 1878-ból szarmazó, a szászrégeni királyi járásbíróságra beadott kérvény. Az említett irattárban emellett még két irat szarmazik a 19. századból (1882-ből, illetve 1892-ből). A Berekméri család irattárában pedig egy egyházi énekeket tartalmazó kötet lapjain található 6 bejegyzés, mely alatt az 1898-as évszám szerepel. A gyűjtés során ezen kívül előkerült egy 1883-ból szarmazó elemi népiskolai bizonyítvány és nyolc, 1895-ből szarmazó végzés is. Az elemzésbe bevont iratok között az utolsó hivatalos irat 1997-ből származik, és a Szabó-Kádár család irattárában található, az utolsó magánirat pedig Berekméri Máriától, ez nagyapja versének néhány sorát tartalmazza, és 2010-ben készült. Ugyanakkor a sáromberki íráshasználat elemzése során nem hagyhattam figyelmen kívül néhány olyan szöveget, melyek a fent jelzett időintervallumon kívül keletkeztek. Így a szakrális terek íráshasználatának elemzése során a református templom kapuzata fölött olvasható, 1785-ből szarmazó emléktábla feliratát vagy a középkori harang latin betűs feliratát. Emellett felhasználtam a Magyar Országos Levéltárban található – 1705-ből, 1732-ből, 1779-ből és 1784-ből szarmazó – sáromberki jobbágy-panaszleveleket is.

MÓDSZEREK

A kutatás meghatározó módszere a *részt vevő megfigyelés* volt, bár kétségtelen, hogy nem abban az értelemben, ahogyan azt az antropológia Malinowskinak a Trobriand-szigeteken végzett kutatásai nyomán teoretizálta.⁴ A „saját kultúrájában” (Fél E. 1991: 1–8) vagy még inkább a „saját társadalmában” megfigyelést végző etnográfus esetében a befogadás és az akkomodáció folyamata,⁵ egyáltalán a terepmunka rítusa⁶ egészen mást jelent. Nem a kutató és a vizsgált közösség közötti kulturális távolság, hanem épp

⁴ Pl. Spradley J. P. 1980, Jorgensen D. L. 1989, DeWalt K. M.–DeWalt B. R. 2002. A módszer lényegének rövid összefoglalásához l. még Kaschuba W. 2004:176–177., Magyari T. 2005: 274–287., Mihăilescu V. 2007: 67–72.

⁵ Az angol szakirodalom ezt a folyamatot a *going native* fogalmával jelöli. (DeWalt K. M.–DeWalt B. R. 2002:18).

⁶ A terepmunka rítusként, a Van Genepp-féle *rite de passage*-ra támaszkodva *rite de recherche*-ként való leírásához l. Kaschuba W. 2004:172.

ellenkezőleg, az ismerős terep⁷, a mindennapi megszokások azonossága, amely zavart és nehézséget okoz. A közös tudás és a közös tapasztalati tér ugyanis azzal a veszéllyel fenyeget, hogy – éppen megszokottságuk miatt – a kultúra értelmezése szempontjából fontos aspektusok elkerülnek az elemző tekintetét. Az etnográfusi munka és az etnográfusi identitás exponálása (megértetése és elfogadtatása) szintén problémákat vet fel, és sok esetben nem várt nehézségekbe ütközik. Egyrészt mert a közösség nehezen tudja feldolgozni és elfogadni, a maga számára értelmezni a „közülünk származó” kutató magatartását, munkájának (kérdéseinek) célját és következményeit, másrészt mert magának a kutatónak is sokszor okoz nehézséget a szubjektivitás kiszűrése, az elemző megfigyeléshez szükséges távolság, a „marslakó attitűd”⁸ megteremtése, melynek segítségével „termékenyen rácsodálkozhat saját világa leghétköznapiabb elemeire is” (Kapitány Á.–Kapitány G. 2002: 129). Ezt a helyzetet még tovább bonyolítja az a körülmény is, amelyről Wolfgang Kaschuba úgy nyilatkozik, hogy „a kutató kérdései, megjegyzései – már a kapcsolat önmagában is – olyan problémát jelent a megkérdezettnek, amely máskülönben soha nem jelent volna meg; más megvilágításban mutatja meg saját szokásait, új horizontot nyit meg” (Kashuba W. 2004: 170–171). A megfigyelés során felhalmozódó tapasztalatok minőségét sokrétűen befolyásoló megfigyelési és interpretációs helyzetek tehát az egymáshoz való közeledés, az ismeretlen iránt ébredező kíváncsiság és az attól való rettegés mágneses terében alakultak. Crary Jonathan szavaival: „bár a megfigyelő kétségtelenül »valaki, aki lát«, még inkább olyasvalaki, aki lehetőségének előre meghatározott halmazán belül lát: konvenciók és korlátozások rendszerébe van beleágyazva” (Crary J. 1999: 18).

Az ismerős terepen, a saját társadalomban végzett megfigyelés azonban számos előnnyel is kecsegtetett. A közösség életében való folyamatos és állandó – sok esetben aktív – jelenlét; a helyi események és az azokról születő interpretációk; a sűrű társadalmi kapcsolatok; az intézmények és működésüknek belülről jövő ismerete, valamint a közösség tagjai és a kutató között fennálló rokonsági, baráti, szomszédi, kortársi, stb. viszonyokból származó *interpretív tőke*⁹ mindenképpen annak számítt.

⁷ Utalás a csíkszeredai KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja egyik tanulmánykötetének címére. Az ismerős terep itt azt a helyzetet jelenti, amikor az antropológusnak (etnográfusnak) nem kell elindulnia „oda”, hanem „otthona körül nézelődik, mivelhogy ő is bennszülött” (Gagyi J. 1998: 12). A kötetet szerkesztő Gagyi József ugyanitt az antropológust (etnográfust) úgy határozza meg, mint „aki meggyőző, hogy távoli vagy közeli világok és csodák [...] vannak, megtörténnek. Az antropológusok azok, akik »ott« vagy »itt« voltak – míg a laikusok [...] csak »otthon« [vannak]” (Gagyi J. 1998: 13).

⁸ A fogalom Alfred Schütz-től származik. Szerinte az idegenből érkező kutató kevésbé foglya helyzeti szubjektivitásának, mint a társadalomba beágyazott „otthon lévő” (idézi Kapitány Á.–Kapitány G. 2002: 129).

⁹ „Az interpretív tőke (Sz. Kristóf) a tények, szövegek interpretálását lehetővé tevő tapasztalatok és ismeretek összessége. Az azonos interpretív tőkével, azaz interpretációs kompetenciákkal rendelkező közösségek az interpretív közösségek (Fish)” (Keszeg V. 2011: 27). Ez „olyan (formális vagy informális) közösség, amely valamilyen szöveget adott időben és kontextusban azonos módon értelmez. Az értelmezés azonossága a közös tudásból, tapasztalatból származik” (Keszeg V. 2007: 184–185).

Mindezekkel együtt a részt vevő megfigyelés fogalmát itt valójában módszertani szempontból többfajta megfigyelési technika, megoldás gyűjtőfogalmaként használok, ahol a *részt vevő* terminus a kutató sajátos státusára vonatkozik, s mint ilyen arra utal, hogy a megfigyeléseket a saját társadalomban végeztem.

A terepmunkát megelőzte, illetve végigkísérte a szakirodalomban való tájékozódás. A terepen tapasztaltakat folyamatosan összevetettem olvasmányaimmal, illetve ennek fordítottja is igaz: olvasmányélményeim meghatározták azt, hogy mire figyeltem fel, milyen szövegtípusokat, íráshelyzeteket, írói szerepeket vizsgáltam, illetve ezek környezetét miként értelmeztem.

Megfigyelési helyzetek és a megfigyelés típusai

A közösséghez tartozás adta folyamatos és sok esetben aktív részvétel lehetővé tette, hogy a megfigyelést a közösség nyilvános és privát életének legkülönbözőbb területeire kiterjesszem. De azt is jelentette, hogy különböző megfigyelési fokozatokat¹⁰ tett lehetővé, vagy úgy tetszik: engedett meg. A kutatás ideje alatt, valamint azt megelőzően is számos olyan kommemoratív vagy az emberélet fordulóihoz kapcsolódó ünnepségen, nyilvános és privát eseményen vettem részt családtagként vagy meghívottként, ahol az írás vagy az írott szövegek használatára is sor került, és ahol elsősorban aktív, *teljes mértékben résztvevőként* (*complete participant*) voltam jelen. Ezekben az esetekben nem beszélhetünk tulajdonképpeni kutatói tevékenységről, a megfigyelés sokkal inkább előkészítő fázis részeként fogható fel, amely során általános információkra és tapasztalatokra tehettem szert, melyek a kutatás menetének, a megfigyelés tárgyának és technikáinak kidolgozása, megszervezése során, valamint az értelmezés folyamán váltak hasznosíthatóvá. Az elemzés tárgyának pontosabb körülhatárolását és a célorientált kutatás megkezdését követően ezekben a helyzetekben az eseményekre, az események társadalmi szereplőire, valamint a magam státusára egyaránt reflektáltabban figyeltem rá.¹¹ Több, a paraszti írásbeliség vizsgálata szempontjából releváns helyzetnek, írásalkalomnak kizárólag a megfigyelés céljából (*observer as participant*) voltam szereplője, ami ugyan koncentráltabb és irányítottabb megfigyelést jelentett, de – éppen az etnográfusi státus hangsúlyosabb exponálása miatt – a résztvevők magatartását is befolyásolta. Magyarázkodásra, visszafogottságra sarkallta, vagy épp ellenkezőleg túldimenzionálta a helyzet és a cselekvések (írás) nyújtotta szerepek fontosságát.

¹⁰ A részvétel négy fokozatát Junker definiálta. Szerinte különbséget kell tenni (1) teljes mértékben résztvevő, (2) résztvevőként megfigyelő, (3) megfigyelőként résztvevő és (4) csupán megfigyelő között. (Junker B. H. 1960: 36, idézi Hammersley M. – Atkinson P. 1995:105) A terminusok magyar megfelelőjét Magyarai Tivadar könyvéből vettem át (l. Magyarai T. 2005: 281).

¹¹ Ennek a helyzetnek a leírására használja Junker a *résztvevőként megfigyelő* (participant as observer) terminust.

A folyamatos részvétel más módon is befolyásolta terepmunkámat: a célorientált kutatás, a strukturált megfigyelések mellett spontán megfigyelési helyzetek is kialakultak. Szüleim hosszú éveken keresztül dolgoztak a helyi termelőszövetkezetben. Az adminisztrációban való jártasságuknak, valamint helyismeretüknek köszönhetően az 1990-es évek elején a reprivatizáció folyamatában is aktív szerep jutott nekik. Számos kérvény, beadvány kitöltését, a kérelmet igazoló iratok felkutatását vállalták és végezték el a közösség tagjai számára. A földtulajdon visszaszolgáltatását követően az agrárszektor támogatására kialakított rendszerek (földalapú támogatások, szarvasmarhatartás, juhtartás stb. serkentését szolgáló támogatások, tejtámogatás) kérvényeinek kitöltése – a folyamatos változtatások miatt is – a közösség számos tagja számára átláthatatlan és áthághatatlan feladatot képezett. A közösség legnagyobb része ezekkel a problémákkal szintén szüleimet kereste meg, ami a kutatás, valamint a dolgozat készítésének ideje alatt is számos alkalmat adott ezen íráshelyzetek megfigyelésére, a kérvények, dokumentációs csomagok elkészítése során kialakult beszélgetések „kihallgatására”. Több alkalommal leptem meg ismerőseimet, rokonaimat, amint valamilyen hivatalos irat értelmezésén vagy kitöltésén, esetleg egy-egy egyházi vagy világi rítus részét képező szöveg (írás) elkészítésén fáradoztak. Sokszor esett szó baráti, családi beszélgetések során az élet fordulóihoz vagy a gazdasági élethez kapcsolódó iratok készítéséről, használatáról, anélkül, hogy bármilyen módon ilyen irányba tereltem volna a beszélgetést. Ezeket a tapasztalatokat – bár rögzíteni nem tudtam – az elemzés során szintén felhasználtam. A nyilvános tér íráshasználatának elemzése során szintén fontos szerepet játszottak ezek a spontán megfigyelési alkalmak.

Mint már említettem, a vizsgált terep szűkebb életteremet is képezi egyben. Ez azt jelenti, hogy nem csupán a kutatás megkezdését követő, hanem az azt megelőző tapasztalataim és emlékeim jelentős része is e település társadalmára, annak működésére vonatkozik. Évről évre tanúja voltam annak, ahogyan a nap, a hét, a hónap vagy az év bizonyos időszakában az írástermelés és íráshasználat újra és újra lendületet vesz. Szüleim a közösség tagjainak kérésére készített kérvényeket, beadványokat és egyéb iratokat a munkaidő letelte után, a délutáni és esti órákban vagy a hétvégeken írták meg, leggyakrabban a konyhát használva erre a célra. De az is előfordult, hogy a szüleim mentek el a kérésrel hozzájuk forduló házához és ott készítették el az éppen szükséges iratot, iratokat. A falu nyilvános terében található hirdetőtáblák története, a közösség informálását szolgáló terek és felületek (ki)alakulása, ezek használata szintén a szemem előtt zajlott, anélkül, hogy ennek hosszú ideig különösebb figyelmet szenteltem volna. Sőt azt is mondhatnám, hogy akkor kezdte igazán magára vonni figyelmemet, mikor már teljesen átalakult. De mivel a korábbi állapotokat fényképeken vagy feljegyzésekben senki nem dokumentálta, ezeket jobbra csak a mások és a magam emlékei alapján rekonstruálhattam. A kutatás megtervezése, az adatgyűjtés és az elemzés során tehát számos alkalommal éltem a retrospekció, az *emlékező megfigyelés*¹² nyújtotta lehetőséggel is. A kutatás megtervezése

¹² Olyan megfigyelési helyzet, amikor a kutató a saját korábbi emlékeit, élményeit egy idő után szakmai szempontok szerint elemzi és értelmezi (Magyari T. 2005: 274).

során, a település „írasszakértőinek”, specialistáinak összeírásához a vizsgált irattípusok azonosításához, az írás tereinek, alkalmainak valamint az írásszokások feltérképezéséhez olvasmányélményeim mellett korábbi a közösségi életre vonatkozó emlékeimet is számba vettem és értékeltem a kutatás témájának szempontjai alapján. Ez a feltáró emlékezés nemcsak a kutatás megtervezésében, de az elemzés során is sok esetben hasznosnak bizonyult: aktivizálta és új megvilágításba helyezte, jelentéssel töltötte fel a korábban jelentéktelennek tűnő emlékek egész sorát. Az egykori élmények *tapasztalattá*¹³ sűrűsödtek, értelemképződést eredményeztek,¹⁴ ami az elemzés során vált egyszerre elérhetővé és kifejezhetővé.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az elemzés során sem a spontán megfigyelés, sem a retrospekció eredményeit és fontosságát nem szabad túlértékelni. Egyszerűen arról van szó, hogy a kutató és a terep viszonyából következően természetszerűen adódik e megfigyeléstípusok alkalmazása. Nem valamiféle előre eltervezett módszertani megoldásról vagy netán újításról van tehát szó, hanem arról, hogy a kutatásba implikált felek megközelítőleg azonos biológiai, társadalmi, kulturális és pszicho-szociális dimenzióval (l. Mandelbaum D. 1982: 34) rendelkeznek. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy az adatgyűjtésnek ezekről a csatornáiról sem lemondani, sem használatukat elhallgatni nem szabad, ez ugyanis nem csak az *etnográfus meséjének* (l. Atkinson P. 1999: 121–149.), hanem az értelmezésnek, az elemzés folyamatának megértésének is szerves részét képezi.

Szocializáció – deszocializáció – reszocializáció: ezzel a három fogalommal rajzolható meg az a megfigyelői pálya, melyet a téma kutatása során bejártam, az egyes helyzetekben tanúsított eltérő magatartások és az ekkor szerzett tapasztalatok, valamint ezek együtthatása határozza meg a terephez és a témához fűződő viszonyomat.

FORRÁSOK

Az elemzéshez az adatgyűjtés egyszerre két szálon is futott: egyrészt a paraszti/populáris írásbeliség műfajainak szövegtípusaira, másrészt meg az egyes íráshelyzeteknek, írásalkalmaknak, az ezekhez kötődő írásszokásoknak és rítusoknak a megértéséhez és feltérképezéséhez szükséges adatokra irányult a figyelem. Az adatgyűjtés és feldolgozás, azaz a kutatás több terep több forrástípusára kiterjedt: a paraszti-populáris írásbeliség egyes műfajainak szövegtípusaira vonatkozó gyűjtésekhez 10 család irattárát, valamint a református egyházközség irattárát tekintettem át. Az írás specialistáinak, az írásalkalmaknak

¹³ Itt a tapasztalat fogalmát a fenomenológiában használatos értelemben használom. Ebben az értelemben a tapasztalat „olyasvalamire utal, ami előre láthatatlan és meglepetésszerű újdonságként érzékel el a tudatba” (Tengelyi L. 2007:16).

¹⁴ A tapasztalat és értelemképződés viszonyáról l. Tengelyi L. 2007:17–20.

és az írásszokásoknak, a populáris írásbeliség szerkezetének és működésének megértéséhez, szociokulturális kontextusának felvázolásához pedig a fent nevezett irattárakon kívül az általános iskola levéltárát és a művelődési ház fennmaradt iratait is átfésültem.

A kezdeti általános tájékozódást követően csupán három családra szűkíttem a vizsgálódást, ezekben az esetekben az iratok globális számbavételét elvégeztem. Olyan családokat válogattam ki, ahol több generáció él/élt egymás mellett, az iratok száma nagy és ezek használata is intenzív. Ezekben az esetekben a cél az volt, hogy különböző típusú irattárak összetételéről és szerkezetéről, az irattermelés és az íráshasználat éves és az életpálya egészére kivetülő eloszlásáról kapjak átfogó képet. A három család irattárában összesen 1311 iratot számoltam össze. Az első család irattára összesen 350 iratot tartalmaz, melyből 176 román és 172 magyar nyelvű. 233 szöveg nyomtatvány, 11 írógéppel íródott, 106 pedig kézzel van írva. A szövegek közül 261 hivatalos irat, a többi 89 pedig magáncéllal készült. A második család irattárában 656 irat található. Ebből csupán 30 készült magáncéllal, a többi 626 hivatalos irat. A szövegek közül 522 nyomtatvány, 61 írógéppel készült és 73 kézzel íródott; 531 készült román nyelven és csak 118 íródott magyarul. Az utolsó irattár 305 tételt számlál. Ebből 18 rövidebb-hosszabb bejegyzéseket tartalmazó könyv, 17 nyomtatvány, 8 kéziratos füzet, 93 különböző terjedelmű vers, 46 tábori levelezőlapra írt levél a második világháború idejéről, 11 egyéb irat és 112 fénykép, melyből 89 feliratot is tartalmaz.

A többi irattár esetében a kutatás csak az irattárak néhány szövegtípusára koncentrált. Ezek a szelektív gyűjtések főleg az irattermelés megnövekedésének időszakaira, azok szövegtípusaira koncentráltak éppen azért, hogy az irattermelés megnövekedésének okairól minél átfogóbb kép legyen rajzolható. Ezekből az irattárakból 28 hivatalos iratot, két önéletrajzot, 4 emlékverses füzetet, 2 vőfélyverses füzetet, 13 katonalevelet, két családi eseményekre vonatkozó feljegyzéseket tartalmazó vallásos könyvet, valamint 10 további, különböző céllal készült magániratot gyűjtöttem és dolgoztam fel.

A hivatalos intézmények, azaz a református egyház, az általános iskola és a művelődési ház levéltárainak elsősorban azokat az adatait hasznosítottam, amelyek a település írásbeliségének megértéséhez fontos háttérinformációkkal szolgáltak. Így az általános iskola irattárának azokra a dokumentumaira figyeltem, melyek az intézmény képviselőinek a felnőttoktatás és az analfabetizmus felszámolása terén végzett munkájára vonatkoztak. A művelődési ház fennmaradt irataiból pedig a település lakóinak 20. századra vonatkozó olvasási szokásaihoz gyűjtöttem adatokat. A református egyház irattárának felhasználása a fentieknél intenzívebbnek mondható. Itt ugyanis nem csak a sáromberki írásbeliség működésére és szövegtípusaira vonatkozó adatokat találtam, de a vizsgált családi irattárak tulajdonosai genealógiai tábláinak összeállításához szükséges adatok egy részét is innen, a születési, temetkezési és házassági anyakönyvekből, valamint a családkönyvekből kerestem elő. Emellett áttekintettem az *Aranykönyveket*, a *Hirdetési könyveket*, a *Historia Domust*, a *Presbiteri jegyzőkönyveket*, valamint azt a 19 dossziét, melyek a *Nem iktatott dokumentumok* címet viselik. Az első kettőből a két világháborúval kapcsolatos adatokat használtam fel, a két következőből egy helyi rítus, a hatévesek beavatása

forгатókönyvét és a rítus alakulásának történetét ismertem meg. A nem iktatott dokumentumok között találtam meg egy sáromberki cigányasszony egyetlen fennmaradt balladás versét, valamint egy amerikai élettörténetét és néhány családi fényképét. A felekezeti oktatás, valamint a falusiak és az egyház, illetve a Teleki család közötti kapcsolattartás változó helyzeteire szintén itt találtam adatokat.

A levéltári iratok mellett a kutatás egy másik fontos forrástípusát a családi vagy intézményi tulajdonban lévő korabeli fényképek képezték. A kutatás során mintegy 600 családi kép összegyűjtésére és digitalizálásra került sor. Ezek nagyobb részének hátoldalán keltezés vagy rövid megjegyzés, feljegyzés található. Az összegyűjtött képanyag – bár konkrétan az írás vagy az íráshasználat pillanatait nem rögzíti – a társadalmi és kulturális háttér megértésében és elemzésében fontos szerepet játszott.

A településről, annak múltjáról több írás is született, ezek legnagyobb része nyomtatásban is megjelent. Néprajzi szempontból ezek forrásértéke változó, de mindenik tartalmaz – akár a szűkebb téma szempontjából is – olyan fontos és értékes információkat, melyek a terepen már nem rögzíthetők vagy nem figyelhetők meg. Ezek tartalmát és helyi használatát, a hozzájuk kapcsolódó helyi attitűdöket szintén tanulmányoztam, adataikat felhasználtam.

ADATRÖGZÍTÉS ÉS FELDOLGOZÁS

A terepen vagy a levéltárakban végzett megfigyeléseimet kevés esetben hangszalagon, gyakrabban írásban és fényképeken rögzítettem. A kutató terephez és a közösséghez való viszonya – melyet a fentiekben már érintettem – sok tekintetben meghatározta a megfigyelések rögzítésének módját és feldolgozásuk menetét is. Már kutatásaim elején azt kellett tapasztalnom, hogy ezen a terepen az interjúkészítés számos nehézségbe ütközik. Több alkalommal tapasztalnom kellett, hogy azokat az információkat, amelyek egy-egy interjún kívüli helyzetben vagy az azt megelőző, azt előkészítő kötetlen beszélgetés során előjöttek, interjúhelyzetben még akkor sem mindig sikerült újra előhívni, ha direkt módon rákérdeztem a korábban mondottakra. Mindezt könnyű lenne azzal magyarázni, hogy beszélgetőtársaim zavarba jöttek a hangrögzítő készülékek láttán, vagy annak tudatában, hogy amit mondanak, „örökre fennmarad”, esetleg nyilvánosságra is kerül; olyan görcsösen figyeltek magukra, hogy ez akaratlanul is minőségi romláshoz, illetve felejtéshez vezetett. Mivel elsősorban nem a kérdések, hanem rögzítésük szándéka okoz problémákat, hajlok arra, hogy az interjúhelyzetben tanúsított óvatosság, ha nem is kizárólagosan, de sok tekintetben a kutatás végtermékével, a kész szöveggel szemben fogalmazódott meg. Bizalmatlanságról van itt szó, amit a rögzített szöveg felhasználásának mikéntjéhez kapcsolódó bizonytalanság táplál, a félelem, hogy az interjúban rögzítettek nyomtatásra kerülnek és visszajutnak a közösség tagjaihoz. Olyan helyzetről, amely

számos tekintetben Győri Klára könyvének széki recepciójával állítható párhuzamba (l. Keszeg V. 2001: 135–148.), az ott elhangzó érvekkel magyarázható. A székiek ugyanis nemcsak azt vetették Győri Klára szemére, hogy hazudik, hanem azt is, hogy leírta¹⁵ a széki pletykákat. Ennek ellenére a családi és levéltári iratok olvasása vagy beszélgetéseim során több esetben az élet intim eseményeire, rejtett titkokra bukkantam, ezek felhasználásától mind az adattár összeállításában, mind az elemzésben eltekintek. Ettől függetlenül az elemzés során, valamint az adattárban a nevek közlésétől tartózkodom, csak a kezdőbetűk feltüntetésére szorítkozom.

Mivel a hangrögzítésre alkalmas technikai eszközök elindítása több alkalommal döntő jelentőségű pillanatnak bizonyult, mely a további beszélgetés minőségét érdemben befolyásolta, lemondtam az adatrögzítésnek erről a formájáról, helyette a leírás nehezebb, de célravezetőbb módját alkalmaztam. Egyrészt helyszíni jegyzeteket készítettem, másrészt retrospektív leírásokat: a beszélgetésekről hazaérve információimat és élményeimet, valamint az ezekhez kapcsolódó kérdéseimet terepnapló formájában fogalmaztam meg. Hasonló jegyzeteket készítettem azokról a helyzetekről is, mikor a helyi íráshasználat, a hozzá kapcsolódó szokások vagy az erről folytatott beszélgetések spontán helyzeteinek lehettem résztvevője. A helyszíni jegyzeteket, ahogy a retrospektív feljegyzéseket is, nyersanyagként kezeltem, az újabb megfigyelések során a korábbi feljegyzéseket folyamatosan átszerkesztettem, kibővítettem. Az így született szövegek egy részét kisebb módosításokkal az elemzésbe is beemeltem.

A levéltári források, az interjúk és a különböző típusú megfigyelések révén a helyi íráshasználatban részt vevő szereplőket, az írás alkalmait, helyzeteit és helyszíneit, valamint az ehhez kapcsolódó szokásokat, szabályokat igyekeztem feltárni/rögzíteni. A feltárás/rögzítés során a következő fő szempontokat érvényesítettem.

1. Az írott szövegeket, dokumentumokat a maguk tárgyi mivoltában vizsgáltam. Szövegtárgyként méretük, formájuk, anyaguk színe, minősége, előállításuk technikája és eszközei, a használat vizuális jelei, tárolásuk és a tárolásra használt eszközök érdekeltek.
2. A paraszti írásbeliség műfajainak, az írott szövegek rendszereinek (tipológiájának) feltérképezésére törekedtem. Ez az egyes szövegek rendeltetésének, tartalmi, formai és stílusbeli jegyeinek, valamint a használt formulák vizsgálatát implicálja. A hasonlóságok és eltérések kettőssége alapján az egyedi szövegek típusokba rendeződnek.
3. Az írás aktuális funkcióit és az iratokkal való élés szinkron folyamatait vizsgálom. Egyrészt az írásra mint cselekvésre, a készítő személyére, a készítés helyére, idejére, a készítéshez kapcsolódó rítusokra figyeltem. Másrészt az

¹⁵ Ennek szemléltetésére Nagy Olga egy széki piacolóval készített interjújából idézek:

„ – *de hát csak az életét írta meg, akármelyik széki asszonyra találhat az ilyesmi. S ennél »különbekeztet«* beszélnek a főnőben!

– *Az más! De ez írva van! Az nem illik!...*” (Nagy O. 1995: 135, idézi Keszeg V. 2001: 144)

érvényben lévő (tudatosan őrzött) iratok összességének használatára, a használat gyakoriságára, alkalmaira és okaira voltam kíváncsi.

4. A társadalmi, kulturális folyamatok a hosszú, közép- és rövid távú időben jönnek létre, bontakoznak ki. Az elemzés ezért szem előtt tartja a történetiség elvét. Diakrón síkon az íráshasználat és irattermelés intenzitásának időbeli alakulását, az írásszerepek és az iratok generációk közti hagyományozódását, az egyes iratok funkcióinak változását vizsgálom.

AZ ÉRTELMEZÉS MÓDSZEREI

Az irattárak, az egyes iratok, valamint az íráshasználat rutinjainak, rítusainak, technikáinak, funkcióinak és eszközeinek értelmezése során több módszer együttes alkalmazására törekedtem, ezek a következők.

1. A *tipológiai módszert* mint a vizsgálat egyik láncszemét osztályozási célokra használtam. Ezzel a módszerrel váltak azonosíthatóvá az egyes szövegek tartalmi-formai sajátosságainak elemzése és azonosítása során megállapított morfológiai hasonlóságok mentén felállított típusok.
2. A *kvantitatív elemzés* módszerét leginkább a parasztrattárak szerkezetének elemzésében, a szövegek nyelvi, tartalmi és formai motívumainak reprezentativitásának megállapításban hasznosítottam.
3. A *tartalomelemzés* módszere (content analysis) kvalitatív eljárás. Nagyszámú minta ismétlődő elemeinek kevés számú kategóriába/motívumba való besorolása, mely a szövegek és az írott kultúra rejtett jelentésinek feltárását teszi lehetővé. Emellett lehetővé teszi, hogy a szövegek termelőinek és használóinak habitusairól is képet alkothassunk. Olyan következtetések vonhatók le, melyek egyébként a szövegekben nincsenek explicit módon megfogalmazva.
4. A *kontextuselemzés* módszerét a szövegek funkcióinak és használatának megértése során alkalmaztam. A módszer abból a feltevésből táplálkozik, hogy az objektum és a környezet kölcsönösen meghatározza egymást. Ez azt jelenti, hogy az írás és az írott szövegek, valamint az ezekkel való élés mindig egy adott kontextusban valósulnak meg, tesz szert értelemre. Ezért a kontextus maga is részét képezi a jelentésnek, működése (változása, megszűnése stb.) befolyásolja azt.
5. A *beszélés néprajza* módszerével (az íráson alapuló) kommunikáció mechanizmusainak és finalitásának megértése válik lehetővé. Olyan tényezők szerepére hívja fel a figyelmet, mint a beszélés (írás) szabályai, a beszédesemény, a beszélőközösség, a beszédfunkciók (írásfunkciók) és a beszédmódok.

6. Az egyes irattárak őrzőinek, valamint az írás és az írott szövegek használóinak jobb megértése, cselekvéseiknek és a rutinok és rítusok mögött meghúzódó mentalitások dinamikájának megértése érdekében az *élettörténeti módszerre* támaszkodtam. A módszer értelmében az egyes szövegeket, valamint az íráshoz való fordulás alkalmait a maguk változásában, az élettörténet keretében – fordulópontok és sorseseményekhez kapcsolódva – kell értelmezni. Ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a lokális kultúrában lezajló változások egyénekhez köthetők, valamint a helyi kultúrában minden tudásnak (az írásnak is) kialakulnak a maga specialistái.

KONTEXTUSOK

(TÁRSADALMI, GAZDASÁGI, KULTURÁLIS KONTEXTUSOK)

Robin G. Collingwood találó megfogalmazása szerint „aligha leszel képes kitalálni, mit jelent egy ember, ha csak annyit teszel, hogy egyszerűen tanulmányozod az általa elmondott vagy leírt kijelentéseket [...]. Hogy megtaláld kijelentése értelmét, tudnod kell, mi volt az a kérdés (...), amire választ kívánt lenni mindaz, amit mondott vagy írt”.¹⁶ Saját témám felől szemlélve a kijelentést, nyers fordításban talán annyit jelent, hogy egy közösség tagjai íráshoz kapcsolódó szokásainak, az írás funkcióinak és az íráscselekvés rítusainak megértéséhez nem elég csak a szövegekre koncentrálni, hanem meg kell vizsgálni ezek kontextusát is.

Társadalomtörténeti megközelítésben a kontextus a *kontextuális fordulat* (Burke P. 2002: 164) óta nem csupán a dolgok elsődleges környezetére értendő (Gyáni G. 2007: 241). A társadalomtörténet-írás perspektívájából ugyanis meg kell különböztetnünk egymástól a mikro- és makrokontextust, ahol az előbbi a helyi jelenségek kivételesen nagy jelentőségét hirdeti¹⁷, az utóbbin a társadalmi, kulturális és az egyes korszakokhoz kötött általános keretek fontosságát értjük (Gyáni G. 2007: 245), illetve az esemény vagy cselekvés hátterét, társadalmi-történeti, földrajzi paramétereit (Fejős 1985: 93).

Hoppál Mihály például a kontextuson a nyelvi szöveget kísérő összes többi körülményt érti, azt az eseményt, amelyben a szöveg létrejön és kifejti hatását. Szerinte minden apró részletre figyelni kell, mert ezek együttesen alkotják a szöveg környezetét, a kontextust (Hoppál M. 1998: 99). A kontextuselemzés megkönnyítése érdekében a szövegkörnyezet folyamatos közegét négy dimenzióra bontja: társadalmi, vizuális (tárgyi), kognitív (hiedelmi) és nyelvi kontextustípust különböztetve meg (Hoppál M. 1998: 100). Az életpálya morfológiai modelljét elkészítő David Mandelbaum a „hasonló alapból származó tapasztalatok” összességét az életrajz dimenzióinak nevezi, az általa megkülönböztetett dimenziókat a biológiai, kulturális, társadalmi és pszicho-szociális névvel jelöli. (Mandelbaum D. 1982: 34). Ehhez közel áll a hermeneutikai alapon álló episztemológia felfogása is, mely szerint „a viselkedést maradéktalanul áthatja a társadalmi racionalitás elve, melyet az intézményes szerepek, a kultúra közhelyszerű igazságai (hagyomány) testesítenek meg” (Gyáni G. 2007: 247). Alf Lüdtke pedig úgy érvel, hogy „a cselekedet és a tapasztalat nem különíthető el eredetétől és kontextusától” (Gyáni G. 2007: 249).

¹⁶ Idézi Gyáni G. 2007: 246.

¹⁷ Keszeg Vilmos szerint a mikrokontextust a felhasználás körülménye képezi (hely, idő, szereplők, finalitás) (Keszeg V. 1999: 19).

Az orális és írott szövegeket Keszeg Vilmos helyezte vissza saját kontextusukba. Több írásában (pl. Keszeg V. 2000: 131–163., 2002, 2004) hívta fel arra a figyelmet, hogy a szövegtípusok rituális kontextussal rendelkeznek, előadásuk helyezetű, alkalomhoz kapcsolódik, előadásmódjuk ritualizált, szertartásos, másrészt szövegkörnyezettel (szövegkontextussal) rendelkeznek, más, a szöveget megelőző és azt követő szövegek környezetében fordulnak elő (Keszeg V. 2004: 8–1.). Jan Assmann szavaival szólva a szövegek rituális és textuális koherenciával rendelkeznek (Assmann J. 1999: 87–102.).

A fenti megállapítások legtöbbje elsősorban a mikroszintre, a szituációra vonatkozik. Ebben a fejezetben azonban minket a makrokontextus, a háttérben húzódó életvilág és az itt közösségi konszenzus alapján érvényben lévő hagyományok vagy intézményes úton szabályozott viselkedési formák és normák, a kognitív és szociális környezetet szintjén zajló változások hosszú folyamatai érdekelnek, melyeket „az (írott) szövegek jelenlétükkel, hiányukkal intézményként építik, legitimizálják, szabályozzák” (Keszeg V. 2004: 8).

A TELEPÜLÉS FÖLDRAJZI FEKVÉSE

Sáromberke (románul Dumbrăviora) a Maros középső szakaszának dombok által övezett széles völgyében, a Maros bal partján, az egykori Torda vármegye és Maros-szék határában terül el, Marosvásárhelytől 14, Szászrégentől pedig 18 kilométer távolságra. Keleten Erdőszengyel, délen Nagyerne, nyugaton Marossárpatak, és északon Gernyeszeg települések határolják, melyek – Erdőszengyelt kivéve – mind községközpontok, népesség és terület szempontjából egyaránt nagyobb és gazdagabb települések.

Határának felszíne keletről nyugat felé haladva fokozatosan lejt, hármastérszék képezve. A település a három térszék közül a másodikon épült ki, míg a hozzá tartozó határ jobbára a tőle keletre, illetve nyugatra eső térszéken található. A keleti térszék a településtől mintegy 1,5 km-re, a *Capu Dealului* nevű domb lábánál kezdődik és közvetlenül a település felett ér véget, a nyugati térszék a település keleti oldalán fekvő telkek kertheiségeitől egészen a Marosig nyúlik. Ennek megfelelően a mezőgazdasági szempontból kedvezőbb földterületek a település nyugati oldalán találhatóak, míg a keleti részen lévők gyengébb minőséggel rendelkeznek. Erdeje kevés, és az is jobbára a falu határán kívül eső dombokon található.

A településtől másfél km-re, a nyugati határán található Maros mellett a falu északi határához közel csordogál a *Szengyeli patak*, mely kis vízhozama ellenére az esős évszakokban keskeny medre miatt gyakran kiserítette és kiseríti meg a *felszei* lakók életét. Ez a patak a lokális emlékezet szerint valamikor a településen haladt keresztül, de a Telekiek idején, a kastélykert kialakításakor vizét elvezették, ezzel magyarázhatóak a folyásirányában látható éles törésvonalak. Emellett említést érdemel a Marosból mesterségesen leválasztott, mintegy 2 km hosszúságú mellékág, a *Malomárok* is, mely a 20. század 40-es

éveiig malmot és fűrésztelepet működtetett, de halászatra is alkalmas hely volt. Mára azonban medrét a legtöbb helyen feltöltötték és felszántották.

A település műúton és vasúton egyaránt jól megközelíthető, sok szempontból közlekedési csomópontnak tekinthető. A Marosvásárhelyt Szászréggel összekötő, észak-dél irányban haladó 15-ös országút két kilométer hosszúságban szeli át. Ebből a falu északi felében, a Felszeg elején nyugati irányba ágazik le a 153B megyei út, mely az előbbi a Mezőséget átszelő Szászrégent Kolozsvárral összekötő 16-os országúttal kapcsolja össze, a Teleki-kastélyt elhagyva pedig jobbra az Erdőszengyel felé vezető 18-as községi út tér le. Az 1886-ban megépült, Dédát Székelykocsárdal összekötő 405-ös vasútvonal szintén érinti a települést, és ez a közelben lévő városokkal és a külvilággal történő kapcsolattartást lényegesen megkönnyíti, a kapcsolat(ok) minőségét befolyásolja.

KÖZIGAZGATÁSI ÉS TÁJI HOVATARTOZÁS. KULTURÁLIS KONTEXTUS

Sáromberke a Maros völgyében, Torda vármegye és Marosszék határában épült ki. A település a 19. század második feléig Torda megye részét képezte. Az 1876-os megyerendezés során az egykori Torda megyét két részre osztották, északkeleti része Marosszékkel egyesülve a Maros-Torda nevet kapta. Ez az adminisztratív szerkezet őrződött meg 1918-ig. A megye adminisztratív szempontból öt járásra oszlott: 1. Marosi alsó járás, 2. Marosi felső járás, 3. Nyárádszeredai járás, 4. Régeni alsó járás és 5. Régeni felső járás. Sáromberke a Marosi felső járás részét képezte.

A második világháború után, az egymást sűrűn váltogató különböző területi-adminisztratív felosztások következtében előbb a Maros Régió (1950–1952), aztán a Magyar Autonóm Tartomány (1952–1960), majd az újabb adminisztratív átszervezést követően a Maros Magyar Autonóm Tartomány (1960–1968), az 1968-ban végrehajtott megyésítés óta pedig az akkor létrehozott Maros megyéhez tartozik.

A település a 18. század végéig egy nagyobb birtok részét képezte, s csak utolsó urai, a Telekiek szaporodásával vált a 18. században (1759) önálló birtokközponttá (Szabó 1994: 7). A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk hatályba lépésétől kezdve egészen 1968-ig községközpont volt, ekkor azonban a hozzá tartozó Erdőszengyellel együtt a szomszédos Nagyernye községbe olvasztották.

Kulturális (néprajzi) sajátosságait tekintve a Mezőség és a Székelyföld közötti határzónában, kontaktzónában található, kulturális szempontból a kettő közötti átmenetet képezi, s talán ez az oka annak, hogy nem rendelkezik olyan szembeötlő etnokulturális sajátosságokkal, mely a kutatók figyelmét felkeltette volna. Éppen ezért néprajzi felfedezésére és leírására könnyű megközelíthetősége ellenére sem került sor.

Enyhén a-zó nyelvjárása alapján a mezőszéki nyelvjárási régióhoz sorolható, földrajzi szempontból azonban a Mezőség határán kívül esik. Egy 1941-ben a visszacsatolt területekről készült monografikus munka Maros-Torda vármegyét is a Székelyföld részeként írja le, s mint ilyen Sáromberke lakóit székelyekként emlegeti. A Székelyföld tájait bemutató részben pedig a települést a *Felső-Maros menté*hez sorolja.¹⁸ Ehhez hasonlóan az 1940-ben bevonuló magyar csapatokat kísérő hivatalos fényképész fényképeinek leírásai is a *székely* etnonimet használják.¹⁹ Bíró Dónáth egyik nemrég készült tanulmányában a Torda vármegye Marosszékkel egyesített településeit a *Szászrégen és vidéke* néven vette számba (Bíró D. 2007.), Barabás László szokásmonográfiájának bevezető fejezetében pedig a *Maros mente*, ezen belül a tulajdonképpeni, azaz *Lapos Maros mente* kisrégióhoz sorolja Sáromberkét (Barabás L. 2009: 72–73., ill. 673). Ez a névhasználat azért is indokolt, mert a település lakóira marosszéki közvetlen szomszédjaik (pl. Székelykál, Ikland, Nagyernye), és ők maguk is egyaránt ezt a tájmegjelölést használták.²⁰ A település kéziratban maradt monográfiájának írója, Mózes András teológiai tanár a néphagyományoknak szentelt fejezetben a helyi viseletet szintén Maros mentiként írja le (Mózes A. é.n. II: 34).²¹

¹⁸ Szó szerint a „*Maros mentén felfele*” körülírás szerepel (Bányai J. 1941: 150).

¹⁹ Történeti szempontból ez azzal magyarázható, hogy az 1877 előtti területi adminisztratív felosztás emlékei a 20. század közepére elmosódtak, s a kutatók hajlamosak voltak Maros-Torda vármegyét az egykori Marosszékkel azonosítani.

²⁰ Barabás ugyanakkor arra is rámutat, hogy a térben távolabb eső Sóvidék vagy Felső-Nyárád mente ezeknek a falvaknak a lakóit szintén székelynek (marosszékieknek) tartotta (Barabás L. 2009: 54–55.).

²¹ Némileg ide tartozó az 1848-ban a Székely Nemzetgyűléshez írt levél is, melyben a falu előljárói a következőket kéri:

„Nagy méltóságú Elnök Úr!

Tisztelt Székely nemzeti gyűlés!

Midőn a körülöttünk lévő helységek sorra Naszódra mennek pártfogóért, mi, sáromberki polgárok oda semmi parancsolatunk nem lévén helyt maradtunk, de minthogy az egész ország vagy erre, vagy arra gyűlésezik, kívánunk inkább a nemes székely nemzet pártolásához folyamodni, és gyűlésébe követeket küldeni.

Kérjük azért alázatosan a nagy méltóságú Elnök Urat és a tisztelt gyűlést, méltóztassanak követünket elfogadni s miniket pártolásukba venni. Mely tisztelettel vagyunk

A Nagyméltóságú Elnök Úrnak és a Tisztelt nemzeti Gyűlésnek alázatos szolgálai,

Ifjabb Garda Márton, falu jegyzője

Vajda György falubíró

az egész falu nevében és képében.”

A TELEPÜLÉS A (SZAK)IRODALOMBAN. IRODALMI, TÖRTÉNETI, NÉPRAJZI REPREZENTÁCIÓK

Bár a településnek két író szülöttje is van, Szabédi László (1907. május 7.) és Vári Attila (1946. március 3.), róla készült szépirodalmi reprezentációkról alig tudunk. Szabédi – amint azt költői neve is mutatja, más települést tekintett szülőföldjének, sáromberki tartózkodásukról csupán a *Veér Anna alszik* című kisregényében, valamint egyik versének néhány sorában emlékezik meg:

„Vasúti sín mellett
jöttem idegennek
egy idegen világra,
tüzes vasúti sín
volt legelőbb kicsiny
talpam alatt a járda,
vasúti síneken
később hány idegen
messzi várost bejártam!”²²

Ugyanezt az érzést prózában, egy 1943-as rádió-előadásban a következőképpen fogalmazza meg: „*Sáromberkén születtem, tehát nem otthon*” (idézi Kántor J. 1999: 41). Vári Attilának szintén nem ismeretes sáromberki vonatkozású írása.

Orbán Balázs a *Székelyföld leírásában* nem említi a települést, az 1941-ben kiadott *A Székelyföld írásban és képen* viszont több fejezete is tartalmaz Sáromberkére vonatkozó adatokat, a III. fejezet pedig (*Székelyföld vármegyéi, városai és falvai*) a helység rövid bemutatását is (Antal Á. et alii. 1941: 194).²³

A történeti irodalom is csupán az Erdély (és Magyarország) történetében, művelődésében fontos szerepet játszó Teleki család tagjai kapcsán tesz említést a településről.²⁴ Ehhez hasonló a helyzet a művészettörténeti és építéstörténeti irodalomban is. A sáromberki Teleki-kriptáról Balázs Dénes (Balázs D. 1992: 74–76.) tett közzé rövid ismertetést, a Teleki-kastélyról pedig Bíró Dónáth (Bíró D. 1992: 41–44.). A kastély valamivel részletesebb leírását pedig Keresztes Gyula (Keresztes Gy. 1995) készítette el. De hosszabban szól a település kastélyáról és urairól az erdélyi kastélyok világának

²² *A szabédi nagyréten*, 1936.

²³ A kötet kiadását adományokkal segítők rövid biográfiáját tartalmazó függelékben pedig több sáromberki családfő néhány soros biográfiája is szerepel. Ezzel magyarázható, hogy a településen a kötet több példányát mind a mai napig őrzik, időnként olvassák/lapozgatják.

²⁴ Pl. Deé Nagy Anikó a könyvtáralapító Teleki Sámuelről írt monográfia esetében (Deé Nagy A. 1976, 1997) vagy Erdélyi Lajos az Afrika-utazó Teleki Samuról írt tanulmányában (Erdélyi L. 1977). Ugyanakkor a településről származó híres emberek révén a helység neve több lexikonban is szerepel.

bemutatása kapcsán Bíró József is (Bíró J. 1943). Benkő Elek tanulmánya az erdélyi harangok középkori zarándokjelvényei (Benkő E. 2001: 38–45.), Horváth Iringó pedig a Wesselényi Kata által református egyháznak adományozott textíliák kapcsán (Horváth I. 2007: 201–215.) tér ki a helyi református egyház idevonatkozó kincseire.

Az építéstörténeti irodalom terén az elmúlt években jelentős előrelépést jelentenek Orbán János kutatásai, aki sorra kutatta fel az építészeti és a művészeti szempontból nevezetesebb épületekre (református templom, a Teleki-kastély és a Teleki-kripta) vonatkozó dokumentumokat, és írta meg ezek építéstörténetét (l. Orbán J. 2004, 2006).

A sáromberki származású Köblös Elekről, a Román Kommunista Párt főtítkáráról az 1970-es években román nyelvű biográfia jelent meg (Stănescu M. C.–Gergely L. 1978)²⁵, az 1990-es marosvásárhelyi márciusi események egyik résztvevője, Puczi Béla élettörténetét pedig a magyarországi Roma Sajtóközpont adta ki (Puczi B. 2000).²⁶ Az első világháborút megjárt parasztember, Berekméri István Andrásé önéletrajza 2008-ban látott napvilágot (Berekméri I. 2008.).

A település történetének és kultúrájának monografikus bemutatására az 1940-es években dr. Mózes András teológiai professzor vállalkozott (*Adatok Sáromberke történetéhez*), ám az 1970-es évekig folyamatosan bővített négykötetes munkája (I. kötet: *Településtörténet*, II. kötet: *Közigazgatás, anyagi és szellemi műveltség*, III. kötet: *A református egyház története*, IV. kötet: *Adatok a sáromberki iskola történetéhez*) kéziratban maradt.²⁷ Végül a településről 1994-ben, első írásos említésének 675. évfordulója alkalmából készült egy szerényebb falumonográfia.²⁸ A kiadást és annak költségeit a református egyház vállalta fel.

Ezenkívül Zoltáni Pál egykori református lelkipásztor 1918-ban megjelent rövid írása (Zoltáni P. 1918) érdemel említést, mely a falu 20. század eleji életmódjáról ad sajátos szemléletű, érzékletes áttekintést. A már említett Mózes András, Szabó T. Attila irányításával a településen helynévkutatást végzett, melynek eredményeit a Nyelv és Irodalomtudományi Közlöny hasábjain közölte (Mózes A. 1971: 131–133.).

A különböző néprajzi gyűjtemények adattárából eddig csupán néhány fénykép került elő: a budapesti Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye mindössze 7 fényképet tartalmaz a településről.²⁹ Készítője, Szöllősy Kálmán az 1940-ben bevonuló magyar csapatok nyomában érkezett a településre. A kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság fotótára

²⁵ Köblös Elekről emellett néhány rövidebb közlés és méltatás is napvilágot látott (pl. Turzai M. 1971: 134–140., Balogh E. 1971: 1221–1228.).

²⁶ A kötet és Puczi Béla életpályájának elemzéséhez l. Vajda A. 2010: 270–281.

²⁷ Mózes, kézirat, Sáromberki Református Egyházközség Levéltára. Könyvtári szám: 466, 467, 468, 469.

²⁸ Szabó Miklós történész írta meg a település történetét 1944-ig (Szabó M. 1994: 5–64.), a szövetkezeti és gárdakori mozgalmak rövid összefoglalóját (Uő. 65–69.), valamint Mózes András munkájának felhasználásával a település helyneveinek alakulását (Mózes A. –Szabó M. 1994: 159–164.). Nagy Géza református lelkipásztor a református egyház 1944–1993 közötti történetéről (Nagy G. 1994: 70–145), Berekméri István helyi történelem szakos tanár az iskola közelebbi történetéről (Berekméri D. I. 1994: 146–158.), illetve Tonk Sándor a Teleki család Erdély történetében játszott szerepéről írt tanulmányt (Tonk S. 1994: 165–177.).

²⁹ Jelzet: MF 329977–329983

pedig 10, az 1970-es években készített képet tartalmaz, szerzőjük Szabó Tamás.³⁰ A falu lakóinak visszaemlékezése szerint az 1970-es években népdalgyűjtő járt a településen, ám Sáromberkéről származó népdal a korabeli gyűjteményekben mai ismereteim szerint nem szerepel. Keszeg Vilmos és Barabás László egy-egy munkájában (Keszeg V. 1999, Barabás L. 2000) a település neve szerepel a gyűjtéspontok között, ám a településről származó adatok egyik műben sem szerepelnek.

Az elmúlt években alulírott jelentetett meg néhány, elsősorban a település írásos kultúrájáról, valamint a helyi kultúra alakulása szempontjából meghatározó személyekről (tanító, mesemondó) néhány rövidebb elemzést.

KLASSZIFIKÁCIÓ(K)

Státusát tekintve a település a romániai településrendszeren belül a legalsó szinten található falvak sorába tartozik, melyek nem rendelkeznek önálló jogi személyiséggel. Területi-adminisztratív szempontból – további hat településsel együtt – Nagyernye községhez tartozik. Népesség szempontjából a közepes méretű falvak közé sorolható, fizionómiai szempontból (forma, a belterület szerkezete, textúra) pedig elágazó, alaprajzát tekintve lineáris, utcára szervezett, szalagtelkes településnek mondható: a gazdaságok szorosan egymás mellett sorakoznak a települést észak–dél irányban átszelő országot két oldalán (l. térképeket).

A lakosság foglalkozási szerkezetét alapul vevő funkcionális osztályozás³¹ alapján vegyes (vagy komplex) funkciójú településnek nevezhető: az 1960-as évektől az ingázó szakmunkások, valamint a szolgáltatóiparban dolgozók száma fokozatosan emelkedett az agrárszektorban dolgozókéval szemben. Nemzetiségi összetételét tekintve (l. a táblázatot) a települést zömében magyarok lakták, és ezt a hangsúlyosan magyar jellegét mind a mai napig megőrizte.³²

³⁰ Jelzet: KJNT_09044–09053

³¹ A funkcionális osztályozás szerint a településen domináns gazdasági tevékenység (azaz a foglalkoztatottak több mint fele) határozza meg a funkciót (l. Berekméri M. E. 2007: 59).

³² A népesség nemzeti összetételéről szóló hivatalos adatok azt mutatják, hogy a 18. századtól kimutathatóan voltak mind a jobbágyok, mind a zsellérek között románok is, de ezek száma elenyésző. Annál nagyobb a településen a roma közösség számaránya, de mivel ezek a népszámlálások alkalmával magukat magyar nemzetiségűnek vallják, számukat nehéz meghatározni. Becslésem szerint, melyet a református egyházközség családkönyveire alapozok, számuk ma körülbelül 500 főre tehető.

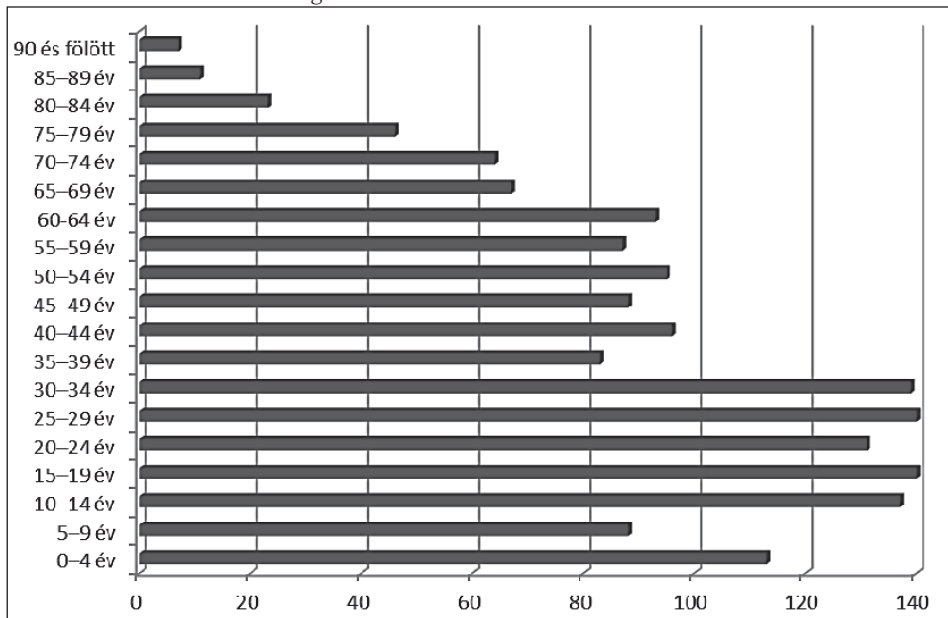
1. táblázat. Sáromberke népességének alakulása nemzetiségekre bontva

Év	összesen	román	magyar	német	egyéb, összesen	zsidó	cigány
1850	618	72	452	0	94	0	94
1880	933	16	752	6	159	0	0
1890	968	11	933	8	16	0	131
1900	1003	17	979	7	0	0	0
1910	1030	43	970	17	0	0	0
1920	1017	28	988	0	1	0	0
1930	1071	65	997	7	2	0	0
1941	1084	29	954	4	97	1	95
1956	1271	23	1248	0	0	0	0
1966	1949	166	1772	11	0	0	0
1977	1816	167	1626	5	18	0	18
1992	1692	159	1459	1	73	0	73
2002	1648	75	1539	0	34	0	33

Forrás: Varga E. Árpád.: <http://varga.adatbank.transindex.ro>, Népszámlálási adatok, 2002. március 18. Nemzeti Statisztikai Hivatal (INS), Bukarest

A 2002-es statisztikai adatok alapján a település korszerkezet szempontjából egészséges, kiegyensúlyozott korösszetételűnek mondható, bár a helyszíni tapasztalatok alapján kétségtelen, hogy e tekintetben a településen élő etnikumok között számottevő eltérés mutatkozik. A település korszerkezete 2002-ben a következő képet mutatja.

1. ábra. Sáromberke lakosságának korszerkezete 2002-ben

Forrás: Népszámlálási adatok, 2002. március 18. Nemzeti Statisztikai Hivatal (INS), Bukarest

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK

A település nevének első írásos említése egy Károly Róbert (1308–1342) által 1319-ben kiadott adománylevéliben fordul elő Sarumberg (Hegy körüli csapat) formájában. A falu a kezdetektől királyi birtok volt, és egy nagyobb uradalom részeként³³ az évszázadok során többször cserélt gazdát: a mindenkor uralkodó ugyanis hol egyik, hol másik hívének adományozta. A fent említett oklevél arról tudósít, hogy Károly Róbert a trón elleni lázadással vádolt Ipocho fia Andrászt megfosztja birtokától, és ezt [Sáromberkét] Mihály fia Simonnak, majd Szécsényi Tamásnak adományozza. Ugyanez a király 1405. június 21-én Erdélyi Antalnak és testvére Jánosnak adományozza a települést, a nápolyi törökellenes csatában, majd a király fogsága idején a boszniaiak elleni harcban tanúsított hűségéért. Ettől kezdve a geryeszegi uradalom tartozékaként egészen a 17. század utolsó harmadáig birtokolták az Erdélyiek Sáromberkét. Az utolsó Erdélyi 1642-ben

³³ Ezen a helyzeten az a tény sem változtatott, hogy 1446-ban Erdélyi Sándor és testvére, István közötti birtokmegosztáskor az előbbi Sáromberkén kapott házat és udvart.

örökös nélkül halt meg, így a birtokot 1670-ben Bánffy Dénes fejedelmi tanácsos kapta meg, majd „elveszejtését” követően 1674. december 10-én Apafi Mihály fejedelem Gernyeszeg várát Sáromberkével, Sárpatakkal és Erdőcsináddal Teleki Mihály kancellárnak adományozta örökjogon 16 000 magyar forintért. Ettől kezdve az 1848-as forradalomig teljesen, az 1921., illetve a 1944–47. évi kisajátításig részben a Telekiek birtokolták Sáromberkét. A Telekiek szaporodásával a családi birtok felaprózódott, kisebb birtokrészekre oszlott. Így alakult a 18. század folyamán, gróf Teleki Sámuel életében³⁴ (1759) Sáromberke is önálló birtokközponttá. A helység utolsó birtokosa 1916-tól Teleki Károly volt.

A helység előnyös helyzetét kihasználva – Marosszék felé haladva az utolsó település volt – birtokosai több kiváltságot (vámcsedés, hetivásár, országos vásár) is szereztek, és ezzel a település elindult a mezővárossá fejlődés útján. Ám az Erdélyiek királyellenes fellépése után a település elvesztette kiváltságait, és fokozatosan visszasüllyedt a falvak sorába. A 17. században az Erdély-szerte dúló fekete halál, a 19. század első felében pedig éhínség tizedelte meg a település lakosságát. De lassította a fejlődést a 20. században a két világháború és az azzal járó átláthatatlan politikai és gazdasági helyzet is.

A települést a múltban alapvetően szolgáló parasztok, azaz jobbágyok és zsellérek lakták, akik elsődlegesen földműveléssel foglalkoztak, de mivel a létfenntartás forrásául szolgáló földterület nem túl nagy kiterjedésű, és a lakosság ennek is igen kis részét birtokolta,³⁵ a fő jövedelemforrást az állattartás, elsősorban a szarvasmarha-tenyésztés biztosította.

Mivel a földtulajdon sem a jobbágyfelszabadítás, sem pedig az 1921. évi földreform során nem oszlott meg egyenletesen a parasztgazdaságok között, a lakosság létfenntartásának útja és eszközei sem alakulhattak azonosan. Már a 18. századból vannak adatok arra, hogy a helységben fuvarozással, pálinkafőzéssel és italméréssel is foglalkoztak a parasztok. Az igavonó állattal nem rendelkezők pedig fával vagy egyéb áruval tutajoztak a Maroson (l. Szabó 1994: 19).³⁶

A jobbágyfelszabadítás után, az 1854. évi császári rendelet nyomán végbement tulajdonviszonyi változások, majd a kibontakozó ipari fejlődés, a vasútvonal kiépülésével (1886, illetve 1909) bővültek a település lakóinak megélhetési lehetőségei. A földhiánnyal küszködők a napszámosság és részesség mellett cselédnek szegődtek a Teleki-uradalomhoz vagy a kereskedelembe, illetve a közlekedésben dolgozva tartották fenn családjukat. Kevesen uradalmi tisztviselőként vagy közszolgálati hivatalt vállalva éltek.

³⁴ Ő építteti fel a jelenben is jó állapotban lévő, a Sáromberki Gazdasági Szaklíceumnak helyet adó késő barokk stílusú kastély két oldalszárnyát és a hozzá kapcsolódó melléképületeket.

³⁵ A jobbágyfelszabadítás és az azt követő tagosítás után a parasztok a helység határának mintegy 36,5%-ával rendelkeztek, 8,5% közterület volt, és a többi 55%-ot továbbra is a Teleki család mondhatta magáénak. Ezen az állapoton a 1921. évi földreform sem javított sokat, hiszen az 1934. évi felmérés tanúsága alapján egy gazdára átlag 3,1 hold szántó és kaszáló esett (vö. Szabó M. 1994: 14–20.).

³⁶ A Maroson történő tutajozás szórványosan egészen a 20. század 50-es éveigi fennmaradt, emléke pedig elevenen él a közösség emlékezetében, én is gyűjtöttem ezzel kapcsolatos történeteket.

A 20-as évektől többen az uradalom ipari létesítményein álltak munkába, de megnövekedett azok száma is, akik a földművelés mellett a lakosság szolgáltatási igényeit kielégítve keresték kenyerüket. Ezzel együtt természetesen mind a Teleki-birtokon, mind a román érdekeltségű földeken fennmaradt a „feudális” típusú részesművelés is (Szabó M. 1994: 20).

A jobbágyfelszabadítás, illetve a településen és környékén beindult iparosítás³⁷, valamint a közlekedés fejlődése a gazdasági szerkezet változásához, a hagyományos paraszti társadalom átalakulásához vezetett.³⁸ Annak ellenére, hogy fokozatosan gyarapodott azoknak a száma, akik a földművelés mellett ipari munkát vállaltak, vagy a falu (illetve a közeli városok) lakosságának szolgáltatási igényeit kielégítve szereztek meg a létfenntartáshoz szükségeseket³⁹, a falu a 20. század közepéig alapvetően önellátásra termelő, agrártípusú település maradt, ahol az értelmiségiek, illetve egy-két köztisztviselő kivételével a település lakóinak elsődleges jövedelemforrása a mezőgazdaságból és az állattartásból származott. De még a meghatározott havi juttatásokkal rendelkező lelkész,⁴⁰ tanító vagy hivatalnok⁴¹ is gazdálkodott, rendelkezett saját földterülettel.⁴² Az iparban vagy a szolgáltató szektorban dolgozók szintén rendelkeztek földterülettel, és tartottak állatokat. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgált paraszttartárakban őrződött hivatalos és privát iratokban (pl. élettörténetekben) miért esik szó olyan gyakran gazdálkodással kapcsolatos kérdésekről, hiszen a család egzisztenciája függött tőle.⁴³ Kiegészítő foglalkozásként pedig néhányan halásztak is (Szabó M. 1994: 20). Ebben az időszakban a sáromberki társadalom paraszttársadalomként definiálható, kultúrája a hagyományos értelemben vett paraszti/népi kultúra. Zoltáni Pál szavaival élve a falu „mint a gyöngyszem – minden oldalról egyformának és egységesnek látszott” (Zoltáni P. 1918: 319). A helyi

³⁷ „Teleki Károly felújította és kibővítette a Maroson működő »Ágnes malmot«, amely 1922-től gabona és liszt forgalmazásával is foglalkozott; 1925-től fűrészüzemet, majd villamosművet, 1940-től olajprést, nyúltenyésztést és létesítménytől nem messze, a Maros bal partján (Várhegy határában) téglagyárat helyezett üzembe [...]” (Szabó M. 1994: 19). Ehhez l. még Mózes A. é.n. II. 14–19.

³⁸ 1900-ban például a kereső lakosság 81,4%-a élt törpebirtokosként, házi cselédként dolgozott 4,3%, 4,6% dolgozott a kereskedelembe, és 8,7% az iparban. (Szabó M. 1994: 19)

³⁹ A XX. század 20-as éveiben a településen 4 kovács, 4 cipész, 3 kőműves, 3 asztalos-kerekes, 3 ács, 3 varrónő, 3 géplakatos/cseplő, 2 szabó, 2 borbély, 1 hentes, 1 kosaras, 3 kertész, 3 kereskedő, 3 molnár, 2 postás, 1 tejgyűjtő, 1 nyúlász, 1 szülésznő, 2 utász és 7–8 vasúti munkás dolgozott (Szabó M. 1994: 19–21). A település lakosságának foglalkozásához l. még Mózes A. é.n. I. 103–124.

⁴⁰ A település egykori lelkésze, Zoltáni Pál (1912–1958) az egyházi földek mellett saját földdel is rendelkezett, a papi teendők mellett gazdálkodással, földműveléssel és állattartással is foglalkozott. Erre saját pénzen külön szolgát is tartott. 1952-ben kulákkistára került.

⁴¹ A Sáromberkén hivatalnoki állást betöltő „parasztnok” közül Berekméri István nevét említhetjük, aki a Hangya Szövetkezet titkári teendői mellett foglalkozott gazdálkodással. A gazdálkodó hivatalnokról l. még Mózes A. é.n. I. 124.

⁴² Ez alól csupán a településen élő cigányság képez kivételt, akik az uradalom, valamint a település gazdáinak földjein végzett napszámos munkából éltek.

⁴³ A gazdasági élet alakulásának bemutatása minden paraszti élettörténetben fontos helyet foglal el, és ezt a kutatás is több alkalommal kiemelte. A sáromberki születésű Berekméri István Andrásé, Vajda András Frici és Köblös Domokos élettörténete is ezt igazolja. A I–II. világháború idején született levelek szintén intenzíven foglalkoznak a családi gazdaság alakulásának kérdésével (l. Vajda A. 2007a: 452–480).

agrártársadalmat Nagy Géza pedig így jellemzi tömören: „egyházunk templomában nem is olyan rég még ott díszelgett a szántó-vető emberek gyülekezetének jelképe: a búzako-szorú” (Nagy G. 1994: 70).⁴⁴

Azonban az új idők szele, a kollektivizálás és az iparosodás rövid idő alatt letörölte a templomfalakról a „maradiság” eme utolsó jelképeit is. A „sikeres hatvanas években” (Gagy J. 2009: 169–195.) a makrotársadalom szintjén megindult társadalmi-gazdasági átalakulások hatására a lokális élet számos terén is változások történtek. Az 1961–1962-ben lezajlott kollektivizálás és a szintén ebben a periódusban tetéződő iparosítás⁴⁵ hatására kialakult „mobilitás-láz” (Bíró A. Z. 1990: 5–15) következtében a falu aktív, munkabíró lakossága egyre nagyobb számban ingázó bér munkásként kereste meg a kenyerét. Az állandó bér nyújtotta stabilitásérzés következtében az emberek csupán második műszakban foglalkoztak mezőgazdálkodással, s ez a helyzet a földtulajdon visszaadását követő időszakban sem változott meg.

A 19. század végén megépült, a települést is érintő vasúthálózat kibővülése, valamint a városok és nagyipari létesítmények közelsége, a menetrendszerű vonat-⁴⁶ és buszjárat⁴⁷ kínálta nagyfokú mobilitás, valamint az ennek nyomán kialakult napi ingázás erőteljesen rányomta bélyegét a falu életritmusára, gazdasági-társadalmi arculatára, ízlésvilágára. Az életforma-váltás, a társadalomból való rövidebb-hosszabb ideig tartó, időszakos „ki-lépések”⁴⁸ szükségszerűen megváltoztatták a társadalom igényeit és kulturális-gazdasági aspirációit is. „Földművelő közösség volt, ingázó munkások faluja lett, szintén ingázó értelmiségiekkel” – foglalja össze tömören a társadalmi átalakulások tendenciáját 1994-ben a helység lelkipásztora (Nagy G. 1994: 70). Ennek ellenére ma is vannak olyan családok, amelyek kizárólag agrártevékenységet folytatnak, illetve olyanok, akik városi munkát és agrárgazdálkodást szimultán végeznek.

Foglalkoztatottság szempontjából a település gazdasági szerkezete a következő képet mutatja:

⁴⁴ Az utóbbi évtizedben, a lelkész kezdeményezésére, újkenyér ünnepén a szószerk két oldalán valamint a templomhajó középtáján ismét búzako-szorúkat helyeznek el.

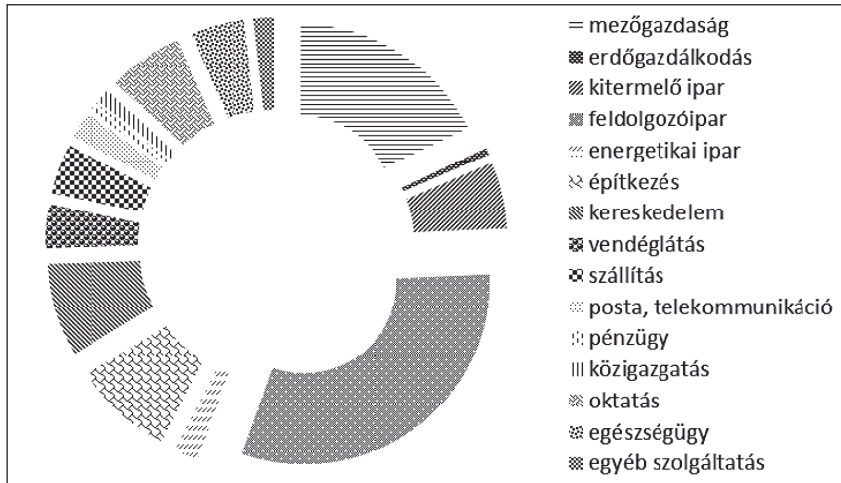
⁴⁵ Maros megye iparosításának csúcspontját az 1962-ben megépített vegyipari kombinát jelentette. Az iparosítás méreteit az is jól érzékelteti, hogy az 1965–1972 közötti periódusban Maros megye megduplázta ipari termelését (Horváth G. 2003: 207).

⁴⁶ 1940-től helyi járatot állítottak be az ingázók megsegítésére (Szabó M. 1994: 20). A járatok sűrűsége az 1980-as évekre érte el tetőpontját, az 1990-es évek második felétől pedig a fokozatos visszafejlődés, a járatok ritkulása észlelhető.

⁴⁷ Az 1990-es évek elejéig Marosvásárhely–Marossárpatak, Marosvásárhely–Bala, Marosvásárhely–Ercse, Marosvásárhely–Vajdaszentivány, Marosvásárhely–Mezőmajos, Marosvásárhely–Szászrégen útvonalakon rendszeres buszjárat volt, melyek mindenike megállt Sáromberkén (a központban és a falu déli végén, az Alsze-gen egyaránt). Az 1990-es évek elején a vidéki közszállítás összeomlott, helyét a magáncégek által működtetett maxitaxi-típusú járatok vették át, melyek a Sáromberke–Marosvásárhely és Sáromberke–Régen útvonalon egyaránt 30 perces sűrűséggel közlekednek.

⁴⁸ A fogalmat Bíró A. Zoltán használja (Bíró A. Z. 1994: 56–57.). Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy mindenik kilépés életre hív, kitermel egy erőteljes interpretációs kényszert, mely a saját világhoz való tartozás újradefiniálására irányul (Uo.).

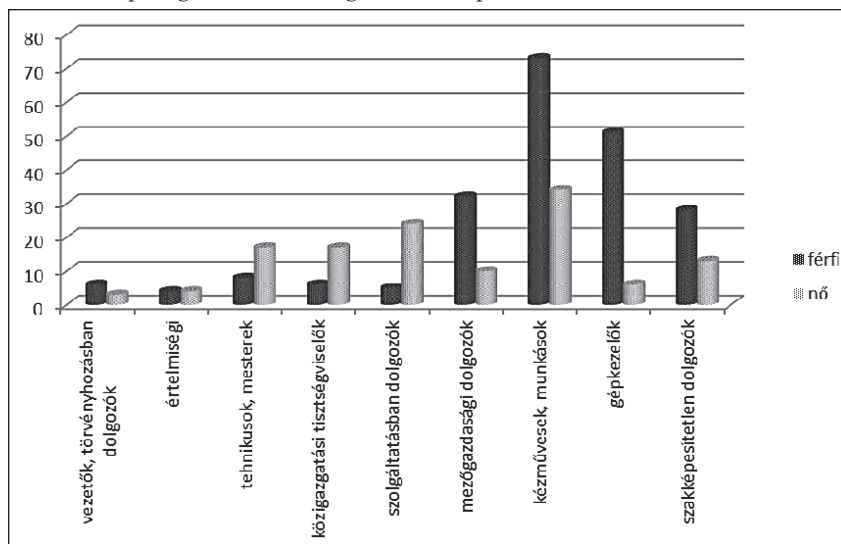
2. ábra. A település gazdasági szerkezete 2002-ben foglalkoztatottság szempontjából

Népszámlálási adatok, 2002. március 18. Nemzeti Statisztikai Hivatal (INS), Bukarest

A népesség szerkezete pedig a fő foglalkozási csoportok szerint osztályozva a következőképpen alakult:

3. ábra. A népesség szerkezete fő foglalkozási csoportok szerint 2002-ben

Népszámlálási adatok, 2002. március 18. Nemzeti Statisztikai Hivatal (INS), Bukarest

A vizsgált időszakban Sáromberkén a több családsejt egymás mellett élése, a nagycsalád jellemző, s csak a 20. század végén válnak gyakorivá az egy családsejtből álló háztartások, gazdaságok. A 2002-es népszámlás adatai szerint 557 a gazdaságok száma, ahol átlagban 3 személy jut egy gazdaságra, azaz a két szülő és egy (esetleg két) gyermek családtípus a legelterjedtebb. A statisztikai adatok szerint 100 lakásra 109,43 gazdaság esik, ami azt jelzi, hogy az egy házban lakó, de külön gazdaságot vezető két generáció szintén megtalálható a településen.

Kisközösségről lévén szó, a település családjaira mind a mai napig a rokoni relációk sűrűsége jellemző, melyet helyi nyelvhasználatban az „*itt mindenki mindenkivel rokon*” gyakran elhangzó megállapítás juttatja kifejezésre. A gyakori névazonosságot a településen a ragadványnevek használatával hidalják át: ezek még a hivatalos szervek által kibocsátott iratok esetében is elég gyakran előfordulnak. A ragadványnevek egy része az egyén által is interiorizált, elfogadott, használt és/vagy megtűrt (Gépész, Bíró stb.), másik részüket csak a közösség többi tagja használja (Csekó, Biszta stb.), ezek a hivatalos iratokban nem, de még a magániratokban is csak ritkán fordulnak elő.

Gazdasági mozgalmak⁴⁹

A 19. század 80-as éveiben elindult szövetkezeti és gazdaköri mozgalmak Székelyföldön és Erdélyben gróf Károlyi Sándor (a magyar szövetkezeti mozgalom apostola) és mások lelkes munkájának köszönhetően igen hamar nagy népszerűsége tettek szert. Károlyi 1891-ben tett erdélyi körútja nyomán Maros-Torda vármegyében 10 szövetkezet alakult meg. Ekkor ismerkedett meg a szászrégeni Gidófalvi Istvánnal, aki a mozgalom lelkes követőjévé vált: sorra járta a falvakat, hirdetve a szövetkezetek szükségességét. Szász Domokos erdélyi püspökkel közösen írt felhívása, a *Görgényi levél* rövidesen a szövetkezeti mozgalom bibliájává vált (Vincze G. 2001: 221–222., Szabó M. 1994a: 65). A meggyőző munka hatására a környéken először Gernyeszegen (1892) majd Sáromberkén (1894) is megalakult a szövetkezet (Szabó M. 1994a: 65). A már megalakult szövetkezetek tevékenységének irányítására 1898-ban Budapesten megalakult az Országos Központi Hitelszövetkezet és a „Hangya” Fogyasztási Szövetkezeti Központ (Vincze G. 2001: 222), melyek működését az 1898. évi XXIII. törvénycikk szabályozta.

Sáromberkén a szervezés körüli munkálatokat a helyi gazdasági-szellemi elit (a Teleki család, Zoltáni Imre lelkipásztor, Nagy Károly iskolaigazgató, valamint a falu módosabb kisbirtokosai) vezette, melynek következtében sorra alakultak meg a különböző érdekvédelmi társulások.

Az 1894. november 15-én tartott alakuló közgyűlés mondta ki a Sáromberkei *Közösségi Hitelszövetkezet* megalakulását. Igazgatósági tagnak választották Berekméri Miklós,

⁴⁹ A sáromberki szövetkezeti és gazdaköri mozgalmakról részletesen l. Szabó M. 1994a: 65–69, Mózes A. é.n. II. 12–13.

Szabó András, id. Vajda András, Vajda István Mártoné kisgazdákat és Zoltáni Pál lelképásztort, a felügyelő bizottságnak pedig ifj. Köblös Ferenc, id. Kristóf Ferenc és Vajda István Ferencé lett a tagja. A hitelszövetkezet 1899. május 14-én újjászerveződött és csatlakozott az *Országos Központi Hitelszövetkezet*hez. A szövetkezet átvészelte az első és a második világháborút, és tovább működött a román adminisztráció berendezkedése idején is. Az intézmény 1948. július 15-én szűnt meg, amikor beolvadt a felsőbb rendeltre létrehozott *Testvériség* szövetkezetbe. A szövetkezet könyvelője 1899-től megszűnéséig Berekméri István Andrásé volt.

A 20. század folyamán a szövetkezeti mozgalom egyre inkább kiszélesedett. 1908. január 18-án megalakult a *Sáromberke Állattenyésztőinek Szövetkezete*, mely célul tűzte ki az állatállomány védelmét, a közös legelő fenntartását, tenyészállatok beszerzését és apaállatok fenntartását. A társulat, a vele párhuzamosan működő és hasonló célzatú *Gazdakör* hatására 1925-ben beszüntette tevékenységét.

1910. február 11-én, Nagy Károly igazgató-tanító és néhány kisgazda kezdeményező tevékenysége révén alakult meg a *Sáromberke és Vidéke Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet*, mely arra törekedett, hogy tagjait a gazdaságuk és háztartásuk részére szükséges termékekkel lássa el,⁵⁰ és hogy hozzásegítse a termelőket termékeik értékesítéséhez. Az első világháború után újjászerveződött és „Hangya” *Sáromberki Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet* néven jegyezték be. Bár hivatalosan 1936-ban megszüntették, valójában tovább működött a második világháború után is „*Kalácsa*” *Szövetkezet* néven, majd 1948-ban a hitel- és a tejszövetkezettel⁵¹ egyesülve beolvadt a „*Testvériség*” állami érdekeltsgű szövetkezetbe. A szövetkezet könyvelői tiszttségét megalakulásától 38 éven keresztül Berekméri István Andrásé látta el.

A szövetkezeti mozgalommal párhuzamosan, a törpebirtokosok szakmai ismereteinek bővítésére és modernizálása érdekében alakult meg 1907-ben a *Sáromberki Gazdák Szövetsége*. A szervezet Zoltáni Pál református lelkész elnöklete alatt évi rendszerességgel szervezte meg a téli tanfolyamokat, melyeken átlag 30-40 gazda vett részt. A tanfolyamok alkalmával szakemberek tartottak előadásokat növénytermesztésről, gyümölcs-termesztésről, állattenyésztésről. Gál Márton tanító, a gazdakör tagjai számára szakfolyóiratot és napilapokat is rendelt. (Mózes A. é.n. II. 123.) A gazdakör ugyanakkor elősegítette korszerű gépek és kiváló tenyészállatok beszerzését is.

A szövetkezeti szervezetek a két világháború közötti időszakban, valamint a második világháborút követő néhány évben – az egyház mellett – a háborúk által szétzilált gazdasági-társadalmi élet újrászervezésében jelentős szerepet játszottak. A vesztes háborúk

⁵⁰ Főleg a 20. század harmincas-negyvenes éveiben sokan vásároltak a szövetkezeten keresztül vaseket, lókapát, extírpátort, kukoricavető gépet, összetársulva pedig szelektort és rostát.

⁵¹ A „*Transsylvania*” *Tejszövetkezetről* 1935-ből származnak az első adataink. Az 1948-as beolvasztás alkalmával készült leltár szerint egy Alfa szeparátor, centrifuga, tejhűtő, jégsekreány, tejmelegítő, úszómérleg, butyóméter, tizedesmérleg, vajkőpülő, vajforma, vajgyúró asztal, sajtfőző, egy búzavetőgép és több tejeskanna volt a birtokában (Szabó M. 1994a: 68). A tejbegyűjtő központ átvészelte a kommunizmus évtizedeit, és az 1990-es években a szövetkezetből kiválva tovább működött.

okozta frusztrációt és félelemérzetet a gazdatanfolyamok, a gazdanapi ünnepségek és kiállítások ellensúlyozták, ezek az alkalmak teremtettek keretet arra, hogy a közösség önmagát a nyilvános térben reprezentálja, gazdasági-társadalmi erejét kinyilvánítsa.⁵² Ezért a szövetkezet(ek) tagjának lenni vagy azok vezető testületében helyet foglalni presztízs-kérdés volt, a gazdasági-társadalmi státus és a magyarságtudat (jó magyar gazda) kifejezésének egyik szimbóluma lett. A közösségben máig nagy gonddal őrzik a gazdatanfolyamok, ünnepségek alkalmával készült fényképeket és a részvételt igazoló okleveleket, valamint a szövetkezeti tagságot igazoló iratokat. Az elemzésre kiválasztott három levéltárban is több, ezzel kapcsolatos feljegyzés, fénykép és igazolás található. Berekméri István Andrásé a szövetkezeti és gazdaköri eseményekről készített és a regionális sajtóban megjelent képeket kivágta, egy részüket imádságos könyvébe beragasztotta, rövid magyarázatot fűzve melléje: „*A fenti kép jelzi Berekméri István Andrásé családapát és nagyapát, akit az 1938 évben Sáromberkén tartott Hangya szövetkezeti könyvelői tanfolyamon 60 élet éves korában, 28 éves könyvelői működésének évében ez alkalomból Fekete György szerkesztő úr megörökített.*”

Ezek az egyesületek, szervezetek számos tanfolyam, kulturális rendezvény megszervezésében vállaltak irányító, lebonyolító szerepet. A településen több alkalommal rendeztek meg tenyészállat kiállítást, gazdatanfolyamot, főzőtanfolyamot.

A kommunista hatalom diktatorikus hatalomgyakorlása a szövetkezetek államosítása mellett a mezőgazdálkodás államosítását is célul tűzte ki. A földtulajdon kisajátítása a településen több hullámban zajlott le. Az államosított földterületeken az 1921-es földreform során a Teleki-birtokból kiszakított és a maroshévízi Sfântu Ilie templom szerzeteseinek adományozott 32 hold földterületen 1949-ben megalakult az állami gazdaság (Gostat vagy IAS⁵³), melynek földterületeit 1957-ben tagosították. Az átszervezett állami gazdaság növénytermesztésre, szarvasmarha-tenyésztésre, tejtermelésre szakosodott, de emellett tenyészbikákat is tartott és disznóhizlaldát is működtetett. 1958-ban megalakult a *Petőfi Sándor Társas Gazdaság*, melynek Vajda Sándor Csibész volt az elnöke, majd 1961–1962-ben lezajlott a kollektivizálás, a frissen alakult termelőszövetkezet első elnöke pedig Berekméri Ferenc lett. A mezőgazdasági termelőszövetkezet mellett mezőgazdasági géppark (SMA⁵⁴) alakult, a mezőgazdasági termelés regionális (több településre kiterjedő) szintű ellenőrzését és összehangolását pedig a szintén Sáromberkére telepített CUASC⁵⁵ végezte.

⁵² Az 1930-as évek közepén a Teleki-kastély kertjében tartott gazdanapon például Aczél Ede báró felszólalása a hatalom magyarellenes politikájának ostromozására csapott át, az ünnepségen jelen lévő rendőrkapitány nagy meglepetésként fogadta (l. Anghi B. 1941: 75).

⁵³ Întreprinderea Agricolă de Stat

⁵⁴ Stația de Mașini Agricole

⁵⁵ Consiliul Unic Agroindustrial de Stat și Cooperatist, magyarul Állami és Társas Agráripari Egységes Tanács.

Oktatás és alfabetizáció

Bár az 1750-es évek végéről vannak adatok arra vonatkozóan, hogy az iskolamester⁵⁶ „*magyar olvasásra, úri imádságra, tíz parancsolatra*” (Szabó M. 1994: 47) tanította a sáromberki magyar fiatalokat, önálló iskolahelyisége csak 1824-ben épült a településnek, Teleki Ferenc anyagi támogatásával. Az első iskolalátogatásra vonatkozó szabályzat 1794-ből származik, melyet Teleki Domokos utasítására jószágigazgatója, Bedets János készített, és amely kimondja, hogy a helységben az összes 8–13 éves fiúgyermek és 9–14 éves leánygyermek köteles az iskolát látogatni, származásra való tekintet nélkül.

Ekkor már 86–126 között mozgott az iskolába járók lélekszáma, és ez a szám fokozatosan emelkedett, fél évtized múlva elérve a 200-at.⁵⁷ Mivel a régi iskola és az egy tanerős rendszer nem bizonyult elég hatékonynak, az egyház pedig nem tudta a bővítés anyagi terheit magára vállalni. 1911. szeptember 1-től az iskolát államosították, s a következő évben megépült az új, három tanerős állami iskola, melynek már ekkor több mint 100 kötet volt a könyvtárában.

Az első világháborút követően 1919. június 4-én az állami iskolát a román hatalmi szervek elvették, az oktatás nyelvét pedig románra cserélték, melynek következtében a helyi református egyház határozatban mondta ki egy magyar tannyelvű felekezeti iskola megalapítását. Az iskola 1924 januárjáig működött, amikor betiltották.

1924-ben az állami iskolát átszervezték, bevezették a hétosztályos oktatási rendszert, a tanítás nyelvét pedig visszaállították magyarra (bár a tanítókat kötelezték, hogy a tanítási idő felét román nyelv tanítására használják, és később azt is elrendelték, hogy a földrajzot és az alkotmánytant csak román nyelven oktassák). Az iskolai oktatás 20. századi kiszélesedésével az írni-olvasni tudás terén is változások álltak be: 1930-ra a település össznépességének közel 80%-a tudott írni-olvasni (l. Szabó M. 1994: 49–51.).

A front átvonulása után, a lakosságnak egy része már 1944 végén, másik része 1945 elején-tavaszán hazatért a menekülésből. Ebben a nehéz és kusza helyzetben a református egyház vállalta fel a szervező, irányító szerepet az oktatási élet megszervezésében. Az egyházi vezetés már az 1945 őszen tartott közgyűlésen kimondta, hogy egy szervezendő algimnázium igen szükséges volna mind Sáromberke, mind a környező falvak gyermekei számára, s még az év őszen be is indul az oktatás a fogyatkozott számú tantestület vezetésével. Két lelkes tanító, Filep Imre és Márkus Irén kezdi el 125 tanulóval az oktatás újraszervezését, akikhez a frontról hazatért Tüzes István és Ugron Albert kántortanító is csatlakozott. A következő tanévtől Ugron Albert igazgatósága idején újabb tanerők érkeztek, s így 1947-re már 8 főre bővült a tantestület. A beiskolázott gyerekek száma ekkor 127 fő volt, melyből néhány gyermek a környező községekből (Nagyernye,

⁵⁶ Az első azonosítható iskolamester Szoboszlai András (1851–1852) volt, ettől kezdve az iskolamesterek névsora viszonylag pontosan összeállítható. (l. Szabó M. 1994: 62, ill. Mózes A. é. n. IV: 182)

⁵⁷ Ez részben annak köszönhető, hogy a földesúr kötelezővé tette a cigány gyermekek beiskolázását is (Szabó M. 1994: 48).

Gernyeszeg) származott. A következő évben a Teleki-kastély egyik szárnyában egységes gimnáziumot szerveztek, mely internátussal együtt 1948-ig, a tanügyi reformig működött (Berekméri 1994: 146). Átszervezése után a felső tagozat és a hozzá tartozó bentlakás (V–VII. osztály) az egykori Teleki-kastély déli szárnyába költözött, míg az alsóbb osztályok (I–IV. osztály) a régi, Vigand-féle (1912-ben épített) iskolában maradtak. Az iskolába beírt gyermekek száma ekkor már 172 fő volt, mely a következő években fokozatosan növekedett, 1953-ra elérve a 201 főt. A tanulók létszámának folyamatos növekedése nem kevés mértékben a tanerők fáradhatatlan toborzó munkájának eredménye volt, mely során sikerült meggyőzni főleg a hátrányos anyagi helyzetben levő szülőket gyermekeik beiskoláztatásáról. 1952-ben például az iskola vezetősége hét szülővel (közülük hat cigány volt) íratott alá kötelezvényt a gyermekek iskolába járatására vonatkozóan, s ugyancsak ebből az évből származik az a tanügyi jelentés is, mely szerint a 36 iskolaköteles gyermek ruházata szegényes/hiányos, mely az iskolából történő kimaradásukhoz vezet, s melynek a tantestület a központi szervek által történő mihamarabbi orvoslását kérte, nem eredménytelenül. Ugyanakkor a létszámbeli növekedés komoly gondok elé állította az iskola vezetőségét. A megnövekedett tanulólétszám következtében az iskola rendelkezésére álló épületek kevésnek bizonyultak. Ilyen körülmények között az akkori igazgató, Éltető László átirattal fordult a tartományi és rajoni szervekhez, hangsúlyozva, hogy az egykori kastély teljes épületegyüttesét meg kell nyerni az iskola ügyének, s ekkor vetődött fel először egy magasabb fokú (esetleg mezőgazdasági szakiskola) létrehozásának gondolata is. Csakhogy a kastély északi szárnyában még lakók voltak, középső szárnyában pedig a gabonagyűjtő központ tartózkodott, így a tantestület kérélmét elvetették.

A sáromberki közoktatás történetében az 1950-es évek hoztak fordulatot. 1951-ben érkezett a faluba, és honosodott meg a Csegzi házaspár (Gábor és Anna), a Varró házaspár (Gábor és Anna) illetve Vajda Zoltán; ugyancsak itthon tanított Barabássy Irma. A következő évben érkezett meg a Mihály házaspár (Béla és Irma), 1955-ben pedig a Gurza házaspár (László és Ida). Valamivel később, az 1966-os tanévtől telepedett haza a Simon házaspár (Ákos és Mária). Természetesen az itt említettekén kívül számos más tanerő is tanított hosszabb-rövidebb ideig a sáromberki iskolában, azonban ezek a tanerők képezték az akkori tantestület gerincét, mely az iskola falain belül történő oktatás színvonalának növelése és az analfabetizmus felszámolása⁵⁸ mellett intenzíven részt vállalt a közösség gazdasági és szellemi életének irányításában is.

1955-ben Mihály Bélát nevezték ki a sáromberki általános iskola élére, akinek négy év kemény munka árán 1958-ban sikerült megalapítani az egykor megálmodott hároméves mezőgazdasági szakiskolát, melynek őt nevezték ki első igazgatójává. A szakiskola kezdetben az általános iskolával közös közigazgatás alatt működött, diákjai – kik közül sokan már a 18., sőt a 19. életévüket is betöltötték – jórészt a környező falvakból kerültek ki, de Mihály Béla Mezőpanitból és környékéről is toborzott diákokat. A szakiskolában tanulók száma 49 volt, az általános iskolába pedig 208 tanuló volt beiratkozva.

⁵⁸ Az analfabetizmus ellen indított országos szintű kampányról l. Gagy J. 2009: 108–111.

Az összesen 257 diákot 14 tanerő és két helybéli oktatómester (Vajda Ödön, Kántor János) oktatta.

A szakiskola ügyéért folytatott küzdelmet kedvezően befolyásolta a kollektivizálás folyamatának felgyorsulása, hiszen a kollektív gazdaságok működtetéséhez szükséges szakemberképzés szükségességére lehetett hivatkozni: *„a cél az volt, hogy a kollektivizálás befejezése után az ottan végzettek hazamennek és ottan vezető pozíciót töltenek be a kollektív gazdaságok életében”*.⁵⁹

A megalakult szakiskola jótékony hatással volt a sáromberki iskolaügyre, hiszen új, szakképzett tanárok érkeztek a településre: Kádár István agrármérnök, Iszlai Attila természetrajz szakos és Fülöp Antal román szakos tanárok, akik a szakiskolában és az általános iskolában egyaránt tanítottak. Ezen kívül érezhetően kibővült az iskola anyagi és didaktikai alapja, fellendült a kulturális- és a sporttevékenység.

A mezőgazdasági szakiskola az 1960/61-es tanévtől különvált az általános iskolától, s egyben átalakult Mezőgépezeti Szakiskolává. Az általános iskola az 1965/66-os évtől a tanügyminisztérium határozata értelmében áttért a nyolcosztályos tanrendszerre, Gurza László igazgatósága alatt. Ezt követően, 1971-ben kezdték el építeni a ma is működő általános iskola kétszintes épületét (l. Mózes A. é. n. IV: 169).

Az oktatás államosítását követően (1948) az államhatalom megkövetelte, és a helyi, illetve rajoni (később megyei) szerveken, valamint a féléves és éves jelentéseken keresztül ellenőrzés alatt tartotta az iskolaköteles gyermekek iskola- és óralátogatását. A rendszeres jelentések mellett az osztályfőnökök és a tanítók számára kötelező volt a családlátogatás legkevesebb havi egy alkalommal, a problémás gyermekek esetében az igazgató bevonására is sor került. Az 1950-es évektől a tanerők szinte minden gyermeket folyamatosan értékelték (tanulmányi előremenetel, családi helyzet stb.), s ahol szükséges volt, közbeléptek: rábeszéltek, szankciókat alkalmaztak (l. fentebb). Iskolakezdekör a meggyőző akció még erőteljesebb volt: *„[Iskolakezdekör] az első két hét alatt én egyebet nem csináltam, mint reggel mentem ki a Telepre, a Kút utcába, s hajtottam a gyermekeket az iskolába. S talán – úgy beszélgettük a félséggel – ennek meg is volt az eredménye, mert azok a szülők, most már ugye szülők, és egy részük nagyszülő is, a gyerekeket minden további nélkül hozzák az óvodába, iskolába. Akkor volt olyan is, aki munkára fogta a gyereket, nem akarta, hogy járjon iskolába. Oda pedig szinte naponként elment vagy az osztályfőnök, s mentem én is vele, hogy győzzük meg, hogy adja a gyermeket iskolába, hogy [tanuljon] a többivel. [...] Összeültünk és értékeltük, a tanulóknak az előrehaladását megbeszéltük, szinte minden gyermekről véleményt alkottunk, és ahol úgy láttuk, hogy nagyobb szülői segítségre van szükség, egy-két tanerő elment és a szülővel beszélgettünk, hogy...”*.⁶⁰

A folyamatos iskola- és óralátogatás biztosítása mellett igen nagy hangsúlyt fektetett az akkori iskolavezetőség az analfabetizmus felszámolása érdekében végzett munkára. Az 1950-es évek elején hat tanerőt osztottak be erre a munkára, s bár szűkös didaktikai eszközkészlet állt rendelkezésükre, az eredmény csakhamar mutatkozott: a 70

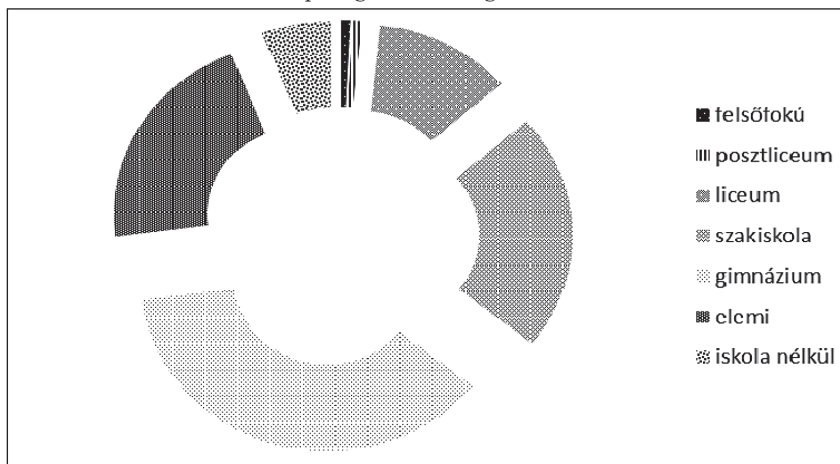
⁵⁹ Gurza László egykori tanerő visszaemlékezése.

⁶⁰ Gurza László egykori tanerő visszaemlékezése.

nyilvántartott írástudatlanból 55 vett részt a tanfolyamon, melyből 38-an sikeresen vizsgáltak a tanfolyam végétől. Ezekre a tanfolyamokra az 60-es évek végéig folyamatosan sor került. Az iskolában vagy a magánházaknál folytak, egy-egy pedagógus öt-hat írástudatlannal foglalkozott, rendszerint az esti órákban. Hatékonyságát mutatja az a tény is, hogy az ilyen téren kifejtett tevékenységéért – mint már említettük – Mihály Bélát, az iskola akkori igazgatóját 1957-ben éltanító címmel tüntették ki.⁶¹ Ugyanakkor az 1951–52-es tanévben az óralátogatás 94%-ra nőtt és javultak a tanulmányi eredmények: 192 tanulóból 178 átmenő osztályzatot ért el (Berekméri D. I. 1994: 147).

A helyi önmegítélés szerint a település oktatási színvonala, a település lakóinak iskolázottsága, szellemi és szakmai felkészültsége az átlagosnál magasabb.⁶² Azonban a 2002-es népszámlálási adatok tükrében a sáromberki társadalom szerkezetéről iskolázottság szempontjából az mondható el, hogy a 10 év fölötti lakosság több mint hat százaléka nem járt iskolába, és további 58%-a nem rendelkezik semmiféle szakképesítéssel. Líceumi vagy szakiskolai szintű képzéssel a lakosság 34%-a rendelkezik. Érettségi utáni képzésben pedig a lakosság csupán 1,66%-a részesült.

4. ábra. A 10 évnél idősebb népesség iskolázottság szerinti eloszlása 2002-ben

Népszámlálási adatok, 2002. március 18. Nemzeti Statisztikai Hivatal (INS), Bukarest

⁶¹ „Amikor megkaptuk a kinevezésünket Sáromberkére, az iskolai munka mellett fő feladatunk az írástudatlanság felszámolása volt. az iskolában vagy magánházaknál gyűltünk össze öt-hat írástudatlannal, rendszerint az esti órákban, és végeztük a cseppet sem könnyű munkát, több-kevesebb sikerrel. Férjem ezzel a munkával érdemelte ki és kapta meg az éltanító címet.” A Mihály Irma nyugdíjas tanítónővel 1994-ben készült az interjú, lejegyezte Berekméri D. István (I. Berekméri D. I. 1994: 153).

⁶² Ennek bizonyítása érdekében Mózes András és Berekméri D. István egyaránt név szerint felsorolja azokat a sáromberki születésű személyeket, aki közép- és felsőbb iskolába jártak (Mózes A. é.n. I: 125–131, Berekméri D. I. 1994: 155).

Ha az alfabetizációs történeti adatokat rávetítjük a gazdasági szerkezet alakulásának mutatójára, akkor azt tapasztalhatjuk, helyi szinten is érvényesül az a kelet-európai szocialista országokra jellemző tendencia, mely – Gellner szavaival élve – „az írástudatlan parasztokból írni-olvasni tudó gyári munkásokat faragott” (idézi Gagy J. 2009: 106).

Kulturális intézmények és kulturális élet

A gazdasági élet megszervezésével és látványos fellendülésével párhuzamosan, sőt ezt megelőzően, a szellemi és kulturális élet terén is fellendülésnek lehettünk tanúi, már a 20. század elejétől. Az iskolai oktatás intézményesülésével és az intézmény kiteljesedésével, fejlődésével párhuzamosan, a helyi tanerők és az egyházi előljárók vezetésével bontakozott ki a helyi kulturális élet.

A századfordulón általános igények és törekvések jegyében bontakozott ki a helyi református egyház felügyelete alatt az az ifjúsági egyesületi mozgalom. Az 1912. november 18-án megalakult *Ifjúsági Egyesület*, mely vallásos tárgyú programjai (bibliaolvasás, zsolttartanulás, éneklés) mellett ismeretterjesztő (történelmi, természettudományos és gazdasági előadások) és szórakoztató („vidám dalok” tanulása, ünnepségek és táncmulatságok) műsorokat is szervezett a helyi lakosoknak. Ugyanebben az évben alakult meg a település első dalköre, Gáll Márton igazgatótanító vezetésével.

Az első világháború után a kezdeti lelkesedés megbicsaklott. A hatalmi szervek korlátozták a szabad gyülekezést, s így az ifjúsági (de bármiféle) egyesületi munka csak az 1920-as évek második felében folytatódhatott. 1922-ben alakították újra a dalkört és a színjátszó csoportot, 1928-ban hozzák létre a *Református Nőszövetséget*, 1931-ben alakul meg a *Sáromberki Református Leányszövetség*, 1932-ben pedig a *Sáromberki Ifjúsági Keresztény Egyesület*. Ezekben a szervezeti keretekben lényegében a 19–20. század fordulóján kibontakozó szellemi pezsdülés éledt újjá bibliaolvasás, zsolttáreneklés, műsoros karácsonyi és húsvéti ünnepségek, színjátszás és egyéb rendezvények formájában.

Az énekkar újjáalakulása után egy templomi Petőfi-ünnepségen lépett fel először, majd 1926-ban a harangszenteléskor, 1928-ban a templomszenteléskor, 1941-ben a március 15-i ünnepségen és az október 5-én tartott zászlószentelésen. Ezenkívül a karácsonyi ünnepi rendezvényeken is szerepelt. A színjátszó csoport pedig népszínműveket és életképeket állított színpadra, emellett ünnepek alkalmával verseket szavaltak (l. Szabó M. 1994: 46, 54).

A gazdagodó kulturális tevékenységeket a második világháború ismételten megszakította. A román államhatalom berendezkedése után ezeket a szervezeteket és tevékenységüket beszüntették. A negyvenes évek második felében csupán a színjátszó társulat működéséről van adatunk, ennek irányítása ekkor az egyház felügyelete alól a helyi tanári kar hatáskörébe került át (l. Vajda A. 2008: 98).

A 20. század negyvenes éveinek végétől a kulturális és oktató célú rendezvényeknek a templom és a református egyház tulajdonát képező kultúrterem/tánc terem (korábban

egyházi iskola) adott otthont. A településen korszerű művelődési ház csak 1953–1956 között épült meg. A kultúrház megépülésével a művelődési élet ismét megpezsdült: az 1957–58-as tanévben a helyi színjátszók a tanerők vezetésével bemutatták a *Cigány* című népszínművet, mellyel országos díjat is nyertek, Gurza László pedig száztagú dalárdát szervezett, mely a településen és idegenben egyaránt szintén sikeresen szerepelt (Berekméri D. I. 1994: 150). A kórus közel tízéves működése alatt (1963-ben oszlott fel) a környező települések mellett Marosvásárhelyen, Szovátán, Parajdon stb. vendégszerepelt, több megyei és országos szintű rendezvényen vett részt és nyert díjat vagy kitüntetést, többek között egy alkalommal országos második díjat is. Az akkor nyert bútorzatból rendezték be az újonnan elkészült, s az Ady Endre nevét viselő művelődési ház nagytermét, valamint az olvasótermet is. A felnőtt kórus mintájára, ugyancsak Gurza László vezetése alatt az általános iskola felső tagozatának is diákkórusa alakult, mely a Teleki családtól visszamaradt zongora kíséretével a környező falvakba, valamint Marosvásárhelyre is több alkalommal eljárt vendégszerepelni. A szakiskola pedig zenekarral és tánccsoporttal büszkélkedhetett.

A dalkör mellett két felnőtt színjátszó csoportja is volt a közösségnek, egyik a helyi tanerőkből, másik a falu fiataljaiból szerveződött, mindkettő Vajda Zoltán szervező munkájának eredménye volt. A betanult színdarabokat a helyi közönségnek adták elő, de néhány sikeresebb darabbal (melyben tanerők és helyiek egyaránt szerepeltek) a környező falvakat is bejárták, sőt versenyeken is szerepeltek. A *Bújóska* című darabbal például a helyi színjátszó csoport eljutott Bukarestbe is, a *Cigány* című darabbal pedig, melyben néhány tanerő is játszott, az 1957/58-as évadban a falusi csoport az országos döntőbe került. A színjátszó csoportokat Vajda Zoltán, Mihály Irma és Gurza Ida oktatta, irányította, a próbákra a helyi művelődési házban vagy egy-egy tanerő házában került sor.

„A hosszú téli esteken a művelődési otthon mindig benépesült, gyakran minden terem foglalt volt, és ilyenkor a színjátszó csoporttal a saját otthonomban próbáltam. Különben a kollégák mindenike kivette részét ebből a munkából. [...] Munkánknak megvolt az eredménye: színjátszó csoportunk országos döntőig jutott, dalárdánk megyei döntőn vett részt, vendégszereplésekre jártunk. Külön színjátszó csoportja volt a tantestületnek, melynek tagjai, ha kellett, mindig szívesen ugrottak be segíteni a falusi csoportot. Irodalmi összeállításainkkal a magyar klasszikus irodalmat ismertettük, népszerűsítettük, pótoltuk azt, ami az akkori hivatalos tantervből kimaradt” – emlékezik vissza Mihály Irma ezekre az évekre (idézi Berekméri D. I. 1994: 153).

Az iskolában Fülöp Antal vezetett kiváló színjátszó csoportot. A *Bakancsos* című darabbal 1958-ban bejárták a környező falvakat, s a 8000 lejes bevételből a csoport tagjai a helyi tanári kar felügyeletével (Mihály Béla és Irma, Fülöp Antal stb.) országjáró kirándulást szerveztek. A csoport tagjai közül többen a későbbiekben a felnőtt színjátszásba is bekapcsolódtak, ezzel magyarázható, hogy a színjátszó tevékenység az 1970-es évek közepéig folyamatosan, kisebb-nagyobb kiesésekkel pedig az 1990-es évek közepéig fennmaradt.

A „népnevelés” részeként, a két világháború között működő gazdatanfolyamok mintájára, szakembereket (agrár-és gépészmérnököket, orvost stb.) hívtak előadást tartani.

A „Szülők Iskolájában” pedig olyan előadásokra került sor, melyek révén a szülők eligazítást nyertek a családban felmerülő nevelési gondok megoldásához.⁶³

A kulturális élet megpezsdülésével együtt a sportélet terén is változás állt be. A Teleki-kastély egykori angolkertjének helyén sportpálya létesült, a kastély északi szárnya mellett található valamikori cselédházban pedig korszerű sporttermet hoztak létre. Az iskolának labdarúgó- és kézilabdacsapata létesült, melyek 1980-as évekig a környező falvak között megrendezett vetélkedőkön szerepeltek.

A román adminisztráció megtelepedése után az egyházi és nemzeti jellegű rendezvények – mivel nem kerülhettek ki a nyilvános térbe – a templom falain belül kerültek sorra, és ez a szokás az 1989-es változásokat követően is megmaradt, azzal a különbséggel, hogy ezután a helyi iskola is aktívan részt vesz a rendezvények szervezésében.

A helyi könyvtár(ak) tevékenysége az 1990-es évek elejéig szintén folyamatosnak mondható.⁶⁴ A népkönyvtár, az iskolai ifjúsági, valamint a tanítói könyvtár alapjait a 19. század utolsó harmadában hozták létre. 1896-ban már 174 mű állt az olvasók rendelkezésére a népkönyvtárban, és ez a szám az évek során fokozatosan emelkedett, úgyhogy 1906-ban már 337 kötettel rendelkezett. Mivel a településen felekezeti iskola is működött, mindhárom könyvtár egyházi ellenőrzés alatt állt, egészen a második világháború végéig. A népkönyvtár ekkor átkerült az állami iskola és a községi adminisztráció körébe. A könyvtár állománya, melyet a kántortanító felügyelt, a magyar irodalom klasszikusai mellett a meséskönyveket, gyermeklapokat, vallásos témájú könyveket és kortárs írók műveit is tartalmazta. Ugyanakkor megtalálható volt itt az egykori gazdatanfolyamok alkalmával beszerzett néhány tudomány-népszerűsítő könyv is. Az olvasóközönség a helyi értelmiség (pap, tanító) és a diákok mellett a parasztokból, a földműveléssel is foglalkozó munkásokból, kisiparosokból tevődött össze.⁶⁵ Ma a könyvtár több mint tízezer kötetet számlál, használói kizárólag az általános iskola diákjaiból kerülnek ki.⁶⁶

A könyvtár mellett a lakosság tehetősebb része is rendelkezett néhány könyvből álló gyűjteményekkel, melyek kölcsönzés révén terjedtek a közösségben. Berekméri István Andrásé például évekig megrendelte a *Nemzeti könyvtár* filléres könyvsorozatának köteteit. Ezek egy részét unokái között szétosztotta, másik, jelentősebb részét az iskolai könyvtárnak adományozta; ezeket a jó tanulmányi eredményeket elért gyermekek között osztották szét, jutalomkönyv gyanánt.⁶⁷

⁶³ Mihály Irma visszaemlékezése alapján (I. Berekméri D. I. 1994: 153).

⁶⁴ A könyvtárak működésének bemutatásához I. Szabó M. 1994: 45, 54, ill. Mózes A. é.n. II. 104.

⁶⁵ Gyűjtéseim során minden beszélgetőtársam megemlítette a népkönyvtárat, melynek számos könyvét többször is elolvasta téli estéken vagy a vasárnap délutáni pihenés óráiban. A beszélgetésekből az derült ki, hogy Sáromberkén az 60-as évek végéig igen népes és egyben aktív olvasóközösséggel lehetett számolni.

⁶⁶ Az 1990-es évek második felében a községi tanács beszüntette a sáromberki könyvtárosállást, így a nyitva tartás esetlegessé vált (alkalmanként egy-egy tanerő adott ki könyveket a községi könyvtárból), ami az olvasók számának drasztikus csökkenését eredményezte. A megszorító intézkedéseknek következtében ma a könyvtár anyaga raktáron van, nem kölcsönözhető.

⁶⁷ Berekméri Mária, Berekméri István Andrásé unokájának szóbeli közlése.

A könyvtár állománya, melyet a kántortanító kezelt, a magyar irodalom klasszikusai mellett meséskönyveket, gyermeklapokat, vallásos témájú könyveket tartalmazott, és kortárs írók műveit is. A könyvtárat a helyi értelmiség és a diákok mellett a parasztok, a földműveléssel is foglalkozó munkások, kisiparosok is szorgalmasan látogatták.

Közüntézmények és intézményesülés

A 20. század előtti időszak helyi közüntézményeinek működéséről, hatékonyságáról, a nyilvános térben való megjelenésükről, a reprezentáció formáiról viszonylag keveset tudunk. A település, jobbágyfalu lévén, lakói a múltban „a mindenkori földbirtokos által korlátozott jogkörrel bíró faluközösségben éltek – úgy tűnik – íratlan szokásjogi szabályok szerint” (Szabó M. 1994: 39).⁶⁸ A faluközösség által választott falusbíró intézménye bizonyíthatóan létezett⁶⁹, de ez elsősorban a „földesúri és az állami hatalom érdekerületén mozgott” (Szabó M. 1994: 39), azt szolgálta ki. A település életére vonatkozó 17–18. századi dokumentumokból is az derül ki, hogy azokban az ügyekben, amelyekben a szabad településeken a falutörvények normatív szabályozásai, Sáromberkén – a többi jobbágyfaluhoz hasonlóan – a szokásjog, vagy még inkább a földesúr akarata érvényesült. Ezeknek a parasztok között felmerülő ügyeknek a megoldására a „bíró székin”, vagy ha valamelyik fél elégedetlenkedett, az udvarban, az „úr székin” került sor. Egyáltalán, ezeken a fórumokon zajlott az egész törvénykezés és igazságszolgáltatás (Szabó M. 1994: 40).

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben, a kiegyezés után épül ki Erdély-szerre a széles körű polgári közügazgatás, melynek során a falusbíró intézménye fokozatosan megerősödött és az állami közügazgatás legalsó szintjévé alakult át (Szabó M. 1994: 41). Feladatkörüket pedig az 1871. évi XVIII. törvénycikk szabályozta. Eszerint a közösség által választott bíró, a jegyző, a pénztárnok, valamint a közgyám a települések közvetlen és első fokú végrehajtó szerveivé váltak az önkormányzati és az állami közügazgatásnak egyaránt. Felügyeletüket a vármegyei törvényhatóság látta el (Kampis J. 1909, Egyed Á. 1981: 260).

A két világháború zavaros időszakában számos ponton megnyírbálódott a falubíró intézményének és az éppen csak megerősödött önkormányzati rendszer jogköre. Az első világháború végén (1919), a román csapatok bevonulásuk után sajtócenzúrát, kijárási tilalmat vezettek be, illetve betiltották a politikai és társadalmi szervezetek működését (Bárdi N. 2008: 32). A román hatalom a helyi vezetőket ugyan rendre leváltotta, magát a helyi intézményrendszert, struktúráát megőrizte. Sáromberkén 1918 után a falu élére

⁶⁸ Egyed Ákos szerint ilyen esetben *patrimonális birtokjog* érvényesül. A fogalom Eric Wolftól származik, szerinte patrimonális birtokjog ott érvényesül, ahol „a földhasználók fölötti ellenőrzés azoknak az uraknak a kezében van, akik rokonsági vagy leszármazási csoportok tagjaiként öröklük a birtokjogot, és ahol evvel a kontrollal az a jog jár, hogy fizetséget kapnak annak fejében, hogy azok a földet használják” (Egyed Á. 1981: 14).

⁶⁹ A falusbíró hatáskörének, valamint e hatáskör alakulásának történetére vonatkozóan l. Szabó M. 1994: 39–41.

Szöcs Pétert nevezték ki, aki ekkor már magát román nemzetiségűnek vallotta és nevét Suciú Petrura változtatta. Ő volt 1940-ig a falu bírójá. A helyi jegyző azonban továbbra is magyar nemzetiségű személy maradt.⁷⁰ A bécsi döntést követően a visszacsatolt területeken hosszabb-rövidebb ideig katonai közigazgatás működött (Filep T. G. 2008: 156). Hogy ez Sáromberke esetében sem alakult másként, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az 1940-es években készült fényképeken a civil eljárások mellett katonaruhás alakok is folyamatosan szerepelnek. A II. világháborút követően, a front elvonulása után érkező orosz, majd az azt követő román vezetés hatályok kívül helyezte a már meglévő közigazgatási rendszert. Vezetőit leváltotta, helyükre újakat nevezett ki. Ezeknek az intézkedéseknek a mechanizmusát jól szemlélteti az alábbi önéletrajzrészlet szövege is: „*okt[óber] 3-án az oroszok megbíztak a község vezetésével, tiltakoztam, de azt mondta az orosz őrnagy, ő volt a helyőrségi parancsnok, hogy a község magyar és te leszel a bíró, egy piros karszalagot kaptam, arra ráírták oroszul és magyarul, hogy bíró. Igaz, hogy csak négy hétig voltam, de az nekem elég volt, mert majdnem elhurcoltak volna az antonescanusok, ha a csendőr parancsnok nem ismert volna. Úgy történt, hogy egy inspektornak adta ki magát, jött Gernyeszegről és kereste a bírót, egy bácsi, Tirnován M. oda hozta a bolthoz, mert már oda mentünk lakni. A feleségem volt otthon, én takarítottam el a hullákat, beleket, éppen a mi kertünkbe[n]. Követelte a feleségemtől, hogy kerítsen neki fogatot, hogy vigyék M[aros]-vásárhelyre. A feleségem Szabó Miklós bácsihoz küldte, hogy neki van lova, de a ló meg volt sebesülve, az öreg megtagadta és kikergette az udvarról egy nagy kékű kalapáccsal. A nagy lármára kiszaladok, már kin voltak az utcán (egy orosz százados látta a jelenetet), azt mondja nekem, hogy te vagy a bíró, hogy lehet Romániában magyar bíró, én azt mondtam, hogy én nem akartam, de az orosz parancsnok reám parancsolt, hogy én kell hogy legyek, mert a község lakossága magyar. A feleségem összejátszott ezzel a vén tolvajjal és ide küldött, hogy üssön agyon, ezzel vádolta a feleségemet, rólam pedig, hogy nem ismerem el Romániát csak Rusiát, és átkísértetett Sárpatakra a csendőrségre mind a hármunkat*”.⁷¹

1945. március 8. után, amikor az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatást megszüntették, e területekre is visszaköltözött a román közigazgatás. Ez sáromberki vonatkozásban nem hozott különösebb változásokat, hiszen az adminisztratív vezetés jelenős része a helyiek közül került ki, és ez így is maradt egészen az 1968-ig.

Miután a kommunisták magukhoz ragadták a hatalmat, néptanácsrendszert vezettek be (1949), ezzel a helyi közigazgatást is ellenőrzésük alá vonva. „Az országos és helyi vezető elit tagjai –írja a korszakról Gagyí József – ezután kettős minőségben tevékenykednek: párttagokként és az országos vagy helyi, gazdasági vagy más jellegű állami javak adminisztrátoraként” (Gagyí J. 2009: 85). Az így kialakított egypártrendszeres (pártállami), erősen centralizált államigazgatás ebben az időszakban a helyi közigazgatási és oktatási intézményekre – és ezen keresztül a közösségre – egyre nagyobb nyomást gyakorolt. A hatalom a helyi adminisztráció, valamint az iskolák alkalmazottaira

⁷⁰ Berekméri Mária (1931) és Vajda András (1944) szóbeli közlése alapján.

⁷¹ Részlet Köblös Domokos (sz. 1909.) önéletrajzából.

kényszerítette rá a társas gazdaságok és a mezőgazdasági termelő szövetkezetek létrehozásának lebonyolítását.⁷² Minden más feladatot ennek a célnak kellett alárendelni.⁷³ Ugyanakkor a RMP emberei nemcsak az előjárók és az iskolaigazgatók cseréjénél valamint az agitációs gyűléseken asszisztáltak, hanem szinte minden közösségi (közérdekű) eseményen, így biztosítva a teljes pártellenőrzést (Berekméri D. I. 1994: 149).

A meggyésítés néven közismert, 1968-ban végrehajtott széles körű területi-közigazgatási átalakítás következtében⁷⁴ Sáromberkét a hozzá tartozó Erdőszengyellel együtt Ernye községbe sorolták be Nagyernye községközponttal. Az 1989-es változásokat követően ugyan voltak próbálkozások a községstátusz visszaszerzése érdekében, de ezek sorra kudarcba fulladtak. Annak ellenére, hogy a település hosszú ideig községközpont volt a településen körjegyzőség soha nem működött. Ez a szomszédos településen, Marossárpatakon székel (Mózes A. é.n. II: 3).

A postahivatal alapításától (19. század vége) a 20. század elejéig terjedő időszakban 27 településnek volt ez a postahivatala. A vasúton érkezett szállítmányokat lovas postakocsin szállították tovább három irányba: Nagyernye–Ikland–Székelykál–Székes, Sárpatak–Póka és Erdőszengyel–Erdőcsinád irányába. Az 1930-as évektől a postán a távíró mellett telefon is működött (Mózes A. é.n. II: 7). A 20. század során a postahivatal több alkalommal is a falu más-más pontjára költözött, az épület, amelyben jelenleg a telefonközponttal együtt működik, a 20. század első felében a községháza volt.

A vasútvonal megépülését követően, 1886-ban a településen vasútállomás létesült három kiterővel és állomásépülettel, mely állomásfőnöki lakásból, forgalmi irodából és váróteremből áll. Az állomástól mintegy 200 m távolságra északi és déli irányban egy-egy bakterház épült. Az első kiterő mellett rakpart és raktárhelyiség is létesült. 1944 után megépült a negyedik kiterő szárny is, mely az ekkor létesült mezőgazdasági gabonagyűjtő központhoz (BAZA) vezet (Mózes A. é.n. II. 5–6). A vasút emellett további ipari és létesítményeket is maga köré vonzott: a vasútállomás közvetlen szomszédságában telepedett meg a dohányraktár, a gázkitermelő vállalat (Romgáz) lerakata és a szövetkezet által működtetett építkezési anyagokat előállító telep is.

A vidék cukorrépa-termelésének növekedését követően a vasútállomás szomszédságában irodával és mérleggel felszerelt átdadó-átvevő központ létesült,⁷⁵ ide szállították a cukorrépát nemcsak a településről és a szomszédos falvakból, de a mezőség távolabb eső településeiről is. Az átvevő központ az 1990-es évek közepéig teljes kapacitással működött, a marosvásárhelyi cukorgyár felszámolását követően forgalma visszaesett, az utóbbi években a cukorrépa-termelés megszűnt, az átvevő központot pedig felszámolták.

⁷² Sáromberkén két társas gazdaság is alakult, az egyik valamikor 1952 után Petőfi néven, a másik pedig 1957-ben Bolyai Farkas néven, a két társulatot 1958 őszén összevonták. Termelőszövetkezet pedig 1961-ben alakult.

⁷³ Pl.: „Nyelvtanórákon olyan példákat kell venni, amelyek egységes gondolatmenetben a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségét mutatják be...”, „Az órák anyagát a tanerők politizálják és azt a szocializmus építésével, közelebből a szovjet–román barátsági hónappal kapcsolják össze” (Idézi Berekméri D. I. 1994: 148–149.).

⁷⁴ A romániai területi-közigazgatási változásokról, okairól és következményeiről történetéről l. Săgeată D. R. 2008.

⁷⁵ Ezzel egy időben egy második mérlegház és rakodóudvar is épült a Marossárpatak fele vezetőút bal oldalán.

A földgáz kitermelése a környéken az 1950-es években kezdődött meg. A sáromberki határ gazdag lelőhelynek bizonyult, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy vidéken itt található a legtöbb gázkút, hanem abban is, hogy a gázkitermelő és elosztó vállalat a településen regionális lerakatot, irodát, sőt szolgálati lakást is létesített. A földgáznak a háztartásokba való bevezetése (1994) után pedig a szolgáltató (Distrigaz, majd E-on Gaz) a vidéket ellátó regionális irodát létesített.

Az 1910–1920-as években csak a szomszédos településen, Gernyeszegen volt körorvos és gyógyszerár, valamint szülőotthon is működött. Sáromberkén orvosi és fogorvosi rendelő csak a második világháború után létesült, gyógyszerár pedig csak az 1990-es évek közepétől működik a településen. Állatorvosi rendelő és körzeti állatorvos a településen szintén az 1940-es évektől működik.

Infrastruktúra és modernizáció

Az alábbiakban a technikai változások néhány további olyan elemeit szeretném röviden érinteni, melyek a helyi világ, ezen belül az írásbeliség ritmusát és minőségét befolyásolták, alakították.

Amint már fentebb is szó esett róla, a településen az 1930-as évek óta működik telefonközpont. A vezetékes telefonvonalal rendelkezők száma a 20. század során folyamatosan gyarapodott, az 1980-as évekre 150 fölé emelkedett, ami a háztartások közel harmadát jelentette. A 2000-es évek elején a telefonközpontot modernizálták, automatizálták, ami a telefonvonalak számának növekedését is maga után vonta. 2007 óta helyi kezdeményezés nyomán a szolgáltató internetszolgáltatást is biztosít, ami mind a szerződések számára, mind a lakosság számítógép-ellátottságára hatást gyakorolt.

A településen a két világháború között csak a Teleki-kastélyban volt villanyvilágítás, melyet a kereskedelmi malom fejlesztett. A lakosság számára azonban csak az 1960-as években építették ki a villanyhálózatot. A sárpataki út mentén található cigánysoron azonban ma is több házból hiányzik az áramszolgáltatás. A településen áthaladó országút modernizálására, kiszélesítésére és aszfaltozására 1956–1957 között került sor. Az Erdőszengyel felé vezető út egy részét a gázvállalat az 1980-as évek végén betonozta le, majd az önkormányzat 2009-ben leaszfaltozta, a többi mellékutcában azonban továbbra is földút található.

Újabb modernizációs hullámra, infrastruktúra fejlesztésre az 1989-es fordulat után kerül sor: 1994-ben, többszöri próbálkozás után jóváhagyják és megkezdődik a földgázvezeték lefektetése, a lakások földgázzal való ellátása. 1993-ban helyi kábeltévé-hálózatot építenek ki, melyet a 2000-es évek elején az RDS telefon- és kábelszolgáltató-vállalat vesz át és működtet, majd a rendszert felszámolja, és 2005-ben parabolaantenna-típusú szolgáltatásra cseréli le.

A ma látható lakóépületek legnagyobb része szintén a 60-as években épült, legtöbbjüket a helységben élő kőművescsalád (apa és fia) vitelezte ki. Annak ellenére, hogy a

település épületállománya viszonylag újnak tekinthető lakói számára csak korlátozott kényelmet biztosít. A 2002-es statisztikai adatok szerint a településen 457 épületben 509 lakás található, melyből 503 magántulajdonban, 4 állami és 2 egyházi tulajdonban található. A lakószobák száma pedig 1064. Az egy lakásra jutó lakóterület $34,01 \text{ m}^2$, a szobák száma pedig ritkán haladja meg kettőt (az átlag 2,08%). Az 1 szobára jutó lakóterület: $16,33 \text{ m}^2$ körül mozog, az egy főre jutó lakóterület pedig csupán $10,66 \text{ m}^2$.

A lakások felszereltsége százalékos arányban kifejezve a következő mintázatot mutatja: a lakások 33,4%-a van ivóvízzel ellátva, 33%-a van csatornázva, 89,2%-a van a villanyhálózatra rácsatlakozva, 5,75%-ának van központi fűtése, 88,2%-a rendelkezik konyhával és csupán 30%-nak van fürdőszobája is.

A helyi infrastruktúra kiépülése és modernizálása nyomán a családi térben egyre több technikai újítás és újdonság jelenik meg. A villanyhálózat kiépülését követően egyre több helyi háztartásban jelenik meg a rádió, a televízió, a mosógép, a hűtőszekrény, 1990 után a pedig a különböző háztartási robotok. A földgáz bevezetését követően terjedek el az aragázkályhák, konvektorok és gázkazánok. A telekommunikáció fejlődése következtében pedig a telefonkészülékek mellett a személyi számítógépek száma is megszorodik. Mindez pedig az irattermelésre is hatással van: különböző szerződések, garancialevelek és számlák egész sora jelenik meg a helyi íráshasználatban.

ÍRÁSHASZNÁLAT ÉS ÍRÁSFUNKCIÓK A NYILVÁNOS TÉRBEN

Habermas a társadalmi nyilvánosságról írott könyvében utal arra, hogy „a nyilvánosság maga egy területként jelenik meg – a magánterülettel szemben a nyilvánosság közterület” (Habermas J. 1999: 52). De arra is figyelmeztet, hogy „a közélet, a biosz politikus, a piactéren, az agorán játszódik le, de semmiképpen sincs lokálisan rögzítve: a nyilvánosság éppúgy létrejön a beszélgetésben (lexisz), [...] mint a cselekvésben (praxisz)” (Uő. 1999: 53). Tehát nyilvánosság és nyilvános tér, köztér közötti különbségtétel szükségességére figyelmeztet.

Jelen fejezet a nyilvános terekről, illetve a nyilvánosság tereiről sajátos összefüggésben, az itt megjelenő írott szövegek kapcsán kíván szólni. A hordozók és a funkciók szintjén lezajlott változásokat időbeli dimenziójukban követi nyomon. A Habermas által *társadalmi nyilvánosság* fogalmával leírt szerkezetről tehát nem, vagy csak közvetetten szólok az alábbiakban.

Elsősorban a nyilvános térben zajló íráson alapuló információáramlás (átadás és átvétel), valamint a szóbeliség és írásbeliség viszonyának kérdését taglalom. A témát a következő gondolatok mentén látom kibonthatónak: a. A hatalom a (köz)intézményeken keresztül hogyan jelenik meg az íráson keresztül a helyi nyilvános térben? Mit, mikor hogyan és milyen kommunikációs csatornák felhasználásával közvetít a helyi közösség felé? Ennek milyen hatása van az intézmények megítélésére? Hogyan hat mindez a közgondolkodás és a közbeszéd alakulására? b. Hogyan használja ki a nyilvános tér adta kommunikációs lehetőségeket az egyén vagy a lokális közösség? Hogyan, mikor és mit kommunikál az intézmények vagy más, hozzá hasonló személyek csoportja felé? c. E két pólus egybevetése mit mond el az információs tér helyi használatáról, megítéléséről? d. Milyen témák és műfajok jellemzik az egyes korszakokat? Milyen funkciók kapcsolódnak az egyes korszakokban ezekhez a műfajokhoz?

Mindezeket a kérdéseket az írásbeliség és szóbeliség viszonyára figyelve próbálom meg bemutatni, mert meggyőződésem, hogy ez az írás általános (közösségi) megítélését befolyásolja, modellálja az írással szemben kialakított közösségi viszonyulási módozatokat.

SÁROMBERKE INFORMÁCIÓS KÖZPONTJAI⁷⁶

„Az utcák a város legélénkebb és legváltozatosabb közterei. Egyszerre jelentenek átmenetet és állandóságot, személyességet és személytelenséget, tömeget és magányt, komolyságot és felszabadultságot, idegenséget és intimitást. Az utca (és a köztér általában) az, ahol az ember megmutatja önmagát [...]. Az utcán szembesülünk az eltérő

⁷⁶ A könnyebb tájékozódás kedvéért mellékletben található 4. sz. térképét.

véleményekkel, a különböző értékekkel, mások tárgyaival és személyével. [...] Az utcán elhelyezett vagy oda kerülő tárgyak mind jelzik és alakítják az embereknek az utcához való viszonyát” (Komjáthy Zs.–Szántó D. 2007: 202–203.). Ezek a kijelentések a falu határán belül is érvényesek maradnak.

Sáromberkének nincs klasszikus értelemben vett főtere vagy vásártere – bár az 1990-es évek második felétől heti rendszerességgel működik piac a település egyik mellékutcájában –, és az is csak feltételezhető, hogy volt valaha. Mózes András a helységről írt, kéziratban maradt monográfiájában ugyanis próbálja bizonyítani egyfajta vásáros tér meglétét. Azzal érvel, hogy a tény, hogy a település központjában a házak az úttól szokatlanul távol sorakoznak, azzal magyarázható, hogy ez a viszonylag széles, szabad területen piactérként szolgált (Mózes A. é.n. II: 9.). De bizonyítható, hogy a most látható térszerkezet csak a 20. század második felében alakult ki, felsőbb rendelet hatására. Tehát az, amit itt a továbbiakban *köztér* alatt értek, azok valójában a település textúráján található azon anomáliák, gócpontok, amelyek esetében nem is annyira a morfológiai, mint inkább funkcióbeli sajátosságok bírnak (köz)térszervező erővel.⁷⁷ Azokról a „csomópontokról”, elágazásokról, kereszteződésekről és iránypontként működő épületekről (építményekről) van szó, amelyek amellet, hogy a település életének fókuszai, az identifikációban játszanak szerepet. Éppen ezért az alábbiakban azt tekintem át, hogy hol jelennek meg Sáromberkén a közügyekkel kapcsolatos, a közösség érdeklődésére is igényt tartó információk (hírek, értesítések), ezek mennyiben változtatják ezeket a helyeket információs központokká (információs sztrádákká), és ez mennyire tapható ki a helyi mentalitásból?

A közintézmények közvetlen környezete bizonyos értelemben közteret is jelent, abban az értelemben, hogy a zárt helyekkel (magánterületekkel) szemben ezek mindenki számára egyformán hozzáférhetők (v.ö. Habermas J. 1999: 51–52.). Az épületek falán, ablakában közérdekű információk vannak elhelyezve. Ez még hangsúlyosabb, ha a közintézmények egymás mellé tömörülnek a településen belül, ahogy ez Sáromberke esetében is megfigyelhető.

Ilyen értelemben a település legfontosabb köztere, központja a helységet észak–dél irányban átszelő 15-ös országút (Főút) a településről nyugati irányba, a legelők, illetve a Maros felé kivezető Sulymos utca, valamint a Főúttól kelet felé, a *Télep* irányába haladó utca kereszteződésénél kialakult terület. A három út találkozásából kialakult útkereszteződés közvetlen környékén található az 1956-ban épült helyi művelődési ház, a postahivatal, a telefonközpont, az 1971–1973 között megépült általános iskola, az 1912-ben épült óvoda⁷⁸, a Hangya Szövetkezet egykori épülete – melyben a szövetkezet jogutódja vegyesboltot és italozót üzemeltet –, a tejbegyűjtő központ és a tűzoltóraktár (mely korábban a községi bikák istállója volt). Mind közérdekű intézmények és/vagy a helyi gazdasági élet szempontjából fontos egységek épületei.

⁷⁷ Benedek József is arra hívja fel a figyelmet, hogy a hangsúly „nem a téren, mint entitáson áll, hanem a térszervező folyamatokon, illetve a térnek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepén (Benedek J. 2000: 3).

⁷⁸ Az épület eredetileg az első állami iskolának adott otthont.

Ezen a téren állt az egykori községháza is, mely a megyésítés (1968) következtében⁷⁹ – amikor Sáromberkét a hozzá tartozó Erdőszengyellel együtt Nagyernye községbe sorolták be – elvesztette eredeti funkcióját, azóta a postahivatalnak, a telefonközpontnak és a helyi általános iskola kisegítő osztályának ad otthont. Bár az 1989-es változásokat követően voltak próbálkozások a település község státusának visszaszerzésére, ezek sorra kudarcba fulladtak. A néptanács intézményének felszámolását követően a település és a hatalom közötti kommunikáció, kapcsolattartás leszálló ága – azaz amikor az intézmény lép kapcsolatba, üzen a közösség felé – elsősorban nyilvános tereiben található hirdetőtáblákon, valamint a hirdetés (*kikürtölés*) és a falugyűlés rítusain keresztül valósul meg. Ezek a gyűlések a helyi mezőgazdasági termelő szövetkezet elnöke, a falufelölős és a néptanács elnök, 1989 után a református lelkész és a helyi RMDSZ-elnök vezetésével zajlottak.

Szintén ezen a téren, a művelődési ház előtt található a falu hirdetőtáblája is. Erre függesztik ki azokat a közleményeket, amelyek a faluközösséget érintik, róla vagy hozzá szólnak. A különböző kulturális és szórakoztató rendezvényekre, parlamenti, és helyhatósági választásokra készült plakátokat szintén itt helyezik el. Korábban a művelődési házban működött a mozi is, az egyes filmek reklámplakátja szintén itt került kifüggesztésre. Mára azonban ez a típusú plakát teljesen eltűnt a közösség nyilvános tereiből.

Az egykori Hangya Szövetkezet épületében működött 1989 előtt a helység egyetlen italmérő egysége⁸⁰, a *Bodega*. Az épület elülső részében pedig élelmiszerbolt működött. Ezek a helyiségek szinte a mai napig hasonló funkciókat látnak el. Az L alakú épület elülső, a főútra néző részében ma vegyesbolt található. Előtte áll a településen működő két nyilvános telefonfülke egyike. Az üzlet hatalmas üveglakka pedig hirdetőtáblaként is működik, sok esetben a hivatalosan erre a célra felállított, fémről készült hirdetőtáblánál jóval hatékonyabb is. A hatalmas ablak belső falára ragasztott hirdetések ugyanis védve vannak mind az idő viszontagságaitól, mind az ártó kezek elől.

A posta levél- és hírlapforgalma az utóbbi évtizedekben jelentősen megcsappant, a különböző számlák kifizetése, állami segélyek és egyéb szociális juttatások készpénzben történő felvétele, szétosztása azonban ma is itt zajlik. Mivel az intézmény rendelkezésére álló helység kicsi és a személyzet is minimális, a pénzforgalom szempontjából kiemelkedő napokon sorok alakulnak ki az intézmény előtt. Így a posta a sorban állás intézménye révén a nyilvános térben zajló okoskodás (Habermas J. 1999: 189) fontos színtere. Ugyanakkor az épületben számos útbaigazító felirat, plakát látható, melyek funkciója a hirdetőtáblákon álló szövegekével azonos: informatív és normatív funkciót tölt be.

A tér legnagyobb és bizonyos értelemben központi helyet elfoglaló épülete az Ady Endre nevét viselő közművelődési ház, mely felépülése óta – méreteinek és az előtte található bekerített területnek köszönhetően is – a terület legfontosabb térszervező

⁷⁹ A romániai területi-közigazgatási változásokról, okairól és következményeik történetéről l. Săgeată D. R. 2008.

⁸⁰ Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy néhány háznál ekkor is foglalkoztak illegális italméréssel. Ezeket az italkészítő és italmérő egységeket a helyiek külön névvel különböztették meg (és bár időközben megszűntek), emléküik él a közösségben, nevüket most is könnyen felidézik. Így például *Fehér ló*, *Bakancs* stb.

elemévé vált. A kulturális rendezvények mellett itt zajlanak a közösségi életszervezést szolgáló falugyűlések (pl. juh- és csordapásztor választása), 1989-től kezdve pedig a politikai pártok gyűlései és a helyhatósági választások kampánygyűlései szintén itt zajlanak, ahogy a választások rítusai is. Emellett az épület adott otthont a helyi, közel 10 000 kötetet számláló közkönyvtárnak is, melynek egy része 1989 után a községközpont könyvtárába került, kisebb részét a helyi általános iskola könyvtárába olvastották. A kommunizmus időszakában a mozi szintén itt működött.

A tér „információs sztrádaként” történő működését/használatát az is elősegíti, hogy a térbe torkolló Sulymos utca vezet a közösség legelőjére, tavasztól ősziig eddig a pontig hajtják ki reggelente, és ezen a helyen várják este a falu állattartó gazdái a csordát. A tejbegyűjtés szintén itt, a Sulymos utca torkolatában zajlik. Ez a két legfontosabb, a nyilvánosságban zajló esemény az állattartó ember életében, amikor lehetőség adódik a nyilvános térben zajló okoskodásba bekapcsolódni. A közös problémák és a „faludolgainak” megbeszélésére, kibeszélésére itt és ekkor kerül sor. És bár a sáromberki társadalmon belül a gazdálkodók térvessztése egyre erőteljesebb, továbbra is itt található az információcsere egyik legfontosabb központja.

Ugyanakkor a Szászrégen–Marosvásárhely útvonalon közlekedő buszjárat egyik megállóhelye szintén ezen a téren található. A Marosvásárhelyre ingázók jelentős része itt gyülekezik a reggeli órákban, az autóbuszra várás pedig a sorban állás intézményéhez hasonlóan működik: az információcsere, a közösség ügyeinek és személyes problémák megbeszélésének fontos alkalmá.

A település másik központja mintegy 500 méterre, északra található, szintén a főúton. Itt áll a település református temploma, jobb oldalán a paplak, balján az 1998-ban épült gyülekezeti ház és a község 1828-ban épült első iskolája, ez utóbbi ma néprajzi-helytörténeti gyűjteménynek ad otthont – múzeumként működik. Az út két oldalán buszállomás található. Az E-on gázszolgáltató vállalat regionális székhelye a templommal átellenben, a buszmegálló szomszédságában található. A felekezeti iskola déli felében található az Ella nevű üzlet, melynek kirakata hirdetőfelületként is funkcionál. A boltban kapható különböző termékek reklámplakátjai mellett azok a közérdekű információk (plakátok, értesítések) is megjelennek, amelyek a hirdetőtáblán vagy az egykori Hangya Szövetkezet üzletének kirakatában.

A 20. század első feléig még ez a „tér” volt a közéleti eseményeknek is a legfontosabb színtere. Az egyházi jegyzőkönyvek tanúsága szerint gyakran előfordult, hogy az egyházi gyűlés falugyűlése alakult át.⁸¹ 1940-ben a templom előtt került sor a bevonuló magyar csapatok fogadására, a magyar zászló felszentelésére, és egészen 1944-ig március 15-e megünneplésére. 1943-ban a gazdatanfolyam résztvevőinek csoportképe szintén ezen a téren készült. A román hatalom berendezkedését követően az ilyen jellegű rendezvényekre a templom falai között került sor. Az I és II. világháború hősi halottaira való megemlékezésre szintén itt kerül sor, és itt, a templom belsejében helyeztek el egy-egy emléktáblát a két világháború áldozatai emlékére.

⁸¹ Az adatait Orbán János művészettörténész hívta fel a figyelmem.

Az országút és a marossárpataki letérő, valamint a vele szemközt a vasútállomáshoz vezető út által létrehozott útkereszteződés szintén említést érdemel. Tözsomszedságában, tőle északra található Teleki-kastély, melyben a 20. század közepétől iskola működik. Később a fogászati és az orvosi rendelő is itt kapott helyet. Az állatorvosi rendelő pedig a kastéllyal szemközt található. Az 1990-es évek első feléig az ingázó munkások és diákok nagy számának köszönhetően ez volt a település egyik legforgalmasabb szakasza, aminek köszönhetően a falu életére vonatkozó hírek jelentős része, főleg a kulturális és szórakoztató programok plakátja máig itt is kihelyezésre kerül.

A tagosítás és téjeszesítés időszakában a településen több helyen propagandacélokát szolgáló, deszkából ácsolt és pirosra festett hirdetőtáblákat helyeztek el. Több helyen a fehérre meszelt deszkakerítésekre helyeztek el a közösséget érintő rendeleteket, kiáltványokat és egyéb propagandaanyagokat. A kollektív gazdaság megalakulását követően (1961) a település északi felében létrehozott mezőgazdasági termelő szövetkezet udvarán, az intézmény irodája előtt nagyobb teret alakítottak ki. A teret fehérre meszelt cölöpkerítés és díszbokrok határolták, nyugati szegletében pedig hirdetőtáblát állítottak fel.

Az egyes intézmények székhelyein faliújságot működtettek. Így például a helyi iskola tanári szobájában, a művelődési ház előterében, a téesz irodája előtti téren álló hirdetőtáblán. A hirdetőtáblák, valamint a faliújságok információkkal való ellátása a helyi közintézmények személyzetének, illetve a helyi tanerőknek volt a feladata.

Az 1980-as évekre nemcsak a primer szektorban alkalmazott technológia avult el, és esett vissza a termelés, hanem a pártállam önmegjelenítésért felelős szerveinek helyi képviselői között is a lelkesedés hanyatlásának lehetünk tanúi. A helyi társadalom a rejtett ellenállás, a meglátjuk mi lesz álláspontjára helyezkedve próbálja átvészelni ezt a demodernizáció által fémjelzett időszakot. A figyelemnek ez a lankadása azt eredményezte, hogy a nyilvános terekben megjelenő információ mennyiségére is kihatott: az 1950–60-as években létesített hirdetőtáblák jelentős része megszűnt, de azok is, amelyek megmaradtak (a művelődési ház előtt álló, valamint a téesz udvarán lévő) egyre kevésbé töltötték be a pártot és a szocializmust megjelenítő funkciót. A faliújságok pedig teljes egészében eltűntek a helyi köztérből és közintézményekből.

Bár a közhírek kommunikálásának szempontjából nem bír olyan jelentőséggel, mint az előbb bemutatott terek, mégis fontos megemlíteni, hogy 1989 óta a településen belül még nyolc további kereskedelmi egység (4 italbolt és 4 üzlet) található, melyek kirakataiban – főleg a választások kampányidőszakában – szintén megjelennek a közösséghez intézett üzeneteket tartalmazó plakátok, feliratok. E nyolc kereskedelmi egység közül kettő mégis több figyelmet érdemel. Az egyik a falu déli részében, a vasút és az országút találkozásától néhány méternyire a főút mentén található vegyesbolt (,illetve italozó), mely az *Alszege*n lakók találkozóhelye. A másik a főúttól Keletre, a vele párhuzamos utcában található kereskedelmi egység. Ez a *telepi* cigány közösség törzshelye, ők itt szerzik tudomást a falu híreiről. 1989 óta helyhatósági választások idején a helyi politikai elit tagjai itt fejtik ki a cigány közösséget megcélzó kampánytevékenységük (korteskedés) egy részét.

A PROFÁN TEREK ÍRÁSHASZNÁLATA

Közüintézmények, kereskedelmi egységek, névtáblák

A településen található három oktatási intézményt (óvoda, általános iskola és mezőgazdasági szaklíceum) 2010-ben Sáromberki Iskolaközpont néven egy intézménybe vonták össze⁸², az intézményhez tartozó egységek homlokzatán a névtáblákat azonban még nem helyezték el, pedig ezt törvény írja elő. Az egyes intézmények névtáblái iránti közömbösség a helyi hatalom részéről azonban nem ennyire új keletű. Az óvoda épületén soha nem volt névtábla elhelyezve, az általános iskola faláról pedig az 1990-es évek elején tűnt el, amit csak az igazgató kérdőre vonását követően helyettesítettek. A művelődési ház névtáblája az 1980-as évek végére az olvashatatlanságig megfakult, ennek ellenére csak a 2000-es évek elején cserélték le.⁸³ A névtábla hiányzik a református templom mellett található lelkészi hivatalról is. A telefonközpont épületén szintén nincs névtábla, igaz a központ automatizálása óta ügyfélszolgálat sincs. A tűzoltóraktáron még az 1960-as évek végén elhelyezett névtábla látható, az egykori fogyasztási szövetkezet egyik épületének falán pedig még az 1990-es évek végén is ott volt az egykori megrongálódott névtábla (*Bodega, Magazin alimentar*), amikor az épületben már évek óta magáncég működtetett italozót. Az 1989 után alakult és ma is működő húsz kiskereskedés közül tizenegynek szintén nincs cégtáblája.

A nyelvhasználat szempontjából az 1989-es fordulat szintén nem hozott jelentősebb változást. Bár a román törvények megengedik/előírják a kétnyelvű névtáblák használatát, a kétnyelvűség helyi szinten csak a vasútállomás és a művelődési ház esetében érvényesül. A többi esetben a névtáblákon csak román nyelven van az intézmény vagy kereskedelmi egység neve feltüntetve.

Minden jel arra utal, hogy település lakói számára nem okoz gondot az intézmények vagy a kereskedelmi egységek névtábláinak hiánya, hiányossága. Ezek számukra nem bírnak identifikációs jelentőséggel, nincs eligazító funkciójuk. A közösség ezek nélkül is eligazodik az adott intézmény vagy kereskedelmi egység világában, tudja hol található, milyen szolgáltatásokat nyújt, milyen program szerint működik. Az egyes programváltozásokról, az új szolgáltatások megjelenéséről, mások eltűnéséről pedig a mindennapi beszélgetések során értesül. A kereskedelmi egységek megnevezésére a mindennapi beszédben a hivatalosan bejegyzett megnevezés ellenében az őket működtető tulajdonos nevét használják.

⁸² Grup Școlar Dumbrăvioara

⁸³ A helyi művelődési otthon homlokzatára a névtáblát először csak magyar nyelven tették ki, helyesírási hibákkal (ADY ENDRE MŰVELŐDÉSI OTHON). A táblát hatósági rendeletre kétnyelvűre cserélték ki, a helyesírási hibákat szintén ekkor korrigáltatták.

A kommunikált tartalom és a médiumok

Bár a második világháború éveiben a nemzeti érzést ébren tartó, a hadba vonulásra felszólító plakátok, kiáltványok jelentek meg a település nyilvános tereiben,⁸⁴ a nyilvános tereket az írás az 1950-es évektől sajátítja ki intenzívebben. Ekkor a hirdetőtáblák, faliújságok és írott szövegek felülről irányított és szabályozott⁸⁵ expanziójának lehetünk tanúi. A gazdasági életet központilag kidolgozott tervek alapján történő irányításának (tervgazdálkodás) előnyei mellett a tévesztés, valamint a vezérkultusz és a pártünnepek azok a témák, amelyek ezen keresztül folyamatosan helyet kapnak a nyilvános térben. Bodó Julianna a helyi közvéleményközpontból kapott utasítások mentén szervezett befolyásolásának, az új tulajdonformával kapcsolatos tudás terjesztésének a következő gyakorlatait különíti el: a. újságok, propagandaanyagok felolvasása, b. nyilvános feliratok készítése (a néptanács alkalmazottai és a pedagógusok kaptak utasítást, hogy propagandaszövegeket fessenek a kerítésekre.), c. tájékoztató, ismeretterjesztő gyűlések szervezése, melyeket gyakorlati ügyben hívtak össze, hogy a közösségnek érdeke legyen ott lenni; ezeket mindig egy központból érkező személy tartotta, és végül d. a helyi vezetők személyes megnyilvánulásai (Bodó J. 2004: 28–32.).

A közművelődési ház a Népi Demokrácia Frontja (Frontul Democratiei Populare) székházának díszítése, a pártideológiát közvetítő feliratokkal történő ellátása, a faliújságok, plakátok szerkesztése, valamint a hirdetőtáblák propagandaanyagának megírása, kifüggesztése jórészt a helyi pedagógusok feladatkörébe tartozott (Berekméri 1994: 149). Ezek elkészítésére és tartalmára vonatkozóan folyamatosan „útbaigazító” átiratok, rendeletok érkeztek. A művelődési ház irattárában egy 1959-ből és három 1961-ből származó, az Oktatás- és Művelődési Minisztérium Kulturális Intézményeinek vezérigazgatósága által kibocsátott metodológiai útbaigazítás anyag maradt fenn. Az első a szovjet úrkutatás sikereit taglalja, továbbá egy-egy, a vasutasok és a kőolajipari munkások 1933-as harcának évfordulójára emlékeztet, az 1960-as moszkvai értekezlet eredményeiről szól, illetve az 1961. március 5-én zajló választások fontosságát ecseteli.

A faliújság szerkesztése Vajda Zoltán helyi tanerő feladatkörébe tartozott, aki ekkor egyben a kultúrotthon igazgatói tisztjét is ellátta. A faliújságon és a hirdetőtáblákon leggyakrabban megjelenő témák a helyi mezőgazdasági termelőségvetkezett tagjainak a munka és termés hozam terén elért eredményei, az éves, ötéves tervből vett részletek, helyi határozatok, a helyi egyesületek rendezvényeken, versenyeken elért eredményei,

⁸⁴ Sáromberkén Mózes Ferenc tulajdonában maradt fenn egy, az 1940-es évekből származó, a magyar anyákhoz intézett felszólítás (Közölve Vajda A. 2007: 479–480.). Ugyanakkor Berekméri Domokos irattárában maradt fenn két, szintén az 1940-es évekből származó illusztrált képeslap, mely szintén jelzi az illető háborús korszak retorikáját.

⁸⁵ A községi és a rajoni néptanács 1175/1953-as rendelet értelmében utasította az iskola tanárait a politikai vezetőik fényképeinek kifüggesztésére. (Berekméri D. I. 1994: 149) Ehhez l. még a Sáromberki Általános Iskola levéltára: Átiratok – Jelentések 1951–1957/504., ill. Eduard Mezinescu művészetiügyi miniszternek 1949-ben a Scinteiában megjelent cikkét (Idézi Gagyi J. 2009: 111–113.).

kulturális műsorok programja.⁸⁶ Ezek a technikák és eljárások a hatalomgyakorlás és a hatalom kommunikálásának meghatározó komponensei: általuk van jelen a központi hatalom és ideológia a helyi nyilvános térben. De jelentős szerepe van „az írásbeliségre épülő kultúrafogyasztási, a szabadidős tevékenységek szervezésében” is (Gagyi J. 2009: 113).

A köztéri íráshasználatban a sáromberki lelkész kulákká nyilvánítását és ennek az írásra támaszkodó rítusát fordulópontnak tekinthetjük. A lelkész kétségbeesett próbálkozásai és a Néptanácshoz intézet kérvénye ellenére⁸⁷ 1952-ben piros olajfestékkel festett írás jelent meg a parókia falán, román és magyar nyelven hirdetve, hogy „ITT KULÁK LAKIK. AICI LOCUEȘTE CHEABUR”.⁸⁸ Az írásnak itt nem kommunikatív, hanem performatív és offenzív funkciója van. Az írás a fenytetés, azaz a negatív meggyőzés és az agresszió eszköze. Az átokhoz hasonlóan az egyén megsemmisítését helyezi kilátásba.⁸⁹

A szóbeli felvilágosító, meggyőző munka a közművelődési ház gyűlésterme mellett az utcára, sőt a családi házakra is kiterjedt. A helyi pedagógusokat arra kötelezték, hogy útszéli beszélgetések során és házról házra járva végezték a meggyőző munkát.⁹⁰ Munkájuk eredményességét pedig az osztálytermek és a hirdetőtáblákon, névsorok és diagramok révén tették láthatóvá.⁹¹

A hatalom nyilvános térben való megjelenésének és önreprezentációjának másik eszköze a hivatalos ünnepek (május 1., augusztus 23.) alkalmával szervezett ünnepségek, felvonulások voltak. Reprezentációs eszköztáruk az ünnepi beszédek, énekek, szavaltatok mellett a vörös vászonnal bevont, általánosan elterjedt formulákat felvonultató feliratokkal ellátott táblákból állt. Ez utóbbiak egy része máig megtalálható a művelődési ház raktárában. Ezeket az ünnepi felvonulásokat a gyűlések mellett a helyi hatalomgyakorlás fontos rítusaiként kell értelmeznünk.⁹²

A kommunista időszakban az írott szövegek nagyobb része központilag előírt és szabályozott, azaz kötelező feladat részeként született és került a nyilvános térbe. Térben való kihelyezésének, exkarnációjának, valamint a kommunikálás alkalmain való részvételnek az egyén szempontjából legfontosabb funkciója a kommunista hatalomhoz és ideológiához való hűség bizonyítása volt. Ez biztosította a feladatra kijelölt egyének számára a magánszféra csendjét és nyugalomát. A valós kérdések helyett tehát központilag előírt, elfogadott tartalmak és formák (műfajok) ismétlődő reprodukcióját jelentette. Hátasát úgy próbálták növelni, hogy a párt által kidolgozott gépezet segítségével teljesen

⁸⁶ Vajda András (1944) szóbeli közlése

⁸⁷ Közzéteszi: Nagy G. 1994: 84–85.

⁸⁸ A felirat létéről Nagy Géza a sáromberki református egyházközség történetében tesz említést (Nagy G. 1994: 85), a felirat pedig 2001-ben a parókia felújítása során került elő. A lelkész úgy döntött, hogy a feliratot ne takarják el.

⁸⁹ Az írás performatív funkciójáról ilyen összefüggésben részletesebben l. Assmann J. 1992: 43–65. A népi demokrácia papság ellen indított támadásához l. Gagyi J. 2004: 206–223.

⁹⁰ Gurza László szóbeli közlése.

⁹¹ Berekméri D. István visszaemlékezése alapján.

⁹² A hatalomgyakorlás intézményeinek és eszközeinek megértéséhez l. még Oláh S. 1998: 81–100, Gagyi J. 2009: 116–138, Vajda A. 2008: 95–153.

kisajátították a nyilvános tereket, illetve az információ nyilvános termelését és forgalmazását. A közösség pedig úgy védekezett ellene, hogy nem vett tudomást létezésükről, kiszűrte magánszférájából azokat.

Az 1989-es változásokat követő, hosszú nyúló átmeneti időszak első felében a helyi társadalom átszerveződésének lehettünk tanúi. Ez az átszerveződés valójában az 1940–50-es évekig működő struktúrák restaurálására tett kísérletet jelentette. Az 1990-es évek első felében mezőgazdasági termelőszövetkezetek felszámolását, valamint a földtulajdon visszaszolgáltatása körüli viták, valamint ezek állami szabályozása kerül a figyelem középpontjába. A tulajdont visszaszolgáltatását szabályozó törvény szövegét közli a helyi sajtó, melyet kifüggesztenek a volt Hangya Szövetkezet épületének kirakatába. A tulajdon visszaigénylését célzó kérvények kitöltésére néhány specialista (az adminisztratív kérdésekben jártas személyek: a téesz és a fogyasztási szövetkezet könyvelője, helyi értelmiségiek) irányításával a nyilvános térben, a közművelődési ház nagytermében kerül sor. A kitöltés elősegítését szolgáló mintapéldányok a művelődési ház előterében és a szövetkezet ablakába kerültek kihelyezésre.

A helyi adminisztráció hatalmának megerősödésével párhuzamosan jelennek meg ismét nagyobb rendszerességgel a nyilvános térben a közösségi életét szabályozó rendeletek, a közügyekkel kapcsolatos információk. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a közösségeket érintő döntések, rendeletek nyilvánosságra hozatalának módozatait 2003-tól törvény által szabályozzák.⁹³

Emellett az 1989-es változások óta eltelt időben a különböző funkciójú és tartalmú plakátok folyamatos elterjedésének vagyunk tanúi. A plakátok elterjedése, tartalmi és formai változása vitathatatlanul összefügg a technikai fejlődésével. Ugyanakkor jelzi az írásnak az utóbbi évtizedben lejátszódott inflálódását, presztízs- és hatalomvesztését. A hatékonyságnak ezt a minőségi romlását az intézmények a mennyiség növelésével próbálják ellensúlyozni, valóságos plakátáradattal lepve el a közösséget egy-egy politikai vagy kulturális eseményt megelőző időszakban.

Az említett időszak másik új eleme, hogy a köztisztviselők és közügyek mellett a magánszféra (főleg a kulturális és szórakoztatóipar) híreit népszerűsítő iratok is megjelennek a nyilvános térben. Plakátok és szórólapok hívják fel a közösség figyelmét a településen vagy a környező falvakban, városokban megrendezésre kerülő szüreti bálókra, faluünnepségekre, szabad egyházak rendezvényeire, különböző terménybemutatókra, színházi előadásokra, kiállításokra. De volt arra is példa, hogy a helyi hatalom döntései ellen kiáltványban és szórólapokon tiltakoztak különböző helyi és környezetvédő csoportosulások.

Ezek a plakátok, szórólapok és egyéb informáló szövegek a szervezők kompetenciájának függvényében alakulnak. Az igényes kivitelezésű, nyomdai technikával előállított nagyméretű plakátokkal kezdődően a gyenge minőségű, személyi használatra készült nyomtatóval gyártott plakáton át a kézzel készítettékig számtalan méretű és minőségű megtalálható. Nyelvi, tartalmi, stílusi és ortográfiai szempontból szintén nagyon változatos képet mutatnak.

⁹³ 1. az 52/2003-as törvény szövegét. Hivatalos Közlöny (Monitorul Oficial) 70. száma, 2003. február 3.

A kulturális és szórakoztató műsorok közzétételének médiumai

A 20. század első felében a kulturális rendezvények és szórakoztató műsorok közzétételének médiuma az oralitás volt. Az egyházi előljárók (lelkész, kántortanító) által szervezett vallásos, kulturális és oktató célzatú műsorokat a vasárnapi istentiszteletet követő *hirdetések* során a lelkipásztor a szószékből adta a közösség tudtára, és ez gyakorlat maradt érvényben a kommunizmus időszakában is.

Az 1950–60-as években az egyház intézményének vezető szerepe a lokális közösség gazdasági, kulturális életének irányításában jelentősen csökkent, helyét az iskola és a művelődési ház vette át. Az információátadás terén azonban a hatalom eme elmozdulása nem hozott jelentős változást. A kultúrotthonban szervezett különböző kulturális rendezvényeket és a népbálokat továbbra is szóban adták a közösség tudtára.

Miután a művelődési házat mozivetítő géppel is felszerelték, a hétvégeken este nyolc órától rendszeresen filmvetítésre került sor. A bemutatott filmeket a román mozivállalat biztosította, népszerűsítésükről szintén a vállalat gondoskodott. Bár az egyes filmeket a művelődési ház előtti téren plakáton is meghirdették, az elsődleges híradást a település utcáit végigjáró hangosbemondóval felszerelt autó biztosította. A plakát kifüggesztésére egyébként is csak ezt követően került sor.

A különböző fiatalok által szervezett bálokra a nyolcvanas évektől készült plakát is. Ezeket az 1990-es évek végéig ívpapírra kézzel rajzolták, és a faluközponton kívül a vasútállomás felé vezető út elejére és néhány szomszédos településre is elvitték és kiragasztották. A számítógépes grafika- és képfeldolgozó programok és a házi használatra gyártott nyomtatók fejlődésével a plakátkészítésben mennyiségi és minőségi szinten egyaránt komoly változások álltak be. A rendbontás és verekedések elkerülése végett az utóbbi időben az ünnepek alkalmával szervezett bálok egy részére, illetve az RMDSZ által rendezett kosaras bálra már nem plakátot, hanem meghívót nyomtatnak, a bálba csak a meghívóval rendelkezőket engedik be, ami a közösségen belül több alkalommal feszültséget eredményezett.

Az 1990-es évek végétől az egyház által évente megrendezett ifjúsági bibliahétre nemcsak az istentiszteleteket követő hirdetések mellett a templomkapura és a művelődési ház előtti hirdetőtáblára kifüggesztett plakát hívja az érdeklődőket. Az óvoda vagy az általános iskola ünnepi műsoraira a tantestület meghívót küld a szülőknek.

Bizonyos értelemben tehát a közzététel médiumának megválasztása egyben a meghirdetett kulturális vagy szórakoztató esemény nyitottságát/zártságát is jelzi. Ebben a modellben a szóbeli közzététel számít teljes mértékben nyitottnak. Az írásbeli ezzel szemben kétszeresen is szelektál. Egyrészt csupán a közösség írástudó rétegéhez szól, másrészt csak a település azon részeinek lakosait szólítja meg közvetlenül, ahol elhelyezik őket. A közösség lakosságának közel 30%-át kitevő cigánysoron (Kút utca, Telep) soha nem hirdettek meg plakáton egyetlen esemény sem. A meghívóval népszerűsített rendezvények pedig egyenesen kizáró jellegűnek tekinthetők, ahol az írás használatának legfőbb célja a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése.

Politikai pártok és a nyilvános terek használata

A közügyekkel kapcsolatos politikai színezetet öltő viták, politikai pártokhoz való csatlakozás, azaz a politizálás Sáromberkén Zoltáni Pál lelkipásztorsága idején – és talán nem túlzás azt állítani, hogy az ő ösztönzésére alakult ki. A lelkipásztor, aki a szövetkezeti és gazdaköri mozgalomnak is helyi motorja volt, 1922 után áll be az Országos Magyar Pártba (OMP), és szervez be több helyi lakost. Politikai tevékenysége miatt a hatalom szervei folyamatosan zaklatták, több alkalommal kihallgatták. Amikor 1934-ben az OMP ellenzékéből létrejött a Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ), Szabó István kezdeményezésére helyi szinten is ellenzéki csoportosulás alakult, ez a későbbiekben a kommunista párt egyik sejtjévé vált és mint ilyen működött tovább (Szabó 1994: 47, 62.).

A bécsi döntést követően, ugyancsak Szabó István kezdeményezésére alakult meg az úgynevezett Imrédi-párt: *”Szabó István az üzletbe jött egy Molnár Antal nevű nagyiparral, akinek bútorgyára volt M[aros]vásárhelyen, azzal jöttek hozzám, hogy alakítsuk meg a V. Imrédi Béla volt magyar miniszter által vezetett Magyar-Megújulás pártot. (Megjegyezni kívánom, hogy minket nagy csalódás ért, Sáromberke népét, mert a községi legelőből (köztulajdon) mindjárt lecsatoltak 50 holdat és átadtak a gróf úrnak használatra, az egész közégnek maradt 100 hold.) Ez vezetett oda, hogy beálltunk a fent nevezett pártba többen, mint fő személy és ezen keresztül kaptuk vissza a 50 hold legelőt.”*⁹⁴

A kommunista hatalomátvételt és az egypártrendszer bevezetését követően bizonyos célok, pozíciók eléréséhez csak a Román Kommunista Pártba történő beiratkozáson keresztül vezetett az út. Ez egyfajta hűségeskünek, garanciának számított a hatalommal szembeni lojalitásra. Éppen ezért a kezdeti időszakban a párttagság megszerzése érdekében vizsgát kellett tenni,⁹⁵ a kérelem mellé az egyénnek megadott mintára elkészített önéletrajzot is kellett csatolni, amelynek célja a „politikai tisztaság” bizonyítása volt.⁹⁶

Az 1989-es változásokat követően több politikai pártnak is alakult helyi fiókszervezete. Az idősebb korosztály tagjai megalapították a Magyar Gazdák Szövetségét, és többen közülük beiratkoztak a Kisgazdapártba. A magyar lakosság nagyobb része pedig a Romániai Magyar Demokrata Szövetségbe iratkozott be. Elnökévé pedig Gurza László egykori iskolaigazgatót választották meg.

A 20. század első felében a politikai pártok és helyi képviselőik a falugyűlés nyújtotta keretek között jelentek meg a nyilvános térben, foglaltak állást közügyekkel kapcsolatos kérdésekben a falu lakossága előtt. A nyilvánosságban való részesedésnek ez a formális változata mellett a mindennapi beszélgetések (kapuban, sánc szélén) a véleménynyilvánítás

⁹⁴ Részlet Köblös Domokos (sz. 1909.) önéletrajzából.

⁹⁵ Vajda András (1944) szóbeli közlése.

⁹⁶ Egy ilyen román nyelvű önéletrajz 1966-ból Mózes Ferencről maradt fenn. Az önéletrajz olyan toposzokat tartalmaz mint: *”1944 augusztus 23 előtt nem politizáltam”, „nincsenek külföldön rokonaim és senki külföldi állampolgárral nem vagyok kapcsolatban” minden rokonom tagja a mezőgazdasági termelő szövetkezetnek”* stb.

és meggyőzés (kampány) informális módozatai. De mind a formális, mind az informális nyilvánosságteremtés a szóbeli kultúra része, az orálisáson belül marad.

Az 1950-es évektől az egypártrendszer kialakulásától kezdődően a politikai hatalomgyakorlás és meggyőzés eszköztára is bővül. Bár a párt és a pártideológia megjelenítésének és elfogadtatásának alapját még mindig a szóbeliség képezte, keretét pedig a falugyűlések intézménye biztosította, egyre gyakrabban alkalmazza az írásbeliség nyújtotta eszközöket. A faliújság, a kommunizmus, valamint a közösen történő termelés előnyeit hangsúlyozó szlogenek, a képi megjelenítést is tartalmazó kiáltványok ekkor jelennek meg nagyobb gyakorisággal és rendszerességgel a település nyilvános tereiben, oktatási, kulturális és közintézményeiben.

A korszak sajátossága, hogy az adminisztratív szerkezet legalsó szintjein a néptanácselnökök és községi párttitkárok csak megfigyelő, felügyelő munkát végeztek. A nyilvánosság előtt leginkább a helyi értelmiségi réteg, a tanárok jelentek meg és szóltak a közösséghez leggyakrabban, amit a hatalom részéről tudatos döntésként kell értelmeznünk. Ugyanis miután az államhatalom a faluközösségek hagyományosan legtekintélyesebb intézményét és annak képviselőit – az egyházat és a papságot – nem tudta meggyőzni saját céljai számára, a másik szintén tradicionálisan nagy tekintélynek örvendő intézmény képviselőit, a tanítókat használta fel céljai elérése érdekében. Mindezt azzal a reménnyel, hogy így a helyi közösségek kevésbé fognak ellenállást tanúsítani.

1989-et követően a politikai pártok a számítás- és nyomdatechnika fejlődésével egyes arányban bővítették reprezentációs és kommunikációs eszköztárukat. A párttagokkal, szimpatizánsokkal, esetleges választópolgárokkal való kapcsolattartás eszközei három kategóriába sorolhatók: 1) rendezvények (felvilágosító és kampánygyűlések, kampányműsorok és bálók formájában), 2) iratok (plakátokon és szórólapokon keresztül) és 3) a tagsági díjak szedése. Ez utóbbit a politikai pártok felsőbb vezetése is találkozási, kapcsolattartási módozatként (sok esetben az egyetlenségként) kezeli, és ekként verbalizálja a helyi pártvezetők felé. A tagdíjak beszédese a helyi pártvezetők fontos feladatai közé tartozik, melyet gazdasági okok mellett kommunikációs megfontolások is magyaráznak. Ugyanis a helyi pártvezetők, hogy ne kelljen a párttagokkal való találkozás és a tagsági díj begyűjtésének sok esetben kényelmetlen élményét átélniük, hajlamosak saját pénzükből kifizetni a nem túl magas tagdíjat.⁹⁷ Ez pedig azt eredményezi, hogy a párt és tagjai között sok esetben a kapcsolattartás egyedüli formája is megszűnik, a párt visszajelzések nélkül marad.

Választások környékén, a politikai üzenet minél nagyobb közönséghez való eljuttatása érdekében, az 1990-es évek második felében a plakátok mellett megjelentek a szórólapok is. A korszak másik újdonsága, hogy a helységben működő pártok plakátjai, szórólapjai mellett a román pártok propagandaanyaga is megjelenik a település nyilvános tereiben. Bár

⁹⁷ A kérdés jobb megértéséhez itt kell megjegyezni, hogy 1989 előtt általánosan bevett gyakorlat volt, hogy a helyi párttitkár fizette ki a párttagok tagdíját. Egyrészt mert számos párttag elmulasztotta a tagdíj beszedését, másrészt mert kényelmi okokból egyszerűbb volt az egyébként nem túl nagy összeget kifizetni, mint az időt a tagdíjak begyűjtésére fecsérelni.

a pártok eszköztára a 21. század első éveiben sokat nem bővült, intenzitás és szervezettség szempontjából mégis sokkal szakszerűbbnek és így hatékonyabbnak is mondható. A kapcsolattartás terén új elemként megjelent a kampánygyűlés és a kampányzáró rendezvény (kulturális programmal egybekötött mulatság). A színes plakátok, szórólapok és óriásplakátok mellett a párt üzenetét gépkocsira szerelt hangosbemondóról közvetítik a település utcáin. Egyszóval választások idején a nyilvánosság megteremtésének, a terek elfoglalásának eddig soha nem tapasztalt technikai megoldásainak lehetünk tanúi.

Szóbeliség és írásbeliség: a hatalom kommunikációs stratégiái

A 20. század során a hatalom különböző médiumok mentén, képviselői és a közösség tagjainak személyes kompetenciája és az illető médiumok nyújtotta lehetőségek mentén alakította kommunikációs stratégiáit. Ezek a döntések ugyanakkor nagyban meghatározták a kommunikált tartalmak interpretációját, a hatalom és döntéseinek közösségi megítélését. Az alapvető kérdés tehát az, hogy milyen funkcióval épült be a szóbeli, illetve az írásbeli kommunikáció a helyi hatalomgyakorlásba és közbeszédbe? Melyik milyen üzenetek kommunikálására alkalmas? Illetve, hogy ez mennyire tudatos választás eredménye?

A helyi adminisztratív vezetés (helyi tanács, polgármesteri hivatal) és a faluközösség között a kapcsolattartásnak több módzata volt és van használatban, melyek a hatalomgyakorlás intézményesült módozatait is jelentik egyben. A közösséget érintő döntések kihirdetése, gyűlésen történő bemutatása, egyeztetése, a hirdetőtáblán értesítés vagy felhívás, illetve plakát formájában való közzététele a kapcsolattartás formális eszközei. Ennek informális változata az, amikor a képviselők személyes beszélgetések alkalmával kommunikálják a tanácsgyűlésen hozott döntéseket, rendeleteket. A hatalom és a helyi közösség kapcsolattartásának szerkezetét tehát a következő táblázatban lehet összegezni:

2. táblázat. A hatalom kommunikációs stratégiáinak médiumai és sajátosságai

	szóbeli	írásbeli	
formális	hirdetés	plakát, kiáltvány, értesítő, sajtó	közvetett
	falugyűlés		közvetlen, perszonális
informális	pletyka, magánbeszélgetés	–	

Az orálisban felnőtt és szocializálódott falusi társadalom életében a nyilvánosság hosszú időn keresztül szóbeliség nyilvánosságot jelentett. A közösségi élettel kapcsolatos döntések és az ezekkel kapcsolatos vélemények szóban közvetítődnek, maga a közvetítés rítusa az, ami nyilvánosságot, a közvetítő számára pedig státust termelt. Éppen ezért

egyben a státus nyilvános reprezentálását is szolgálja, azaz reprezentatív nyilvánosság, ahol a faluközösség alkotja azt a *díszletet*, amely előtt a (helyi) elit önmagát és státusát megjeleníti (v.ö. Habermas J. 1999: 13). Ez a fajta reprezentatív nyilvánosság Habermas szerint az egyházi rituálékban él ma is tovább (Habermas 1999: 59), működését Geertz „dramatológiai” vagy színházi analógiaként írta le (Geertz C. 2001: 313–317).

Az írásbeliségen alapuló nyilvánosság megjelenése az írás intenzív használata a településen a nagy társadalmi-politikai változásokkal, a társadalmi rend megrendülésével és a rend helyreállítására tett erőfeszítésekkel van összefüggésben. A hatalom az írás, valamint az írás specialistáinak – az értelmiségiek – presztízsére alapozva próbálta meg céljainak társadalmi elfogadottságát biztosítani, az új normatív szabályok, rendeletek követésének fontosságát hangsúlyozni.

A médiumváltás, pontosabban a hordozók használatában végbement súlybeli eltolódás ellenére (vagy azzal együtt) a sáromberki nyilvános térbe a közérdekű híreket, információkat kommunikáló iratok (rendeletek, közlemények stb.) gyakran késéssel vagy egyáltalán nem kerülnek kifüggesztésre. A hiány eredete és oka több tényezővel magyarázható. Egyik okát abban látom, hogy e lokális kisközösségben a közélet szervezése hosszú ideig szinte kizárólag szóbeli csatornán, perszonális kapcsolatok mentén szerveződött. Ez nem azt jelenti, hogy az írásnak a település adminisztratív életének szervezésében nem volt szerepe. Már a 18. századtól kezdődően vannak adatok arra nézve, hogy a mindenkorai hatalom helyi képviselőivel számos esetben csak az írott csatornán keresztül lehetett érintkezni, pontosabban ez volt adott ügyek kommunikálásának és megoldásának, bizonyos közösségi vagy személyes érdekek érvényesítése egyedül elfogadott menete. Az információáramlás akadózásának, a közösségre vonatkozó, a közösség életét befolyásoló döntések és hírek kommunikálásának elhanyagolásának okai között mégis elsősorban a szándékolt elhallgatás, az elrejtés technikájának tudatos alkalmazása látszik a legerőteljesebbnek. A információk téves, hiányos vagy megkésett kommunikálása a titoktartás, eltitkolás és a kirekesztés funkciójával bír. Kulturális, de még inkább gazdasági és politikai gátat épít a rendszer és a rendszert működtető intézmények, valamint azok képviselői, működtetői és a helyi közösségek egyénei között. A gazdasági erőforrások és érdekek ellenőrzése, koncentrációja az információk elzárását, elhallgatását teszi szükségessé, ezzel szemben a közigazgatási törvény a demokrácia és a szabad piaci verseny alapelveire hivatkozva a helyi és központi döntések, azaz az információk minél szélesebb körben történő terjesztését követeli meg, törvény szintjén szabályozva a közlés módját, tartalmi és formai sajátosságait, nyelvét és a közzététel idejét. A helyi gazdasági, politikai erőknél érdekeik védelme, pozíciójuk biztosítása végett e két imperatívusz közötti középutat kell megtalálniuk, a fentebb említett eljárások valójában ezeknek az érdekeknek a védelmére kidolgozott helyi megoldások. Céljuk, hogy a nyilvános térbe csak annyi közérdekű információ kerüljön kommunikálásra, és csak akkor, illetve annyi időre, hogy az még a törvény által megengedett (de inkább elnézett) keretek között maradjon (vagy a helyi közösség szemében úgy tűnjön, hogy ott marad), de a fentebb már annyiszor említett

érdekek ne csorbuljanak. Azaz, hogy a potenciális gazdasági, politikai ellenfeleknek ne legye idejük fellépni saját érdekeik érvényesítése érdekében.

Az írás médiumának választása a szóval szemben tudatos választás következménye: egyrészt kirekesztő, elrejtő és védekező pajzsfunkcióval rendelkezik. Kirekesztő olyan értelemben, hogy elkerülhetővé teszi a hatalom helyi képviselői számára a személyes találkozás szükségességét a közösség tagjaival, és ezáltal kizárja a vita lehetőségét, az érdekek nyílt konfrontációját. Azaz megfosztja a közösséget *kommunikatív hatalmának*⁹⁸ gyakorlásától. Ez a fajta kirekesztés elhatárolódást jelent, és éppen az írás, a távolsági kommunikációs forma választása fejezi ki szimbolikusan a hatalom és a közösség közötti határt, és a határ képezte távolságot. Az elrejtés funkciója abban áll, hogy a hatalom képviselői abban bízva választják az írásos közlésformát, hogy ezt kevesebb ember olvassa el, így publicitása is gyengébb. Ennek érdekében olyan technikákat is alkalmazna, mint kisebb betű- és lapméret választása, a kis példányszám alkalmazása, valamint olyan hirdetőfelületek igénybevétele, ahol a kifüggesztett szövegek várható erodálódási ideje rövidebb. A pajzsfunkció alatt pedig azt értem, hogy az írás adta olyan lehetőségek, mint az anonimitás, a személyes kapcsolat felfüggesztése védekező mechanizmusként működik. Az írás ebben a kontextusban ténylegesen a hatalom eszköze, az írott szó manipulálása pedig a hatalomgyakorlás egyik módja.

Az informális, véletlenszerűen létrejövő találkozásoknak igen nagy szerepe van a kapcsolattartás minőségének alakulásában. A magánbeszélgetés biztosította intimitás lehetővé teszi az egyéni vélemény megfogalmazását – alapvetően befolyásolja a nyilvános térben írásban kommunikált tartalmak megítélését.

A SZAKRÁLIS TEREK ÍRÁSHASZNÁLATA

A falusi települési térstruktúrában a templom (és a templomkert) mint komplex funkciókkal rendelkező térszerkezet a közösség kollektív identitását, valláserkölcset, gazdasági aspirációit, nemzeti érzelmeit kifejező szimbolikus cselekvések, tárgyak és iratok/feliratok gyűjtőmedencéje. Assmann a kései egyiptomi kultúra bemutatása kapcsán mondja, hogy a templom volt az írásosan és textuálisan megtámogatott rituális koherencia szilárd burka, ezen alapul a kultúra folytonossága (Assmann J. 1999: 174).

A templom ősidők óta a települések térbeli tagolásának legfontosabb eleme, kiindulópontja. „A templom – írja Fehérvári Marcell – központi elhelyezkedésébe számos mitikus képzett sűrűsödött: úgy vélték, hogy a földet és mennyet összekötő világtengely a

⁹⁸ A fogalmat Habermas használja. Megfogalmazásában a kommunikatív hatalom – melyet a diskurzusok hoznak létre – az adminisztratív hatalmat nem pótolhatja, csupán befolyásolhatja azt. Ez a befolyás pedig a legitimitáció megteremtésére vagy megvonására korlátozódik (Habermas J. 1999: 40).

templomon halad át, azaz összekötő kapocs az emberi világ és az isten között” (Fehérvári M. 2002: 17). A templomnak a keresztény tanok szerint égi modellje, transzcendentális előképe van. Éppen ezért a templom – mondja Mircea Eliade – kozmológiai szent hely, mely a világot minduntalan megszenteli, mert azt egyszerre átfogja és képviseli. (Eliade M. 1998: 21, 1999: 53). Mivel a templom a világ képe, időbeli szimbolizmust is tartalmaz. Egy tér-időbeli látótérben a kettő metszéspontját képezi. (v.ö. Eliade M. 1999: 66–67.). „A templom – írja ennek kapcsán Keszeg Vilmos – a horizontális térben központi, centrális, paradigmaticus helyet foglal el. [...] A körülötte, a közelében, az altemplomban lévő temetkezések révén pedig a lineáris idő és az időtlenség találkozáspontja” (Keszeg V. 2006: 89).

Vidéki környezetben a templom, mint a település legmagasabb épülete, messze ki-magaslik a többi épület közül, és ahogy a településtől egyre távolodunk, a templom-torony képezi az egyetlen olyan emberi kéz alkotta jelet, amely a település létére utal. A templom(torony) tehát „térbeli felkiáltójel”, „fókuszpont”, és mint ilyen a tértago-lás szempontjából fontos koordináló és orientáló szerepe van (Fehérvári M. 2002: 17). Olyan csomópont, melynek szerepe túllépi a templomkert és a vallás határait, maga köré szervezve az egész társasági és közösségi életet (Fehérvári M. 2002: 17).⁹⁹ Falusi környe-zetben a templom környéke egyet jelent a főtérrrel.

A templom a hatalom (térbeli) koncentrációja, a város az ország kicsinyített mása, a maga sokrétű funkcióiból és építészeti sajátosságaiból (adottságaiból) adódóan olyan ki-emelt emlékezési alakzat, mely nem csupán a vallás és a hit, hanem a hitet megtartó és betartó, a hívők közösségét oltalmazó személy jelenvalóságát és állandóságát is reprezen-tálni hivatott. Ilyen összefüggésben a templom belsejében és a templomkertben található szövegek, feliratok egyszerre teológiai-morális és politikai funkcióval is rendelkeznek.

Sáromberke területén három felekezet temploma található. Kettő közülük (a refor-mátus és a római katolikus) a települést észak–dél irányban átszelő 15-ös országút men-tén, a lakóházak közé ékelve található, a harmadik (az ortodox) pedig a falutól keletre, az Erdőszengyel felé vezető út mentén épült. E három épület közül a református templom épült a legkorábban (1785-ben)¹⁰⁰, minden valószínűség szerint a település korábbi temp-loma helyén. Építtetője a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel, és felesége Iktári Bethlen Zsuzsánna.

A település római katolikus temploma – szintén a Teleki család támogatásával – jó-val később, a 20. század elején (1905-ben) épült neoromán stílusban, a település keleti szélétől nem messze, az úgynevezett Alszege. A helyválasztás, valamint az építés ké-sei volta egyaránt helyi társadalmi valóságból eredeztethető. A település római katolikus

⁹⁹ A templom helyi társadalmi funkcióiról lásd Mumford L. 1985: 289.

¹⁰⁰ Valójában a kérdés ennél sokkal bonyolultabb. Recens építéstörténeti kutatások kimutatták, hogy a templom homlokzatán szereplő évszám nem a templom befejezésének, csupán a mészkőből faragott emléktábla elké-szítésének évét jelöli. A templom 1790 őszére vált használhatóvá, de a földem téglaboltzatának elkészítése például csak az évtized második felére készült el (részletesen l. Orbán J. 2005).

felekezethez tartozó lakossága nem túl népes, és ez is viszonylag későn telepedett meg Sáromberkén.¹⁰¹ Elsősorban a Székelyföldről betelepedett és többnyire a Teleki család gazdaságánál munkát vállalt székely családokról van szó, akik a falu alsó végében, az országút mentén telepedtek meg¹⁰², érthető tehát, hogy templomukat is a település ezen részébe építették fel.

Az ortodox templom épülete az 1993-ban alapított, a maroshévízi Szent Illés-rendházhoz tartozó kolostor udvarán áll, és a kolostor többi épületével együtt az 1990-es években kezdték építeni. Bár a település ortodox vallású lakossága elenyésző, a kolostor viszonylagosan nagy látogatottságnak örvend: az ortodox vallásúak mellett más felekezetűek is gyakran felkeresik a megye teljes területéről. Ez a népszerűség elsősorban a kolostorban szolgáló papok által végzett mágikus cselekvések, rontás- vagy bajelhárító és konfliktuskezelő tevékenységnek köszönhető.

Mindennek ellenére, sem az ortodox kolostor, sem a római katolikus templom nem képes a falu textúráján vagy legalább a mentális térképén belül olyan teret (központot, csomópontot) kialakítani, mint amilyent a református templom teremt. Ez egyrészt az ezekhez a felekezetekhez tartozó lakosság alacsony számával, másrészt az épületek periférikus elhelyezkedésével, nem utolsósorban pedig az említett egyházak és a helyi gazdasági – később politikai – élet szervezésébe betöltött szerepének hiányával magyarázható.

A református templom és környezete

A ma látható¹⁰³ sáromberki református templomról a 20. század folyamán több hosszabb-rövidebb (le)írás készült, ezek közül néhány nyomtatásban is megjelent. Mózes András egyháztörténész, teológiai professzor 1940-ben kezdte el a településre vonatkozó történeti adatok összegyűjtését. Kitartó kutatómunkája eredményeként megközelítőleg nyolcszáz írógépellal írt oldal terjedelmű kézirat készült el. Az összegyűjtött anyagot a szerző négy kötetbe rendszerezte, a református egyház és templom történetéhez kapcsolódó anyagot a harmadik kötetbe szerkesztette bele (Mózes A. é.n. III.). Ez utóbb

¹⁰¹ Az 1850-es népszámlálási adatok szerint a településnek nincs római katolikus lakossága, s számuk a továbbiakban sem jelentős: 1857-ben 32, 1869-ben 55, 1880-ben 60, 1890-ben 60, 1900-ban 87, 1910-ben 85, 1930-ban 95, 1941-ben 111, 1992-ben 218 római katolikus személy szerepel.

¹⁰² A 20. század második felében ez némileg megváltozott. A falu északi részében található, egykor az uradalomhoz tartozó területeket (az almáskert, a lovarda stb.) a helyi tanács felparcellázta, és a katolikus családok egy része itt kapott házhelyet és váltott ki engedélyt családi ház építésére. Az faluközponttól sok esetben távol eső házaikat pedig lebontották, néhányat pedig cigány családok vásároltak meg.

¹⁰³ Levéltári forrásokból tudjuk, hogy a településnek a 14. században adózó plébánosa – s feltehetően temploma is – volt, valamint azt is, hogy a ma is meglévő templom a régi helyére épült (Orbán J. 2005). Ebből néhányan (pl. Mózes A. é.n. III., Nagy G. 1994) azt a következtetést vonták le, hogy a ma is létező templom a település harmadik temploma.

említett könyv hét részre tagolódik,¹⁰⁴ a ma is álló református templommal kapcsolatos levéltári adatok bemutatása-rendszerezése a harmadik részben található. A református templom nyomtatásban is megjelent bemutatását ezt követően Nagy Géza, Sáromberke egykori lelkipásztora végezte el az 1994-ben, a falu első írásos említésének 675. évfordulója alkalmából kiadott falumonográfia számára. Nagy Géza – elődjéhez hasonlóan – az egyházközség levéltárában fellelhető, és részben már ismert adatokra támaszkodva írja meg összefoglalóját. A templom építéstörténetének vázlata és rövid műszaki leírása mellett kitér a templomi ülésrend, a templomi berendezések (szószék, úrasztala, orgona, nagy- és kisharang), valamint a templomban található emléktáblák és emlékkövek rövid bemutatására is (Nagy G. 1994).¹⁰⁵ A templom építéstörténetének, az épületnek a szakszerű leírását, valamint az ide kapcsolódó levéltári adatok széles körű feltárását 2005-ben Orbán János fiatal művészettörténész ilyen előzmények után készítette el. Tanulmányának további érdeme, hogy számos, az építés egyes fázisainak idejére, valamint az építők személyére vonatkozó pontatlanságot, félreértést korrigált (Orbán J. 2005).

A település közepén, az úgynevezett Középszegen található egyhajós klasszicizáló barokk templom a maga 32,5 méter összmagasságával a település legmagasabb épülete: a toronytest messze kimagaslik a település házainak sorából és nemcsak a falu, de a hozzátartozó határ bármely pontjáról is jól látható, harangjainak hangja a településhez tartozó határ legmesszibb pontjaira is elhallatszik. A modern idő mindenható szimbólumát, a toronyórát¹⁰⁶ 1918-ban Vay Sándorné patrónusi adományából szerelték fel (Orbán J. 2005: 189).

A szó szoros értelmében vett templomkert nem tartozik hozzá. Az épület jobb oldalán, annak tözsomszédságában található az 1913-ban, Csiszár Lajos tervei alapján épült igényes kivitelezésű parókia, a bal oldalán pedig az 1824-ből fennmaradt egykori felekezeti iskola épülete található. A felekezeti iskola épülete – egy fedél alatt – a tanterem mellett az iskolamester lakását is magában foglalta. Az épület 2003 óta a helység néprajzi-falutörténeti múzeumának ad otthont. Mindhárom épület a Teleki család támogató adományai révén és az uradalom felügyelete alatt épült, ugyanakkor a három épület együtt hosszú időn át nem csupán a település szellemi-spirituális, de a gazdasági-adminisztratív központját is jelentették, s ez utóbbi funkció sok szempontból ma is ezekhez az épületekhez és az épületekben zajló tevékenységekhez kapcsolódik. Szoros összetartozásukat, térszervező erejüket tehát egyrészt a támogatást nyújtó Teleki család, másrészt a működésüket felügyelő református eklézsia biztosította, biztosítja. „Ez a templom – írja Nagy Géza református lelkipásztor –, mint a falu »nyele«, erős kötésekkel kapcsolódik a kastélyhoz. Nem sajátágos és nem egyedülálló jelenség. Egyik esztendőben a

¹⁰⁴ Az első *Sáromberke község és a vallás*, a második *A református egyház*, a harmadik *A sáromberki lelkészek élete és munkássága*, a negyedik *A sáromberki iskolázás*, az ötödik *A sáromberki református egyház elsőemberei*, a hatodik *A református egyház életének és munkájának anyagi feltételei* és végül a hetedik *A sáromberki református gyülekezet lelkiélete 1840–1940* címet viseli.

¹⁰⁵ Különös tekintettel a 104–114. oldalakon.

¹⁰⁶ A toronyóra szerepéről l. Munford L. 1934: 12–18.

templom padlásán ugyanolyan címeres-koronás jegyű téglát találtunk, mint amilyenell a marosvásárhelyi Teleki-téka egyik részének padlózata van kirakva. A falak, a kegyeszek, az emléktáblák mind-mind a Teleki család védő és fenntartó kezeire mutatnak. Úgy is mondhatnánk, hogy »kéz a kézben«, mindig is az adott kor történelmi determináltságában” (Nagy G. 1994: 104). Egy másik helyen pedig: „templom, parókia, iskola. Mint két szárnyát kitartó madár, amely száll a történelem felhői alatt, száll a légtben, az ég fele tart, de egy pillanatig sem veszi le tekintetét arról a földről, mely hazája. [...] A régiek azt mondták, hogy a templom a falu nyele s e körül ott őrködik két ember, akire nagyon sok bízott: a pap s a mester. A parókia és az iskola”.¹⁰⁷

A három épület és a hozzájuk tartozó elkerített terület nemcsak a falu terében, hanem a kollektív memóriában is szoros egységet alkot. Főleg a kisebbségi sorba taszítást követően pedig ez a hely képezte a nemzeti identitás megőrzésének és kinyilvánításának, valamint a nemzeti múlt emlékezetben tartásának legfontosabb helyszínét. A román hatalom alatt a vallásos ünnepek alkalmával rendezett ünnepségek (versmondás, betlehemes és pásztorjáték) mellett a március 15-e vagy az I-II. világháború hősi halottainak emlékére szervezett események is a templom falai mögé vonultak vissza a nyilvánosság és az államhatalmi intézményiek szeme elől, és ez a szokás az 1989-es változásokat követően is tovább élt.

A régi temető kidöntött mintegy 31 fejfáját, melyek közül néhányon az írás is egészen jól olvasható volt, az 1980-as évek elején az akkori lelkipásztor szintén a templomkertbe, a templom északi falának tövébe helyezte el, pontosabban állította ki, azzal a céllal, hogy megóvjá őket az ártó kezeketől, de egyúttal láthatóvá is tegye a hívek, illetve a településre látogatók számára.¹⁰⁸

A templom körül található kerítés védő-elrejtő funkciója az 1989-es eseményeket követő időszakban is megmaradt. Az 1994-ben, a falu első írásos említésének 675. évfordulója alkalmával készített, a templomépítő és könyvtáralapító Teleki Sámuel emlékének tisztelő mellszobor szintén a templomkertben, annak oltalmában került felállításra.

2007-ben a parókia és a templom előtt húzódó kerítést felújították, a kaput elbontották és helyére egy Nyárad menti fafaragótól rendelt székykaput állítottak. Ez volt az utolsó olyan építmény, mely a hely szimbolikáját, nemzeti, vallási és morális üzenetét újabb elemekkel bővítette.

A templom köré szerveződő tér tagolásának szempontjából említést érdemel a templom előtt található hárs és a két vadgesztenyefa, melyeket az 1896-os milleniumi ünnepség alkalmával ültettek el a település fiataljai a helyi tanerők vezetésével. Ezek olyan utcabútorok, melyek nem vizuális egyediségük, sokkal inkább sajátos funkciójuk, szimbolikus jelentéseik révén emelkednek ki a környezetükből. Mivel a nemzeti múlt részét képezik, szignifikáns pontként szerepet játszanak a hely meghatározásában és az időben, a nemzet idejében való tájékozódásban.

¹⁰⁷ Részlet. Elhangzott 2003. augusztus 30-án, a helyi néprajzi-falutörténeti múzeum megnyitóján.

¹⁰⁸ Nagy Géza nyugalmazott lelkipásztor szóbeli közlése (2001).

Írott szövegek a református templomban és környékén

Az első, még a templom megépülését megelőzően elhelyezett felirat a templom északnyugati sarkában elhelyezett alapkövön található. Bár méretei ismeretlenek, a felirat szövegét az akkori lelkész feljegyezte a Liber Ecclesiae Saromberkiensis 63. oldalán. A feljegyzés szerint a felirat szövege a következő:

DEO ADORANDO SAM. S.R.I.C. TELEKI
SUSANN. C. BETHLEN. CONJUGES DOMINIC
ET MARIA CARISS. PIGNOR A POSUERUNT.
A O MDCCLXXXIV. D. XVIII. JULII.¹⁰⁹

A templom bejárata a nyugati oldalon, a főhomlokzat középtengelyében elhelyezkedő kapuzat alatt található. A kapuzat koronapárkányzata felett található valutadíszekkel lezárt mező mészkő táblája a következő latin nyelvű feliratot tartalmazza:

AEDEM. HANC.
DEO. AETERNO.
CREATORI. REDEMPTORI. SACRIFICATORI.
SACRAM.
RELIGIONIS. ERGO.
AFUNDAMENTIS. EXCITARUNT.
REBESQE. DIVINIS.
SECUNDUM. DEI. VERBUM.
ET. FORMULAM. FIDEI. ECCL[ESIAE]. HELVET[ICAE].
FACIENDIS.
SAMUEL S[ACRI]. R[OMANI]. I[MPERII]. COM[ES]. TELEKI DE SZEK.
ET. CONJUX.
SUSANA. COM[ITISSA]. BETHLEN. DE. IKTAR.
A[NNO] AE[RE]. CHR[ISTIANA]. MDCCLXXXV.¹¹⁰

Ugyancsak a templom nyugati oldalán, a bejárat mellett, jobb oldalt háromnyelvű (román, magyar és német) felirat jelzi a templom műemlékvoltát. Alatta a falu fennállásának 632. évfordulója alkalmával elhelyezett emléktábla a következő szöveggel:

RÓMAI SZENT BIRODALMI GRÓF
SZÉKI TELEKI SÁMUEL 1739–1822
KANCELLÁR, A MAROSVÁSÁRHELYI

¹⁰⁹ Istennek dicsőségére S.R.I.C. Teleki Sámuel G. Bethlen Mária Domokos és Mária kedves gyermekeik tették le. 1784. év július 28. napján (Nagy G. 1994: 112, Mózes A. é.n. IV: 16–17.).

¹¹⁰ Magyarul, a rövidítések feloldásával: „A vallásnak, az örökkévaló, teremtető, megváltó, megszentelő Isten számára szentelt ezen templomát annak okáért alapjaiból felemelték és az istentiszteletnek, az Isten ígéje és a helvét eklézsiák hitvallása szerinti végzésére örök időkre felajánlották római szentbirodalmi széki gróf Teleki Sámuel és felesége Iktári Bethlen Zsuzsánna, Krisztus urunknak 1785-ik esztendejében”. Közli: Mózes é. n. IV. 17., Nagy G. 1994: 113, Orbán J. 2005: 176).

TÉKA ALAPÍTÓJA, AZ ERDÉLYI
MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG, EGYHÁZAK
ÉS ISKOLÁK PÁRTFOGÓJA EMLÉKÉRE
ÁLLÍTTATTÁK A FALU LAKÓI
1994. MÁJUS HAVÁBAN

Belépve a templombelsőbe, a torony alatti előtér keleti oldalán a templomhajóba vezető ajtó felett a következő felirat áll: JOL TETTED, HOGY ELJÖTTÉL. 2001-ben a szószék jobb oldalán, a gyülekezettel szemben hirdetőtáblát helyeztek el DICSÉRE-TEK felirattal, melyen az istentiszteletek alkalmával énekelt templomi énekeket, azok sorrendjét tüntetik fel. A szószék felett a református címer pelikánját mintázó falvédő található a következő felirattal: Dicsérjétek az urat. Alatta készítőjének monogramja (V[ajda]. Zs[uzsánna]. Fr[ici].).

A szószék bal oldalán található a pap padja, melynek támlájára elhelyezett emléktáblán a következő felirat található:

HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK. ROMA 8. 31.

2004-BEN A ZOLTÁNI CSALÁD AMERIKÁBÓL FELÚJÍTTATTA
SÁROMBERKE REFORMÁTUS TEMPLOMÁNAK FABERENDEZÉSÉT
ÉTFALVI-ZOLTÁNI K GÉZA ÉS FELESÉGE NEMES SZENTGYÖRGYI JU-
DIT EMLÉKÉRE.

ÜZENEM A HÁZNAK MELY FELNEVELT:
HA EGYENLŐVÉ TESZIK IS A FÖLDDEL
NEMZEDÉKEK ÖRVÁLTÁSAIN
JÖNNEK MAJD ÚJRA BOLDOG ÉPÍTŐK
ÉS KIÁSSÁK A FUNDAMENTUMOT.
S AZ ERKÖLCS ŐSI HÓFEHÉR KÖVÉRE,
EMELNEK FALAT, TETŐT, TEMPLOMOT.
WASS ALBERT: ÜZENET HAZA.

Tőle balra zászlótartó állvány, benne az egyházi kórus régi és új zászlója, ez utóbbira a kórustalálkozók alkalmával készült feliratos szalagok is rá vannak kötve.

Erdély-szerzte elterjedt az a megoldás, hogy a kisebbségi lét jeles személyiségeinek, eseményeinek emléket állító emlékműveket a templomok vagy a templomkertek oltalma alá helyezi a közösség. Az I. világháború halottainak emléktábláját az egyház a gyülekezet adományából állíttatta.¹¹¹ Az emléktábla a templom déli falának felezőjén van elhe-

¹¹¹ A gyülekezet az adományokat eredetileg a világháború ideje alatt elkobzott kisharang pótlása érdekében gyűjtötte össze, de a bizonytalan gazdasági helyzet következtében mire a pénz összegyűlt, annyira elértéktelenedett, hogy nem fedezte a harangöntés költségeit. Ekkor született meg az emléktábla állításának gondolata. Zoltáni Pál az eseményről a következőket írja az ARANYKÖNYVbe: „Megérlelődött a gondolat: hadi célra vitték el a harangot – a háború borzalmaiban pusztult el 39 derék fia egyházunknak: a közös veszteség összekapcsolta a harangszerzés és a háborúban elhaltak és idegen hantok alatt pihenő testvéreink emléke megőrkítése gondolatát.” (Sáromb.Ref.Egyh.Lvt. I/28, 193 old.)

lyezve. Márványból készült, mérete 174x56 cm. A fejdíszít nyitott könyvet tartó, harsonát zengő angyal, dombok mögött felkelő nap, földre hullott zászló és sisak, valamint szét-tört szekérkerék aranyozott vésete képezi. Szövege a következő:

„A. B[oldog]. f[eltámadás]. R[eménysége]. A[latt]. Sáromberki református Egyház-községünknek az 1914 – 18-i világháborúban hősiiesen elhalt fiai.” Alatta negyven név, melyek közül az utolsó utólag, az 1960-as években került fel az emléktáblára (Nagy 1994: 113.). A felsorolást a bibliából vett idézet zárja: „Ezek azok, akik jöttek a nagy nyomorúságból ... és eltöröl isten az ő szemeikről minden könnyet. Jól vagyon, mindenható isten, igazak és igazságosak a te ítéleteid”.

A II. világháború halottainak emléktáblája a templom északi falának felezőjén van elhelyezve. Fekete csiszolt gránit, mérete: 115x63 cm. Fejdíszként csupán egy szál négy sziromlevelű egyszerű virág van rávésve. Alatta bibliai idézet és Bajza József *Apotheosis* című versének részlete olvasható:

Lukács X: 20. A ti neveitek fel vannak írva a menyben. 1940– 944.

Nyugosznak ők a hősfiai

Dúló csaták után,

Nyugosznak ők sírjok felett

Zöldell bokor, virány;

Márványlapokra tettöket

Örök betűivel

A történet komoly szavú

Múzsája vési fel.”

Az idézet alatt két oszlopban 33 név szerepel. Az első világháborús emléktáblától el-térően itt a felsorolásban a katonai veszteségek mellett a polgári áldozatok is szerepelnek. Az emléktábla alján az emlékállítók névsora szerepel:

„Emléküket Megörökítette:

FÜLÖP ISTVÁN F. Sáromberke

FÜLÖP ISTVÁN Régen

FÜLÖP ISTVÁN Marosvásárhely

SZŐCS JÁNOS Iszló”

A szószék előtt áll az úrasztala, melyet Elek János műasztalos készített Marosvá-sárhelyt. A tölgyfából készült asztal lábán a következő felirat található: „A sáromberki ref[ormátus] nőszövet[ség] ajándéka 1928. dec. 9.” Fölötte egy kis rézlap van az asztal-hoz erősítve melyen ez áll:

JOAN ELAK JÁNOS

TÂMPLAR DE LUX – MŰASZTALOS

TÂRGU MUREȘ – MAROSVÁSÁRHELY

STRADA CĂLĂRAȘILOR 19 (KOSSUTH UTCA).

A toronytest köré épített karzaton található az 1855-ből származó, Schneider Károly brassói mester által készített nyolcoktávú orgona. Homlokzatán faragott és aranyozott betűkkel fából készült emléktábla őrzi a legutóbbi felújítás emlékét: „2003 májusában

felújította /az orgonát étfalvi Zoltáni K Géza és /felesége nemes Szent-Györgyi Judit / emlékére Amerikából a Zoltáni család”.

Az orgona falán, a fűjtatón, valamint a padok imatartóin számos karcolás található. A frissen konfirmált fiatalok ezekre a felületekre vésték/vésik fel nevüket, konfirmálásuk évét, sok esetben a napot és a hónapot is. A konfirmáció rítusának effajta megörökítésére nézve nem alakult ki egységes eljárás a fiatalok körében. Vannak generációk, amelyek egy személyt bíznak meg a névsor elkészítésével, mások egyénileg végzik el a megörökítést. Az egyház ezt a fajta „hagyományos” rongálást megtűrte/megtűri, csupán a túlkapasokat tette/teszi szóvá a gyülekezet körében. Az elmúlt években végzett javítások során a padokat, valamint az orgonát újrifestették, a régi karcolások szövege így nehezen olvasható, a halványabb vésések pedig teljesen eltűntek.

A nagyharang Sáromberke legrégibb, helyben őrzött tárgyi emléke. Még az előző, középkori templomból maradt ránk, átvészelve az évszázadok harangpusztító akcióit. Felirata sokáig ismeretlen volt, a régi leltári iratokban még úgy szerepel, mint „megfejt-hetetlen latin betűs matrikulás felirat a XIV. századból.” A szöveget 1977-ben Kovács András művészettörténésznek sikerült megfejtenie. A szövegről ezt írja: „a sáromberki harang feliratának betűi helyes állásúak, csupán a szöveg olvasási iránya változott meg azzal, hogy az öntő elfelejtette megfordítani a szavakon belül a betűk sorrendjét. Az egész szöveg tükörképe, jobbról balra olvasható tehát a helyes megértéshez”.¹¹²

1 sor: AVEH MAD ATSE SUTCAF OMOH SUED ECAPNI SINEU XER SUTSIRC O

2. sor: MM ANAS

feloldása:

1 sor: O CRISTUS REX VENIS IN PACE DEUS HOMO FACTUS EST ADAM HEUA

2 sor: SANCTUS AMEN – a rövidítések feloldásával (?)

A kisharang

„OH JÓJJ EL DICSŐSÉG KIRÁLYA”

SÁROMBERKI REF[ORMÁTUS]. HÍVEK ADAKOZÁSÁBÓL 1928

ÖNTÖTTE: OSZKÁR K CUGIRON

A templom és a torony több alkalommal is nagyobb felújításra szorult, ezek alkalmával a toronygombban emlékiratot helyeztek el. Az első emlékirat, amelyről tudomásunk van 1928-ból származik¹¹³, tartalmára és az elhelyezés körülményeire vonatkozóan azonban nincsenek adataink. A következő emlékirat-elhelyezésre 1986-ban került sor. Ekkor a toronygombba a Dr. Mózes András által írt falutörténet rövidített (5 gépelt oldal) változatát helyezték el. Az aktusról az egyházi levéltár nem őriz leírást¹¹⁴, az említett szöveg másolata azonban megtalálható nemcsak az egyházi levéltárban, hanem az egyes

¹¹² idézi Nagy G. 1994: 109.

¹¹³ Az egykori lelkipásztor, Zoltáni Pál levele alapján. Idézi: Mózes A. é.n. III. 140.

¹¹⁴ A gombiratról Nagy Géza nyugalmazott református lelkipásztor szóbeli közlése nyomán van tudomásom.

családok tulajdonában is. Az utolsó emlékirat elhelyezésére pedig 2009-ben került sor. Ez utóbbit – a korábbi gyakorlattal ellentétben a templomtető keleti végén található kisebbik gömbbe helyezték el. Az emlékirat a lelkipásztor, az egyházi előljárók, valamint a felújítást végző mesteremberek névsorát, valamint keltezést tartalmaz.

A templomtorony alatti előtér északi oldalán található fülkében a 20. század elejéig könyvesszekrény állt, itt tárolták a szertartások alkalmával használt szent könyveket, egyebek között a Várad biblia egy példányát. Ezeket a későbbiekben a parókiára költöztették át.

A templom északi oldalán, a parókia udvarán 1994-ben, a falu nevének első írásos említésének 675. évfordulója alkalmával rendezett ünnepség keretei között, a templom-építő Teleki Sámuel kancellár emléke előtt a közösség egy, a kancellárt ábrázoló mellszobor elhelyezésével tisztelgett. A bronzból készült szobor hátoldalára erősített rézlemezen a következő felirat olvasható:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét ámbár Napja múlt,
hanem lerádván azt mi benne földi,
egy életető eszmévé finomul,
Mely fennmarad, s nőttön-nő tisztá fénye,
Amint időben, térben távozik,
Melyhez tekint le az utód erénye,
Óhajt, remél, hisz és imádkozik”

A Tudományszerető, az egyházakat, iskolákat alapítványaival támogató, az 1794-i utrechti biblia költségeit fedező, marosvásárhelyi könyvtárat a közhasznára bocsátó Sáromberki Egyházának templomot építtető Erdélyi főkancellár széki gróf Teleki Sámuel emlékének.

„mert ahol van a ti kincsetek,
ott van a ti szívetek is.”
/Máté 6. 21./

Állíttatott az 1996-os millicentenáriumi év augusztusában, sáromberkiek és Sáromberkéről elszármazottak anyagi hozzájárulásával Vayda Domokos és Fülöp Zoltán kezdeményező akaratával, Nagy Géza lelkipásztorságában.

Alkotta Jorga Ferenc
Magyarrégen”.

Az 1950-es években Sáromberkén több gazdát, közöttük a helyi református lelkészt is, kulákká nyilvánítottak. Így került a templom melletti parókia falára az ITT KULÁK LAKIK!/ AICI LOCUIEȘTE CHEABUR! piros betűs felirat. Bár a későbbiekben lemeszelték, a felirat sokáig kibetűzhető maradt. A 2003 nyarán végzett felújítás alkalmával a feliratról eltávolították a mészréteget, az elhalványuló betűket újrafestették.

A templom déli oldalán található az 1824-ben épített egyházi iskola. A homlokzatába épített gerendába a következő felirat van bevésve: In complementum paternae Dispositionis C[OMES] F[RANCISC] T[ELEKI] A[NNO] D[OMINI] MDCCXXIV.

A paplak kerítését 2005-ben felújították, kapuját szélekylapúra cserélték. A bejárat fölött egy idézet olvasható: MENJETEK BE KAPUIN HÁLAADÁSSAL, UDVARÁBA DÍCSÉRETTTEL. ZSOLTÁR 100. 4. A gyalogkapu felett pedig: ISTEN SEGEDLMÉVEL ÁLLÍTTATTA A SÁROMBERKI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET 2005. A készítőik neve az udvar felőli oldalon van bevésve: „Készítette: Nyulas Zoltán és Nyulas István Nyárádremete”

A református templom köré csoportosuló szövegek funkciói

A templom külső vagy belső terében megjelenő, hosszabb vagy rövidebb ideig jelen levő szövegek, feliratok műfajuk és funkciójuk szerint két nagy csoportba sorolhatók. Legjelentősebb részük megemlékező felirat, emléktábla. De még a gyakorlati céllal készült feliratok egy része is, mint az úrasztalának talpazatára felerősített „névjegy” (az asztalos nevét és lakcímét tartalmazó rézlap is rendelkezik kommemoratív funkcióval. A megemlékező feliratok legkorábbi darabjai a templom és berendezéseinek építésére, javítására, valamint az építkezések, javítások megrendelőire és kivitelezőire való emlékeztetést szolgálja. Másik részük a település történetének tragikus eseményeire és azok áldozataira emlékeztet. Jelentős részük pedig az egyéni élet átmeneti rítusának (konfirmáció) időpontjára emlékezik. A megemlékező funkciót az emlékeztetői alakat anyagválasztása is érzékelteti: 3 emléktábla márványból, három fából, kettő mészkből, kettő rézből és egy bronzból készült. Emellett megemlékező funkcióval rendelkezik a paplak kapujának felirata, az úrasztalán és a kisharagon található felirat, valamint a 2009-ben elhelyezett toronygombírat szövege is. Ezek a szövegek a nyilvánosságnak készültek, jól látható helyen¹¹⁵ találhatók, elhelyezésük nyilvánosan, ünnepélyes ceremónia keretei között került sor. Elhelyezésükről, tartalmukról nem egyszer egyházi döntés és ezeket igazoló iratok készültek, őrződnek.

Az emléktábla azért van, azért hozzák létre és helyezik el legtöbb esetben jól látható helyre, hogy naponta észrevegyük és emlékezzünk általa az elődökre, azok tetteire. Az emléktábla így a múltat, az elődök tetteit nem csupán megőrzi, de az olvasás, sőt az egyszerű szemlélés révén is folyamatosan a jelen részévé avatja, a jelenben tartja. Ezzel szemben a toronygombírat időkapzula, megőrzi ugyan az időt (a múltat), de ez csak sokkal később válik láthatóvá, akkor, mikor az iratban szereplő személyek elhalnak, és az irat elhelyezését kiváltó esemény kivész a közösség emlékezetéből. Helyi értéke éppen abból adódik, hogy felnyitása valami olyasmit tár a közösség elé, amiről hosszú időn keresztül nem volt tudomása. Ezért – bár mindkét esetben történelemképzésről van szó – alapvető különbség közöttük, hogy az előbbi a múltat, a kezdetet folyamatosan felmutatja, míg az utóbbi megteremti éppen a későbbi olvasóval való számolás révén.

¹¹⁵ Ennek ellenére kettő közülük, a templom építésének kezdetén elhelyezett alapkö, valamint a templomtorony gombjába elhelyezett emlékirat nem látható, szövege csak az egyházi iratokból ismert.

A harmadik kategóriába tartozó megemlékező feliratok az ezzel ellentétben titokban, a közösség tudta nélkül készültek. Az emlékállítást erőteljesen perszonalizálja. Ennek megfelelően a hely megválasztása és a kivitelezés minősége is esetleges. Egyesek jól látható helyen, az orgona falán vagy a padok imakönyvtartóira kerültek, mások rejtőzködőbbek, a toronyba vezető lépcső falán vagy az orgonát működtető fűjtató szerkezetén találhatók. Ezek a megtűrt szövegek közé tartoznak, melyek ugyan nem sértik a helyhez kapcsolódó ideológiákat, nem lázadó szövegek, de mégiscsak agressziót hajtának végre környezetükön. Míg az előző kettő a hatalomra, valamint a nemzetre, ez utóbbi a kisemberre emlékeztet. Azáltal viszont, hogy ugyanabban a kulturális környezetben jelenik meg, mint az előbbieket, a kisember történetét a nemzeti történelemmel kapcsolja össze.

A szövegek másik része normatív funkcióval készült felirat, mely elsősorban az egyház ideológiáját hivatott megjeleníteni és közvetíteni. A templom bejárata, valamint a paplak kapuja fölött található feliratok, a nagyharang latin nyelvű felirata, valamint a templomi textíliák szövegei a normatív szövegek tiszta változatai. De az emléktáblákon található bibliai idézetek és irodalmi szövegrészletek szintén ilyen funkciót is betöltenek.

Jan Assmann írja, hogy minél messzebb megyünk vissza az időben, annál nehezebb megkülönböztetni a vallási és a politikai intézményeket (Assmann J. 2008: 17). Ez a paraszti közösségek esetén némi megszorítással még a 20. század elején is igaznak bizonyult. Jobbágyfalu lévén, a sáromberki társadalom életét hosszú időn keresztül a földesúr rendeletei határozták meg, melynek szócsöve nem egy alkalommal az egyház és a szószék volt. A templom nemcsak szent tér kijelölője, a patrónus jelenvalósága a templom által biztosított. Ennek megfelelően a templom környékén tömörülő feliratok is ezt tükrözték vissza. Az emlékiratok nemcsak az építés idejére és az építettőre emlékeztetnek, hanem az építettő hatalmára is. Ezek a feliratok több mint két évszázadon át reprezentatív nyilvánosságot¹¹⁶ teremtettek, a reprezentatív beszéd (Assmann J. 2008: 44) részét képezték. Kommunikációelméleti megközelítésben ezt rituális vagy expresszív kommunikációs modellként írja le, mely „a közösség tagjai által osztott közös szemléleten és érzelmeken nyugszik.” Emelkedettség jellemzi, kommunikációs értéke maga a kommunikációs aktus (Terestyéni T. 2006: 230–231). A nyilvános térben megjelenő iratok a szakrális térben, illetve a kommemoratív szituációkhoz kapcsolódva találták meg helyüket.

¹¹⁶ A reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi terület, hanem státuszismertető jel (Habermas J. 1999: 57).

ÖSSZEFOGLALÁS

A 20. század végére két nagyobb, rendszeresen használt nyilvános tér (terület) látszik kirajzolódni a település textúráján belül, melyek között valamelyes funkciómegoszlás is tapasztalható. A közművelődési ház körül szerveződő tér profán eseményeknek helyet adó terület. Politikai és közéleti viták, események színtere, ahol az írás informatív és normatív funkcióban jelenik meg. A másik, a református templom középpont köré szerveződő tér ezzel szemben a szakrális – vallásos és nemzeti – ünnepségek (szín)tere, ahol az írás elsősorban kommemoratív és rituális/ritualizált funkcióval rendelkezik. Az előbbi a kommunikatív, az utóbbi pedig a kulturális emlékezés tere.

A nyilvános terekben írott formában megjelenő tartalmak egyensúlya tematika, disztribúció és intenzitás szempontjából az elmúlt század során többször is megváltozott. A második világháború idején (1940–1944) a közteret a nemzeti eszmék uralták. A bevonuló magyar csapatokat a templom előtt díszkapu fogadta, melyre Horthy Miklós kormányzó arcképe mellé kétoldalt a magyar címer került. Alatta az ISTEN HOZOTT! felirat volt olvasható. Az 1950–1960-as években a hatalomra került kommunista párt propaganda-szerkezete teljesen kisajátította a nyilvános teret (Gagyi J. 2009: 103–104.). A nyilvános térben megjelenő iratok többsége a pártideológia és a pártvezérek kultuszának népszerűsítését szolgálta. A nemzetiségi és vallásos tartalmak a magántérbe, valamint a templom falai mögé húzódtak vissza. A hangsúly eme látványos elmozdulását az is fokozta, hogy az új hatalom nemcsak megnövelte a nyilvános térben található hirdetőtáblák számát, hanem a helyi elitet rákötelezte ezek feliratokkal, faliújságokkal történő rendszeres ellátására is. Az 1970–1990-es évek a nyilvános térben megjelenő iratok számának alakulása szempontjából a visszafejlődés időszaka. A hirdetőtáblák jelentős része is eltűnt a falu textúrájából. A nyilvánosságban megjelenő iratok szempontjából újabb lendületet a 2000-es évek hoztak. A változást egyrészt a számítógépes grafikakészítő programok és a nyomtatási technológiák forradalma, másrészt a közérdekű hírek közzétételének normatív szabályozásában bekövetkezett módosítások, harmadrészt a helyhatósági és országos választások kampánystratégiáinak fejlődése serkentették. Ennek ellenére a profán nyilvános térben található írássok szerepe, az íráshasználat szabályai nem tisztultak le igazán.

A múlt megőrzése a helyi társadalmak szívügye, olykor létkérdése, és a kisebbségi léthelyzetben ez fokozottabban igaz. A múlt minden darabjának felkutatása és felmutatása az „itt voltunk”, illetve a „mi voltunk itt előbb” bizonyítása jegyében zajlik. Az ön-meghatározás és a műemlékvédelem nemcsak összetartozik, hanem szinte egyet is jelent. A posztkommunista időszakban az emlékéllátás és az örökségalkotás folyamatának felerősödésének lehettünk tanúi. Míg a kommunizmus idején csupán egyetlen emléktábla készült, anélkül, hogy elhelyezése alkalmával avató ünnepséget szerveztek volna, addig az 1989-es fordulatot követően több emléktábla vagy emlékező felirat elkészítésére, elhelyezésére is sor került a templom környékén. Legutóbb pedig a művelődési ház falára került Ady Endre-emlékplakett.

A város tereiben már az ókortól rengeteg felirattal találkozhatunk (l. Petrucci A. 1993: 1–15.). A városban megjelenő sokféle felirat nyitott könyvként való értelmezésének lehetőségére Georges Jean hívja fel a figyelmet (Jean G. 1991: 132–134). Száraz György budapesti példán mutatta be, hogy a város nyilvános tereiben, az épületek falai, szobrok talapzatain, emléktáblákon, sírköveken, a hirdetőtáblákon milyen olvasmányokat kínál. Szerinte ezek között a történelmi olvasmánytól az erotikán, a pornón és a krimin át a szórakoztató lektűrig minden megtalálható (l. Száraz Gy. 1971: 387–395.). Sáromberke esetében ezek a terek/felületek a fentiek mellett leginkább a kisebbségi sors narratívumaiként olvashatók.

AZ ÍROTT SZÖVEGEK RENDSZERE(I), A PARASZTIRATTÁRAK

ELMÉLETI KIINDULÓPONTOK

Az írott szövegek rendszerezése és az erre irányuló kutatások

A történettudományban a nemesi levéltárak – mint a történetírás nélkülözhetetlen forrástípusának – felkutatása, részleges vagy teljes kiadása, értelmezése nagy múlttal és jelentős eredményekkel rendelkezik. Szemléleti változást a 20. század elején a francia Annales-iskola kutatói hoztak, akik az eseménytörténettel szembefordulva a mindennapi életre irányították a figyelmet, ezzel új, addig a kutatás érdeklődését elkerülő forrásokat, dokumentumtípusokat is bevontak a kutatásba. A fenti szemlélet jegyében kibontakozó forráskiadás a legkülönbözőbb jellegű szövegek olvashatóvá tételét eredményezte, mely hozzájárult ahhoz, hogy a kutatásokban az etnográfiai nézőpont hangsúlyosabban érvényesüljön (l. pl. Fabre D. 1997). Közzétettek a kultúra szempontjából jelentéktelennek tűnő szövegeket is, amelyeket a történészek korábban nem vállaltak fel.¹¹⁷ Ezek a kutatások hozták felszínre az íráshoz és az írott szöveghez való viszonyulás nemenként, társadalmi rétegenként és történeti koronként tapasztalható változatosságát.

A papírttermelés és papírforgalom történetének, széles körű társadalmi hatásának kérdéseire a könyv- és írástörténészek (Martin H. J. 2003) mellett a paleográfiával és a levéltárak történetével foglalkozó kutatók egy részének figyelme is ráirányult. „A papír – írja Bogdán István –, mint az írás alapanyaga, az írásbeliség és ezáltal az írásbeliség termékeit őrző levéltárak történetében megjelenésének kezdetétől fogva jelentős szerepet játszik, ezért az írásbeliség és az ezt felhasználó ügyintézés történetének kutatása sem nélkülözheti a felhasznált papír eredetére, útjára és mennyiségére vonatkozó adatokat: értékes számszerű támpontokat is jelenthetnek ezek az írásbeliség egész volumenének, az ügyintéző hivatali szervek hatókörének alakulását vizsgáló kutatás számára is” (Bogdán I. 1968: 9). Az erre irányuló kutatások minket annyiban érintenek, amennyiben kimutatták, hogy a papírszükséglet növekedését nem csupán a közigazgatás 18. században felgyorsult (és máig tartó), a központtól a helyi közigazgatás irányába ható kibontakozása, a

¹¹⁷ Itt jegyezném meg, hogy Kolozsváron egy 2003. október 24–25-én megrendezett „az erdélyi és Erdélyre vonatkozó forrásfeltárás újabb eredményeit, valamint a levéltári forrásokhoz és az archiválás kérdéséhez kapcsolódó szemléleti kérdéseket” körüljáró EME-konferencián az egyik felszólaló történész ezeket a forrásokat szintén levéltári „szemét”-ként azonosította, mely elsősorban a néprajzkutatás szempontjából érdemel figyelmet.

szerveknek és az intézendő ügyeknek szaporodása, azaz a jelentősen növekvő adminisztráció okozta, ugyanis a magánélet egyre nagyobb területén veszi át az írásbeliség a szóbeliség szerepét (l. Bogdán I. 1968: 9, Sz. Kristóf I. 2002: 3–29., Daminkovits P. 2002: 39–60.). A *közigazgatás* mellett megjelenik a *magánigazgatás* (Bogdán 1968: 9). Ez pedig érzésem szerint azzal jár, hogy az archiválás technikája mint hatalmi, intézményi (ellenőrző) rendszer vagy eszköz a magánéletre is áttérjed. Egyrészt megindul az archiválás technikájának domesztikációja, másrészt a magánélet szigorúbb ellenőrzés alá kerül.

A segédtudományból önálló diszciplínává fejlődött paleográfia klasszikus formájában a szövegek elolvasásában és az értelmezés során felmerülő formai-grafikai kérdések eldöntésében játszott fontos szerepet. A 20. század során azonban érdeklődésének előterébe az írás művelődéstörténeti és – Hajnal István óta¹¹⁸ – társadalmi vonatkozásai kerültek. Ezt a fajta paleográfiát, mely a művelődéstörténet irányába történt természetes elmozdulás során jött létre, szerencsésebb írástörténetnek vagy még inkább *írásbeliség-történetnek* nevezni. Ez a fajta írástörténet az írás egész társadalmi szerepével, egy terület egész írásos kultúrájának megvilágítására törekszik (l. Jakó Zs. 1977: 25–26.).

E szemlélet jegyében, hasonló felismerések és célok mentén bontakozott ki a 20. század második felében a francia kvantitatív íráskutatás, valamint az olvasástörténeti iskola (*l’histoire culturelle de la lecture*) is.¹¹⁹

A szociológia a 20. század első felében figyelt fel a személyes dokumentumok vizsgálatára lehetőségekre. Ezek között Thomas I. William és Znaniecki Florian 1918–1920 között az Amerikai Egyesült Államokban kiadott hatkötetes munkája¹²⁰ számít úttörőnek, melyben a szerzők jelentős mennyiségű személyes dokumentumot (levelek, naplók, élettörténetek) dolgoztak fel a korabeli lengyel paraszttársadalom működésének bemutatására. Döntésük háttérében az a felismerés állt, hogy a változás csak az egyéni magatartások felől érthető meg. A vállalkozás elvitathatatlan érdeme, hogy a szerzőpáros a statisztikai elemzések mellett a kutatási cél kiszélesítésére, más források bevonására tettek javaslatot, hangoztatva, hogy „a személyes dokumentum a legtökéletesebb dokumentum, amiről a szociológusok –mint felhasználható anyagról– valaha is álmodni mertek”.¹²¹ A gondolat háttérében az a felismerés áll, hogy ahhoz, hogy a kutató magyarázni tudja a megfigyelt tényeket nem elégedhetik meg a statisztikai adatok felsorolásával, és

¹¹⁸ Az írásbeliséggel kapcsolatos elképzeléseiről l. Hajnal I. 1921, 1933, 1943, 1954, illetve posztumusz kiadásban: Hajnal I. 1993a, 1993b, 1993c, 1998.

¹¹⁹ A francia íráskutatás irodalmának és képviselőinek (Roger Chartier, Daniel Fabre, Le Goff, H. J. Martin) bemutatását l. Sz. Kristóf I. 2002: 3–30., Keszeg 2008: 18–26. Az újkori erdélyi nemesi íráshasználati habitusok mentalitástörténeti megközelítését Tóth Zsombor kísérelte meg (Tóth Zs. 2006, 2008: 309–318., 2011: 483–491., illetve Tóth Zsombor: Ifjúkori (ön)arckép. Cserei Mihály ifjúságának záró szakasza (1690–1698). Egy XVII. századi ifjú mentális világának történeti antropológiai értelmezése (Szakmai irányító: dr. Keszeg Vilmos), 2011.

¹²⁰ A mű eredetileg 8 kötetre tagolódott. A későbbi kiadások során azonban a szerzők a nyolc kötet anyagát hat kötetbe szerkesztették át. A magyar kiadás ez utóbbi rendszerezést követi. (Thomas I. W. – Znaniecki F. 2002–2004). A tudományos közgondolkodásra tett hatásának elemzését l. Markiewicz–Lagneau J. 1982: 11–28.

¹²¹ Idézi Markiewicz–Lagneau J. 1982: 12.

az ebből nyert változók összeállításával. „Ahhoz ugyanis, hogy a változóknak megfelelő értelmet tulajdonítunk el kell jutnunk az egyéni magatartások és értékek teljes megértéséhez” (v.ö. Markiewicz–Lagneau J. 1982: 10), melyet csak a személyes dokumentumok elemzése tesz lehetővé.

R. C. Angell az személyes dokumentumok módszerének 1920–1940-es évekbeli szociológiai használatáról készült összefoglalójában (Angell R. C. et al. 1945) úgy érvel, hogy a személyes dokumentumok új, általános érzeteket, sejtéseket kelthetnek, amelyek a kutatást egy bizonyos irányba terelik. Anyagot szolgáltatnak előre felállított hipotézisek megalapozásához, illusztrálásához, illetve konkrét jelenségeket, folyamatokat illető konkrét hipotézisek kidolgozásához. Máshonnan vett hipotézisek további vizsgálatához, illetve másfajta anyaggyűjtésből származó eredményekhez kontrollanyagként szolgálnak. Lehetővé teszik bizonyos – személy, csoport vagy intézményi szintű – szociálpszichológiai folyamatok jobb megértését, magatartások, motivációk, törekvések feltárása révén. A különböző kutatások előkészítése során orientációs anyagot szolgáltatnak, kutatási problémák és célok megfogalmazásához nyújtanak segítséget.¹²²

A magyar folklorisztikában hasonló törekvésekre az 1970–1980-as években került sor¹²³, bár a személyes dokumentumok vizsgálatára szórványosan korábban is van példa: Varga János például egy borsodi ember, Öreg Gyüker József krónikájának elemzését véggezte el (Varga J. 1964: 452–471.). Gyenis Vilmos pedig egy évvel később külön tanulmányt szánt ennek a forráscsoportnak, bemutatásuk mellett társadalmi hatásukat is elemmezve (Gyenis V. 1965: 152–171.).

A személyes dokumentumok vizsgálatát az egyes családok által őrzött összes hivatalos dokumentumra is Bányai Irén terjesztette ki (Bányai I. 1973: 161–171.). Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az egyes családoknál véletlenszerűen fennmaradt egyedi iratok önmagukban, a kibocsátó szerv egyéb iratai nélkül kevés információs értékkel rendelkeznek, s ezért számunkra az irategyüttes egésze a lényeges (Bányai I. 1973: 163). Vagy François Furet szavaival: „a dokumentum (...) nem önmagáért létezik, hanem a megelőző és a rá következő adatsorhoz illeszkedve...” (Furet F. 2007: 306). Ezeknek az irategyütteseknek a vizsgálatára Bányai a *parasztirattár* fogalmát vezette be, mely alatt a történeti iratok egy olyan sajátos együttesét érti, amely „egy parasztcsalád vagyoni helyzetét, a faluban elfoglalt pozícióját, gazdasági, társadalmi egyesületekhez és polgári szervezetekhez való tartozását, illetve a család belső életét, a családtagok, nemzedékek egymáshoz való viszonyát, a család gazdasági, társadalmi felemelkedésért folytatott harcát tükrözi” (Bányai I. 1973: 161). Kós Károly a dokumentumok összességét mint kontextust, az iratok tárhelyére utalva, levelesládának nevezte (Kós K. 1977: 57, 1998: 159–167.).

¹²² idézi Róbert P. 1982: 243.

¹²³ Tóth Zoltán például egy szekszárdi kádármester gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulását elemezte (Tóth Z. 1977: 199–218.). Kocsis Gyula pedig egy véletlenül előkerült napló okán egy ceglédi család gazdasági-társadalmi törekvéseit elemezte, bemutatva a közös őst, a vagyoni gyarapodást és az egyes családtagok életének további történetét (Kocsis Gy. 1987: 143–185.) A téma irodalmának összefoglalását pedig Küllös Imola végezte el (Küllös I. 1982: 163–173.).

Kolozsváron Keszeg Vilmos indította el a személyes dokumentumok és a paraszti íráshasználat vizsgálatát. A szerző az egyes műfajok azonosítása, bemutatása és elemzése mellett az írás kontextusaira, lokális specialistáira és az írás körül kialakult szokásokra (rítusokra) is rámutatott.¹²⁴ Egyik tanulmányában a szerző a tárgyak rendszerének (Hofer T. 1983), valamint a beszélés néprajzának (Hymes D. 1997) ösztönző hatására egy mészköi parasztasszony írott szövegeinek globális felmérését-bemutatását végezte el (Keszeg V. 1998: 598–628.). Kutatásom szempontjából e tanulmánynak azért is tulajdonítok kiemelt figyelmet, mert a szerző elsőként itt hívta fel a figyelmet „az írott kultúra szinkron szerkezetének és funkcióinak vizsgálatá[nak]” (Keszeg V. 1998: 590) szükségességére, és mint ilyen ez a tanulmány képezi elemzésem legfőbb kiindulópontját, még akkor is, ha elemzésem továbbra is hangsúlyt fektet az iratokkal élő, azokat birtokba vevő, használó és termelő emberre, valamint az iratok életpályát befolyásoló, biográfiát konstruáló voltára.

Archívumok, levéltárak, irattárak.

A forrásfeltáró és elemző munkák eredményeire támaszkodó összefoglalások az ezekből nyert tanulságokat és következtetéseket elméleti síkon újrafogalmazó munkák elsősorban az archívumok természetét, funkcióit és használatának kontextusait vizsgálták.

Michel Foucault *A tudás archeológiája* című munkájában az archívum fogalmának radikális kiterjesztését végzi el, mely messze túlterjed annak elsődleges, szótári jelentésén (l. Foucault M. 2001). A szerző az archívumot olyan rendszerként definiálja, „amely a kijelentések feltűnését és működését szabályozza. Az archívum tehát nem pusztán statikusan tárol, hanem fluktuál, és működését befolyásolják az uralkodó hatalmi diskurzusok is”.¹²⁵

Derrida *Az archívum kínzó vágya* című, 1994-ben egy londoni konferencián¹²⁶ tartott előadásában pedig arról beszél, hogy „az archívum egyfelől az ismételhetőség, rögzíthetőség, az eredetre való emlékezés zálogaként értendő; másfelől e jelentésképekhez a törvénykezés felügyeleti toposzaként az összegyűjtés, osztályozás, szabályozás elvei is kapcsolódnak”.¹²⁷

Az említett két szerzőhöz hasonlóan az archívumot a felejtés művészetéről írt könyvében Harald Weinrich is „irattároló intézmény”-ként írja le, amely „jogi és államigazgatási eljárásokat dokumentáló írásos anyag (...) mintaként áll rendelkezésre: jövőbeli, alkalmasint történetírói célok hivatkozási alapjául szolgál” (Weinrich H. 2002: 297).

¹²⁴ A szerző a témába közölt számos írása közül itt csak a legfontosabbakat említem: Keszeg V. 1991, 1996, 2000: 131–164., 2001: 135–148., 2006a, 2006b: 583–664. Ugyanakkor az elmúlt év során a paraszti írásbeliség monografikus bemutatását egyetemi jegyzet formájában tette közzé (l. Keszeg 2008).

¹²⁵ Idézi Hermann V. file

¹²⁶ Memory: The Question of Archives (Az archívumok kérdése: Az emlékezet)

¹²⁷ Idézi Miklósvölgyi Zs. file

Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelen „túlinformált társadalmában” az információszerzésnél nehezebb és fontosabb feladat az információk szűrése, ami a levéltárak esetében nem jelent kevesebbet, mint „az iratok tervszerű megsemmisítését”, amit idegen szóval kasszációnak nevezünk (Weinrich H. 2002: 297–298.). Ez valójában nem jelent egyszerű feladatot, hiszen a véletlenszerű megsemmisüléssel ellentétben olyan aktív részvételt jelent, mely az emlékezet és felejtés között mindenkor fennálló egyensúly létrehozását és fenntartását hivatott biztosítani (Weinrich H. 2002: 299). Ez a probléma nem csupán a levéltárakat, hanem az összes archívumot közvetlenül érinti.

A levéltárhoz hasonlóan a könyvtár válasz arra az elméleti kérdésre, hogy lehetséges-e, és ha igen, hogyan lehetséges az írott szó rendszerezése, hogyan uralható a sokasodó könyvek világa (Chartier R. 1994: VII). Jakó Zsigmond a könyvtárnak az erdélyi magyar művelődésben betöltött szerepéről írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy a könyvtár olyan társadalmi képződmény, melynek létrejöttéhez bizonyos társadalmi igények és feltételek együttes jelenléte szükséges. Éppen ezért tartalmát és összetételét az őt létrehozó társadalmi közösség művelődési – és tegyük hozzá: gazdasági – élete határozza meg (Jakó Zs. 1977: 284–285.). Mindezek az észrevételek úgy gondolom, hogy az archívumok más típusaira, így a levéltárakra és a parasztirattárakra nézve szintén helytállóak.

A levéltárak aktuális problémáira irányuló gondolkodást Magyarországon Gyáni Gábor egy 2008-ban közölt írása hozta ismételten mozgásba (Gyáni G. 2008: 4–9.).¹²⁸ Anélkül, hogy külön-külön reflektálnék a vitára, vagy a felszólaló felek egymással sok ponton egybecsengő vagy épp ellenkezőleg: ellentmondó nézeteire, csupán az egyik hozzászóló, Takács Tibor néhány gondolatát emelném ki. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a levéltár nemcsak magán viseli, hanem esetenként le is rázza a *történelem terhét*, mellyel a hatalom és a történettudomány felruházta. Vagyis a levéltári dokumentum a levéltárból kikerülve nemcsak történeti forrás lehet. Kikerülhet a hivatalos közegbe, a magántörténelem közegébe vagy akár irodalmi közegbe is (Takács T. 2009: 62–63.). Ez számomra azért is kiemelt fontosságú, mert tulajdonképpen azt a három alapvető környezetet, kontextust definiálja, melyben a parasztirattárak dokumentumai betöltik funkciójukat.

A felhasználó (a történész, a helyi specialista vagy a magánszemély) a levéltárban nem csupán a múltat, de magányt is megtapasztalja. Steedmanra támaszkodva úgy érvel, hogy a levéltárak használóját a múlt megismerésének és birtokbavételének vágya hajtja. „A múltban – ugyanis – azt keressük, amivé válni szeretnénk” (Takács T. 2009: 63). A levéltár tehát egyben a vágyak helye is: „olyan hely, ahol az emberek egyedül lehetnek a múlttal, ahol egy egész világ, egy egész társadalmi rend elképzelhető akár egy darabka papír alapján” (Takács T. 2009: 64). Még tovább lépve, és mindezt a paraszti irattárakra átfordítva, azt mondhatnám, hogy a levéltárban a használó önmagát tapasztalja meg.

Az emlékhelyekről szóló grandiózus vállalkozás értelmi szerzője, Pierre Nora két tanulmányában is a levéltárakról mint emlékhelyekről értekezik (Nora P. 2006: 4–6.,

¹²⁸ A kérdéshez hozzászolt: Bolgár D. 2009: 52–60., Katona Cs. 2009: 29–40., Takács T. 2009: 61–68.

2010: 121–128.). Kimutatja, hogy a fogalom kitágulása, valamint a kutatási jog és a fenntartás (uralom) körüli viták valójában azt jelzik, hogy a kortárs emlékezetben a levéltár központi helyet foglal el (Nora P. 2006: 4). Egyrészt a levéltár emlékezeti-identifikáló funkciója megnő a történeti-dokumentáló szerephez képest, másrészt a történelem iránti érzékenység növekedése, a történelem pluralizálódása a hozzáférési módzatok terén is bővülést eredményezett. A levéltár emlékezeti helyként betöltött funkciója kibővült, a nemzeti mellett a regionális, lokális és perszonális – azaz alternatív – emlékezet helyeként is működik (Nora P. 2006: 5).

A levéltárak ilyen irányú átalakulásának a folyamata három területen nyilvánul meg: „a decentralizáció folyamatában, az emlékezésre érdemesnek tűnő dolgok kibővülésének folyamatában és a demokratizálódás folyamatában, amely mindenkit ön maga levéltárosává tesz” (Nora P. 2006: 5). Nemcsak arról van tehát szó, hogy a 20. század emberre összehasonlíthatatlanul több írott dokumentumot kénytelen előállítani, használni és megőrizni, mint a korábbi generációknak, hanem arról is, hogy a jövőt belengő homály miatt egyre bizonytalanabbá válik az egyén, az iránt, hogy „mit is kell megőrizni a jövő előkészítése végett”, illetve, hogy „mi fogja lebeszélni utódainknak: mik voltunk és mivé lettünk” (Nora 2006: 5). Ez tehát a forrása nemcsak a levéltárak *kvantitatív forradalmának* (uo.), de a személyes dokumentumok családi irattárakká¹²⁹ duzzadásának/szerveződésének is.

A levéltár számos értelemben az állam idejét, a *hosszan tartó folyamatokat* őrzi és teszi megjeleníthetővé. A Braudel-féle időtartam-felosztásnál (l. Braudel F. 1972: 988–1012.) maradvá, a parasztirattár ezzel szemben a *konjunktúrák idejét*, az egyes iratok vagy bizonyos iratcsoportok együttese pedig az *események idejét* jelenítik meg.

Tipológia

A Bányai Irén által javasolt felosztás szerint a parasztirattárak anyaga két altípusra osztható: 1. hivatalos okmányok és 2. családi feljegyzések, s e kétféle forrástípus együttesen alkotja a paraszti irattárat (Bányai I. 1973: 161). Az egyes altípusok további tagolását a szerző egy egyedi eset alapján a következőképpen oldotta meg:

I. Családi eseményekhez kapcsolódó iratok

- a) adás-vételi szerződések
- b) végrendeletek
- c) földközberleti, haszonbérleti szerződések
- d) anyakönyvi kivonatok, iskolai bizonyítványok
- e) tanoncszerződések

¹²⁹ Bár a két fogalom jelentése szinte teljesen fedi egymást, szándékosan nem használom a parasztirattár fogalmát, ezzel is utalva arra, hogy az általam vizsgált helyen és periódusban a helyi társadalom már nem írható le azzal a társadalmi kategóriával, melyet a terminus előtagja takart.

II. A család gazdálkodását dokumentáló iratok

- a) a cselédek bérével kapcsolatos iratok
- b) termés és kiadások
- c) jelentős családi események

III. Családi levelezés

IV. Történeti eseményekkel kapcsolatos emlékek (Bányai I. 1973: 167)

Általánosabb s egyben elméletibb szintű tárgytipológiát fogalmaz meg Hofer Tamás írása (Hofer T. 1983: 39–64.). Írásában a társadalom által adott pillanatban használt tárgyak összességének megjelölésére a *tárgyuníverzsum* fogalmát használja (Hofer T. 1983: 43), ezen belül pedig *együttteseket*, *készleteket* és *rétegeket* különít el, ugyanakkor azt is jelzi, hogy az egyes alkategóriák között több esetben átfedések vannak (Hofer T. 1983: 46–47.).

Az így felállított tipológia a tárgyi világ több sajátosságára is rámutat, melyek egy része a szövegtárgyak osztályozásánál is hasznosíthatónak látszik:

1. Bizonyos helyzetek, például jogi aktusok lebonyolítása vagy az orvosi kivizsgálás és/vagy beavatkozás során keletkezett szövegek olyan egymással szervesen összekapcsolódó irategyütttest alkotnak, melyek értékelése vagy értelmezése külön-külön teljesen elképzelhetetlen.
2. Ugyanannak a személynek az életéhez, élete fordulópontjaihoz vagy az életpályáját meghatározó sorseseményekhez kapcsolódó szövegek testre szabottak. Ezek együttese alkotja azt a szöveggészletet, mely alapján az egyén biográfiája meg/rekonstruálható.
3. Az egyén élete csupán közjáték (I. Marquard O. 2001: 63), s mint ilyen életpályája során, ennek egyes fordulópontjain használt és/vagy készített iratok összessége egy (paraszt)irattárnak csak egy rétegét képezi. Mivel az írott szövegek a legtöbb esetben túlélnek az egyént, ember és szöveg életpályája között több viszony lehetséges: amennyiben túléli az egyént, egy másik generáció szövegeinek régi, örökölt rétegévé válik, mely a családi genealógia megszerkesztése során az ősi kifejezőjévé, az eredet megalapozójává válik. A szövegek egy másik része a használat során megsemmisül, ezek a kutatás előtt is rejtve maradnak.
4. A funkcionális szövegek mellett egyre több emlékező szöveg halmozódik fel az egyes egyének (családok és közösségek) életterében: Ugyanakkor a funkcionális szövegekhez is sok életrajzi emlék társulhat. A különböző szövegek őrzése tehát a naplózás gesztusával ekvivalens.

A fent vázolt elméleti problémák mellett az általam kiválasztott három sáromberki parasztirattár anyagának rendszerezése során több sajátos kérdés is felmerült.

1. Mivel a rendszerezés egy egész település iratállományát kívánja bemutatni, első lépésben a szelekció („kasszáció”), a mit és mennyit kérdése okozott gondot. Az intézményesülés és bürokratizálódás ugyanis olyan nagy mennyiségű szövegtípus használatát kényszeríti az egyénre, melynek nemcsak áttekintése, de megőrzése is lehetetlen. A hivatalos és a nyomtatott szövegek igen tetemes része csupán a

véletlen folytán maradt fenn egy-egy család irattárában, melyek meglétét jeleztük, de számbavételüktől itt eltekintettünk. Ugyanakkor a tudatosan megőrzött iratok közül is csupán néhány, általánosan elterjedt típus egy-egy példányát mutattuk be, szándékunk nem is az összes variáns vagy szövegtípus bemutatása volt, mint inkább azoknak a tendenciáknak az érzékeltetése, amelyek elősegítették/gátolták a szövegtermelést.

2. A rendszerezés másik nehézségét a tulajdonképpeni tipológia, a hogyan kérdése jelentette. Bár a fentebb vázolt tipológiák alapján kézenfekvőnek látszik a hivatalos–nem hivatalos, kézzel írt–nyomtatott, illetve egyéni alkotás–másolás, s ezen belül a funkció szerinti felosztás követése, a helyzet mégsem ilyen egyszerű. Hova kerüljenek például az olyan szövegek, melyeket ugyan valamelyik helyi szerv állított ki, de olyan speciális helyzet megoldására, melyet a törvényhozás vagy az adminisztráció nem ismer, azaz nincs rá típusnyomtatvány, sem egyezményes megfogalmazás, s a szerzők sok esetben a hivatalos nyelv ellenében magyarul, minden helyesírási, fogalmazási szabály figyelmen kívül hagyásával készítették? De ugyancsak kérdéses, az is, hogy hova tartozik az a vőfélyverses füzet, melynek több mint a felét különböző történeti tárgyú könyvekből származó idézetek teszik ki?
3. Ugyanakkor megkérdőjelezhetőnek tűnik a szövegek „műfaj” szerinti csoportosításának alkalmazása. Hiszen sok esetben teljesen különmemű szövegek (pl. postai feladószelvény, adóbevallási ív, tábori levél és emlékvers) szoros egységet alkotnak, s a használat során is együtt szerepelnek.

De nem csak a műfajcentrikus, hanem bármely felosztás esetleges, csak a kutató felől van létjogosultsága, a valóságban azonban ezek a szerkezetek nem folyamatosan működnek, az irattári szövegei több módon is egységbe szerveződ(het)nek. Mindig a helyzettől és az adott problémától függően áll össze az irattár (egésze vagy annak egy része) valamilyen rendszerré. Az iratok rendszerbe szerveződésének motorja elsősorban nem kronológiai, formai vagy műfaji szempontokat követ, hanem tartalmikat és kontextuálisakat. A szervezőelv leginkább a személy vagy a család életében beállt valamilyen új helyzet, dinamikája (gyorsaság, tartósság) is attól függ, hogy ennek megoldása mennyire sürgeti az egyént, és mennyire tartós ez a változás. A tartalom – forma – funkció hármas mellett negyedikként a szituáció is hozzákapcsolódik. Ezek együttese alakítja ki azt a mátrixot, melyben a családi irattár szerveződése és használata, valamint az iratok funkcióváltása értelmezhetővé válik.

Adaptációk

E helyen a fent említett kutatási irányzatok és eredmények figyelembevételével, a Kolozsváron folyó kutatások által inspirálva három paraszti irattár szövegeinek kvantitatív és kvalitatív vizsgálatán keresztül az írás mindennapi életben betöltött szerepét igyekszem szemléltetni. Arra figyelek, hogy az íráson keresztül hogyan kapcsolódnak

az egyének és a családok egymáshoz és az intézményekhez? Illetve, hogy az írás hogyan szervezi át az egyén életterét, mindennapjait, az életút egyes szakaszaiban milyen típusú szövegek termelésére, használatára kényszerül rá az egyén?

Ebben a vizsgálatban a hangsúly az emberen van. A vagyoni gyarapodás előmozdításért nap mint nap megszenvedő, a társadalmi ranglétrán feltörekvő vagy éppen csak megkapaszkodó, a család, a rokonok, a szomszédok, a faluközösség elismerését óhajtó becsvágyó emberen. Azon a törekvésen, amely szüntelenül ott lappang a 20. századi parasztember minden mozdulatában, és azon a szociális-gazdasági helyzeten, kontextuson, amely folyamatos változása révén újabb és újabb kihívások és megoldások – adaptációk – keresésére serkentette a falusi társadalom tagjait folyamatos mozgásban és rettegésben tartva azokat. Az irattárak valójában ennek a folyamatos mozgásnak, a változó gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak és az erre adott válaszoknak a termékei, lenyomatai. Bemutatásuk és elemzésük erre a világra és ennek a világnak a mozgáspályájára vet fényt. Mindazonáltal elsősorban nem az elmúlt állapotok, hanem a folyamatok maguk érdekelnek. Az, hogy mi a változás(ok) motorja, melyek a változás tünetei, és milyen tartósak az ezekre a változásokra adott/született reakciók, az adaptációk? Melyek azok a jelenségeket, melyek az írásbeli kommunikáció felértékelődését lehetővé és szükségessé teszik?

A jelenségek közötti összefüggéseket próbálom tehát megkeresni, a jelenségeket funkcionális összefüggéseikben vizsgálni. Ezért az iratok és az irattárak létrejöttében és használatában, a használati módzatok intézményesülésében szerepet játszó társadalmi szereplőket egy funkcionális rendszer elemeinek kell tekintenünk ahol az egyes cselekvések mögött mindig ott van a közösség horizontja (v.ö. Szabó Á. T. 2009: 13).

A MÓZES CSALÁD IRATTÁRA

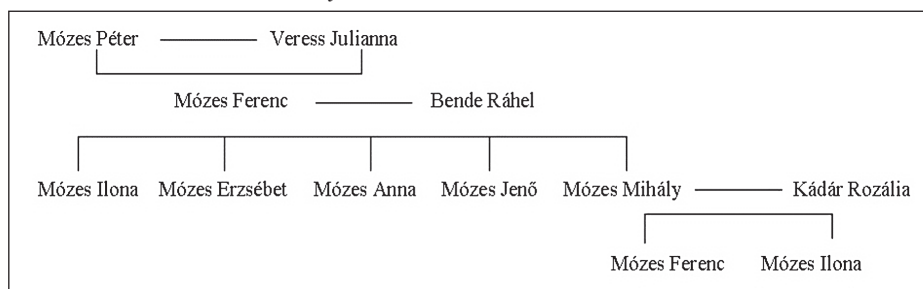
Az irattárról egy 2001-ben végzett gyűjtés során szereztem tudomást. Az iratokat tartalmazó ládára Mózes Ferencnél, a funkcióját tekintve műhelyé-raktárrá átalakult istállóban, egy szekrénybe zárva leltem rá. Mózes Ferenc az istállóban tárol minden olyan tárgyat (régí bútorokat, mezőgazdasági eszközöket, ládákat), amelynek már nem jutott a házban hely, vagy már nincs használatban, de ennek ellenére kötődik hozzájuk, számára még bizonyos (eszmei) értékkel rendelkeznek.¹³⁰ Így került ide az a zárral ellátott láda, amelyben a családi iratok voltak.

¹³⁰ Ez leginkább az igazolja, hogy a régi szerszámokat és bútorokat többszöri megkeresés és rábeszélés után sem adta el a vidéket járó régiségkereskedőknek.

A nagycsalád és a generációk

Az irattár a nagycsalád összesen tizenkét tagjával kapcsolatos iratokat tartalmaz. Ezek a személyek a következők: Mózes Péter Ferencé, Mózes Péterné Veress Julianna, Mózes Ferenc Péteré, Mózes Ferencné Bende Ráhel, Mózes Ilona, Mózes Erzsébet, Mózes Anna, Mózes Mihály, Mózes Mihályné Kádár Rozália, Mózes Jenő, Mózes Ferenc ifj. és Mózes Ilona. A felsorolt tizenkét személy a nagycsalád négy generációjának tagja, közöttük a következő rokoni viszonyok állnak fenn:

5. ábra. A Mózes család családfája

1. Az első generáció tagjainak neve mindössze öt iratban szerepel. Ebből a legkorábbi a családfőre, Mózes Péterre az 1901. évre kivetett hadmentességi díjjal kapcsolatos végzés, kettő a családi ház építésével kapcsolatos dokumentum, kettő pedig egy ajándékozási szerződés magyar és román nyelvű változata, melynek értelmében a szülők (Mózes Péter és Veress Julianna) gyermekükre és annak feleségére hagyják ingóságaik ½-ed részét. Életükről az irattár anyagából nem sokat tudunk meg, a család ma élő tagjainak pedig nincsenek a dédszülőkkel kapcsolatos emlékeik.

A református egyház családkönyvének adataiból viszont megtudjuk, hogy Mózes Péter 1852. június 29-én született és 1927. február 16-án halt meg. Felesége, Veress Julianna 1855. szeptember 10-én született és 1932. április 13-án hunyt el. Házasságkötésükre 1875. január 12-én került sor a sáromberki református templomban, Zoltáni Imre lelképásztorsága idején.¹³¹ A családnak az évek során 11 gyermeke született, de a családkönyv adatai szerint csak öten érték meg a felnőttkort.¹³² A családi irattárban ránk maradt iratok szerint Mózes Péter 1912-ben kapott engedélyt a Maros Felső Járásbírójától egy 12x4,5 m alapterületű vert földfalú, cserépfedéllel ellátott lakóház, egy 4x4,5 m

¹³¹ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/16

¹³² A gyermekek születési sorrendben a következők: András (1875. X. 18.), Ferenc (1877. XI. 26.), Péter (1880. IV. 8. – 1885. IX. 15.), Péter (1884 VI. 16.), György (1885. XII. 21. – 1886. III. 1.), György (1887. XII. 22.), Julianna (1882. VII. 12.), Zsuzsanna (1890. IX. 16. – 1892. VI. 4.), Anna (1891. XII. 25. – 1892. I. 17.), István (1896. II. 6. – 1896. VII. 15.) és István (1897. VI. 22. – 1897. VIII. 4.) Sár. Ref. Egyh. Lev. I/16.

alapterületű vert földfalú, cserépfedéllel ellátott nyári konyha és egy 8x4 m alapterületű fenyődeszkából épült pajta és csűr építésére. A dokumentum ugyanakkor árnyékszék építését is engedélyezi. Ugyanakkor egy 1913-ban született dokumentum 10 évig házadómentességet biztosít a család számára. A legközelebbi dokumentum egy évtizeddel későbből származik és a család másodszülöttjének, Mózes Ferenc és feleségének megajándékozására vonatkozik. Erre nem sokkal a családfő halála előtt, 1923. október 13-án került sor. Ez az ajándékozási aktus valójában a családfői szerep átadásának rítusaként is felfogható. Maga a dokumentum szó szerint ki is mondja, hogy az ingatlanok átadását követően azok teljes haszna és terhe a megajándékozottra hárul. Ettől a dokumentumtól számítva a családi irattár anyagának címzettjei a következő generáció tagjai közül kerülnek ki.

2. Ahogy a fentebb bemutatott családfa szerkezete is mutatja, a családfa központi magját a második generációjához tartozó Mózes Ferenc és felesége, Bende Ráhel képezik. Ezt az irattár összetétele is igazolja, hiszen a nekik címzett vagy általuk készített iratok mintegy 50%-át teszik ki az elemzett családi irattár teljes anyagának.¹³³ A családfő, Mózes Ferenc, 1929. december 5-én fiatalon elhunyt, és a gazdaság irányítása és családi élet stabilitásának biztosítása hosszú időre az özvegyre hárultak. Ezt jól jelzi az a tény is, hogy az elemzett iratok legnagyobb részében – mintegy 38%-ának – címzettként vagy feladóként (készítőként) az özvegy Mózes Ferencné neve szerepel.

Mózes András, a sáromberki származású teológiai professzor Sáromberkéről írt monográfiájának első kötetében egy 1941-ben készített adatgyűjtés alapján számba vette a falu lakosságát¹³⁴. Ez tartalmazza a családfők nevét, felekezeti hovatartozását, vagyoni állapotát és a házszámot (Mózes A. é.n. I: 82–102.). A család második generációjáról itt a következőket olvashatjuk: „121. Őzv[egy] Mózes Ferencné, 4 személy, református. A Mózes Péter menyje. Földház, pajta, csűr, ól, kút, nyári konyha, 2 tehén, 1 borjú, 1 disznó, 4, ¼ hold föld” (Mózes A. é.n.: I. 92.). Ugyanakkor az összeírásból az is kiderül, hogy a korábban már említett vertfalú családi ház a falu központjától délre eső Sulymos utca közepe táján állott.

Az említett összeírás, valamint a családi irattárban megőrződött dokumentumok adatai alapján a család a sáromberki parasztság középrétegéhez tartozott, hiszen a család által birtokolt 4¼ hold földterület a sáromberki átlag körül helyezkedik el.¹³⁵ A középparaszt fogalmát azonban itt megszorításokkal kell kezelnünk, hiszen a fent említett földterület valójában csak szerény megélhetést biztosított a népes család számára. És ezt a helyzetet a családfő korai halála csak tovább nehezítette.

¹³³ Erről részletesebben l. a következő alfejezetben.

¹³⁴ Az adatgyűjtést Mózes András és Vajda Ferenc végezte (Mózes A. é.n. I: 82).

¹³⁵ Szabó Miklós szerint az 1934-es adatok alapján egy parasztgazdaságra átlag 3,1 hold földterület jutott Sáromberkén. (Szabó M. 1994: 16).

A második generációhoz tartozó család családfője, Mózes Ferenc, 1877. november 26-án született, és 1929. december 5-én halt meg, viszonylag fiatalon.¹³⁶ Így a család és a gazdaság irányítása hosszú időre az özvegyre, Bende Ráhelre hárult. Bende Ráhel 1884-ben született, Mózes Ferencsel 1906-ban kötött házasságot.¹³⁷ Házasságukból négy gyermek született: Ilona 1911. július 7-én, Erzsébet 1914. január 14-én, Anna 1916. szeptember 28-án, Mihály 1919. szeptember 29-én és Jenő 1922. július 22-én.¹³⁸

A gyermekek többségére csupán néhány dokumentum utal, ami azzal magyarázható, hogy a gyermekek egy része még az irattár dokumentumainak sűrűsödése előtt¹³⁹ elhunyt, vagy kiléptek a család kötelékeiből. A család legidősebb gyermeke, Ilona 1931. április 7-én hajadonként hunyt el. Erzsébet 1937. december 3-án ment férjhez a szintén sáromberki származású Vajda Andráshoz (sz. 1905. XII. 12.), házasságuk azonban nem volt hosszú életű, és nem születtek utódok belőle. Mózes Erzsébet ugyanis 1948. december 14-én meghalt. Annát szintén 1937-ben, szeptember 26-án vette feleségül Boczog György (sz. 1910. VIII. 25.). Házasságukból két gyermek született: Ilona (1937. XII. 13.) és Irén (1941. VII. 11.).¹⁴⁰

1940-re tehát csupán Mihály és Jenő maradt a családi házban. Ez utóbbi 1942. május 5-én vette feleségül Szabó János és Nagy Zsuzsanna Mária nevű lányát (sz. 1922. XII. 28.). Házasságukból két gyermek született: Jenő (1932. X. 27.) és András (1948. IX. 12.). Az 1950-es évek elején a helyi gabonabegyűjtő központnál (Baza) dolgozott, majd ezt követően a mezőgazdasági termelőszövetkezetnél volt raktáros 1987-ig, nyugdíjazásáig. Mózes Jenő 1998. augusztus 9-én halt meg Sáromberkén.

3. A harmadik generációhoz Mózes Ferenc gyermekei tartoznak. A családi irattár szempontjából azonban elsősorban a Mózes Mihály által alapított család bír jelentőséggel. Egyrészt mert a nagycsalád ezen ága őrizte meg az irattár anyagát, másrészt mert az elemzett irattár dokumentumainak közel 33%-a ehhez a családhoz kapcsolódik.

Mózes Mihály életpályája a Román Kommunista Pártba történő beiratkozás kérelmezésének függelékeként 1966. január 3-án írt önéletrajza, (*autobiografie*) a család tulajdonában megőrződött hivatalos és magáncéllal készült iratok, valamint gyermekei visszaemlékezései alapján rekonstruálható.

1919. szeptember 29-én született Sáromberkén. Hat elemi osztályt végzett (1926–1932), az iskola befejezése után a család földjein dolgozott. Apját korán – alig 10 éves korában – elveszítette, így a háztáji és a mezei munka megszervezése, lebonyolítása korán az ő feladatává vált. 21 évesen, 1940 decemberében sorozták be katonának a 21. Honvéd Határvasász Hadosztály 3. századába, Gyergyótölgyesre, ahol három évig szolgált.

¹³⁶ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47

¹³⁷ Bende Ráhel származásával kapcsolatosan a családi irattár és az egyházi iratok egyaránt szűkszavúak. Mindössze születésének éve, van feltüntetve a Családkönyv III. kötetében. Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47

¹³⁸ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47. Valamint a családi irattár egy lapja, melyre a családfő, Mózes Ferenc feljegyezte gyermekeinek születési dátumát.

¹³⁹ Erről részletesebben l. a következő alfejezetben.

¹⁴⁰ l. Sár. Ref. Egyh. Lev. I/ 67b, I/24a, I/24b, I/78.

Rövid ideig – 1942. december és 1943. március között – Nagyilván, 1943 novemberében pedig Gyergyóhollón teljesített szolgálatot. 1943-ban szerelt le. Öt hónapnyi szabadság után ismét behívót kapott, Ditróban kellett jelentkeznie, ahonnan csakhamar átszállították a gyergyótölgyesi kaszárnyába. Innen vezényelték ki századát 1944. szeptember 5. után a hadszíntérre, ahol orosz katonák fogságába esett.

Katonáskodása nagyobb részében a frontvonal mögött teljesített szolgálatot. A kötelező 18 hónapos kiképzés után tizedesi rangig vitte, az újoncok, illetve az átképzésre behívott idősök betanításával foglalkozott. 1944. szeptember 5. és 1944. november 30. között volt a harctéren, ekkor orosz hadifogságba esett, ahonnan 1948. március 21-én szabadult.

1943-ban, leszerelése után nem sokkal nősült meg. A sáromberki Kádár Rozáliát vette feleségül, akitől két gyermeke született: Ferenc (1944. I. 23.) és Ilona (1945. III. 22.).

1952-ig földművelésből élt, ekkor a Sáromberki Fogyasztási Szövetkezethnél alkalmazták. Beszerzői és könyvelői állásban dolgozott 1964. január 18-ig, ezt követően rövid ideig levélkihordó volt Marosvásárhelyen, majd 1965. május 7-től az Út- és Hidépítő Vállalat gornyeszegi kirendeltségénél volt éjjeliőr. 1985. szeptember 18-án halt meg.

Felesége, Kádár Endre és Farkas Erzsébet leánya, 1920. szeptember 4-én született és 81 éves korában, 2001. június 1-jén halt meg.

4. Az irattárban szereplő negyedik generációt Mózes Mihály gyermekei, Ferenc és Ilona képviselik. Az ehhez a generációhoz tartozó családok azonban – mennyiségét és minőségét tekintve egyaránt – kevésbé járultak hozzá az elemzett irattár alakulásához. A rájuk vonatkozó, valamint az általuk készített iratok száma ugyanis elenyésző. Fontos azonban az a tény, hogy az elemzett irategyüttes a ma élő családtagok¹⁴¹ legidősebb tagja, Mózes Ferenc tulajdonában maradt fenn.

Mózes Ferenc 1944. január 22-én született Sáromberkén. Itt járt elemi iskolába 1951–1958, majd ezt követően Marosvásárhelyen építészeti szakiskolába 1958–1961 között. A szakiskola elvégzése után rövid ideig az építőiparban dolgozott Marosvásárhelyen, majd egy néhány hónapos szakmai átképzésen vett részt. A képzés elvégzése után fémipari szakmunkásként dolgozott a marosvásárhelyi *Metalotehnica*¹⁴² nevű üzemben nyugdíjba vonulásáig. Ízületi problémák miatt ugyanis 1992-ben betegnyugdíjazták. Az 1980-as években, mintegy második műszakban sírkeretek készítésével is foglalkozott.

Ipari munkásként – a sáromberkiek többségével ellentétben – nem az ingázó életformát választotta, hanem lakást vásárolt a Marosvásárhelyen ekkor épülő tömbháznegyedek egyikében, és itt élt egészen az 1984. év végéig. Ekkor – mivel az édesapja egészségi

¹⁴¹ A két gyermek közül csak Ilona alapított családot. Házasságából három gyermek született, akik közül ketten szintén Sáromberkén élnek, és itt alapítottak családot.

¹⁴² Elsősorban könnyűipari cserealkatrészek gyártására szakosodott marosvásárhelyi fémipari létesítmény. 1952-ben alakult Encsel Mór [Encel Mauriciu] néven. Az üzem 1956-ban kibővült, és nevét Metalotehnicára változtatta, ezzel egy időben varrógépek és textilipari felszerelések gyártására szakosodott. Az 1989 előtti időszakban mintegy 5500 szakmunkást foglalkoztatott. 1990-ben részvénytársasággá alakult, és felvette a Matricon nevet. Jelenleg mintegy 250 szakmunkást foglalkoztat.

állapota rohamosan súlyosbodott – átmenetileg hazaköltözött¹⁴³ a szülői házhoz, ám marosvásárhelyi lakását továbbra is fenntartotta.

1995-ben húga nagyobbik fia megnősült, és mivel Mózes Ferenc nem alapított családot¹⁴⁴, marosvásárhelyi lakását átadta a fiatal házaspárnak, ő pedig végleg hazaköltözött Sáromberkére.

Mózes Ferenc szabadideje jelentős részét olvasással töltötte. Iskolás korától rendszeres olvasója volt a helyi művelődési ház könyvtárának, de a néhány tucat könyvvel rendelkező helybéliektől is gyakran kért kölcsön olvasnivalót. Elsősorban a magyar történelemmel kapcsolatos írásokat – történelmi regényeket és elbeszéléseket – olvasta előszeretettel. Fiatal korában – élete fontos fordulópontján (sorsfordulóján) – az írás örömet/kínját is megízlelte: az írás és az írott szó segítségével próbálta érvényesíteni akarátát, illetve később az írás segítségével próbálta feldolgozni az őt akkor ért sorscsapást. A viszonzatlan érzelmek feldolgozására tett kísérletek során mintegy 100 oldalnyi színes rajzokkal ellátott emlékverset írt össze egy iskolai füzetbe, ezt azonban nem volt hajlandó a kutatás rendelkezésére bocsátani, ahogy a családi iratok ma is használatban levő, és a házban őrzött részének megvizsgálását sem engedélyezte.

Az irattár szerkezete és szövegtípusai

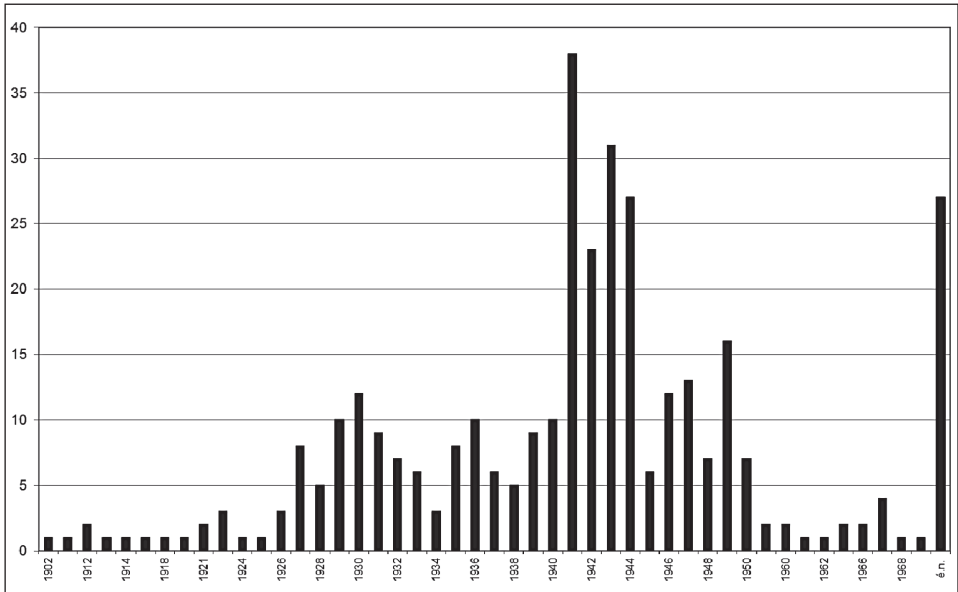
A Mózes család irattára, abban a formájában, ahogy a kutatás rendelkezésére bocsátotta utolsó őrzője, Mózes Ferenc, mintegy hetvenkét évet ölel fel, és összesen 350 tételt számlál. A legkorábbi irat 1902-ből származik, a legkésőbbi pedig 1975-ből. Azonban ez utóbbi nem illeszkedik szervesen az irattár többi részéhez, a hozzá legközelebb eső irat ugyanis 1968-ból származik. Az irattár anyagának éves eloszlása szempontjából ettől eltekintve is több rés van. Így az 1903–1910, az 1915–1916 közötti időszakból, 1920-ból, 1922-ből, az 1951–1958, az 1963–1964, valamint az 1969–1974 közötti időszakból egyetlen irat sem található az irattár anyagában. A fennmaradt évekre átlagban valamivel kevesebb, mint nyolc irat esik. Ennek ismeretében a család éves iratforgalmának alakulása szempontjából öt olyan hosszabb-rövidebb periódus azonosítható, amikor az irathasználat és az irattermelés az átlagos fölé emelkedik: 1930, 1936, 1940–1944, 1946–1947 és 1949. Ezek közül az 1940–1944 közötti időszak emelkedik leginkább a többi évek párforgalma fölé. Ez az a periódus, amikor az adminisztratív hatalom által kibocsátott

¹⁴³ Valójában ebben az időszakban kétlaki, ingázó életformát folytatott. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1994-ben kiadott településmonográfia, melynek függelékében (Sáromberke lakói 1993-ban), ahol a település teljes lakossága háztartásonként és név szerint fel van sorolva, nem szerepel a neve (l. Szabó M. 1994b: 190).

¹⁴⁴ Mózes Ferencnek volt egy fiatakkori szerelme, a lány viszont nem viszonzta ezeket az érzelmeket. Annak reményében, hogy sikerül majd meghódítania a lány érzelmeit, számos (emlék)verset írt hozzá, melyeket egy füzetbe gyűjtött össze. A versek mellett a füzet számos rajzot is tartalmaz, ennek tanulmányozását azonban Mózes Ferenc megtagadta. A füzet létezéséről és keletkezésének körülményeiről (a viszonzatlan szerelem történetéről) kortársai közül többen rendelkeznek ismeretekkel.

iratok mellett a magánjellegű iratok száma is számottevően megemelkedik. Ennek okát minden kétséget kizáróan az aktuális társadalmi-politikai helyzettel, a II. világháború eseményeivel kell (és lehet) magyarázni. Végül itt említeném meg, hogy 27 irat (ami a teljes archívum 7,7%-át teszi ki) nem tartalmaz kelteztést. Ezek egyetlen kivételével kézzel írott dokumentumok, legnagyobb részük pedig a privát iratok közé tartozik: gazdasági feljegyzéseket vagy emlékkerseket tartalmaznak. Az irattár anyagának éves eloszlását a következő diagram is jól szemlélteti.

6. ábra. A Mózes család irattárában található szövegek éves eloszlása

Az irattár valamivel több mint fele (50,30%-a) román nyelven készült irat, másik jelentős része (49,10%-a) magyar nyelven íródott. A magyar nyelvű szövegek jelentős része magáncéllal készült, és a privát életben tölt be funkciót: közöttük levelek, emlékkersek, gazdasági feljegyzéseket tartalmazó füzetlapok szerepelnek. Legnagyobb részüket – 62, főleg tábori levelezőlapra írt levelet és több különálló füzetlapra írt emlékkerst – Mózes Mihály írta 1941 és 1944 között, katonáskodása idején. Ezenkívül ide tartozik néhány emlékker és egy tábori levelezőlap Mózes Jenőtől, egy emlékkeres füzet és egy dalgyűjtemény a család utolsó generációjának tagjaitól. Az irattár egy kis része – mintegy 0,60%-a – bilingvis. Ezek az 1940-es években, azok első felében születtek és kivétel nélkül hivatalos szervek által kiadott nyomtatványokról van szó. Az irattár anyagának legnagyobb része, mintegy 66%-a nyomtatvány, valamivel kevesebb, mint harmada (30,30%-a) kézzel írott és egy kis része, mintegy 3,10%-a gépirat.

A legelső nyomtatvány egy 1912-ből származó himlőoltási bizonyítvány, a legkésőbbi pedig egy 1975-ben kiállított nyugta arról, hogy Mózes Mihály 1975. április 5-én előfizetett a Vörös Zászló nevű megyei napilap májusi számaira. A nyomtatványok jelentős része különböző elnevezésű¹⁴⁵ bizonylat, amelyek adók és illetékek kifizetését igazolják. Kisebb részük egészségügyi irat: kórházi igazolás és recept.

A kézzel írott szövegeknek csak egy kisebb része hivatalos irat (főleg kifizetéseket igazoló, ügyvédek és közjegyzők által kiállított nyugták), nagyobb részük pedig magáncélra született. A legkorábbi kézzel írott dokumentum hivatalos irat, egyben az irattár legkorábbi darabja is. A Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság végzése Mózes Ferenc Péterének azon beadványára, melyben a rá kiszabott hadmentességi díj eltörlését kéri. A legkésőbbi keltezett kézzel írt szöveg egy román nyelven készített önéletrajz, melyet Mózes Mihály 1966-ban készített a Román Kommunista Pártba való beiratkozása alkalmával. A legtöbb kézzel írott dokumentum, mintegy 67 irat, az 1941–1944 közötti időszakból származik, ezek kivétel nélkül privát iratok, elsősorban a családtagok között megszokadt szóbeli kapcsolattartást áthidaló alternatív kommunikáció termékei: levelek.

Az írógéppel készített szövegek többsége örökösödési és gyámhatósági irat, kiállítója a marosvásárhelyi törvényszék gyámhatósági hivatala vagy különböző, a család által az örökösödési ügyek lebonyolításával megbízott ügyvédek és közjegyzők. A legkorábbi gépirat 1912-ből, a legkésőbbi 1950-ből származik.

A hivatalos és privát iratok megoszlása szempontjából az előbbiek részaránya magasan nagyobb az utóbbiakkal szemben. A privát iratok kevés kivételtől eltekintve a II. világháború ideje alatt készültek, legnagyobb részük levél. A magániratok másik része gazdasági élet alakulásáról, családi eseményekről tartalmaz feljegyzéseket. Néhány lapon hasznos tudnivalók örökítődtek meg. A magániratok egy másik jelentős része pedig emlékvers. A leveleket és a világháború idején írt emlékversek egy részét leszámítva a privát iratok alig tartalmaznak kelteztést, keletkezési idejüket elsősorban tartalmuk alapján lehet meghatározni. A legkorábbi magáncélú feljegyzést tartalmazó irat a Gazdák Biztosító Szövetkezete által kibocsátott, kitöltetlen nyomtatványra készült. A feljegyzés Mózes Ferencről származik és gyermekei születésének időpontját rögzíti. A legelső feljegyzés 1911-ből, a legutolsó 1922-ből származik:

„Gazdák Biztosító Szövetkezete Képvisellete

Vertretung der Verzeigerungs-Genossenschaft der Landwirte

Alapítattott 1900-ban

Gebründet im J. 1900

Sáromberke 1911 Julius hó 7 - n.

Mózes Ilona született 1911 be Julius ho 7 pénteken este 7 orakor

Erzsi született 1911 január ho 12 héfón reggel 3 orakor

Anna született 1916 szeptember ho 28 csütörtökön reggel 4 orakor

¹⁴⁵ A bizonylatok elnevezése korszak- és intézményfüggő, és ez még a román adminisztráció korszakain belül is igaz.

Mihály született 1919 szeptember ho 29 este 7 orakor

Jenő született 1922 Julius 22 péntek regel 7 orakor”¹⁴⁶

Az utolsó datált magánirat 1962-ből származik, és egy ajánlott levél másolata. Szintén az 1960-as években született egy emlékverses füzet, melynek egyetlen keltezett emlékversét 1962. március 12-én írta Manole Gheorghe kapitány román nyelven. Minden valószínűség szerint a kötelező sorkatonaság ideje alatt. Tulajdonosa minden valószínűség szerint Mózes Ferenc. A füzet 48 lapnyi emlékverset (bejegyzést) tartalmaz, legnagyobb részük ugyanazon kéz írása. Két másik hasonló méretű füzet megmaradt lapjain nóták és az 1950–1960-as évek slágereinek szövegei találhatók.

A hivatalos iratok az irattár 74,30%-át teszik ki. Ha ezt összevetjük a nyomtatványok (66,60%), valamint a gépiratok (3,10%) részarányával, akkor az derül ki, hogy ezeknek az iratoknak 4,60%-a (17 irat) kézzel íródott. A hivatalos iratok kis része – mintegy 4%-a (14 irat) – korábbi nyomtatvány (vagy annak egy részét) felhasználva, annak hátoldalára készült. Ezek esetében gyakori, hogy a korábbi nyomtatvány más kormányzati időszakból való és más nyelvű nyomtatványt használ fel. Ugyanakkor fontos megemlíteni azt a tényt is, hogy a hivatalos iratok 26%-ának (68 irat) a hátoldalán a család valamelyik tagjától (az éppen aktuális családfőtől) származó rövid feljegyzés található.

A Mózes család irattárának szerkezete éves bontásban a következő táblázatban összegezhető.

3. táblázat. A Mózes család irattárának szerkezete és eloszlása évekre lebontva

év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1902	1		1				1		1		
1911	1		1				1	1		1	
1912	2		2		1	1			2		
1913	1		1		1				1		
1914	1		1		1				1		
1917	1		1		1				1		
1918	1		1		1				1		
1919	1	1			1				1		
1921	2	2			2				2		
1923	3	3			2	1			3		
1924	1	1			1				1		
1925	1	1				1			1		
1926	3	3			3				3		
1927	8	7	1		7		1	1	8		1
1928	5	5			4	1			5		2

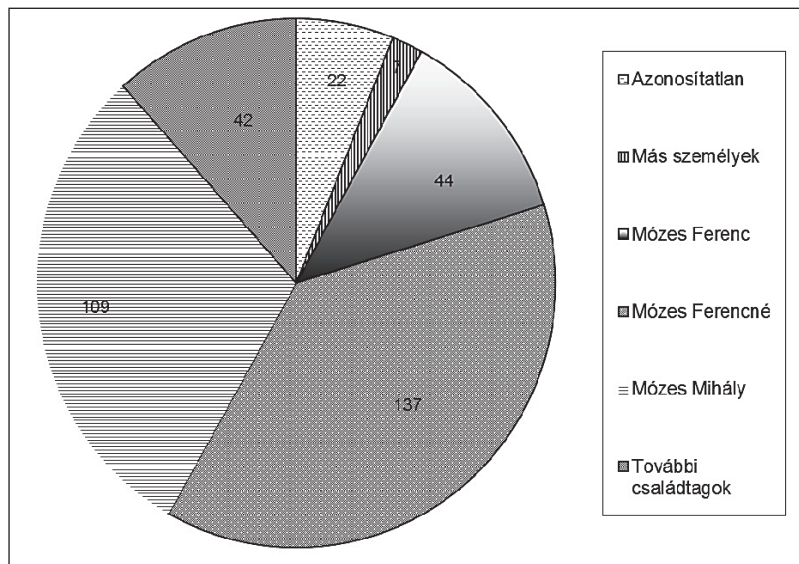
¹⁴⁶ Dólt betűvel jelzem a nyomtatott szövegrészeket.

év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1929	10	10			10				10		4
1930	12	11	1		10	2		1	12		2
1931	9	6	3		6	1	2	1	9		3
1932	7	7			7				7		3
1933	6	5	1		6				6		2
1934	3	3			3				3		1
1935	8	7	1		8				8		2
1936	10	10			10				10		3
1937	6	6			5	1		1	6		2
1938	5	4	1		5				5		
1939	9	5	4		8		1		8	1	3
1940	10	3	6	1	8		2	1	10		4
1941	38		38		14	1	23		15	23	5
1942	23		23		6		17		6	17	2
1943	31		31		21	1	9	1	22	9	6
1944	27		27		9		18		9	18	2
1945	6	3	2	1	4		2	1	6		
1946	12	9	3		9		3	1	11	1	3
1947	13	13			13				13		8
1948	7	7			7				7		3
1949	16	16			13		3		16		4
1950	7	6	1		6	1			7		1
1959	2	1	1		2				2		
1960	2	1	1		2				2		
1961	1		1				1			1	
1962	1	1			1				1		1
1965	2	2			2				2		
1966	2	2			1		1		2		
1967	4	4			4				4		
1968	1	1			1						
1975	1	1			1				1		
é.n.	27	9	18		6		21	5	9	18	1
Össz.	350	176	172	2	233	11	106	14	261	89	68
%	50,3%	49,1%	0,6%	66,6%	3,1%	30,3%	4%	74,3%	25,7%	26%	7,7%

Ahol: a = iratok száma összesen, b = román nyelven készült iratok, c = magyar nyelven készült iratok, d = kétnyelvű iratok, e = nyomtatvány, f = gépirat, g = kézzel írott, h = korábbi iratot használ fel, i = hivatalos, j = privát, k = feljegyzés található a hátoldalán.

Az irattár legnagyobb része, 137 irat (az irattár 38%-a) Mózes Ferencné Bende Ráhel nevéhez köthető, ezek túlnyomó része hivatalos irat, és valamennyi 1930–1949 között született. Hozzá közel áll a Mózes Mihály személyéhez köthető iratok száma, akire az irattárnak mintegy 30%-a (107 irat) esik. A harmadik, szintén jelentősebb iratmenyiség Mózes Ferenc nevéhez köthető. A megőrzött iratoknak mintegy 12,5%-a (44 irat) kapcsolódik az ő személyéhez. Az első egy 1921-ből származó oltási igazolvány, az utolsó pedig egy 1966-ban írt román nyelvű önéletrajz. A két végpont között azonban az iratok egyenlőtlenül oszlanak el, nagyrészüket 1940–1944 között keletkezett, és a privát iratok közé tartozik. Az iratok 12%-a (42 irat) a család további tagjainak nevéhez kapcsolódik. Így Mózes Jenő neve 11 (3,14%) iraton szerepel, Kádár Rozália neve 6 iraton, Mózes Péter és Mózes Ilona neve négy-négy iraton, Mózes Ferenc ifj. neve 3 iraton, Mózes Erzsébet 2 iraton és végül Mózes Ilona ifj. neve 1 iraton szerepel. Ugyanakkor 22 irat esetében nem lehet biztosan azonosítani tulajdonosát.¹⁴⁷ Ezek kivétel nélkül magáncélra készített és kézzel írt dokumentumok. Keletkezésük ideje pedig 1940 és az 1960-as évek első fele közötti időszakra esik. 7 dokumentum pedig más személyek nevét tartalmazza. Az irattár anyaga személyekre lebontva az alábbi diagramban összegezhető.

7. ábra. A Mózes család irattárának összetétele az egyes személyekhez kapcsolódó szövegek száma szerint

¹⁴⁷ Annyi azonban mindenképpen nyilvánvalónak látszik, hogy ezek a család utolsó két generációjának azon tagjaihoz köthetők, akik az 1940-es években, vagy ezt követően a családi háznál maradtak. Elsősorban tehát Mózes Mihály, Mózes Jenő, Mózes Ferenc ifj. és Mózes Ilona személye jöhet számításba.

Amint a fenti diagram is jelzi, és amint már korábban is említettem, az irattár össze-tétele szempontjából a család második generációja bír központi jelentőséggel. Hozzákap-csolódik az irattár anyagának 50%-a, és ha a gyermekek nevéhez köthető iratokat is ide-soroljuk, akkor ez a szám 56,84%-ra¹⁴⁸ emelkedik. Mózes Ferenc családja tehát az, amely az irattárat megalapozta, gazdasági életével kapcsolatosan a legtöbb iratot megőrizte. Ez részben azzal is magyarázható, hogy életútjuk egybeesett a nagy politikai-gazdasági át-menet időszakával, amely a maga módján szintén számottevő hatást gyakorolt a korszak papírforgalmára, annak növekedésére.

A harmadik generációból az irattermelés szempontjából a Mózes Mihály által alapí-tott családja emelkedik ki: ha a teljes családot (szülők és gyermekek együtt) vesszük ala-pul, akkor az irattár 34%-a köthető ehhez a családhoz.

Szövegtipológiai szempontból az irattár két nagy csoportra osztható: hivatalos ira-tokra vagy nyomtatványokra és magániratokra. Az első a helyi, regionális vagy orszá-gos adminisztráció terméke, és a lakosság, valamint a lakosságra kirótt kötelezettségek számontartását és ellenőrzését szolgálja, az utóbbi a magánélet megszervezésében kap fontos szerepet, és mint ilyen a paraszti írásbeliség terméke. E két nagy iratcsoport va-lójában nem válik el ilyen élesen egymástól, a keletkezés idejétől és a kibocsátó szervtől, személytől függően számos átmeneti kategóriába sorolható irattípus található. Ezek az esetek nagy részében a bürokratizálódás (az adminisztráció működését szabályozó nor-matív keretek) folyamatában felbukkanó új és mint ilyen, ismeretlen helyzetekre helyileg adott megoldások eredményei.

Az irattár helye és szerepe a családi élettérben

Az irattár kialakulásával és működésével kapcsolatosan csak közvetett adatok áll-nak rendelkezésemre. Arról, hogy a család korábbi generációi mért őrizték meg és hol tárolták, hogyan használták ezeket az iratokat, maguk a dokumentumok szolgáltatnak adatokat.

A család első három generációja a Sulymos utcában lakott, a házat 1912-ben Mózes Péter építtette. A családi irattárban fennmaradt a Marosi felsőjárás által kibocsátott épí-tési engedély, melyből megtudhatjuk a ház és a melléképületek méreteit. Ezek szerint a család egy 12 m hosszú, 4,5 m széles vert falú, cseréppel fedett földházban lakott. Ehhez tartozott egy 4 m hosszú és 4 m széles vert falú, cseréppel fedett nyári konyha és egy 8 m hosszú és 4 m széles fenyődeszkából készült istálló és csűr „egy fedél alatt”. A családi há-zat a harmadik generáció eladta, és az Alszezen vett hasonló beosztású telket. Itt lakik a negyedik generáció azon tagja, Mózes Ferenc, akinek a tulajdonában az irattár megőrző-

¹⁴⁸ Itt a gyermekek esetében csak azokat az iratokat vettem figyelembe, amelyek az önálló családalapítás előtt keletkeztek.

dött. Mózes Ferenc házát még szülei vásárolták. A ház a településen még fellelhető néhány hagyományos parasztház egyike: „első szoba” (tisztaszoba) szoba, konyha, és kamra. A házzal átellenben nyári konyha, a gazdasági udvaron pedig deszkából készült istálló és zárt csűr, valamint két kisebb ól található. Mivel a ház nem túl nagy, és Mózes Ferenc édesanyja is ebben a házban lakik, a pajta és a csűr – mivel a család évek óta lemondott az állattartásról – raktárként működik. Itt kaptak helyet a család az idő folyamán lecserélt régi bútorai, Mózes Ferenc féltve őrzött szerszámai, egy utazóláda, mely a családi hagyomány szerint egy „amerikás” tulajdona volt, és a hagyományos paraszti gazdálkodás használaton kívül rekedt tárgyai.

Az elemzett irattárat Mózes Ferenc egy 60x20x30 cm-es zárral ellátott falárában szintén az említett csűrben, az egyik szekrénybe zárva tartotta. A levelesláda formáját és kivitelezését tekintve nagyon hasonlít a világháború idején használt katonakofferekhez, annak mintegy kicsinyített mása. Készítésének ideje formája, a felhasznált anyagok, valamint a fa állagának alapján a 20. század elejére tehető.

Eredeti rendeltetését nehéz megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy az irattár már azelőtt ebben a lárában kapott helyet, mielőtt a házból a csűrbe költöztette volna a család. Ezt azért fontos kiemelni, mert fontos adatokat szolgáltat az irattár használata, valamint az itt őrzött iratokhoz való viszonyulás szempontjából. Az, hogy ezeket az iratokat a család egy helyen tárolta és őrizte meg arra utalnak, hogy szerves egységként kezelte, függetlenül attól, hogy a család melyik generációjához tartozott. Az pedig, hogy egy lezárható lárában tárolták, arra enged következtetni, hogy mindenkori tulajdonosai gazdasági, jogi vagy egyéb egyéni szempontok alapján fontosnak, sőt szükségesnek ítélte ezeknek az iratoknak a védelmét. A házból történt eltávolításuk pedig azt jelzi, hogy ha fontosságuk nem is, de használatuk intenzitása csökkent, már nem képezik részét a rendszeres időközönként használatba kerülő iratoknak.

A vizsgált iratok az egykori intenzív használat jegyeit ma is magukon viselik. Mintegy 68 hivatalos irat hátoldalán található hosszabb-rövidebb, a család valamelyik tagja által készített feljegyzés. A feljegyzés készítője néhány esetben névjegyével is ellátta ezeket a feljegyzéseket. Ennek, az íráskép összevetése, valamint a feljegyzések keletkezési ideje, alapján állítható, hogy Mózes Ferencné Bende Ráhel és Mózes Mihály azok a személyek, akik az iratok rendszerezése, valamint a kiadások nyilvántartása során feljegyzéseket készítettek.

Mózes Ferenc életrébe többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült betekintést nyerni. Minden erre irányuló próbálkozás alkalmával kitért a kérés elől, az életrében található iratokra vonatkozó kérdésekre nemleges választ adott

A SZABÓ KÁDÁR CSALÁD IRATTÁRA

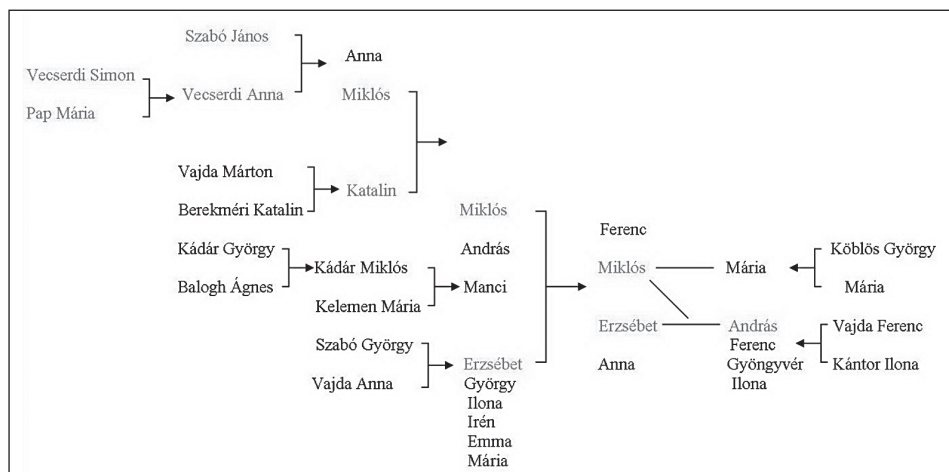
A Szabó Kádár család irattáráról, a köztem és a család között fennálló rokoni kapcsolatok révén, gyermekkorom óta tudomásom van. Iratainak jelentős részét nagyon régóta ismerem. Ennek ellenére az irattár anyagának feldolgozását csak későn, a kutatás végső fázisában döntöttem el. Először egyfajta kontrollanyagként kezeltem a többi irattár adatainak értelmezésénél, de ahogy a feldolgozás során újabb és újabb meglepetésekkel találtam szembe magam, egyre inkább körvonalazódott bennem az elképzelés, hogy az irattárat a maga egészében elemzés tárgyává teszem.

Az irattár feldolgozása, az irattár lelőhelyének, az iratok egy részének és az iratok által őrzött események, rokoni, gazdasági relációk ismerete ellenére sem volt zökkenőmentes. Bár azt hittem, hogy státusomból adódóan alkalmam lesz a család életterében fellelhető összes irat áttanulmányozására, ez nem valósulhatott meg, a család ugyanis az aktív használatban levő iratok áttanulmányozását nem tette lehetővé.

A nagycsalád és a generációk

A második irattárban megőrződött dokumentumokban öt egymást követő generáció 26 tagjának neve szerepel szórványosan vagy rendszeresen. Ez – az előző irattár adataival összehasonlítva kiemelkedően magasnak tűnő szám – valójában azt jelenti, hogy a család tulajdonában megőrződött iratok alapján a nagycsalád szerkezete (szülő, nagyszülő, dédszülő, valamint ezek testvérei) igen jelentős részben rekonstruálható.

8. ábra. A Szabó Kádár család családfája

A név szerint megemlíttet, azonosítható egyenes ági leszármazottak mellett az irattár további 76, nagyjából sáromberki lakóhellyel rendelkező személy nevét is tartalmazza, melyek rokoni és/vagy bizonyos ideig gazdasági kapcsolatban álltak a család valamely generációjával. A nevek eme tobzódását (az iratok lapjain összesen 102 név fordul elő) már csak azért is fontosnak tartom megemlíteni, mert ez is segít képet alkotni arról, hogy egy-egy család – elsősorban gazdasági – életének megszervezése és vezetése során a helyi/környékbeli társadalom mekkora szeletével kénytelen érintkezni, valamint a helyi társadalom tagjainak egymással való napi érintkezését egy-egy irattár hogyan és mennyire teszi láthatóvá.

Ha azonban a második irattár anyagát, az egyes iratokat elsődleges címzettjeik szempontjából vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az iratok nagyjából 90%-a 11 személy¹⁴⁹ neve köré csoportosul, s csupán az iratok 10%-ában fordul elő mint elsődleges érintett más személy neve.

1. A fenti ábrán¹⁵⁰ látható első generációhoz tartozó két személy neve csupán egyetlen 1878-ból származó (egyébként ez az irattár legelső dokumentuma is egyben) peres iratban fordul elő, de az irat „szerzője” és közvetlen érintettje valójában a következő generáció nőtagja, Vecserdi Anna, aki férjénél, Szabó Jánosnál lefoglalt jószágainak foglalás alóli felmentését kéri, mivel azokat bizonyíthatóan saját pénzén vásárolta. A dokumentumok megőrzése és termelése szempontjából tehát ez a generáció kevésbé releváns. Az irattár megalapítása a második generációhoz, Szabó János és neje, Vecserdi Anna nevéhez köthető.

A református egyház anyakönyveinek adatai szerint Szabó János, a családfő, 1854. május 29-én született Sáromberkén. Felesége, Vecserdi Anna 1855-ben. Házasságkötésükre 1875. február 16-án, nem sokkal első gyermekük, Emma megszületése (1875. február 5.–1875. II. 20.) után került sor. Bár házasságukból további hat gyermek¹⁵¹ született, közülük csak ketten érték meg a felnőttkort, és alapítottak családot: Miklós és Katalin.

Az irattárat megalapozó generáció nevéhez összesen 18 irat kapcsolódik közvetlenül, bár nevük a későbbi iratokban is előfordul. A 18 irat a korábban említett peres irat mellett *Adás-vevési szerződéseket*, az ezzel szorosan összetartozó *Tulajdonjog bekebelezési kérvényeket*, valamint azok román nyelvű fordításait képezik. De már ennyiből is jól kivehető gazdálkodói habitusuk és életvezetési stratégiájuk: a gazdaság gyarapítását elsősorban a szülőktől és az utódok nélküli oldalági rokonoktól megvásárolt földek révén alapozták meg.

¹⁴⁹ Ezek a következők: Szabó János, Vecserdi Anna, Szabó Miklós, Vajda Katalin, Szabó Kádár Miklós, Szabó Kádár Erzsébet (született Szabó), Szabó Kádár Miklós ifj., Szabó Kádár Ferenc, Köblös Mária, Vajda Erzsébet (született Szabó Kádár), Vajda András.

¹⁵⁰ A családfáról szándékosan kihagytam azoknak a családtagoknak a nevét, akik nem szerepelnek egyetlen iratban sem, ugyanis nem minél teljesebb családfa megszerkesztése volt a szándékom, hanem sokkal inkább annak bemutatása, hogy ebből a családi iratok mit őriztek meg. Egyébként az ábráról lemaradt, de az egyházi és egyéb iratok alapján beazonosítható további családtagokról az egyes generációk bemutatásánál teszek említést.

¹⁵¹ Miklós 1876. X. 19.–?), Anna (1879. IX. 19.–1879. XII. 27.), Katalin (1880. XI. 15.–?) Miklós (1884. II. 5.–1945. II.10.), Anna (1888. VIII. 2.–1889. III. 8.) és Anna (1890. II. 11.–1900. II. 1.). Sár. Ref. Egyh. Lev. I/16. 250. lap

A családfő halálát követően Vecserdi Anna 65 éves korában mond le a gazdaság vezetéséről: három, 1920-ban kiállított adásvételi szerződés keretében adja át gyermekeinek a gazdaságot. Ezek értelmében a családi házat és a szántóföldek egy részét Miklós, a földek másik részét pedig Katalin kapta.

2. Az iratok fennmaradását a harmadik generációban a családi házban maradt Szabó Miklós családja biztosította. A harmadik generációhoz 53 irat kapcsolódik közvetlenül, ami az előző generációtól fennmaradt iratmennyiség háromszorosát jelenti. Az irattermelés fellendülését a család megélhetését biztosító szántóföldterület erőteljes gyarapodásának következményeként, annak az iratokban történő lecsapódásaként értelmezhetjük.

Szabó Miklós 1907. június 18-án alapított családot, ekkor kötött házasságot Vajda Katalinnal (1887. IX. 26.–1963. III. 6.). Házasságukból három gyermek született: Gyula (1906. IV. 21.–¹⁵²), Anna (1909. III. 19.–1909. IX. 20.) és János (1911. I. 20.–1911. IV. 4.),¹⁵³ azonban közülük egyik sem érte meg a felnőttkort. A családi gazdaság vezetését megözvegyült anyjától 1920-ban vette át, a saját családi fészek megteremtésére pedig az 1930-as években kerül sor, legalábbis egy 1933. június 20-án román nyelven kiállított irat téglaház és pince építését engedélyezi. Megkezdődött tehát a család fokozatos anyagi gyarapodása. Szabó Miklós a szülők és rokonok mellett a szomszédos település (Gernyeszeg) lakóitól is vásárolt a sáromberki határrészen található vagy ehhez közel eső szántóföldeket.

Az anyagi gyarapodást a Mózes András-féle, egy 1941-ben készített adatgyűjtés is jól bizonyítja, ebben (l. fentebb) a családról a következő olvasható. „101. Szabó Miklós a / Szabó Jancsié/, 5 személy, reformátusok. Tégla ház, eresz, ganédomb, pajta, juh-pajta, csűr, ól, tyúk-kec, nyárikonyha, 2 tehén, 3 borjú, 2 ló, 10 hold föld” (Mózes é.n.: I. 92.). Itt elsősorban a 10 hold szántóföldre vonatkozó feljegyzés érdemel figyelmet, hiszen ez az akkor egy családra jutó átlag (l. Szabó 1994: 16.) több mint háromszorosát jelentette. Ennek a generációnak sikerült tehát a lokális társadalmi ranglétrán a *kisbirtokos*¹⁵⁴ rangig felkapaszkodni, ez gazdasági szempontból egy olyan teljesítmény volt, melyet a következő generáció – már csak a kialakult társadalmi-történelmi kontextus miatt sem tudott nem-hogy felülmúlni, de megtartani sem.

A családi emlékezet szerint Szabó János mogorva és fukar ember volt, aki hosszasan, fontolgtatás és sok esetben vita árán volt hajlandó kifizetni még a legcsekélyebb kötelező anyagi kiadásokat is. A leszármazottak szerint halálát is makacs és rideg természete okozta: a második világháború végén, az orosz megszállás idején kezét emelt egy román tisztre, amiért Földvárra deportálták, ahol 1945-ben ismeretlen körülmények között életét veszítette.¹⁵⁵ Az eseményről egyik szomszédja, egykori szemtanú az 1980-as

¹⁵² Az egyházi anyakönyvek adatai itt hiányosak, a családkönyvben is csak annyi szerepel, hogy 1921. április 17. konfirmált. Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47.

¹⁵³ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/47. 87. lap, ill. I/16. 250. lap

¹⁵⁴ 1941-ben kiállított Házassági anyakönyvi kivonat. Magántulajdon.

¹⁵⁵ A Földvári 2. számú Fogolytábor értesítése, ill. a Földvár község polgári halotti anyakönyvi kivonata szerint.

évek elején készített önéletírásában így ír: „Úgy történt, hogy egy inspektornak adta ki magát, jött Gernyeszegről és kereste a bírót, egy bácsi, Tirnován M oda hozta a bolthoz, mert már oda mentünk lakni. A feleségem volt otthon, én takarítottam el a hullákat, beleket éppen a mi kertünkbe[n]. Követelte a feleségemtől, hogy kerítsen neki fogatot, hogy vigyék M[aros]-vásárhelyre. A feleségem Szabó Miklós bácsihoz küldte, hogy neki van lova, de a ló meg volt sebesülve, az öreg megtagadta és kikergette az udvarról egy nagy kézkező kalapáccsal. A nagy lármára kiszaladok, már kin voltak az utcán (egy orosz százados látta a jelenetet), azt mondja nekem, hogy te vagy a bíró, hogy lehet Romániában magyar bíró, én azt mondtam, hogy én nem akartam, de az orosz parancsnok reám parancsolt, hogy én kell hogy legyek, mert a község lakossága magyar. A feleségem összejátszott ezzel a vén tolvajjal és ide küldött, hogy üssön agyon, ezzel vádolta a feleségemet, rólam pedig, hogy nem ismerem el Romániát csak Rusiát, és átkísértetett Sárpatakra a csendőrségre mind a hármunkat. Kettőnket este az őrmester haza engedett, de Szabó M[iklós] bácsit elvitték Földvárra, ott is halt meg”.¹⁵⁶

Mivel Szabó Miklósnak és feleségének nem maradt hátra örököse, előbb az árvaházból¹⁵⁷ vettek ki gyermekeket¹⁵⁸, végül a sáromberki származású félárva Kádár Miklóst tették meg örökösükké.

3. Kádár Miklós szegényparaszt családban született 1916. március 21-én.¹⁵⁹ A kötelező hét elemi osztályt 1931-ben végezte el.¹⁶⁰ Mivel a család rendelkezésére álló földterület nem biztosított számukra biztos megélhetést, apja kénytelen volt kiegészítő foglalkozást is vállalni, a Teleki-uradalomnál volt kertészlegény.¹⁶¹ Apja 1920-ban, fiatalon, 29 éves korában hunyt el tüdővészben. Korán megözvegyült anyja (Kelemen Mária) pedig csak nehezen tudta fenntartani magát és három gyermekét (Miklós, András¹⁶² és Mária¹⁶³). A már több ízben említett Mózes András-féle faluösszeírásban a családról csupán ennyi olvasható: „133. Kádár Miklósné, 4 személy, reformátusok, 2 hold¹⁶⁴ föld.” (Mózes é.n.: I. 95.).

¹⁵⁶ Köblös Domokos: *élet történetem*, 9 oldalnyi írógéppel készült kézirat. Magántulajdon.

¹⁵⁷ Ebben az is közrejátszott, hogy az árvaházaktól kivett gyermekek után az állam – a paraszttársadalom értékrendszere szerint – igen jelentős pénzösszeget fizetett.

¹⁵⁸ Az örökbefogadásokról az irattárban egyetlen dokumentum sem maradt fenn. A családi emlékezetben is csak az egyik fiú neve maradt meg egy szólás és a hozzákapcsolódó történet formájában: „Csinálj kárt, Jánoska!” Az emlékezők szerint ez a János nevű árvaházi gyermek néhány évig volt a családnál, de megszökött és híre veszett. A szólás onnan ered, hogy ha megszidták, vagy egyszerűen nem volt megelégedve valamivel, szembefordult a gyámszülőkkel, és azt mondta: most csinálók kárt magának, és kifordította a kaput a sarkából. A történetet özvegy Szabó Jánosné mondta el menyének, aki a maga módján példázat gyanánt továbbmesélte gyermekeinek és unokáinak.

¹⁵⁹ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/67b – Családkönyv II. kötet.

¹⁶⁰ 1958-ban kiállított iskolai igazolás. Magántulajdon.

¹⁶¹ 1941-ben kiállított Halotti anyakönyvi kivonat. Magántulajdon.

¹⁶² 1920. III. ?–1985.

¹⁶³ Mária Kádár Miklós halála után született, 1925-ben. *Szerelemgyermek* lévén az anya után Kelemnek keresztelték.

¹⁶⁴ Ebből egy holdat az 1921-es földreform alkalmával kapott a család.

A szűkös anyagi körülmények között Kádár Miklós apjához hasonlóan kiegészítő munkát vállalt, napszámosként¹⁶⁵ dolgozott. Miután Szabó Miklós és neje örökbe fogadták, lemondott a családi örökségről testvérei javára, és átvette a Szabó Miklós gazdaságának vezetését. Az örökbefogadást követően felvette az örökbe fogadók nevét is, így változott a családnév ennél a generációnál Szabó Kádárra.

Szabó Kádár Miklós 1941. március 18-án kötött házasságot, a Szabó György (1887. IX. 4.–1972. XI. 17.) és Vajda Anna (1890. VII. 26.–1981. X. 16.) lányát, Erzsébet (szül. 1922. július 15.) vette feleségül. Házasságukból négy gyermek született: Miklós (szül. 1946. IV. 2., megnősült 1968 II. 10.), Ferenc (szül. 1947. IX. 22., megnősült 1973. VIII. 11.), Erzsébet (szül. 1953. III. 1., férjhez ment 1978. IX. 2.) és Anna (szül. 1955. XI. 6., férjhez ment 1973. XII. 29.).¹⁶⁶

A II. világháború idején – 1941 április 27.–június 21., 1942. augusztus 2.–szeptember 4., valamint 1944. március 24.–1945. január 14. között – Marosvásárhelyen, a 27. tüzezerednél teljesített katonai szolgálatot.¹⁶⁷ A visszavonuló magyar csapatokkal egészen Jászberényig menetelt. A jászberényi laktanyából szerelt le 1945. május 17-én.¹⁶⁸ Sáromberkére 1945. augusztus 5-én érkezett haza.¹⁶⁹

Az 1940-es évek végétől kezdődően, a gazdaságra kirótt terhek növekedésével, valamint az 1950-es évektől a társas gazdálkodás, majd a téjesítés következtében a családi gazdaság hanyatlásnak indult, de a mezőgazdálkodó környezetben szocializálódott családtagok nem tudtak kellőképpen alkalmazkodni az új helyzet teremtette kihívásokhoz: a földtulajdon elvesztése után is földközelen maradtak, a helyi termelőszövetkezetben kezdtek el dolgozni. A család megélhetését továbbra is a földművelés és az állattartás jelentette, bár ez kevesebb hasznot hozott, mint néhány évtizeddel korábban. A család helyzetét az is megnehezítette, hogy a beteges¹⁷⁰ családfő munkabírása az 1960-as évek közepétől egyre rohamosabban fogyott, és egyre kevésbé tudott részt venni a mezőgazdasági termelésben és a háztáji gazdasági élet megszervezésében.

Az anyagi fejlődés megtorpanása ellenére Szabó Kádár Miklós 1968-ban új lakóház építésébe kezd, ám a családfő betegségének súlyosbodásával megnövekedett anyagi kiadások miatt csak a belső munkálatokat tudják befejezni.¹⁷¹ De még így is ez jelenti a család utolsó komolyabb gazdasági teljesítményét.

Szabó Kádár Miklós többévi betegeskedés után 1976. április 10-én¹⁷² hunyt el. A családfő halálát követően a gazdasági élet szervezése eklektikussá vált, a termelésben részt vevő három család(tag) – az özvegy, valamint a háznál maradt fiú és lány – egymással

¹⁶⁵ 1941-ben kiállított Házassági anyakönyvi kivonat. Magántulajdon.

¹⁶⁶ Sár. Ref. Egyh. Lev. I/67b – Családkönyv II. kötet.

¹⁶⁷ 1946. június 18-án keltezett, román nyelvű nyilatkozat. Magántulajdon.

¹⁶⁸ A jászberényi Polgári Rendőrség által 1945. május 2-án kibocsátott Beutazási igazolvány. Magántulajdon.

¹⁶⁹ 1946. május 17-én keltezett, román nyelvű igazolás. Magántulajdon.

¹⁷⁰ 1966-ban tüdőrákot diagnosztizáltak nála.

¹⁷¹ A ház végső állapotát csak 1979-ben, Erzsébet családalapítását követően nyeri el.

¹⁷² Családkönyv III. kötet

párhuzamos, sok esetben ellentétes elképzelése mentén szerveződött. A három családsejt kvázi közös háztartást vezetett¹⁷³: közösen végezték a gazdasági munkálatokat, tartottak a család számára haszonállatokat, de az anyagi kiadásokat és a pénzvitetl egymástól önállóan végezték. Az állattartásból származó anyagi jövedelmet továbbra is ez a generáció, Szabó Kádár Miklós özvegye ellenőrizte, s csak a rendszerváltást követő években, fizikai és szellemi erejének látványos meggyengülése után vette át a teljes irányítást Miklós tanácsára lánya, Erzsébet családja.

4. Az irattár alakulása szempontjából az ötödik generációból két család is fontos szerepet játszik: Miklós és Erzsébet családjáé. Indokolt tehát, hogy röviden mindkettőt bemutassam.

4. 1. Szabó Kádár Miklós ifjú (1946. IV. 2.–2004. X. 6.) a kötelező hét elemi osztályt 1960-ban végezte el Sáromberkén jó eredménnyel. Bár a szülei és tanárai is azt szerették volna, ha valamelyik tanítóképzőben folytatja tanulmányait, Miklóst jobban vonzotta a mezőgazdaság. Már az iskolai évek alatt is intenzíven részt vett a család gazdasági munkáiban. A gazdasági munkálatok tetőzése idején még az iskolából is kimaradt rövidebb-hosszabb ideig. A földtulajdon kollektivizálása után pedig a helyi termelőszövetkezetnél kezdett fogatosként dolgozni. Katonai szolgálatot Craiován teljesített 1971. július 26. és 1972. november 20. között.

1968. február 10-én – az apai nyomásnak engedve – nősült meg. A teherbe esett Kőbölös Máriát (szül. 1951. VI. 8.) vette feleségül. Házasságukból egy gyermek született: Miklós. A részben kényszerből kötött házasság nem bizonyult tartósnak. Néhány sikertelen együttélés után felesége fiával végleg hazaköltözött szüleihez. A törvényes válásra azonban csak 1989. november 20-án került sor. A sikertelen családalapítást követően Miklós a szülői háznál maradt, pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezet egy 1000 m²-es házhelyet utalt ki számára, melyre 1972. január 28-án fizetéséből 500 lejrt tartottak vissza.

1979-ben egy baleset során bal lába súlyosan megsérült, ezért 1979. április 1-től betegnyugdíjazzák. Több sikertelen orvosi beavatkozást követően a sérült lábat 1985-ben amputálni kell. A gyakori orvosi beavatkozások Szabó Kádár Miklóst ismételten hosszú hónapokra ágyhoz kötik. Az így keletkezett szabadiidő kitöltésére intenzív olvasásba kezd. A család könyvtárának darabjai mellett a helyi református lelkész és volt tanítója könyvtárát is végigolvassa. A regények mellett történeti munkákat, magazinokat és a napi sajtót is rendszeresen és intenzíven olvassa. Az olvasás annyira rabul ejtette, hogy már nem csak napközben, de az éjszakákat is olvasással tölti. Beszélgetései során is gyakran hivatkozik olvasmányélményeire.

Az 1990-es évek elején olvassa el a Csízió¹⁷⁴ egy reprint kiadását, ezt követően a hagymakalendárium és az újévi kalendárium vezetésébe kezd. Megfigyeléseit pedig különböző füzetlapokra jegyzi fel. Ezek közül egy a családi irattárban is fennmaradt.

¹⁷³ A három családsejt az 1994-ben készült településmonográfiához csatolt, a sáromberki lakosok adattárát tartalmazó fügelékből is egy családként van megjelenítve (l. Szabó M. 1994b: 197).

¹⁷⁴ *Csízió vagyis a csillagászati tudományok rövid és értelmes leírása*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1986.

4. 2. Szabó Kádár Erzsébet 1953. március 7-én született. A nyolc elemi osztályt Sáromberkén végezte 1967-ben. Tanulmányait hosszabb megszakítás után 1975-ben folytatta a marosvásárhelyi mezőgazdasági líceumban, esti tagozaton, ahol 1979-ben érettségizett. Még a középiskola befejezése előtt a helyi téésznél kezdett el könyvelőként dolgozni. 1978. augusztus 30-án ment férjhez Vajda Andráshoz (szül. 1944. január 14.). Házasságkötésüket követően Erzsébet szülei házába költöznek, befejezik a félbemaradt építkezési munkálatokat, fokozatosan megkezdik a ház és a háztáji épületek modernizálását.

A mezőgazdasági termelészövetkezet működése idején a zsúfolt munkaprogram miatt a könyvelést gyakran munkaidőn kívül, otthon végezte vagy fejezte be. Foglalkozásából eredően már ekkor nagy gondot fordított a család életével kapcsolatos iratok tárolására. Ő volt, aki elsőként módszeresen összegyűjtötte és rendszerezte az addig különböző helyen és személyek által őrzött iratokat.

Férje, Vajda András a hét elemi elvégzése után hároméves szakiskolát, majd négy év technikumot végzett a Marosvásárhelyi Mezőgazdasági Technikumon. Tanulmányait 1965-ben fejezte be, és szerzett állategészségügyi technikus diplomát. Tanulmányai befejeztével az Állatok Szaporodásbiológiai és Kiválasztási Hivatalánál¹⁷⁵ kapott technikus állást, ahol a sáromberki és az erdőszengyeli mezőgazdasági termelészövetkezet, valamint a magángazdaságokban található szarvasmarhák kezelése, mesterséges megtermékenyítése, az állatállomány alakulásának monitorizálása volt a feladata.

Az 1990-es évek elején a vállalat lemondott az irodahelyiség fenntartásáról, így ezt követően a munkájához szükséges iratokat (archívumot) otthon tárolta, a szarvasmarhaállomány alakulására vonatkozó jelentések, kimutatások, az állattartó gazdák számára szükséges igazolások elkészítését időről időre konyhában végezte.

Mivel munkájukból adódóan jól eligazodtak az adminisztráció iratai között, ismerték és értették ennek nyelvezetét, illetve mivel a téesz archívumában őrzött iratokból viszonylag jól ismerték az egykori birtokviszonyokat 1992-ben, a földtulajdon visszaigényléséhez szükséges kérvények megszerkesztésével és a kérelmet igazoló iratok beszerzésével több helyi lakos hozzájuk fordult segítségért.

A dekollektivizálást követően a kistermelők megsegítését célzó különböző támogatási rendszerek beindítása és kiépítése kezdődött. A szinte évente változó nyomtatványok és igénylési feltételek átláthatatlansága miatt a közösség nagyobb része szintén a családhoz, elsősorban Andráshoz fordult segítségért, sőt, a község polgármesteri hivatalánál dolgozó személyek is hozzáfordtak útbaigazításért. Az évek során a mezőgazdasági támogatások mellett a fűtéspótlékok, szociális segélyek stb. igénylésével kapcsolatos iratok megszerkesztésével, az egyes űrlapok kitöltésével kapcsolatos problémákkal mind-mind őt kereste fel a helyi közösség. Az évek során Vajda András az adminisztratív ügyek intézésének helyi specialistájává vált. Az 1989 után alakult gazdasági szervezeteknek tagja, többnek közülük elnöke. A családi élettérben az 1980-as évektől kezdődően

¹⁷⁵ Románul: Oficiul de Reproducție și Selecție a Animalelor

nyugdíjazásáig (1999) az írás rendszeres cselekvésnek számított, de ezt követően is gyakorta végzett tevékenység maradt. Az adminisztratív írásnak családjában korábban is volt hagyománya. Apja falufelölő és a néptanácsnál alkalmazott, nagyapja szövetkezeti alelnök, dédapja és ükapja a falu bírói voltak. A település legnagyobb földterülettel rendelkező kisgazdái lévén, tekintélyük volt, akik véleményt formálhattak a gazdasági kérdésekben, vitás ügyekben

Az irattár szerkezete és szövegtípusai

A Szabó Kádár család irattára 119 évet ölel fel, ebből az időintervallumból összesen 656, többségében hivatalos iratot tartalmaz. A legkorábbi irat 1878-ból származik, a legutóbbi pedig 1997-ből. A két időpont között az iratok eloszlása egyenetlen, a 19. században két olyan rövidebb időszak¹⁷⁶ is van, melyből egyetlen irat sem maradt fenn. Ugyanakkor a 20. század első feléből, a további 21 évből¹⁷⁷ nem maradt fenn egyetlen irat sem. Az irattermelés szempontjából releváns években egy évre átlag nyolc irat esik. Ennek alapján nyolc olyan rövid periódus is azonosítható, amikor az irattermelés az átlag fölé emelkedik: 1920, 1957–1962, 1969–1971, 1974–1975, 1987–1989, 1991, 1993–1995 és 1997. Ezek közül is elsősorban az 1960-as, 1991-es és az 1993-as év iratforgalma a legkiemelkedőbb. Ez a három kiugrás az adott korszak aktuális politikai-társadalomtörténeti eseményeivel magyarázható. Az 1957–1962 közötti időszak valójában a falusi gazdasági-társadalmi szerkezet szocialista mintára történő átalakításának utolsó és egyben legerőszakosabb hulláma (l. Gagy J. 2009: 116–124.). Az 1991-es és 1993-as évek pedig a kommunista hatalom által kisajátított magántulajdon – esetünkben az erő és a mezőgazdasági földtulajdon – több hullámban lezajlott visszaszolgáltatásának/visszaigénylésének időszaka volt. A többi öt pedig a család gazdasági életében bekövetkező változásokkal (földvásárlás, hosszabb ideig elhúzódó betegségek stb.) magyarázhatók. Az 1878–1956 közötti időszak irattermelése (az 1920-as év kivételével)¹⁷⁸ az átlag alatt marad.

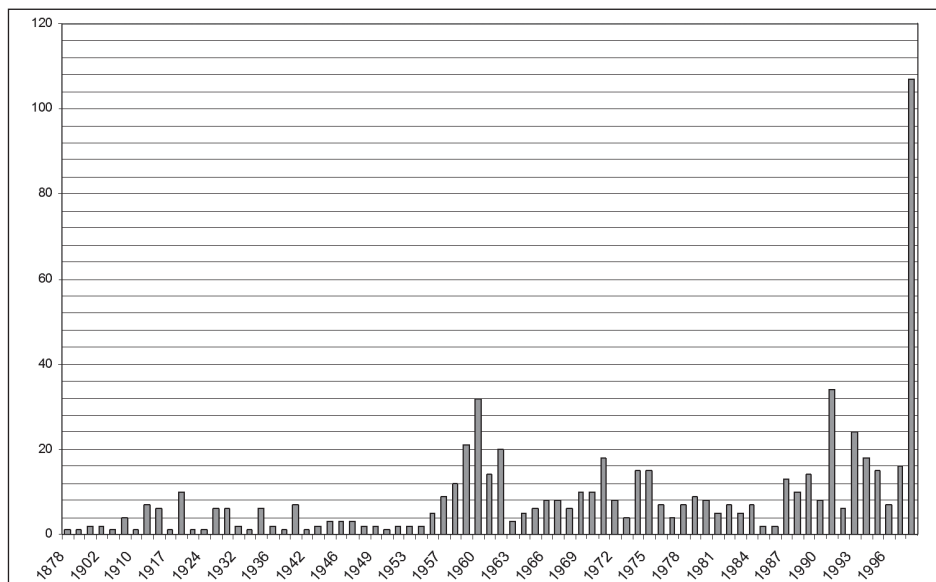
Az irattárban egy jelentős számú (107) irat esetében nincs vagy nem azonosítható biztosan keletkezésük ideje, ami a teljes irattár közel 16,5%-át jelenti. Ezek nagyobb része (82 db) hivatalos, kisebb részük (25 db) pedig privát irat.

¹⁷⁶ 1879–1881, 1883–1891.

¹⁷⁷ 1903, 1904, 1906, 1907, 1908, 1912, 1914, 1915, 1916, 1918, 1919, 1921, 1923, 1925, 1927, 1928, 1930, 1931, 1934, 1937, 1939, 1940, 1943, 1952, 1954.

¹⁷⁸ Ekkor adta át Vecserdi Anna a családi gazdaság vezetését gyermekeinek s ezt az döntést több hivatalos iratban is rögzítették.

9. ábra. A Szabó Kádár család irattárában található szövegek éves eloszlása

Ugyancsak itt kell megemlítenem, hogy a kutatás rendelkezésére bocsátott/a kutatásba bevont irattömeg csak az irattár „régi rétegét” képezi. A szelekcióban külső és belső kényszer egyaránt munkált. Egyrészt hiányzik belőle néhány olyan irat is, melyet a család túlságosan is személyesnek ítélt ahhoz, hogy a kutató/nyilvánosság elé kerüljenek, illetve túl fontosnak ahhoz, hogy megkockáztatható legyen elkallódásuk. Másrészt egy igen jelentős anyagról – az 1997 után született iratok vizsgálatáról – magam mondtam le. Döntésemet ezért látom indokoltnak, mert 1. az 1997-es év természetes korszakhatárként adta magát, az ezt az évet követő iratok ugyanis a családi életterben is más helyen (a konyhában, egy külön szekrényrészben) és körülmények között (téma/rendeltetés és a kibocsátó szervek szerint, többféle méretű nejlontasokban, borítékokban és dossziéokban) vannak tárolva, használatuk érezhetően intenzívebb; 2. mivel olyan dokumentumokról van szó, melyek az aktuális életvitel szervezésében töltenek be szerepet, számuk havi rendszerességgel emelkedik, illetve a szövegtípusok is változnak, egyesek módosulnak, újak jelennek meg, mindez olyan gyorsasággal, hogy a feldolgozás és értelmezés üteme nem tudott lépést tartani velük; 3. az így létrejött korpusz a másik két irattár időkereteihez közelebb áll, s mint ilyen a százalékok és arányok számolásában, összehasonlításában kevésbé torzít; 4. bár az irattáron belül az egyes szövegtípusok közötti arányokban módosulásokat eredményezett volna, az irattár mint olyan jellegén nem változtatott volna számottevően, magyarul a típusalkotás szempontjából nem jelentett hátrányt, hogy az elemzés lemondott ezeknek az iratoknak a részletesebb elemzéséről.

Mindazonáltal az anyag vázlatos bemutatását szükségesnek érzem, ha másért nem, hát annak érzékeltetése végett, hogy a 20. század utolsó évtizedében milyen tendenciák figyelhetők meg a hivatalos iratok termelése/használata terén.

Mindenek előtt kezdjük a hiánnyal: a mezőgazdasági terményekhez, állattartáshoz kapcsolódó szerződések szinte teljesen eltűntek, helyüket a támogatások (vetés, később pedig földek funkciója szerint, tejhozam után, szarvasmarha után, fűtéspótlék) igénylésével kapcsolatos iratok vették át. Ezek mellett a következő irattípusok szerepelnek havi gyakorisággal: a villamos művek által kiállított számlák, a földgáz-szolgáltató által kibocsátott számlák, a vonalas telefonszolgáltató által kibocsátott számlák, a kábeltévé-szolgáltató által kibocsátott számlák, az egyházadó kifizetését igazoló nyugták, az ingatlanadó kifizetését igazoló nyugták, Vajda András és Szabó Kádár Miklós nyugdíjszelvényei, a tejbegyűjtő központ által kiállított ügynevezett tejkönyvek (melyekbe a naponta beszállított tejmenyiséget tüntetik fel). A következők pedig, ha nem is ilyen sűrűn, de mindenképpen nagyobb rendszerességgel: a szántóföldek és kaszálók után kapható támogatáshoz szükséges térképek másolatai, a szarvasmarhák után járó támogatás igénylésének típusnyomtatványai¹⁷⁹, a vonalas telefon földgázszolgáltató és elektromos művek által kibocsátott, a számlázási politikák módosulásait ismertető felhívások/értesítések, a gázművek és az elektromos művek által periodikusan végzett ellenőrzések során kiállított alkalmassági igazolások, az állatállomány törzskönyvei (melyekben az oltásokat és egyéb egészségügyi adatokat tünteti fel a körzeti állatorvos).

Vajda András vállalatát¹⁸⁰ 1998-ban felszámolták, az ott dolgozó állat-egészségügyi technikusokat privatizálták. Ez – az iratok szempontjából – azt jelentette, hogy a település aktív állatállományára vonatkozó iratok (öt vaskos dosszié) az iroda felszámolását követően a családi élettérbe kerültek elhelyezésre. Előállításukra a családi ház konyhájában került sor. 2001-ben megalakult az állattartók szövetsége, melynek elnökévé Vajda Andrászt választottak. A szervezet létrejöttét egy kormányrendelet tette szükségessé, melynek értelmében a haszonállatok utáni támogatásokra csak a társulások jogosultak. Az egyesület fő tevékenysége ennek értelmében a különböző kérvények és dokumentációk előállítása, illetve az ügyintézés volt, amit Vajda András szintén otthon végezett. Az ügyintézéshez szükséges iratokat pedig otthon tárolta.

Az irattárban található dokumentumok túlnyomó része (81%) román nyelven íródott, 18%-a magyar nyelven készült, 7 irat (1%) pedig kétnyelvű nyomtatványt jelent. A román nyelvű iratok kivétel nélkül a hivatalos szervek által kibocsátott dokumentumok. A magyar nyelvű iratok nagyobb része az első világháborút lezáró trianoni békeszerződést megelőző, valamint az 1941–1945 közötti időszakban született. Ezen kívül

¹⁷⁹ Nagy számuk egyrészt annak tudható be, hogy a típusnyomtatványok szinte évente megváltoztak, másrészt annak, hogy a település összes és a szomszéd falvak számos gazdájának Vajda András töltötte ki a kéréseit, állította össze a dokumentációt.

¹⁸⁰ Az állatok mesterséges kiválasztásának és reprodukciójának hivatala, román nyelven: Oficiul de Reproducție și Selecție a Animalelor (O.R.S.A.).

néhány, a helyi adminisztráció által a MAT idején (1960-as évek eleje) kibocsátott irat, a sáromberki református egyház által kiállított nyugta és a privát iratok (összesen 25 db) készültek magyar nyelven. A kétnyelvű iratok szintén a MAT idején készültek. Az irattár anyagának 79,5%-át különféle nyomtatványok teszik ki, 9,3%-a írógépen készített irat, a fennmaradt 11,2% pedig kézzel írott szöveg.

Az első nyomtatvány egy 1882-ből származó *Tulajdonjog Bekebelezési kérvény* és *Végzés*, mely egy 1876-os keltezésű szerződés alapján készült, a legutóbbi pedig a földgázszolgáltató vállalat által kibocsátott nyugta 1997-ből. A két évszám közé eső nyomtatvány jelentős része különböző kifizetéseket igazoló nyugta, számla vagy bizonylat. Emellett jelentős a különböző gazdasági tranzakciókat szabályozó szerződések és az egészségügyi egységek által kiállított nyomtatványok száma is. Az 1990-es évek végén megjelennek a számítógépes programokkal szerkesztett és nyomtatott iratok is¹⁸¹, melyeket a helyi adminisztrációban és a különböző szolgáltató egységek bocsátottak ki. Mivel ezek az állam döntéshozó szervei által kidolgozott és jóváhagyott minták szerint készültek, az egyszerűség kedvéért a nyomtatványok közé soroltam. A legtöbb típusnyomtatvány kézzel van kitöltve, de akad köztük néhány olyan is, melyre írógéppel vitték rá az adatokat.

Az írógéppel készített 61 szöveg kivétel nélkül hivatalos szervek által kibocsátott iratot jelent. Ebből 11 magyar nyelvű, 50 pedig román nyelven készült. A legkorábbi ilyen irat 1909-ből, a legutóbbi 1997-ből származik. A magyar nyelvűek legtöbbször az adás-vévesi szerződéseket és tulajdonjogi bekebelezési kérvényeket követő *végzés* vagy a helyi adminisztráció által kibocsátott igazolás és meghagyás.¹⁸² A legkorábbi román nyelvű írógépen készített iratok 1920-ból származnak, és a korábbi magyar nyelvű iratok román fordításai, kivonatai. Másik részük a közjegyzőnél vagy a törvényszéken kiállított peres irat, illetve a község és a mezőgazdasági termelősövetkezett által kibocsátott igazolás. A gépiratok egy része szintén előre gyártott, melyeken az üresen hagyott helyeket szintén kézzel töltötték ki.

A kézzel írott szövegek száma viszonylag alacsony (73 db), mindössze az iratok 11,3%-át teszi ki, és még ezeknek is jelentős hányada (44 db) hivatalos irat. A legkorábbi kézzel készült irat – ez egyben az irattár első darabja is – egy 1878-ból származó kérelem, melyben Vecserdi Anna a férjénél lefoglalt ingóságainak foglalás alól történő felmentését kéri. A legutóbbi pedig egy 1995-ben, a Marosvásárhelyi Megyei Kórház által pecséttel ellátott diagnózis. A kézzel írott hivatalos iratok között még igazolások, nyugták, értesítések és kérvények¹⁸³ szerepelnek nagyobb számban, de található köztük például egy kézzel szerkesztett, 1963-ban készült iskolai értesítő is. A privát élethez kapcsolódó kéziratos szövegeknek csak igen kis hányada tartalmaz keltezést. Az legkorábbi

¹⁸¹ Az irattárban összesen 2 ilyen irat szerepel.

¹⁸² Az utolsó magyar nyelvű írógéppel készült irat 1960-ból származik.

¹⁸³ 1991-ből 7 kézzel írott, a földtulajdon visszaigénylésével kapcsolatos kérvény letisztázatlan változata maradt fenn, melyből egy a prefektushoz van intézve, hat pedig a földek visszaszolgáltatásához szükséges kérvények piszkozatai. Ebből három a család részére, másik három pedig más személyek számára készült.

keltezett egy 1965-ből származó levél, melyet a helyi református lelkész írt Szabó Kádár Ferenchez ballagása alkalmával. A következő szintén levél, ezt Szabó Kádár Miklós írta szüleinek sorkatonasága idején. Két további 1978-ból származik, ezek Vajda András és Erzsébet házasságkötése alkalmából, a munkatársak és Vajda András egyik rokona által küldött jókívánságokat tartalmazó távirat. 1972-ből pedig a következő feljegyzés található egy füzetlapra írva: „1972. I. 28-án lehúztak 500 lejt a házhelyre borderon.” Készítője ifj. Szabó Kádár Miklós.

A többi 25 magánirat nem tartalmaz keltezést. Ezek között található: Szabó Kádár Miklósnak a kollektívbe beírt földjeinek jegyzéke, két levél a Vajda András testvérétől, Gyöngyvértől, Vajda Andrásnak a telekről és az épületekről készített rajza, Vajda András szüleinek a temetésével kapcsolatos kiadásokat tartalmazó feljegyzése, egy ifj. Szabó Kádár Miklós által feljegyzett hagymakalendárium, Szabó Kádár Erzsébet két receptes és egy „kenyeres” füzete, a település lakóinak földterületeit tartalmazó füzet, a Szabó Kádár Miklós sírfeliratának szövegét és az elkészítésével kapcsolatos kiadásokat tartalmazó feljegyzés, egy ifj. Szabó Kádár Miklós által lejegyzett vallásos vers részlete, Vajda Andrásnak négy, a földekre vonatkozó feljegyzéseket tartalmazó cédulája, négy laccímet és telefonszámot tartalmazó cédula, telefonszámokat és laccímetek tartalmazó noteszlap, különféle számításokat tartalmazó füzetlap, egy olvashatatlan feljegyzés, egy ajándékról származó feliratos cédula és egy kifizetéssel kapcsolatos emlékeztető feljegyzés. A privát iratok közül egy Szabó Kádár Miklóstól, négy ifj. Szabó Kádár Miklóstól, három Szabó Kádár Erzsébettől, nyolc Vajda Andrásról, hat pedig nem a családtagoktól származik. További nyolc esetben pedig nem lehet az írás szerzőjét biztosan azonosítani.

Az irattár anyagának hivatalos – privát oppozíciós rendszerbe történő – besorolása során a kettő közötti eloszlás aránytalansága szúr leginkább szemet: az iratok 95,5%-a (626 db) valamilyen hivatalos szerv által kibocsátott vagy hozzá intézett írás, és csupán 30 (4,5%) irat készült magáncéllal. Az irattárban fellelhető privát iratok alacsony száma az íráshoz fűződő sajátos viszonytal magyarázható. Mivel a családban számottevő az írás és az írott szövegek iránti tisztelet, az íráshoz való fordulás elsősorban adminisztratív jellegű, a hivatalos szervekkel történő kapcsolattartás során használt kommunikációs csatorna, a komolyság és a hatékonyság garanciája

A hivatalos iratok közül 531 román nyelvű, 88 magyar és 7 kétnyelvű irat; 522 nyomtatvány, 61 gépirat és 43 kézzel íródott. A hivatalos iratok 6,5%-ának (42 db) a hátoldalon hosszabb-rövidebb feljegyzés található. Ezek egy része valamilyen családtagtól származik, másik részük egy-egy magyar nyelvű irat román nyelvű kivonata. Ez utóbbiakat a hivatalos szervek alkalmazottjai készítették, a kivonatot pecséttel hitelesítették.

A privát iratok mind a második világháború utáni években készültek. Szerzőjük hat esetben a családdal rokonságban vagy baráti viszonyban álló személy, a többi 24 pedig valamilyen családtag által készített jobbra emlékeztető feljegyzés. Az egyik legkorábbi „depozitív” céllal készült privát feljegyzést Szabó Kádár Miklós készítette a kollektivizálás „utolsó rohamának” (Gagy 2009: 118) időszakában, amikor a hatalom kirendelt és helyi erőinek nyomására kénytelen volt földjeiről lemondani, és a kollektív

gazdaságba beiratkozni. Ekkor egy 1956-os mezőgazdasági versenyre szóló jelentkezési lap hátoldalára jegyezte fel, hogy az egyes dűlőkben mekkora földterülettel rendelkezett.

Az irattárban 16 olyan dokumentum szerepel, amely valamilyen korábról származó irattípus hátoldalára készült, ezeket – egy kivételével – valamely hivatalos szerv állította ki. Ezek többnyire egy korábbi adminisztráció idejéből visszamaradt nyomtatványok.

A Szabó Kádár család irattárának szerkezete éves bontásban a következő táblázatban összegezhető:

4. táblázat. A Szabó Kádár család irattárának szerkezete és eloszlása évekre lebontva

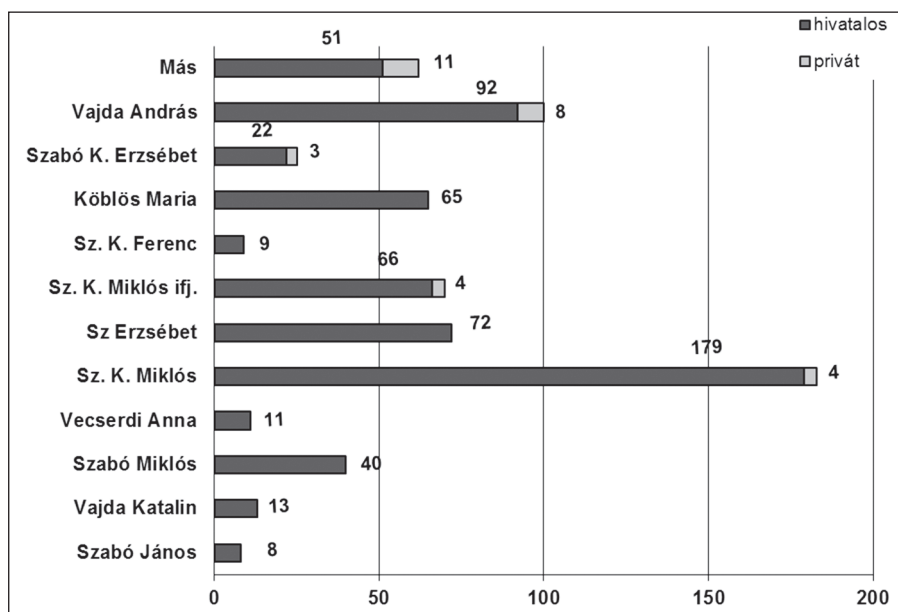
év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1878	1		1				1		1		
1882	1		1		1				1		
1892	2		2		2				2		1
1902	2		2		2				2		
1905	1		1		1				1		1
1909	4		4		1	3			4		
1910	1		1			1			1		
1911	7		7		6	1			7		3
1913	6		6		5	1			6		1
1917	1		1		1				1		
1920	10	7	3		3	7		7	10		
1922	1		1			1			1		
1924	1	1			1				1		1
1926	6	6			2	4			6		
1929	6	6			2	4		4	6		1
1932	2	2				2			2		
1933	1	1				1			1		
1935	6	6			2	2	2		6		1
1936	2	2				2		1	2		
1938	1	1			1				1		
1941	7		7		6	1			7		1
1942	1		1		1				1		
1944	2		2		2				2		
1945	3	2		1	2	1			3		1
1946	3	3			3				3		
1947	3	3				3			3		
1948	2	2			2				2		
1949	2	2			2				2		
1950	1		1		1				1		
1951	2		2				2		2		1
1953	2	2			1		1		2		
1955	2	2			2				2		
1956	5	4		1	3	2			5		
1957	9	5	4		6		3		9		2
1958	12	10	2		11	1			12		2

év	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
1959	21	18	3		19		2		21		1
1960	32	20	9	3	26	1	5		32		6
1961	14	12	2		12		2		14		1
1962	20	19	1		20				20		1
1963	3	2	1		1		2		3		
1964	5	5			5				5		1
1965	6	3	3		2	1	2	1	6		
1966	8	8			6		2	1	8		1
1967	8	8			6	1	1		8		
1968	6	5	1		5		1		6		
1969	10	9	1		9		1		10		
1970	10	10			10				10		
1971	18	11	7		17		1		17	1	
1972	8	7	1		7		1		7	1	0
1973	4	4			4				4		
1974	15	15			13	2			15		3
1975	15	15			14	1			15		
1976	7	7			5	2			7		
1977	4	4			3	1			4		1
1978	7	5	2		7				5	2	
1979	9	9			9				9		
1980	8	8			6	2			8		
1981	5	5			5				5		1
1982	7	7			5	1	1		7		
1983	5	5			4		1		5		
1984	7	7			5	2			7		
1985	2	1	1		1		1		2		1
1986	2	2			2				2		
1987	13	13			13				13		1
1988	10	10			8		2		10		
1989	14	14			12	1	1		14		
1990	8	6	2		8				8		
1991	34	32	2		28	6			34		2
1992	6	4	2		6				6		
1993	24	23	1		23	1			24		3
1994	18	16	2		17	1			18		
1995	15	12	2	1	9		6		15		
1996	7	4	3		7				7		1
1997	16	14	2		15	1			16		
é.n.	107	85	21	1	76		31	3	82	25	2
Összesen:	656	531	118	7	522	61	73	16	627	29	42

Ahol: a = iratok száma összesen, b = román nyelven készült iratok, c = magyar nyelven készült iratok, d = kétnyelvű iratok, e = nyomtatvány, f = gépirat, g = kézzel írott, h = korábbi iratot használ fel, i = hivatalos, j = privát, k = feljegyzés található a hátoldalon.

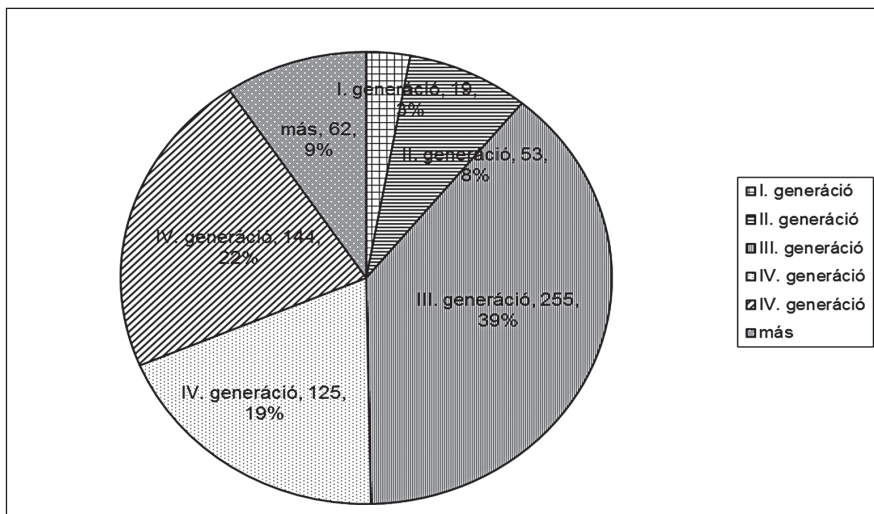
A legtöbb irat – összesen 183 – Szabó Kádár Miklós nevéhez kapcsolódik. Ez az iratok 28%-át teszi ki. Négy magánirat kivételével a többi hivatalos dokumentum, valamilyen 1938 és 1976 között született. Nagyságrendben hozzá a legközelebb a Vajda András nevéhez kapcsolódó iratok száma esik. Az ő nevéhez köthető 100 irat 1960 és 1997 között keletkezett, számuk és gyakoriságuk azonban csak 1978-tól – Szabó Kádár Erzsébettel kötött házassága után – növekszik meg. Szintén jelentős számú, mintegy 72 iraton fordul elő Szabó Erzsébet neve is. Az első 1941-ből, az utolsó 1995-ből származik, de számuk férje halálát követően emelkedik meg érzékelhetően és válik rendszeressé. Ezek kivétel nélkül hivatalos iratok, és az elsőt leszámítva román nyelven íródtak. Hasonló a Szabó Kádár Miklós ifj. nevéhez kapcsolódó iratok száma is. Az ő nevéhez kapcsolódó 70 irat az 1955 és 1997 közötti időszakból származik, neve azonban csak az 1970-es években fordul elő az iratokon nagyobb gyakorisággal. Viszonylag sok, 65 iraton szerepel Köblös Mária neve, ezek kivétel nélkül postai feladó szelvények, melyek a Szabó Kádár Miklós fia után járó gyermektartási díj átutalását igazolják. Szabó Miklós neve 40 hivatalos iraton szerepel, először egy 1911-ből származó adás-vevési szerződésen, utoljára pedig 1945-ben a földvári fogolytábor által kiállított halotti bizonyítványon és a sírhelyet jelölő térképen. Ezenkívül az irattárban négy további családtag nevéhez kapcsolódik több irat. Így Szabó János neve 8, Vecserdi Anna neve 11, Vajda Katalin neve 13, Szabó Kádár Ferenc neve 9, és Vajda Erzsébet neve 25 iraton szerepel. További 64 iraton más személyek neve szerepel.

10. ábra. A Szabó Kádár család irattárának szerkezete az egyes személyekhez kapcsolódó iratok száma szerint

Ha az irattár anyagának eloszlását generációkra lebontva vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy az irattár megalapozó első generáció nevéhez (Szabó János és Vecserdi Anna) mindössze 19 (3%) irat kötődik. De még a második generáció (Szabó Miklós és Vajda Katalin) nevéhez is csak az iratoknak csupán 8%-a (53 dokumentum) kapcsolódik, és időbeli szórtságuk is kisebb, mindössze 38 évet ölel fel. Az iratoknak legnagyobb része, majdnem 39%-a (255 szöveg) a harmadik generáció tagjainak – Szabó Kádár Miklós és neje, Szabó Erzsébet – nevéhez kapcsolódik. Ez 56 év iratanyagát jelenti. A negyedik generációból két – a szülői háznál maradt – gyermek és családjának irattermése (vagy annak egy jelentős része) található meg az irattárban. Az egyik ifj. Szabó Kádár Miklós (135 db), a másik Szabó Kádár Erzsébet (125 db) családja. Valójában azonban az ifj. Szabó Kádár Miklós nevéhez kapcsolódó iratok megőrzését anyja, illetve később testvére biztosította.

11. ábra. A Szabó Kádár család irattárának szerkezete az egyes generációkhoz kapcsolódó szövegek száma szerint

Az irattár helye és szerepe a családi élettérben

A Szabó Kádár család irattára az évtizedek során több alkalommal is gazdát és helyet cserélt, és csak az 1990-es évek végén nyerte el mai formáját. Új családi ház építésére először 1933-ban, majd 1968-ban került sor, de ezt követően is, főleg az 1980-as években több alkalommal végeztek a lakóházon olyan nagyobb horderejű felújításokat és módosításokat, melyek a lakótér részleges vagy teljes átrendeződéséhez vezettek. Ugyanakkor több alkalommal átrendeződtek vagy lecserélődtek az iratokat tartalmazó bútorok is. Ami az irattár ismételt átrendeződését, gyakran az iratok elkallódását is eredményezte.

Szabó Miklós iratait egy zöld színű, bőrből készült – a családi szóhasználatban „bugyelláris” néven emlegetett – nagyjából 17x23 cm-es, kétfelé nyíló, többrekeszes irattartóban tartotta. Az iratokat méretüktől függően kettőbe vagy négybe hajtva tárolta, ami még most is jól látszik az iratokon. Az irattartót a következő generáció is megőrizte és tovább használta, így a később keletkezett iratok egy része is ebben kapott helyet. Mikor a család az új házba beköltözött, (1969) az irattár – beleértve az említett irattárcát is – az idős generáció hálósobájába, az éjjeli szekrény¹⁸⁴ alsó fiókjába került elhelyezésre.

A Szabó Kádár Erzsébet férjhezmenetelét követően a ház első két szobáját a fiatalok, a két hátsót pedig Szabó Erzsébet és időközben elvált fia használta. A családi tér átrendeződése az iratok tárolására is kihatott. A Szabó Kádár Miklósról és feleségére vonatkozó iratok az említett irattartóval a hátsó házban kaptak helyet, a korábbi időszakból fennmaradt dokumentumok és a Vajda család iratai az utcára néző első szobában, egy színes rajzokkal díszített fémdobozba kerültek. A folyó ügyekre vonatkozók (mezőgazdasági terményekre vonatkozó szerződések) pedig a Szabó Kádár Erzsébet és férje által lakott másik szoba szekrényének egyik fiókjába. A privát iratok (receptes füzetek, noteszek, a napi sajtó megrendelő cédulái stb.) a közösen használt konyhában, a konyhaszekrény egyik fiókjában.

Az 1990-es évek elején, a földek visszaigénylése idején, került sor a Szabó Erzsébet szobájában található iratok módszeresebb átnézésére, ekkor helyezték őket át a többi irat mellé az említett fémdobozba. Ez az aktus jelentette az első jelentős lépést az irattár mai szerkezetének kialakításához, a reprivatizáció folyamatának lezárulását követően pedig az irattár ezen részének intenzív használata megszűnt.

Az irattár kialakulásának korai szakaszában született iratok legnagyobb részére a kollektivizálást követő időszakban nem volt szükség, hogy ezek mégis megőrződtek, csak a családtagoknak az írott szóhoz fűződő intim viszonyával magyarázható. A családtagokat az iratok csodálata, hatalmuk elismerése sarkallta az őrzésre. A 20. század folyamán ugyanis több alkalommal kellett tapasztalniuk, hogy státusuk (identitásuk) gazdasági-társadalmi pozíciójuk megtartása végett a helyi közintézmények (egyházközség, néptanács, termelőszövetkezet stb.) által kibocsátott iratokra kell hagyatkozniuk. Így 1920 után a román alkotmány értelmében az erdélyiek számára román nemzetiségi igazolványt állítottak ki. 1940-ben a Magyarországhoz visszacsatolt területeken épp ellenkezőleg, a magyar eredetet kellett bizonyítani, hogy aztán 1945-öt követően ismét román nemzetiségi bizonyítványt kelljen kiváltani. Az iratok őrzésének értelmét a peres ügyek mellett ezek és az ehhez hasonló tapasztalatok táplálták.

A munkahelyükön az iratok gyártásával, szelektálásával és archiválásával foglalkozó negyedik generáció tagjai számára mintegy magától adódott, hogy a családi élettel kapcsolatos iratokat is őrizni és időnként rendszerezni kell. A „kihűlt” iratokat el kell raktározni vagy éppen meg kell semmisíteni, fel kell szabadítani a helyet az újabb iratok számára. Így az irattár folyton mozgásban van, újabb és újabb rétegek rakódnak egymásra, s

¹⁸⁴ Eredetileg az ágyhoz két éjjeliszekrény tartozott, de a második világháború idején az egyiket az orosz katonák széttrükkelték, deszkáiból keresztet készítettek a templom körül eltemetett elhunyt orosz katonák sírjaira.

az egyes rétegek egyre nagyobb számú és egyre több típusú iratot tartalmaznak, ezzel is jelezve az életvezetés átalakulását, az adminisztráció bürokratizálódását.

A családi élettérben nincsenek fényképek vagy írást tartalmazó felületek/tárgyak (falvédők, dísztárgyak, házi áldás stb.) kifüggesztve, és ez a korábbi generációk esetében sem volt szokás. Az 1940-es magyar bevonulás emlékét megörökítő lenyomatot a család ugyan megvásárolta, de ezt az iratokat őrző ládában tárolta. Vajda Erzsébet fiatalkorában ugyan készített hímzett párnahuzatokat és feliratos falvédőket is, azonban ezeket soha nem használta. Egyedüli kivételt a református naptár képez, melyet évek óta a konyha ugyanazon sarkába elhelyezett keretbe helyeznek ki. A ház oromzatára, a csatornára vagy egyéb hasonló helyre szintén nem került felirat.

A BEREKMÉRI CSALÁD IRATTÁRA

A Berekméri család irattárának anyagát több lépésben ismertem meg. 2000-ben Berekméri Mária emlékvessző füzetéről készítettem egyetemi dolgozatot. 2001-ben egy kiállítás szervezése alkalmával fértem hozzá a családi krónika szövegének variánsait tartalmazó egyházi tárgyú könyvek egy részéhez, Berekméri István Andrásé élettörténetéhez, valamint Berekméri Domokos II. világháború alatt írt leveleinek néhány darabjához. Ilyen előzmények és előzetes ismeretek szolgáltatták a kutatás hátterét, mely 2003–2004 között, valamint 2009-ben zajlott le.

A Berekméri család irattára ebben a formájában a kutatás során jött létre. A korábbi generációk iratai ugyanis a család különböző tagjainál találhatók, sőt az egyes iratok hagyományozódása még a kutatás időszakában is zajlott. Hogy mégis egységes irattárként kezeltem, azzal indokolható, hogy ezekről a szövegekről/iratokról az elemzésbe bevont generációk és tagjaik nemcsak tudnak, de olvassák és számon tartják azokat.

A nagycsalád és a generációk

A családi hagyomány szerint a család ősei a Nyírségből (Nyírbátor) származtak, eredetileg a nevük is Berekníri volt, s csak a 19. század végén változtatták Berekméire. A család genealógiáját Berekméri István Andrásé szerkesztette meg az 1940-es évek végén származásigazoló egyházi anyakönyvi kivonatok alapján. Ő jelölte ki azt a legtávolabbi időpontot, ameddig a családi emlékezet visszanyúl, alkotta meg azt a keretet, vázat, melyre az események és az emlékek felfűzhetők.¹⁸⁵ A családfa az élettörténetét

¹⁸⁵ Ilyen értelemben tevékenysége egy olyan forgatókönyvséma (vö. fentebb) megszerkesztését jelenti, mely meghatározta a családi (kis) hagyomány kereteit, a családi történelemtől való beszélés formáját.

tartalmazó füzet (eredetileg szövetkezeti számadókönyv volt) üresen maradt lapjain, illetve változataiban több vallásos tárgyú könyv lapjain található meg. Ezeket a feljegyzéseket a család későbbi tagjai is folytatták, kiegészítették. Az említett élettörténet függelékeként megszerkesztett családfa a következő szöveget tartalmazza:

„Berekméri István Andrásénak, aki született Sáromberkén 1877. év április 23-án, apai és anyai származási családfája az 1804. év február hó 16-tól fogva. Származásigazolásra béklyegmentesen kiadatott az 1939/IV törvénycikk alapján, a zsidókérdés ügyében az alább felsoroltak szerint:

1. Berekníri István született Sáromberkén 1804. február 16-án mint törvényes fiú, apja Berekníri Ferenc református földműves sáromberki, keresztszülők Fodor Ferenc és Kristóf István. Ennek neje: Kósa Zsuzsánna született Székelyberében, 1805. évben, ugyanott is kereszteltetett, és így az úr 1825. év január 23-án megesküdt Székelyberébe Berekníri István sáromberki legénnyel. Tanúk: Soó András és Sütő Dániel. Összekötő lelkész Ferenczi János, Berekeresztúron.

Megjegyzés: az előforduló Berekníri nevek azt teszik, mint később átváltoztatott Berekméri névre.

2. A fentiek fiú gyermekük:

Berekníri András született Sáromberkén 1829. szeptember 14-én mint törvényes fiú, apja Berekníri István református földműves sáromberki, keresztszülők: Vajda András, Balázs István, Nagy Klára, Kelemen Kata.

Berekníri Zsuzsánna született Gernyeszegen 1841. december 18-án, ugyanott is kereszteltetett, és így az 1867. év október hó 22-én megesküdt Gernyeszegen Berekméri András elvált férjével, tanúk: Kristóf János, Vajda János, Kulcsár József, Balázs János. Összekötő lelkész Elekes Kálmán Gernyeszegen.

Megjegyzések: Berekníri = Berekméri.

3. A fentiek fiú gyermekük:

Berekméri István született Sáromberkén 1877. év április 23-án, mint törvényes fiúgyermek. Apja Berekméri András református földműves, anyja Berekméri Zsuzsánna református háztartásbeli, keresztszülők: Vajda György Borka, Kulcsár Mária. Keresztelő lelkész: Zoltáni Imre, Sáromberkén.

Ennek neje: Szócs Mária született Sáromberkén 1882. szeptember 20-án mint törvényes leánygyermek, megesküdt Berekméri Istvánnal Sáromberkén 1899. év március hó 7-én, összekötő lelkész: Zoltáni Imre Sáromberkén. Idős férjével, Berekméri István Andráséval 50 éves házasságuk emlékét megülték 1949. év március hó 7-én az itthon levő fiak, lányok, vejek, menyek és jelenvolt unokákkal. Mert az 1899. év március hó 7-dikétől esküvői naptól egész 1949. év március hó 7-dikéig, hála a jó Istennek, 50 együttléti év zajlott le.

Berekméri István Andrásénak, aki született Sáromberkén 1877. április 23-án külön feljegyzett anyai ágról való családfája az 1817. évtől kezdődőleg:

1. Berekníri Ferenc törvényes fiúgyermeknek született Gernyeszegen 1817. év május hó 28-án apja: Berekméri Lőrinc református földműves, és anyja: Faluközi Zsuzsánna református háztartásbeli, keresztszülők: Vajda János és felesége Gernyeszegen.

2. Szabados Zsuzsánna született Magyarpéterlakán 1817. év március hó 21-én mint törvényes leánygyermek: apja Szabados György és anyja Ikafálvi Katalin református földműves magyarpéterlaki lakosok. Keresztszülők: Butó István és neje, Szabados Erzsébet. Keresztelő lelkész: Lisznyai Jakó Pál péterlaki.

Az 1 és 2 pont alatti egy évben született ifjak egybekeltek 1841. év január 26-án Gernyeszegen. Egybekötő lelkész Szentkirályi Ferenc, tanúk Góga György és Kulcsár József, gernyeszegiek.

Tebát ezen családja gyökérhajtása vezetődik délkeleti irányból, Székelybere kisközségből Sáromberkéig mint apai ág gyökér. Az anyai ág gyökér pedig Magyarpéterlakától le Gernyeszegen át Sáromberkéig, északkeleti irányból. A Sáromberkén találkozott gyökök viszszafele Gernyeszegről, eredtek Teleki Mihály idejéből, mint eredetileg Bereknéri névvel nevezett, most Berekmériek”.¹⁸⁶

A család fentebb megnevezett őseiről nevükön és az anyakönyvi kivonatok adatain kívül semmit sem tud a családi emlékezet, Berekméri Andrásról sem maradt fenn sok emlék a családban. Már fia is csak annyit mondott gyermekeinek róla, hogy „egy magas, száraz ember volt”.¹⁸⁷ Élettörténetében pedig még annyit tesz hozzá, beiskolázásának elbeszélése kapcsán, hogy a szülők azért vitték az iskolába, hogy „ne legyen analfabéta az akkori szülők módjára”. A szülők kevés földterülettel rendelkeztek, mely a család fenntartását nem tudta biztosítani. Ezért Berekméri András fuvarosként kereste meg a mindennapit.

A földtulajdon a következő generációk során – a feleségek hozománya mellett is – tovább aprózódott, éppen ezért a megélhetést továbbra sem biztosította a családtagoknak. Ez az oka, hogy a családtagok jó része a hagyományos paraszti értékrenddel ellentétben „polgáribb” pályák felé orientálódott. A családból többen köztisztviselő (jegyző, titkár, vasúti alkalmazott), tanár, művész stb. pályát választottak, anélkül azonban hogy teljesen lemondtak volna az agrártevékenységről.

Mint ilyen, néhányuknak az írás, olvasás, énektanulás stb. mindennapi munkát jelentett, de a földközeli maradt családtagok is rendszeresen részt vettek a település kulturális életében. A szűkebb és a kiterjedtebb családban egyaránt mindenkinek kitűnő zenei hallása volt/van, és sok közülük játszott/játszik valamilyen hangszeren. De legalább ilyen jól szavaltak/szavalnak, és olvastak/olvasnak fel. A versírással szintén többen – az általam kiválasztottakon kívül is – próbálkoztak/próbálkoznak.

Talán ennek is tudható be, hogy a családban a régi iratok, szövegek őrzése, számontartása és megmutatása, kibeszélése az átlagosnál tudatosabb és intenzívebb. Ezekben az írástudás – egyáltalán a tudás –, illetve a polgári életmód és értékek birtoklásának (l. az *úr – ír* típusú felfogás) tárgyi bizonyítékát látja, mely státuszának, presztízisének fenntartója és (újra)termelője, a családtagok számára az *alkalmi író* szerepkörének biztosítója.

¹⁸⁶ Az eredeti szöveg helyesírási hibáit javítottam.

¹⁸⁷ Berekméri D. István szóbeli közlése.

1. Berekméri István Andrásé 1877. április 23-án született Sáromberkén, szegény-paraszt családban, Berekméri András Istváné és Berekméri Zsuzsánna első és egyetlen gyermekeként. A család kevés (1,4 hektár) földtulajdonnal rendelkezett, ami nem biztosított számukra megélhetést, ezért Berekméri István fuvarozásból tartotta fenn családját.

Elemi iskoláit 1884-ben kezdte meg, a helyi református felekezeti iskolában, Farkas Károly tanító ideje alatt. Szorgalmával, fegyelmezettségével csakhamar magára vonta tanítója figyelmét, aki arra ösztönözte a szülőket, hogy küldjék a nagyenyedi „Kollégiumba” tanulni, ám a szülők szűkös anyagi helyzete ezt nem tette lehetővé.

Alig tizenkét éves korában, 1889-ben vesztette el már évek óta betegeskedő édesapját. A betegeskedés alatt és a halálessel felgyülemlett nyomorúságok az anya és fia válára neheztedek. A temetéshez nagyobb pénzösszeg kellett, de az akkori „pénzkrízis”-ben a bankok csak megfelelő biztosíték mellett folyósítottak hitelt, a helyi uzsorás pedig magas kamat mellett volt hajlandó pénzt kölcsönözni. Végül a család egyik rokona, Vecserdi György adott kölcsönt a temetésre, melynek törlesztésére el kellett adni a család legfontosabb bevételi forrásának számító lovat és szekeret.

A családfenntartó elvesztése után édesanyja fonásból és horgolásból tartotta fenn a családot. Berekméri István Andrásé pedig, aki már serdülő legénynek számított, megtanult szántani, vetni, erdőre járt fáért, egyszóval kezébe vette az apja után hátramaradt gazdaság irányítását. Konfirmálás után „*kiröppent abból a tiltott fészekből, ahol úgy őrződött, hogy minden más gyermek pajtássága is tiltva volt, jött a szabad élet, a legénykedés, a rossz társaság, melyből menekülni nem lehetett.*”

A „*rossz társaságtól*” védendő, illetve a szűkös anyagi megélhetés miatt édesanyja „*második inaslegénynek*” adta, a sáromberki Teleki családdal rokonságban álló Zeyk családhoz, Kolozsvárra, évi 1 forint 52 krajcár és teljes ellátás ellenében. 1895. január 1-re érkezett Kolozsvárra, a Zeyk-házhoz. Itt töltötte a farsangot, majd májusban a családdal együtt Marosgombásra utazott, a Zeykek vidéki birtokára.

1898. március 15-én sorozták be katonának, de családfenntartó lévén, a hároméves sorkatonaság helyett csupán nyolcheti kiképzésen vett részt. Leszerelése után, alig egyévnyi udvarlást követően, anyja beleegyezésével 1899. március 7-én feleségül vette a sáromberki Szöcs Máriát, házasságukból nyolc gyermeke született, de ebből csak hét érte meg a felnőttkort, és csak hat alapított családot.¹⁸⁸

Közéleti pályafutása 1902-ben indult, amikor községi kisbírónak választották meg. Munkájában igen nagy örömet lelte, hiszen mindig is arra vágyott, hogy idősebb, tapasztalt emberek társaságában dolgozhasson. 1904-ben, mivel a zsúpfedeles ház kicsinek bizonyult a megszorodott család számára, megfogadott egy nagyernyei mesterembert, hogy új és tágasabb zsindelyes házat építsen. Ugyanez év november 13-án megválasztották a helyi hitelszövetkezet könyvelőjévé, mely tisztséget húsz éven át töltötte be.

¹⁸⁸ Erzsébet (1901. IX. 15.–1976. XII. 15.), András (1903. I. 3.–1982. XI. 29.), István (1904. VIII. 7.–1917. VI. 4.), Anna (1906. III. 23.), Domokos (1907. IX. 1.–1984. VI. 27.), Ferenc (1910. I. 29.–1927. II. 13.), Mária (1911. XII. 8.), Ilona (1914. II. 5.)

Sáromberkén 1909-ben indult meg a fogyasztási szövetkezeti mozgalom, melynek Berekméri István Andrásé is lelkes tagjává szegődött. A *Hangya Fogyasztási Szövetkezet* 1910-ben alakult meg 47 taggal, a könyvelő tisztségére pedig az igazgatóság Berekméri István Andrásét választotta meg.

1914. június 28-án Szarajevóban Gavrilo Princip szerb diák meggyilkolta Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökösét, ami az I. világháború kirobbanásához vezetett. Berekméri István Andrásé 1914. augusztus 1-jén az általános mozgósítás elrendelésekor¹⁸⁹ vonult be Marosvásárhelyre, ahol az akkori Református Kollégiumban volt elszállásolva. Innen alakulatával együtt Bukovinába vitték, ahonnan szeptember 28-án, a „*Visó völgyén leáramló*” orosz csapatok feltartóztatására Máramaros megyébe rendelték át az alakulatot. Az ütközetre 1914. október 1-jén került sor, ahol az orosz túlerő hamar megsemmisítette a magyar csapatok harci erejét, számos katonát ejtve fogságba. Berekméri István Andrásé is ekkor esett fogságba. A többi fogollyal együtt a máramarosszigeti kasszárnnyába szállították, majd innen Lengyelországon át a kijevi gyűjtőtáborba, onnan pedig a szibériai Vlagyivosztokra hurcolták.

1916 júliusában egy rendelet nyomán a foglyokat munkaszolgálatra kötelezték. Így vitték vissza Berekméri István Andrásét is Oroszország „európai részére”, Penzába, majd onnan egy Szentpétervár melletti fakitermeléshez. Innen pedig a Don vidékére, a svatovói szénbányákhoz került. Ide érkezett családjától a „*szomorú*” levél, melyben fia haláláról értesítették, s itt írta meg *Fiam haláláról szól* című versét, ezzel gyászolva meg annak elvesztését.

1918. március 15-én a vörös hadsereg megszállta a Don környékét, elfoglalták a szénbányát, a rabokat pedig szabadon bocsátották. Berekméri István Andrásé három hónapi bolyongás után, 1918. június 13-án érkezett haza Sáromberkére. Otthon néhány napi pihenő után hozzáfogott a gazdasági munkák (kaszálás, aratás) elvégzéséhez, illetve ismét átvette a *Hitel Szövetkezet* és a *Hangya Szövetkezet* könyvelését. 1918. szeptember 1-jén ismét hadba vonult, a háború befejezéséig Marosvásárhelyen teljesített szolgálatot. 1918. október 31-én tért végleg haza, legyőzötten, megfáradtan, tele keserűséggel és csalódással.

1919-ben nagyobbik leánya, Erzsébet, a szülői tiltás ellenére férjhez ment Márkus Jánoshoz, de alig öt év házasság után Erzsébet elvált férjétől, 1929-ben pedig ismét férjhez ment Bonyhára, Asztalos Jánoshoz. Anna 1928-ban ment férjhez Mózes Andrásához, Domokos 1931-ben nősült meg, Ilona és András pedig 1932-ben alapítottak családot. Mária 1933-ban hagyta el a családi fészket.

A második világháború idején Sáromberkét a megszálló orosz csapatok elől, hatósági rendeletre, 1944. szeptember 10-én üritette ki a magyar tábori csendőrség. Berekméri István Andrásé családjával és sok más falubelivel együtt a Szilágycseh melletti Bősházáig menekült, itt azonban az előrenyomuló orosz csapatok utolérték a menekülőket, s a további menekülés így értelmét veszítette. Hétheti távollét után, 1945 végén értek haza,

¹⁸⁹ Ekkor üzent hadat Németország Oroszországnak. Ehhez az Osztrák–Magyar Monarchia csak augusztus 5-én csatlakozott.

kifosztva először az orosz, majd a román katonaságtól. De itthon is feldúlt és kirabolt családi otthon várt rájuk. A falut megszálló orosz és román katonák mindent felkutattak, kiraboltak, ami pedig még utánuk megmaradt, azt a korábban hazaérkezett menekültek sajátították el.

1947-ben, hetvenedik életévének betöltése idején földjeit szétosztotta gyermekei között, ezt az élettörténetében mint egy végrendeletet rögzítette.

A közeletről 1948-ban vonult végleg vissza. Ekkor a központi (marosvásárhelyi) fogyasztási szövetkezet tisztújítást rendelt el, melynek során a központ lemondásra kényszerítette Berekméri István Andrásét. A központ az ügy lebonyolításával Stoica Mariát¹⁹⁰ bízta meg. A fogyasztási szövetkezetből való visszavonulása alkalmával a református egyház presbiteri tisztségéről is lemondott.

Berekméri István Andrásé 1953-ban halt meg, koporsója felett Zoltáni Pál lelkipásztor az általa hátrahagyott textus alapján mondott gyászbeszédet.¹⁹¹

2. Berekméri Domokos 1907-ben született, Berekméri István ötödik gyermekeként. Már kisgyermek korában a szülők háztáji munkálatainál segédkezett, így ritkán volt alkalma iskolába járni. 1927-ben sorozták be a román hadseregbe. 1931 március 1-jén nősült, a szintén sáromberki származású Berekméri Emmát vette el feleségül. Házasságukból két gyermek született: Mária (sz. 1931. X. 15.) és István (sz. 1946. XI. 23.).

A családi emlékezet szerint 1932-től kezdődően közel egy évtizedig volt családostul az Óromániai Konstancán, az Abramovici és a Wenczel családoknál szolgálni. Ebből az időszakból 25, többnyire datált és felirattal ellátott fénykép, valamint egy rövid vers is fennmaradt. A szolgálat éve alatt összegyűjtött pénzből három hold szántóföldet vásároltak, illetve a régi helyén új, háromosztatú – két szoba-konyhát tartalmazó – családi házat építettek. A család anyagi gyarapodása a Mózes András-féle összeírásból is jól látható, a családjáról itt a következő olvasható: „63. *Berekméri Domokos és István. Ötön vannak reformátusok. Téglaház, nyári konyha, gabonás, juh pajta, istálló, klozet, tyúkketrec, 3 tében, 4 disznó, 1 borjú, 7,5 hold föld*” (Mózes é.n. I. 88.).

A második világháború idején, 1941-ben besorozták a magyar hadseregbe. A háború alatt megjárta az orosz frontot, majd a visszavonulás során nyugati (amerikai) fogságba esett, a családi emlékezet szerint valahol a német nyelvterületen töltötte a fogság éveit. Egy német gazda birtokára volt másik két sáromberki származású fogollyal együtt kiadva munkaszolgálatra. A háború után még rövid ideig az apjától örökölt és a testvérektől felvásárolt földeken gazdálkodott, illetve állattartással foglalkozott. A földtulajdon állami kisajátítása után pedig a helyi kollektív gazdaságban dolgozott nyugdíjazásáig. Melékállásban pedig ő volt a falu borbélyja: „[...] *borotvált és haját vágott, de nem szerette, ha fodrásznak nevezik. Ő borbély volt, aki sosem látott villanyárammal működő nyírógépet, hajbalzsamot. Kora tavasztól késő őszig az udvar közepén „tollásztá” a kuncsaftokat, télen házhoz*

¹⁹⁰ Nevét Köblös Domokos, egykori boltvezető élettörténetéből ismerjük.

¹⁹¹ A textusnak a temetési szertartásra az egyén által történő előre kiválasztása és hátrahagyása elfogadott és gyakorolt szokás volt a településen.

ment, ha hívták. Három lejjért kopaszra nyírt, öt lej volt a gyerekek körében népszerű „csikó fri-zura”, bajuszigazításért sosem vett pénzt, borotválni meg nem szeretett. A kiegészítő jövedelemből kollektívyugdíját pótolta, ami alig 10%-a volt egy átlagbérnek abban az időben.” A helyi református egyházközség – apja helyett – presbiterré választotta, mely tisztséget haláláig betöltötte. 1984-ben, 77 éves korában hunyt el.

Berekméri Domokos életében apjához hasonlóan a családtól, a faluközösségtől való elszakadás momentuma volt az a sorsesemény, mely az íráshoz mint az idegenségérzetet kompenzáló, az új helyzethez történő adaptálódást elősegítő cselekvéshez folyamodott. Először a konstancai szolgálás évei alatt, majd a háború embertelenségei közepette kezdett el verseket és leveleket írni. A háború alatt, papír hiányában több esetben is nyírfakéregre írta leveleit, emellett a katonaeletet megjelenítő és hazafias hangvételű verseket írt.

Számára az írás a megsérült szóbeli kommunikáció alternatívája volt csupán, mihelyt az orális hagyomány ismét folytathatóvá vált lemondott az írásról. Verseinek, nótáinak jó részét fejben komponálta és tárolta, az emlékezés megkönnyítésére dallamot szerzett a szövegekhez. Ezeket pedig nem csupán a családban adta elő, hanem a faluközösség nyilvános tereiben is. Ugratásai, biografikus történetei az egész közösségben ismertek (voltak). Egy-egy munkaalkalommal, a kollektívban, illetve otthon nyírás közben vagy a kápuban kidolgozott és összefüggő történetrepertoárt adott elő.

Olvasottsága a család többi tagjánál jóval szerényebb volt, ami az általa vásárolt vagy a nevéhez fűződő feljegyzéseket tartalmazó könyvek alacsony számában is tetten érhető.¹⁹² Az egyes könyvek belső borítójára ugyan felrajzolta névjegyet, és sok esetben az „*olvastam*” felirat is az aláírás mellé került, gyermekei azonban úgy emlékeznek rá, mint aki ritkán szokott olvasni.

Egyedüli szépirodalmi alkotás, melyet gyakran emlegetett, Arany János: Toldija volt, ennek néhány szakaszát időnként fel is mondta a családtagoknak. Emellett néhány olyan hazafias költemények részleteit szavalta, melyeket a háború alatt a kaszárnyákban és a fronton tanult meg. Ezek miatt a családban – leginkább fia, István részéről – több alkalommal is szóváltásra került sor, hiszen ezek miatt az illető időszakban akár börtönbüntetést is kirohathatott a hatalom.

Szabadidejét leggyakrabban citerázással és dalkomponálással és -előadással töltötte. A családban gyakran citera kíséretében énekelte a szerelmes és a háború alatt tanult hazafias énekeket. A citerát gyakran munkahelyére, a helyi termelőszövetkezetbe is magával vitte, így szórakoztatta munkatársait.

3. 1. Berekméri Mária, Berekméri Domokos és Emma elsőszülött gyermeke, 1931. október 15-én született Sáromberkén. Mivel szülei hosszú ideig a falutól távol, Konstancán vállaltak munkát, egyik unokatestvérével, Márkus Istvánnal együtt a nagyszülők nevelték. Ezt Berekméri István Andrásé és Berekméri Mária egyaránt több fénykép hátoldalára és könyvek lapjaira feljegyezte. Az együtt töltött gyermekévek hatására

¹⁹² Valójában a családi könyvtárat csak alig néhány kötettel gazdagította, elsősorban az apjától származó könyveket olvasta, használta tovább.

a két unokatestvér között szinte testvéri kapcsolat alakult ki: Márkus István halálának¹⁹³ 60. évfordulója alkalmából a halott emlékére egyházi adományt adott, a megyei napilapban megemlékezést tetetett közzé. Berekméri Mária több fényképet is őriz róla, és beszélgetéseink során gyakran terelte a szót az együtt töltött gyermekévekre, valamint halálának okaira, körülményeire.

Iskolai tanulmányait 1938-ban kezdte el, hét elemi osztályt végzett. Hetedik osztályos diák volt, amikor a II. világháború miatt a tanerők létszáma drasztikusan megcsappant, az oktatást pedig 1944 áprilisában beszüntették. A kötelező osztályok elvégzése után – mivel édesapja sem a továbbtanulás, sem a marosvásárhelyi Fischer [?] varróműhelybe történő beiratkozás gondolatát nem támogatta – 6 hónapig Nagy András helyi szabómesternél tanult, majd keresztanyja, Szőcs Zsuzsánna tanította tovább a szabás-varrás mesterségére. 1947. április 27-én konfirmált.

1952. november 22-ikén ment férjhez Berekméri Györgyhez.¹⁹⁴ Házasságukból két fiúgyermek született: István (1953. V. 26.) és György (1957. V. 29.). Házasságkötésük után rövid ideig a szülői háznál laktak, majd 1956-ban az Állomás utcában épített saját családi házat.

A földtulajdon elvesztése után a helyi mezőgazdasági termelőszövetkezetben dolgozott nyugdíjazásáig (1991). Az 1980-as években az egyházközség életének szervezésében vállalt szerepet, több mint egy évtizeden át töltötte be az egyházi¹⁹⁵ tisztségét.

Berekméri Mária hét elemi osztályt végzett. Egykori iskolatársai szerint jó képességekkel rendelkező tanuló volt, aki az iskola befejezése után sem vált meg a könyvektől. Tagja volt a református egyház által szervezett dalárdának, évtizedeken keresztül aktívan részt vett az egyház által megszervezett rendezvényeken. Így március 15-én vagy a reformáció emléknapján (október 31.) szervezett ünnepségeken felolvasással, énekkel vagy szavalattal szerepelt.

Fiatalabb korában rigmus- és versírással is foglalkozott, ezeket azonban nem őrizte meg. Emellett emlékverses és énekesfüzetet is vezetett, ez utóbbiakat máig intenzíven használja: újraolvassa őket, egy-egy sort az évtizedek során több alkalommal is átjavított, kiegészített. A nóták egy részét az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején fia, György hangszalagra is rögzítette, a kazetták jelenleg az ő tulajdonában találhatóak.

Olvasni szintén szeretett, és még ma is sokat olvas. A nagyapjától és apjától hátramaradt könyveket gonddal őrizte, és kivétel nélkül olvasta őket, némelyiket több ízben is.

¹⁹³ Egy, 1944. augusztus 8-án az orosz fronton szerzett sebesülést követően 1945. augusztus 3-án halt meg Debrecenben a 101-es helyőrségi kórházban, 25 éves korában.

¹⁹⁴ 1928. július 13-án született Sáromberkén egy nyolcgyermekes család elsőszülött gyermekeként. Iskoláit – hét elemi osztályt – szintén itt végezte. 1950–1951 között Brăilán volt katona. Leszerelése után a helyi néptanácsnál, majd az állat-egészségügyi rendelőnél dolgozott. Innen ment nyugdíjba 1977-ben. Ugyanakkor évtizedeken keresztül volt falufelölő, illetve 1990 után községi tanácsos. Az 1991-ben alakult sáromberki földosztó bizottságnak szintén tagja volt. 1994. október 28-án hunyt el.

¹⁹⁵ Miután az 1980-as években a férfilakosság templomlátogatása erőteljesen megcsappant, a lelkipásztor kezdeményezésére az egyházi tisztségét nők kezdték betölteni. Nevüket is egyháziasszonyra változtatták.

Ezenkívül maga is gyakran vásárolt könyvet. Könyvtárában mintegy 150 kötet cím szerepel, legtöbbje a magyar és a világirodalom klasszikusainak alkotása. A magyar regényírók közül Jókai Mór regényeit olvasta előszeretettel, ezek közül könyvtárában számos megtalálható (l. Vajda 2007: 132).

3.2. Berekméri D. István 1946-ban született Berekméri Domokos és Emma második gyermekeként. Elemi iskoláit Sáromberkén végezte 1960-ban. 1964-ben végezte el a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Elméleti Középiskola humán szakát, ahonnan a Babeş-Bolyai Tudományegyetem marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskolájára iratkozott be, történelem-magyar szakra. Tanulmányai elvégzése után Csíkdánfalvára helyezték ki történelemtanárnak, ahol három évet tanított a Csíkdánfalvi Elméleti Líceumban. Az 1971/1972-es tanévben a Maros megyei Székesen tanított. 1972-ben Pleniţan volt katona. Leszerelése után Székelykálban (1972–1973), Székesen (1973–1976) majd Sáromberkén, Nagyernyében és Székelykálban tanít műhelygyakorlatot, román irodalmat és nyelvtant, illetve földrajzot.

1977-től a Szocialista Nevelés és Kultúra Községi Tanácsának elnöke, a RKP Községi Tanácsának propagandatitkára. 1982 szeptemberében egészségügyi okokra hivatkozva leváltását kérte, ekkor nevezték ki a Körtvélyfáji Általános Iskolához, ahol iskolaigazgató, illetve történelem szakos tanár lett. 1990-ben kerül haza Sáromberkére, ahol történelmet és földrajzot tanít. 2010-ben vonult nyugdíjba.

Az utóbbi időszakban, a kutatási szándék megfogalmazása óta, írótevékenysége megélénkült. Míg az első beszélgetések alkalmával írói tevékenységéről azt vallotta, hogy ez nem életcél, addig az utóbbi hónapokban ez a kijelentés megsemmisülni látszik. Azóta tervbe vette a falu jellegzetes eseményeinek, közismert történeteinek megverselését, ebből három meg is született már. Ugyanakkor tervez a Teleki családról is egy nagyobb verses történetet írni.

4. Berekméri György, Berekméri Mária második fiúgyermeke, 1957-ben született Sáromberkén. Általános iskolába Sáromberkére járt, majd innen 1972-ben a Csombordi Borászati Szakközépiskolába felvételizett, ahol 1976-ban abszolválta. Katonaszolg után (1976–1977) a Szászrégeni Állami Gazdaságnál dolgozott az 1989-es rendszerváltásig.

1980-ban nősült, a szászrégeni Szigeti Hajnalt vette feleségül. Első gyermekük (Berekméri Sz. Huba) 1982-ben, második (Berekméri Sz. Lehel) 1987-ben született.

Az 1990-es években több sikertelenül végződő vállalkozásba is belekezdett. Magánpékséget nyitott, Babylon ABC-típusú kiskereskedést nyitott, üdülőházakat épített, mezőgazdasági gépeket vásárolt és gazdálkodott. A sorozatos sikertelen kísérleteket ellensúlyozandó eladta gépjárművét, Magyarországra és Törökországba járt viszonteladni. Jelenleg a volt Szászrégeni Állami Gazdaság gyümölcsösének egy részét, illetve a Szászrégeni Református Egyházközség szőlőjét bérli.

Verseírással a középiskolai évek alatt kezdett el foglalkozni. Ifjúkori verseit az iskolai tananyag hatására a hazafias hangnem hatja át. Ugyanakkor nagyon sok közöttük az érzelgős, a szerelmet megverselő írás is. Az egyes versek gondosan keelve vannak, sok esetben a versszerzés helye és a címzett is fel van tüntetve. Ezt a gyakorlatot a későbbiekben is megőrizte. Felnőttkorban írt verseiben szintén nagy szerepet kapnak az érzelmek. A szerelem és házasság történetének lírai megnyilvánulásai mellett a hagyományos és a családi

ünnepek alkalmait sajátítja ki, általuk teremti meg magának azt a helyzetet, melyben az íráson keresztül megvalósuló kommunikációt működtetheti. Ilyen keretet például a nőnap vagy az anyák napja, melyben az íráshoz mint kommunikációs közeghez nyúl(hat). Ugyanakkor ezek, illetve az egykori szocializációs keretben (Sáromberke, család) működő íráshagyományok mintájára alkot új helyzeteket. Magyarországi tartózkodása esetén verset ír az otthon maradottakhoz, melyet azonban csak hazatérve olvas fel családjának. Míg a család többi tagja írásgyakorlatát az alkalmiság jellemzi, addig ő tudatosan és következetesen költőként definiálja önmagát, tevékenységét költészetként.

A családi irattár fennmaradt iratainak és könyveinek legnagyobb része jelenleg az ő tulajdonában található.

Az irattár szerkezete és szövegtípusai

A Berekméri család irattára legalább két szempontból is jelentősen eltér a két korábban bemutatott irattártól. A legszembeütőbb a hivatalos iratok szinte teljes hiánya. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a harmadik generáció tagjai kasszálták az irattár jelentős részét, a szövegek jelentős részét megsemmisítették, másik részüket megcsonkították (l. Berekméri I. A. 2008:18, Vajda A. 2008: 95). A családi ház Berekméri D. István családalapítását, majd Berekméri Domokos és feleségem Emma halálát követően ismételten átrendezésre, felosztásra került. Ezek az alkalmak során nemcsak a lakófunkciók, hanem a tárgypopuláció felülvizsgálatára és szelekciójára is sor került. A Berekméri István Andrásé által vásárolt és megőrzött, feljegyzéseket tartalmazó református kalendáriumok, a fogyasztási szövetkezet átalakítását és a földtulajdon elvesztését követően értéktelenné vált hivatalos iratok ezeknek az agresszióknak estek áldozatul. Másrészt az irattár az itt bemutatott formájában csak a kutatás során jött létre: (re)konstrukció eredménye. Az irattár-alapító generáció iratai a hagyományozódás során ugyanis a nagycsalád és a rokonság különböző generációihoz tartozó egyénei tulajdonába került. Egy-egy irat már a következő generációnál megrekedt, sőt el is tűnt, mások pedig továbbhagyományozódtak.

Abban a formájában, ahogy a kutatás következtében – tehát kívülről származó szempontokat és intenciókat követve – összeállt, megközelítőleg 110 év feljegyzéseit és iratait tartalmazza. Az első datált szöveg egy 1898-ban, egy énekeskönyv lapjaira készített bejegyzés, a legutóbbi irat pedig 2010 végén készült. Ez utóbbi az irattárat megalapító Berekméri István Andrásé egyik elveszett versének két versszakát tartalmazza, melyet unokája, Berekméri Mária jegyzett le emlékezetből,¹⁹⁶ s melyet utólag – a család kérésére – csatoltam hozzá az irattár anyagához. A legtöbb írás és feljegyzés pontos datálása

¹⁹⁶ A vers címe: *Fiam haláláról*. A verset a családtagok csak töredékesen tudták felidézni, így a Berekméri István Andrásé önéletrajzát és egyéb írásait közzétevő forráskiadásban (Berekméri I. A. 2008) csak két és fél versszakkal jelenhetett meg. Az említett versszakok ezek kiegészítése.

bizonytalan. Egyrészt az iratok egy része nem tartalmaz kelteztést, másrészt a keltezett iratokhoz, feljegyzésekhez is sok esetben – a következő generációk tagjai által készített – utólagos kiegészítések, korrekciók kapcsolódnak.

Az irattárban található szövegek kivétel nélkül magyar nyelven íródtak.

1. Az irattár szinte teljes egészét a magáncéllal készült privát iratok teszik ki. Ezek – lelőhelyük szerint – három nagyobb csoportba sorolhatók: a. könyvekben írt feljegyzések, margináliák, b. füzetekbe összegyűjtött szövegek c. különálló, különböző méretű és minőségű lapokra írt, rövidebb-hosszabb terjedelmű szövegek. Ezek egy jelentős része korábbi iratot, nyomtatványt hasznosít.

a. A könyvekben található feliratok legjelentősebb hányada különböző vallásos tárgyú könyvek lapjaira íródtak. Leggyakrabban a családi élet eseményeit örökítik meg, de emellett található közöttük vallásos témájú verses elmélkedés és a történelmi eseményekre vonatkozó reflexió is. A könyvek vásárlási idejére, a vásárlóra, valamint a tulajdonosra vonatkozó feljegyzések szintén gyakoriak, ezek a típusú bejegyzések a világi tárgyú kötetek lapjain is előfordulnak.

A család négy generáció alatt 12 vallásos tárgyú könyvbe készített feljegyzéseket. Ezek közül négyet Berekméri István Andrásé vásárolt, kettőt fia, Berekméri Domokos, hármat unokája, Berekméri Mária és kettőt a helyi református lelkipásztor ajándékozott a családnak.

5. táblázat. A Berekméri család vallásos tárgyú könyvei

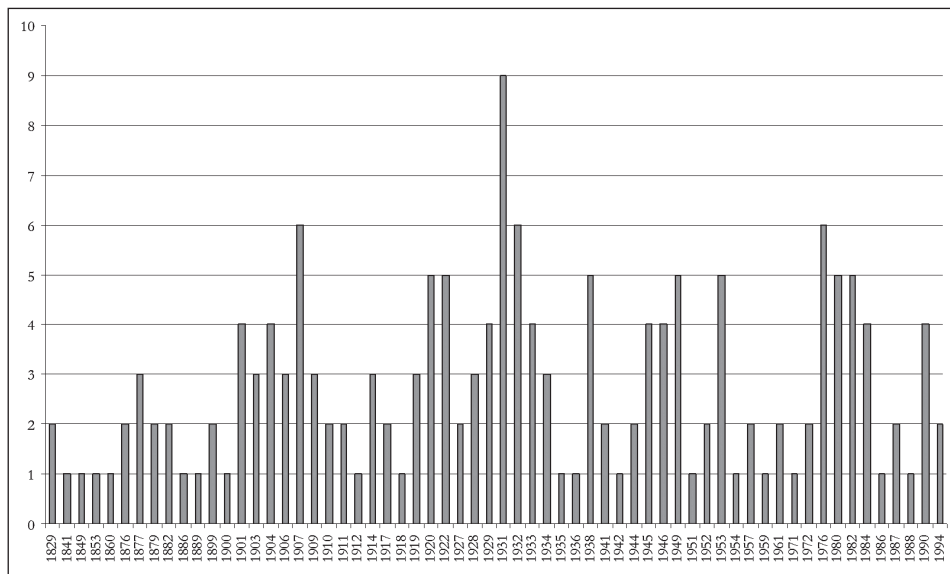
A kötet szerzője és címe	Első tulajdonos	Jelenlegi tulajdonos	A bejegyzéseket készítette
Sz.n.: <i>Énekes könyv</i> . H. n. 1837	Berekméri István Andrásé	Berekméri Mária	Berekméri István Andrásé, Berekméri Domokos, Berekméri Mária, Berekméri Lehel
Csiky Lajos: <i>Hit, remény és szeretet könyve</i> . Budapest, 1909	Berekméri István Andrásé	Berekméri Mária	Berekméri István Andrásé, Berekméri Domokos, Berekméri Mária
<i>Szent Biblia</i> . Budapest, 1912	Berekméri István Andrásé	Berekméri István D	Berekméri István Andrásé, Berekméri Domokos, Berekméri Mária
Az Erdélyi Református Egyház által kiadott egyházi (próba)énekeskönyv	Berekméri István Andrásé	A Sáromberki Refomátus Egyházközég	Berekméri István Andrásé

A kötet szerzője és címe	Első tulajdonos	Jelenlegi tulajdonos	A bejegyzéseket készítette
Murányi János: <i>Bibliai szemelvények könyve.</i> Debrecen, 1913	Berekméri Domokos	Berekméri Mária	Berekméri Domokos
Azonosítatlan vallásos tárgyú könyv	Berekméri Domokos	Berekméri Mária	Berekméri Domokos, Berekméri Ferenc, Berekméri Mária
<i>Szent Biblia.</i> Bibliatársulat, Budapest, 1963.	Berekméri Mária	Berekméri Mária	Berekméri Mária
<i>Új testamentum.</i> Bibliatársulat, Budapest	Berekméri Mária	Berekméri Mária	Berekméri Mária, Nagy Géza
<i>Református Énekeskönyv.</i> Kolozsvár	Berekméri Mária	Berekméri Mária	Berekméri Mária
<i>Szent Biblia.</i> Budapest, 1990	Berekméri Mária	Berekméri Mária	Berekméri Mária
Csiha Kálmánné: <i>Kiáltottam, meghallgattál...</i> <i>Asszonyok imádságoskönyve.</i> Misztótfalusi Kis Miklós Nyomda, Kolozsvár, 1993	Berekméri Mária	Berekméri Mária	Berekméri Mária
Nyári Pál: <i>Az Úr az én vigasztalóm. Nincs már szívem félelmére.</i> Református Zsinati Iroda, 1990	Berekméri Mária	Berekméri Mária	Berekméri Mária, Nagy Géza

A 12 könyv közül négyben találhatóak feljegyzések a családi eseményekre vonatkozóan. Közülük a két legkorábbi Berekméri István Andrásé kezdett el vezetni, egyet-egy pedig Berekméri Domokos és Berekméri Mária. Ezek közül a Berekméri István Andrásé által készített családi krónikák a legrészletesebbek és a legterjedelmesebbek, mely részben annak is köszönhető, hogy a következő generációk tagjai is tovább folytatták, kiegészítették ezeket. A Berekméri Domokos által készített családi eseményekre vonatkozó feljegyzések a legszerényebbek: mindössze két oldalt tesznek ki, és csupán a feljegyzés készítőjének, feleségének, valamint gyermekeinek és elsőszülött unokájának születési adatait tartalmazza. Berekméri Mária egy 1990-ben kiadott Biblia lapjaira

készítette el az újabb családi krónikát. A feljegyzések a saját és a férje, valamint szülei, testvéreik, gyermekeik és unokáik életfordulóira (születés, házasság és elhalálozás) vonatkozó adatokat tartalmazza. Az utolsó feljegyzés férje halálára (1994) vonatkozik. Három esetben ezek a bejegyzések külön a családi krónika számára nyomtatott oldalakon, egy esetben pedig – ennek a példájára az egyes fejezeteket egymástól elválasztó üres oldalak egyikén találhatóak. Kettőben a 20. század első felének megrázó történelmi eseményeiről készült rövid összefoglalók is olvashatók. Ezeket Berekméri István Andrásé készítette. A családi krónikák összesen 90 személy nevét említik, melyből 64 a nagycsalád hat nemzedékének tagjai közé tartozik, 24 pedig műrokonsgba (keresztszülő) állt a családdal vagy a helyi adminisztrációban töltött be funkciót.

12. ábra: A családi eseményekhez kapcsolódó feljegyzések éves lebontásban

Kilenc könyv esetében szerepel a könyv elején vagy egyéb helyen a tulajdonos neve¹⁹⁷, nyolc esetében pedig a vásárlás¹⁹⁸ vagy ajándékozás¹⁹⁹ ideje is fel van tüntetve.

¹⁹⁷ Berekméri István Andrásé Sáromberkén 1898. év január hó 27-én. [alatta] Berekméri Domokos 1930; „Berekméri Domokos és neje Berekméri Emma. Sáromberke 1931. III. 1.”; Berekméri Mária tulajdona stb.

¹⁹⁸ Ezen Imakönyvet vettem, az Úrnak 1912-dik esztendejében. Berekméri István Andrásé; Ezen családi Bibliát vettem az Úrnak 1912-dik esztendejében. Berekméri István Andrásé; Ezen Szent Bibliát Isten segédelméből vette Berekméri Mária 1965 karácsonyán. Sáromberke 1965 Dec. 25 én stb.

¹⁹⁹ Ezen próbaként kiadott énekeskönyvet a sáromberki református könyvtárnak ajándékozta: Berekméri István Andrásé 1946. január 31.; 7 éves egyházi szolgálatért ajándékol 1973. Nagy Géza lelkészétől stb.

Négy könyvben bibliai idézetek helyeire (locusaira) vonatkozó feljegyzések, egyben vallásos tárgyú verses elmélkedések, háromban pedig egyéb – különféle tárgyú beírások olvashatóak. Két vallásos könyv címlapjára egy-egy – a helyi sajtóban megjelent – nekrológ van beragasztva: az egyik Berekméri Domokos, a másik Berekméri György elhalálozásakor készült. Mindkettőt Berekméri Mária készítette, és a nekrológokat tartalmazó kötetek is jelenleg az ő tulajdonát képezik.

6. táblázat. A Berekméri család vallásos tárgyú könyveiben található feljegyzések és ezek típusa

A kötet szerzője, címe	a	b	c	d	e	f	g
Sz. n.: <i>Énekes könyv</i> . 1837	+	+	-	-	+	+	-
Csiky Lajos: <i>Hit, remény és szeretet könyve</i> . Budapest, 1909	+	+	+	+	-	+	-
Szent Biblia, Budapest, 1912	+	+	+	+	+	+	+
Az Erdélyi Református Egyház által kiadott egyházi (próba) énekeskönyv	+	+	-	-	-	-	-
Azonosítatlan vallásos tárgyú könyv	+	-	-	-	-	-	-
Murányi János: <i>Bibliai szemelvények könyve</i> . Debrecen, 1913	+	+	+	-	-	-	-
<i>Szent Biblia</i> . Bibliatársulat, Budapest, 1963	+	+	-	-	-	+	-
<i>Új testamentum</i> . Bibliatársulat, Budapest	+	+	-	-	-	+	-
<i>Református énekeskönyv</i> , Kolozsvár	+	-	-	-	-	+	-
<i>Szent Biblia</i> . Budapest, 1990	-	-	+	-	-	-	+
Csiha Kálmánné: <i>Kiáltottam, meghallgattál... Asszonyok imádságoskönyve</i> . Misztótfalusi Kis Miklós Nyomda, Kolozsvár, 1993	+	-	-	-	-	-	-
Nyári Pál: <i>Az Úr az én vigasztalóm. Nincs már szívem félelmére</i> . Református Zsinati Iroda, 1990	+	+	-	-	-	-	-

ahol: a. tulajdonos neve, b. beszerzés ideje, c. családi krónika, d. történelmi események, e. vallásos tárgyú feljegyzések, f. bibliai locusok, g. nekrológok

Hosszabb-rövidebb feljegyzések találhatók nyolc világi tárgyú könyv belső borítóin vagy más – többnyire üres – oldalain. Ezek között található két szakácskönyv, egy csipkeminta-katalógus, két meséskönyv, egy Asztalos István-színmű, egy tudomány-népszerűsítő füzet és egy verses helytörténeti írás, melyet a harmadik generáció egyik tagja, Berekméri István D. írt. Három kötet Berekméri Emma, Berekméri Domokos felesége, öt pedig Berekméri Mária tulajdona, de a könyvekben más családtagoktól is olvashatóak bejegyzések.

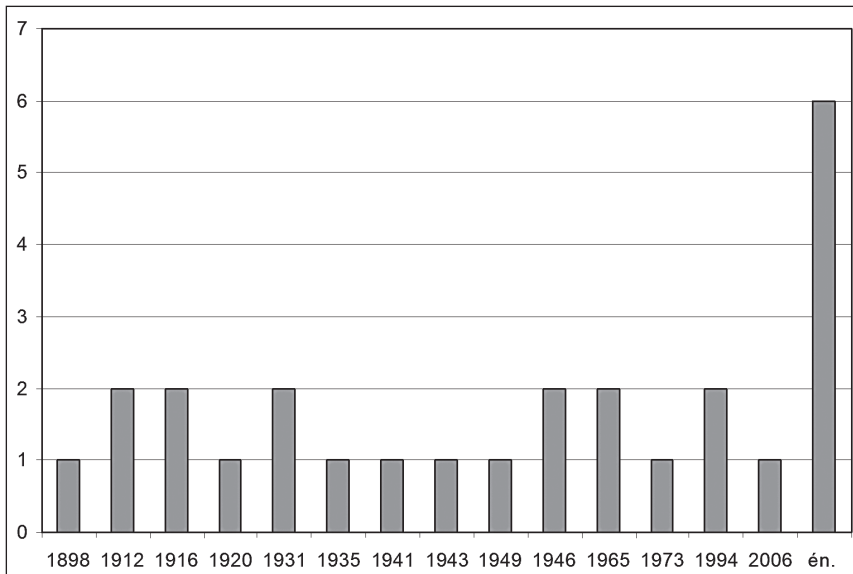
A bejegyzések egy része a tulajdonosra és a beszerzés körülményeire vonatkozik,²⁰⁰ egy esetben – a Sáromberke és a Telekiek címoldalán – a szerző ajánlása olvasható.²⁰¹

²⁰⁰ Emlékiül kapta Berekméri Marika Domokos az apójától Berekméri István András 1941. VI. 1. i; Apotól kaptam emlékiül 1943 VII. 12. Berekméri Mária a Domokosé.

²⁰¹ Nővéremnek sok szeretettel, Sb 2006 jún. 12. Pista

Két könyvben pedig nótaszövegek²⁰² és egy rövid vers van feljegyezve. A nótaszövegeket Berekméri Mária jegyezte fel, a pársoros vers Berekméri Domokos szerzeménye. Ahogy a vallásos tárgyú kötetek esetében, itt is nagyon gyakran szerepel a család egy-egy tagjának az aláírása. Ștefănescu Olimpia: *Főzzünk gyorsan és jól* című szakácskönyvének²⁰³ lapjain például Berekméri Edmond, Berekméri D. István fia 42 alkalommal, Berekméri Domokos 5 helyen írta be a nevét, ezek közül 11 alkalommal keltezés is szerepel (9 alkalommal 1973 és 2 alkalommal 1974.). Egy-egy alkalommal a keltezés mellett a *Sáromberke*, illetve a *Marostorda megye* helymegjelölés is szerepel.

13. ábra: Vásárlásra és tulajdonosra vonatkozó bejegyzések

b. A család tulajdonában összesen nyolc kéziratos füzet maradt fenn és további kettő létezéséről vannak ismereteink, ám ezek időközben elkallódtak. A tíz füzet közül kettő a Berekméri István Andrásé nevéhez köthető, négyet Berekméri Mária vezetett, további kettőt pedig férje, Berekméri György. Illetve egy-egy füzet tulajdonosa Berekméri Domokos, illetve fia Berekméri D. István, azonban ez utóbbi esetében a szövegeket felesége, Kádár Ilona gyűjtötte össze és jegyezte le.

A füzetek közül kettő nincs datálva, de valójában csak egy esetben nem lehet biztosan tudni a keletkezés idejét, a másik füzet ugyanis az 1991–1992-es sáromberki földosztás során

²⁰² A *Fagyban, közepében a télnek* kezdetű és a *Keresek egy régi utcát, egy régi házat* kezdetű nóta. Mindkettőt Berekméri Mária jegyezte le.

²⁰³ *Kaleidoszkóp* 12. Bukarest, Ceres Könyvkiadó, 1971.

keletkezett, készítője Berekméri György földosztó-bizottsági tag. A legkorábbról származó füzet 1914/1915–1918 között keletkezett, és Berekméri István Andrásé első világháború alatt írt verseit tartalmazta. A verseket tartalmazó füzet a sok használat során elkallódott. Sáromberke kéziratban maradt monográfiája tudni véli, hogy néhány darabja megjelent a Gyallay Domokos által szerkesztett *Szövetkezés* című rovatban (Mózes é.n. II: 106).²⁰⁴ A családi emlékezet szerint a kéziratot a fent említett szerző vitte magával Kolozsvárra olvasás végett, és itt veszett nyoma. Legkésőbb pedig a Berekméri István D írásait tartalmazó elegyes tárgyú füzet keletkezett; ezt felesége az 1990-es évek második felében állította össze.

A tíz füzet közül három nótákat tartalmaz, kettő emlékverses füzet, három egy-egy családtag verseit tartalmazza. Továbbá található közöttük egy önéletrajz és egy a földmérés során keletkezett (a kimért földterületek leírását tartalmazó) füzet.²⁰⁵

A Berekméri István Andrásé önéletrajzát tartalmazó füzetet, készítője halála után Berekméri Mária őrizte tovább, tőle az 1990-es évek közepén kisebbik fia, György tulajdonába került. Berekméri Mária emlékverses füzete szintén nála található.

c. A különálló lapokra lejegyzett szövegek műfaji besorolásukat tekintve (1) tábori levelezőlapra írt levelek, (2) versek (versrészetek), (3) nótaszövegek, (4) nyilvános beszédek és (5) egyéb, apróbb feljegyzések.

Az első generációtól egyetlen ilyen irat sem maradt fenn, de több helyről is tudjuk, hogy például az 1910. február 6-án, a *Sáromberke és Vidéke Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezés* alakuló gyűlése előtt felolvasta „a mai napig meglévő” *Egy szál virág* című írását, melyben „gyönyörűen ecsetelte” a szövetkezés hasznát (Szabó M 1994: 66–67., Berekméri I. A. 2008: 28). Ez is jelzi tehát, hogy Berekméri István Andrásé is őrzött irattárában ilyen feljegyzéseket, ezek azonban a harmadik generáció ideje alatt megsemmisültek.

A második generációból Berekméri Domokos, a II. világháború alatt, többségében tábori levelezőlapra írt 46 levele maradtak meg az irattárban. A tábori levelezőlapra írt levelek közül 1942-ből egy, 1943-ból 3, 1944-ből pedig 36 maradt fenn, négy tábori levelezőlap nem tartalmaz kelteztést. A levelek címezettje 39 esetben felesége és lánya, 3 esetben felesége és szülei, 4 esetben pedig mindhárom címezett szerepel.

²⁰⁴ Azonban a szerző nem nevezi meg a folyóiratot, amelyben a rovat található.

²⁰⁵ A tíz füzet keletkezési ideje generációk szerint a következő táblázatban foglalható össze:

7. táblázat. A Berekméri család kéziratos füzetek tartalma, műfaj és keletkezés szerint

Gen.	Szerző/tulajdonos	Cím/tartalom	Műfaj	Keletkezés ideje
I.	Berekméri István A.	<i>Szomorú idők emléke</i>	versek	1914–1918
I.	Berekméri István A.	<i>Minden poklokot keresztül. Egy letűnt élet küzdelmei</i>	önéletrajz	1943–1949
II.	Berekméri Domokos	[Verses füzet]	versek	1941–1944
III.	Berekméri Mária	[Emlékverses füzet]	emlékvers	1943–1952
III.	Berekméri Mária	[Énekes füzet]	nóta	1949
III.	Berekméri Mária	[Énekes füzet]	nóta	1991
III.	Berekméri Mária	[Énekes füzet]	nóta	?
III.	Berekméri György	[Emlékverses füzet]	emlékvers, nóta	1950–1951, 1962
III.	Berekméri György	[Kiosztott földterületek]	–	1991–1992
III.	Berekméri István D.	[Elegyes füzet]	versek, búcsúztatók	1990-es évek

A harmadik generáció idősebb tagja, Berekméri Mária lapokra feljegyzett iratai között az *Odakint az orosz fronton* kezdetű nóta két változata, a *Mikor még pályában feküdtem* kezdetű nóta, valamint Berekméri Domokos *Tüzeket, hársárokat pedig, szép azokat nézni* kezdetű versének egy garancialevél hátoldalára lejegyzett töredékes változata, és Berekméri István Andrásé *Fiam haláláról szól* című versének 3–4-ik szakasza található. Ezen kívül egy dobozban több apró papírlap található, ezeken címek, gyógyszer- és vegyszernevek olvashatóak. Ugyanitt őrzí az aradi 13 vitéz képét tartalmazó újságkivágást is.

Testvére, Berekméri D. István különálló lapokra készített iratai között két népdalest írógéppel letisztázott *összekötő szövege*, egy soproni folyóirat felhívására készült bordal, a település és a Telekiek történetét rímbe szedő hosszabb írás,²⁰⁶ az 1948-as forradalom és szabadságharc eseményeit verses formában elbeszélő felolvasás szövege található.

A negyedik generációból Mária fia, Berekméri György versei tartoznak ide. Az irattartó, melyet a kutatás rendelkezésére bocsátott, 67 írógéppel letisztázott verset tartalmaz az 1970-es évek közepe–1990-es közepe közti időszakból. Összesen 43 vers esetében van keletkezés. Az első keletkezett vers 1974-ből, az utolsó 1997. március 29-ről származik. A keletkezés helyeként Szászrégen 22 alkalommal, Pázsit Dombja (Szászrégen határában) 5 alkalom, Csombord és Balatonboglár 3-3 alkalommal, Sáromberke 2 alkalommal, Hidegvölgy (Marosvásárhely) 1 alkalommal szerepel. Néhány esetben a napszak (2 óra 23 perc, éjfélkor (2), éjszaka) is fel van tüntetve.

8. táblázat. Berekméri György verseinek keletkezésük ideje szerinti eloszlása

	1974	1975	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1985	1988	1989	1993	1995	1996	1997
I.				1	1		1								
II.				4			1								
III.		1	1	1			2	1		3			4	1	1
IV.														1	
V.				1					1						
VI.	1											1		1	
VII.											2	2			
VIII.															
IX.												3	1		
X.															
XI.				1											
XII.						1						1		1	
h.n.	1	1													
	2	2	1	8	1	1	4	1	1	3	2	7	5	4	1

²⁰⁶ A vers kibővített változatát később saját költségen nyomtatásban is megjelentette *Sáromberke és a Telekiek. Verses helytörténeti kismonográfia* címen (Berekméri I. D. 2006).

Versíró tevékenysége bár lankadt, de nem szűnt meg teljesen az elmúlt időszakban sem. Kiemelkedő események: a családtagok születés- és névnapjai alkalmával ma is ír verseket. Legutóbb édesanyját betegségágyán köszöntötte és kívánt gyors felépülést egy verssel.

2. Az előző irattárakkal ellentétben a Berekméri család irattárában kevés számú hivatalos irat (nyomtatvány) maradt fenn. Az első generációtól mindössze egy 1920. november 22-én Gál Márton, a sáromberki fogyasztási és értékesítési szövetkezet ügyvezető elnöke, által kiállított bizonyítvány és hat, az 1939/IV. törvénycikk alapján származásigazolásra²⁰⁷ bélyegmentesen kiadatott egyházi anyakönyvi kivonat maradt fenn. Az anyakönyvi kivonatok közül ötöt 1944-ben, egyet pedig 1942-ben állítottak ki, mindeiket Berekméri István Andrásé leszármazásának igazolása végett. Mind a hét irat jelenleg Berekméri D. István tulajdonában található. Ugyanakkor önéletrajzában szövege azt is bizonyítja, hogy a Marosvásárhelyi 62. sz. Hadkiegészítő Parancsnokság által 1989. augusztusban kiállított *végzést* szintén megőrizte. Ez azonban a későbbiek során megsemmisült.

A következő generáció irattárából ránk maradt hivatalos iratok és nyomtatványok száma még ennél is alacsonyabb: mindössze egy 1978-ból származó gyászjelentő maradt fenn, melynek hátoldalán Berekméri Domokos van címzettként feltüntetve. Az emléklap ma lánya, Berekméri Mária tulajdonában található.

A harmadik generáció esetében a vizsgálat csak Berekméri Mária irattárára terjedt ki. Azonban nála is a hivatalos iratok alacsony száma figyelhető meg. Irattárából mindössze egy 1847-ben kiállított konfirmálási emléklap, a hét elemi osztály elvégzése után kiállított iskolai értesítő, két – édesanyja és férje temetésekor kiállított – temetési emléklap, négy gyászjelentő és egy, a Teleki Emlékmű Alapkuratóriuma által 1998-ban kiállított emléklap található.

Az összesen 18 nyomtatvány mindenike magyar nyelven született, és – a gyászjelentőket és a Marosvásárhelyi Hadkiegészítő Parancsnokság végzését leszámítva – a helyi intézmények képviselői, a sáromberki iskola tanárai, a református egyházközség lelkipásztorai, a fogyasztási és értékesítési szövetkezet elnöke, illetve a Teleki-emlékmű Alap Kuratóriumának elnöke állították ki. A 17 nyomtatvány közül – szigorú értelemben – csupán nyolc számít hivatalos, a helyi, regionális vagy országos adminisztráció által szükségeltetett és számon kért iratnak. A nyomtatványok adatai az alábbi táblázatban összegezhetők.

²⁰⁷ A második zsidótörvényről van szó (1939/IV. tc.), amely a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szól. Zsidónak minősült, aki önmaga, legalább egy szülője vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatálybalépésekor vagy az előtt. A törvény 6%-ban maximalizálta a zsidók arányát a szellemi foglalkoztatottak körében, megtiltotta zsidók alkalmazását állami, közigazgatási és igazságügyi szerveknél. Zsidó nem tölthetett be színházakban és médiában olyan állást, amely befolyással volt az adott intézmény szellemi irányvonalára. Az engedélyeztetés alá eső ipari és kereskedelmi ágazatokból a zsidókat teljesen kizárta a törvény. A törvény nyomán az említett ágazatok dolgozói származásukat igazoló dokumentumokat (anyakönyvi kivonatokat) voltak kötelesek bemutatni állásuk megtartása érdekében.

9. táblázat. A Berekméri család irattárában megmaradt nyomtatványok

év	megnevezés	kibocsátó szerv	kire vonatkozik	tulajdonos
1889	Végzés	A Marosvásárhelyi 62. sz. Hadkiegészítő Parancsnokság	Berekméri István Andrásé	Berekméri István D
1920	Bizonyítvány	Sáromberki Fogasztási és Értékesítési Szövetkezet	Berekméri István Andrásé	Berekméri István D
1942	Hivatalos bizonyítvány	Berekeresztúri Református Egyházközség	Kósa Zsuzsánna	Berekméri István D
1944	Házassági anyakönyvi kivonat	Berekeresztúri Református Egyházközség	Berekméri István és Kósa Zsuzsánna	Berekméri István D
1944	Keresztelési anyakönyvi kivonat	Gernyeszegi Református Egyházközség	Berekméri Ferenc	Berekméri István D
1944	Keresztelési anyakönyvi kivonat	Gernyeszegi Református Egyházközség	Berekméri Zsuzsánna	Berekméri István D
1944	Keresztelési anyakönyvi kivonat	Magyarpéterlaki Református Egyházközség	Szabados Zsuzsánna	Berekméri István D
1944	Keresztelési anyakönyvi kivonat	Sáromberki Református Egyházközség	Berekméri András	Berekméri Mária
1947	Konfirmációs Emléklap	Sáromberki Református Egyházközség	Berekméri Mária	Berekméri Mária
1976	Gyászjelentő lap	A gyászoló család	Berekméri Erzsébet	Berekméri Mária
1977	Gyászjelentő lap	A gyászoló család	Berekméri János	Berekméri Mária
1978	Gyászjelentő lap	A gyászoló család	Szabó Ferenc	Berekméri Mária
1981	Gyászjelentő lap	A gyászoló család	Fülöp András	Berekméri Mária
1982	Gyászjelentő lap	A gyászoló család	Berekméri András	Berekméri Mária
1990	Temetési Emléklap	Sáromberki Református Egyházközség	Berekméri Anna	Berekméri Mária
1994	Temetési Emléklap	Sáromberki Református Egyházközség	Berekméri György	Berekméri Mária
1998	Emléklap	Teleki Emlékmű Alap Kuratóriuma	Berekméri Mária	Berekméri Mária

Bár nem tartoznak szorosan véve a kutatás tárgyához, itt kell megemlíteni a család fényképparchívumát is (112 db fénykép), ugyanis jelentős azoknak a felvételeknek a száma, melyeken keltezés és/vagy rövid feljegyzés is található. A fényképek legnagyobb része egy albumban maradt fenn. Az album belső oldalán a következő felirat található: „*Berekméri Domokos és neje Berekméri Emma Constanța 1937. VI. 1.*” Az albumba eredetileg a Berekméri Domokos és neje romániai szolgálásának éve alatt készült képek voltak beragasztva, de később egyéb – más időszakból származó – felvételekkel is kiegészült. Mai formájában 104 kép található benne, melyből 25 készült Konstancán, 14 a II. világháború alatt, és 65 különféle, főleg családtagokról készült fénykép. A képeken 81 esetben található keltezés és néhány esetben rövidebb leírás is: *Torna mutatvány predeálón 1940. aug 25.; Hangya Fogy. Szövetkezet 1938.* Ezek közül 14 a világháború idején, 20 pedig Konstancán készült. 65 esetben a kép hátoldalán is található felirat: *Constanta 1930, Constanta 1935, Dr Wenczel háza előtt Constanta 1935, Emlék Constantan Ábrámovicséknál, Dr Wenczelnél Constanta 1935, A mi házunk.*

A konstancai képek közül – a rajtuk található feliratok szerint tanúsága szerint – nyolc 1935-ben, négy 1937-ben, három 1933-ban, kettő 1938-ban készült, 1930-ból, 1932-ből és 1936-ból pedig egy-egy fénykép maradt fenn. A II. világháború idejéről származó képek közül 1941-ben nyolc, 1942-ben négy és végül 1943-ban pedig kettő készült. A képeken Berekméri Domokos és bajtársai láthatók.

Berekméri István Andrásétól 14 fénykép maradt hátra, ezek közül három a fogyasztási szövetkezeti eseményekkel kapcsolatos, négy az I. világháború idején készült, egy a II. világháború alatt, illetve hat a család különböző tagjairól. Hét esetben a hátlapon rövid feljegyzés olvasható: *A magyarok bejövetelekor Sáromberkén levő Dísz kapu. 1940. IX. 5-én. Emlék Dísz kapu a magyar csapatok bevonulása alkalmával, Sáromberkén a dísz kapu. Márkus István Sáromberke 1940XI. 8-án.; Negyvenedik életévem szomorú emléke Oroszország 1918. Berekméri István Andrásé; 39-dik életévem szomorú emléke Ázsia – Szibéria – Skotovo Primorca oblast 1915. Berekméri István Andrásé; Szomorú idők emléke 1914.; Az apoka és nanoka neveltjei ... Sáromberke 1935 aug. 1. Berekméri.; 1933 év június 6^{án}. A nagyapó kicsi reménységei Berekméri. 10 esetben a képen látható keltezés vagy rövid jegyzet: *orosz -Don vidék 1917. 40 év. Kettőt belőle Berekméri Mária készített: Berekméri Zsuzsanna készült 1916-ban, 1913 Nagyapám családi képe 1 gyermek hiányzik Ilus.* A fényképek jelenleg Berekméri György tulajdonában találhatók.*

10. táblázat. A Berekméri család albumában fennmaradt fényképek

	Felirat a fényképen	Felirat a hátoldalon	Felirat mindkét helyen	Felirat nélkül	Képek száma összesen
Konstancán készült fényképek	20	19	17	3	25
Bukarestben készült fényképek	1	5	1	0	5
A II. világháború alatt készült fényképek	14	7	7	0	14
Sorkatonaság alatt készült fényképek	2	4	2	0	4
Egyéb családi fényképek	25	21	8	18	56
Berekméri István Andrásé fényképei	6	6	6	2	8
Összesen					104 + 8

Az irattermelés és -megőrzés szempontjából a család egyes generációi eltérő habitusokkal rendelkeznek. Bár számszerűsíteni nehéz lenne, az irattár anyagának vizsgálatából az mégis világosan kitűnik, hogy az irattermelés volumene szempontjából az irattár megalapító Berekméri István Andrásé és a harmadik generációhoz tartozó Berekméri Mária írói tevékenysége a többi családtagéhoz képest nemcsak intenzívebbnek, de egyenletesebbnek, folyamatosabbnak is mondható. Ők azok, akik a családtagok életének eseményeit a családi krónika lapjaira feljegyezték, és a kéziratos füzetek és a fennmaradt hivatalos iratok (nyomtatványok) túlnyomó része is szintén az ő nevükhöz köthető. A szintén a harmadik generációhoz tartozó Berekméri István írói tevékenysége szintén egyenletesnek, és hasonló intenzitásúak mondható, az előző két családtag írói habitusától azonban annyiban különbözik, hogy az 1990-es évek második felében érdeklődése egyre intenzívebben a helytörténetre irányult. 1993-ban megírja a falumonográfia oktatástörténeti fejezetét, majd 1999-ben ugyanebből a témából készíti el az egyes fokozati dolgozatát. 2006-ban pedig a marosszentgyörgyi Hoppá Kiadónál megjelent első kötete, melyben a Sáromberke és a Teleki család rövid történetét verses formában írta meg. Ezt 2007-ben a II. Rákóczi Ferencről – szintén verses formában megírt – szóló könyv követte.

Az irattár helye és szerepe a családi élettérben

A Berekméri család irattára az előbbi kettővel ellentétben nem valamelyik leszármazott tulajdonában, hanem az egyes utódok között szétszórtan maradt fenn. Éppen ezért – legalábbis abban a formájában, ahogyan a kutatás során lezajlott konstrukciós munka

nyomán létrejött – nem köthető egyetlen, a múltban létezett vagy ma létező élettérhez sem. Helyét leginkább a virtuális világban kell keresnünk. Kell, ugyanis annak ellenére, hogy egy rövid időszaktól eltekintve a továbbhagyományozott iratok soha nem voltak egy helyen, a család valamilyen szinten mégis egységes egészként, egymáshoz tartozó tárgypopulációként tekint rá, tudatában rendszert alkot.

Ha a családi irattár mint elképzelt virtuálisan létező tölt be szerepet a családtagok életében, az egyes generációkhoz, családsejtekhöz tapadó iratok a maguk tárgyi valóságában vannak jelen az egyes családtagok élettérében.

Az irattárat megalapozó Berekméri István Andrásé 1904-ben látott hozzá, hogy az apjától örökölt „zsuppfedeles kunyhó” helyébe egy 8 méter hosszú, fából készült, két szobás, zsindellyel fedett ház megépítéséhez, melybe még az év őszén beköltözhetett a család (l. Berekméri 2007: 25., 27.). Ez jelentett egészen a 30-as évek végéig a család számára otthont, amikor fia, Berekméri Domokos elbontatta, és új, három helyiségből álló, cseréppel fedett kőházat építtetett helyébe, mely néhány jelentősebb módosítással²⁰⁸ mind a mai napig otthonul szolgál a nagycsalád harmadik generációjához tartozó Berekméri István D és családja számára.

A családi élettérben az írásra fordított idő és az iratok száma 1904 végétől emelkedett meg figyelemre méltóan, ekkor ugyanis Berekméri István Andrásét a Sároemberki Fogyasztási és Hitelszövetkezet könyvelőjévé választották, mely tisztségben a sikeres vizsgát követően a Budapestről kiszállt ellenőr megerősítette és véglegesítette (Berekméri I. A. 2008: 27). A szövetkezeti mozgalom kiszélesedése következtében 1910-ben a frissen alakult fogyasztási szövetkezet könyvelőjévé is megválasztották (l. Berekméri I.A. 2008: 28). A helyi infrastruktúra gyenge kiépültségének szövődménye, hogy a könyvelői teendőket otthon, saját lakásán végezte, a szövetkezettől mindössze egy íróasztalt és egy szekrényt kapott az iratok számára: *„Volt egy asztala, s ő azon írt, annak egy fiókja volt, s aztán ő azon írt. [...] Kihúzás asztala volt, s azt kihúzta, s ott dőgazatt. [...] Szekrénye volt s ott voltak a hivatalos ügyes-bajai.”*²⁰⁹

A családi emlékezet szerint az íróasztal és a szekrény – benne a szövetkezet hivatalos irataival – az első szobában (tisztaszobában) kapott helyet, s a családi iratok is itt kerültek megőrzésre. A naponta használatban levők viszont, mint a Biblia vagy a kalendáriumok, a lakószobában kaptak helyet.

A családi élettér és az irattár első drasztikus átrendeződésére az 1930-as évek végén, az új családi ház építése során került sor, majd ezt követően 1948-ban, amikor a szövetkezet központi vezetősége döntésének értelmében április 18-án át kellett adni az „összes könyveket” a szövetkezet tulajdonát képező íróasztallal és szekrénnyel egyetemben. Ezt követően a hivatalos családi iratok a kalendáriumokkal és Berekméri István Andrásé egyéb íásaival egyetemben az első szoba mélyfiókos asztalában kaptak helyet,

²⁰⁸ Berekméri István D. nőülését követően az első szobát megnagyobbította, a második és harmadik helyiség mellé pedig előszobát, fürdőszobát és konyhát csatolt.

²⁰⁹ Berekméri Mária, Berekméri István Andrásé unokája visszaemlékezése.

és őrződtek meg két generáción keresztül. Berekméri István Andrásé halálát követően azonban a személyes iratok némely darabja a családtagok agressziójának esett áldozatát: az élettörténetet tudatos és közös döntés nyomán megsemmisítették, másokat pedig az intenzív használat során szétoltastak.

A harmadik generáció idején a családi ház újabb erőteljes átalakításokon esett át²¹⁰, mely a családi irattáron is nyomot hagyott. Ekkor nemcsak a lakótér kibővítésére és az egyes helyiségek funkcióinak átalakítására került sor, hanem a bútorzat jelentős része is kicserélődött. A korábbi generáció bútorzata a lakóházon kívül szorult: a nyári konyhába és az ereszbe kapott helyet, más része pedig megsemmisült. Ugyancsak ekkor került sor a családi irattár kasszációjára, azaz a dokumentumok átválogatására, a kalendáriumok és a hivatalos iratok jelentős részének elégetésére. A másik jelentős változás, ami az irattárat mint rendszert (mint összefüggő és összetartozó és nem utolsósorban egy helyen tárol egésszet) érte, az irattár szétfejlődése, illetve az első két generációtól hátramaradt családi iratok szétszóródása a harmadik generáció és azok gyermekei között szintén erre az időszakra tehető. Így Berekméri István Andrásé és Berekméri Domokos iratai és írásai legjelentősebb része lányához Berekméri Máriához, tőle pedig kisebbik fiához, Györgyhoz vándorolt. Kisebb része – a családi Biblia, hat – az 1940-es években kiállított – származási igazolás és egy 1920-ban kiállított bizonyítvány pedig Berekméri István D. tulajdonában található. A harmadik generáció iratait maga őrzi, ez alól Berekméri Mária emlékverses füzete képez kivételt, melyet fia szintén magához vett. György az imént említett iratokat – saját íásaival együtt – panellakásának nagyobbik szobájának szekrényébe gondosan elzárva, féltve őrzi. Az iratok mellett nála található nagyapja fényképalbuma és borotvafelszerelése is.

Berekméri Mária iratai az élettéren belül használatuk intenzitása szerint oszlanak meg: az elsősorban eszmei értékkel bíró, ritkán használt – inkább csak megőrzött – iratok a közbelső szobában²¹¹ kaptak helyet, míg a fontosnak ítélt hivatalos szervek által kiállított iratok az első szobában, elzárva kaptak helyet. Az irattár intenzíven használt része: a családi feljegyzéseket tartalmazó vallásos könyvek és az énekesfüzetek a konyhában, az ágy melletti szekrény polcain kaptak helyet. Ugyanitt, egy fiókban található a pillanat hevében különféle lapokra készült feljegyzések és a ritkábban használt vallásos tárgyú könyvek is. Berekméri Mária életrében, a konyhában több családi fénykép található a falra kifüggesztve. A nyári konyha falán, az ágy felett, rámába téve a szüleitől örökölt, textilre hímzett házi áldás található. A ház bejárata fölött egy képrámába helyezett falemezen a következő sor olvasható:

Berekméri István D irattára dolgozósobájában, íróasztala fiókjaiban kapott helyet. Tanárember lévén jelentős könyvtárral is rendelkezik, mely szintén ebben a szobában található. A 2000-es évek elején személyi számítógépet vásárolt, ezt követően korábban

²¹⁰ Ekkor távolították el a régi kerítést is, melyen a gyalogkapu felett a következő felirat volt olvasható: „Isten áldja jöttöd s mentedben is ő legyen az örök.” Berekméri Mária szóbeli közlése alapján

²¹¹ Ugyanitt található a családi könyvtár is.

készült írásai jelentős részét számítógépre vitte, az újabbakat pedig már eleve a számítógépen szerkeszti meg. Családja életréjében két, a család önidentifikációja szempontjából fontos felirat is található. A konyhában, a tűzhely fölött a házi áldás szövege látható. A dolgozószobában látható a 13 aradi vértanút ábrázoló olajnyomat, melyen a következő felirat olvasható: „*az ősök keresztet iktattak államcímerébe a vérral szerzett magyar hazának, mely ma is ország de nem állam. Arad pedig a magyar Golgota. Legyen a honszabadság mártyrjainak halálával megszentelt földjén minden porszem termékeny honszeretben, miszerint a polgár erények törekvése által a magyar szabadság diadalában, amit a hit kitűzése által igazolva lett a keresztény vallás diadalában, hogy a kereszt a feltámadás jelvénye. – A nemzet kegyelele legyen emlékeztető a hűségre, a kötelességre a magyar Haza szabadsága iránt, melyért eme megdicsőült hősök mártyr halált haltak. – Ámen Kossuth Lajos.*”

HABITUSOK: A HASZNÁLAT ÉS A MEGŐRZÉS TÍPUSAI

Repetitív és progresszív habitusok. A parasztirattárak az iratok termelése, használata, elosztása és őrzése szempontjából több típusba sorolhatók. A Berekméri család irattárát a családi élet eseményeinek sűrű és ismételt lejegyzése jellemzi leginkább. Annak ellenére, hogy az iratok száma jelentős, ezek valójában egy nagyon kevés számú narratívum vagy motívum ismételt – több alkalommal és helyen, különböző terjedelemben és formában – rögzítését jelentik. Ebben az esetben az ismétlés, másolatok és variánsok készítése „strukturális szükségszerűség” (Assmann J. 1999: 98.), a családdal és a családi múlttal való foglalkozás fontos rítusa, a családhoz tartozás, a családdal való közösségvállalás kifejezője. Egyben szimbolikus harc a családi múlt birtoklása felett. Az irattáraknak ezt a típusát leginkább *repetitív irattárnak* nevezhetnénk.

Egy képzeletbeli tengely másik pólusán a *progresszív irattár* található. Ez utóbbira az iratok felhalmozása, a folyamatosan előre haladó bővülés jellemző. Az újabb és újabb élethelyzeteket, a gazdasági és családi élet minden apró változását igyekszik maradéktalanul dokumentálni. Bár az iratok nagy száma jellemzi, az iratokkal való foglalatosság intenzitása alacsony. Egyrészt mert a felhalmozás sebessége ezt nem is teszi lehetővé, másrészt mert nem az emlékezetben tartás, hanem az adminisztrálás célját szolgálja. Az elemzett irattárak közül a Szabó Kádár család irattára számít progresszívnek.

A repetitív irattárra a magániratok túlsúlya jellemző, a progresszív esetében hivatalos iratok fordulnak elő többségben. Az elsöre a variáció, a cselelés (írás) erős ritualizáltsága és a textuális koherencia²¹² jellemző, az utóbbira a szövegek felhalmozása, a kumulatív és informatív funkció.

²¹² Assmann a textuális koherencia kapcsán az intertextuális kapcsolódás három alakját különíti el: a kommentárt, az utánzást és a kritikát (Assmann J. 1999: 101). Az elemzett repetitív irattár esetében az előbbi két vál-

Hideg és forró irattár. A „hideg” és „forró” megkülönböztetés Levi-Strauss óta futott be karriert (Levi-Strauss C. 1999). A két terminust itt mégsem ebben az értelemben kívánom érvényesíteni. Hideg és forró alatt ebben az esetben nem az emlékezés módját és a történelemhez fűződő viszonyt értem, hanem valaminek a hiányát/meglétét, negatív/pozitív teljesítményt. A hideg metafora itt a használat hiányát, a kultúra „fagypontját” (l. Assmann J. 1999: 69) jelenti, míg a forró ennek az ellentettje. Ilyen értelemben nevezem a Mózes család irattárát hidegnek vagy még inkább kihűltnek, a Berekméri család irattárát pedig forrónak.

A Mózes család irattára lezárt, kihűlt irattárnak tekinthető, amit nemcsak az fejez ki, hogy az utolsó irat 1975-ből származik, hanem az is, hogy kikerült a közvetlen lakótérből. Lényegében ez utóbbi azt is jelzi, hogy a használatában szakadás következett be, az irattár az élettér kiépítésében, a gazdasági élet megszervezésében vagy a családi emlékezet fenntartásában egy ideje nem tölt be semmiféle funkciót. Ilyen értelemben fennmaradása nem a megőrzésre irányuló teljesítmény, hanem az emlékezet megfakulásának, a felejtésnek az eredménye.

A Berekméri család irattárára ezzel ellentétben az iratok máig tartó, folyamatos és intenzív használata, valamint a tartós szövegtermelés jellemző. A régi szövegeket nem csupán őrzik, hanem rendes időközönként fellapozzák, konzultálják őket. A családtagok az iratok szövegeit több alkalommal lemásolták, kiigazították, kiegészítették vagy éppen átírták. Kivételes esetben megcsonkításukra is sort kerítettek. Bár az egyes iratok és fényképek a hagyományozódás során más-más családtag tulajdonába kerültek, ezek a szövegek a nagycsalád minden tagja számára hozzáférhetők: a szövegek gyakori cseréje és a cserefolyamatok ellenőrzése jellemző.

Exkluzív és inkluzív irattárak. A Berekméri családra a megőrzésre szánt iratok ha nem is következetes, de gondos szelekciója jellemző, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy kizárja az irattárból azokat a kívülről jövő vagy a családtagok által termelt, időszakos érvényességgel bíró – azaz a napi (gazdasági) eseményekkel kapcsolatos – iratokat. Ez a kirekesztő magatartás azzal magyarázható, hogy a megőrzést csak a maradandó érdekli.

A Szabó Kádár családra, és ez az ötödik generációra érvényes a leginkább, az iratok iránti nagyfokú érdeklődés jellemző. Ennek köszönhetően a családi irattár beeresztő készsége is igen nagy. Az irattárban nemcsak a gazdasági életet hosszú távon meghatározó iratok, hanem a rövid hatóidejű iratok is megőrződnek. Bár az elemzett anyagból nem derül ki egyértelműen, a helyszíni megfigyelés során tapasztalható volt, hogy a családi élettérbe bekerült bármilyen nemű írott szövegek (nagyáruházak termékkatalógusaitól a neoprotestáns egyházak újságain át a választási szórólapokig) hosszú ideig képesek az élettérben megmaradni.

AZ ÍRÁS, AZ IRATOK ÉS AZ IRATTÁR FUNKCIÓI

Minden társadalom tárolja az adatokat, az információkat, melyek létfontosságúak túléléséhez, melyek lehetővé teszik, hogy jól működjön (Guar A. 1984: 14). Az írás a rögzítés feltételét, a hordozók (a kő, az agyagtábla, a pergamen, a papír stb.) a tárolást teszik lehetővé. Az információk univerzumának rendszerezését, emlékezetben és használatban tartását pedig az archívumok (a levéltárak, a könyvtárak és az irattárak) biztosítják. Ezt állítja Roger Chartier egyik könyvében, melyben azt elemzi, hogy a 14–18. századi Nyugat-Európában hogyan sikerült uralni (ellenőrizni) és körforgásban tartani – a kiadók segítségével – a rohamosan szaporodó szövegeket, könyveket. Elemzésében kimutatja, hogy a címkatalógusok, a könyvek különböző területekre való szétválasztása szerző és tartalom szerint, valamint a valóságos vagy virtuális könyvtárak mind az írott szó rendszerezésére, végső soron megszelídítésére és uralására tett kísérletek (Chartier R. 1994: VII.). Ehhez hasonlítható a paraszti irattárak szerepe is: az iratok több generáción átívelő megőrzése, a velük való foglalatосkodás (rendszerezés, széljegyzetek készítése stb.) az őket kibocsátó intézmények és ideológiák domesztikációjára és familiarizációjára – végső soron uralására – tett kísérletek. Létrejöttükhöz művelődési, társadalmi és esetenként politikai igények és feltételek szükségesek. A paraszti irattár megszerkesztésének egyik alapvető funkciója tehát: értelmet és életet adni valaminek, aminek önmagában se értelme, se élete nincs.

Az új intézmények, szolgáltatások megjelenésekor nagyobb figyelmet szentelnek az illető intézmény által kibocsátott iratok (pl. nyugták, elismervények, számlák) őrzésének. Mivel még nem ismerik az intézmény szerkezetét, működését, az ezt működtető személyzetet és a működést szabályozó normatívákat, gyanakvóak az új szerkezet hatékonyságát, megbízhatóságát illetően. Az intézmény által kibocsátott iratok őrzése, leltározása valójában ennek az állapotnak a feloldását, az idegen interiorizációját, familiarizálását szolgálják.

A vizsgált iratok az egykori intenzív használat jegyeit ma is magukon viselik. Mintegy 68 hivatalos irat hátoldalán található hosszabb–rövidebb, a család valamelyik tagja által készített feljegyzés. A feljegyzés készítője néhány esetben névjegyével is ellátta ezeket a feljegyzéseket. Az íráskép összevetése, valamint a feljegyzések keletkezési ideje alapján állítható, hogy mindhárom esetben a családfők azok a személyek, akik az iratok rendszerezése, valamint a kiadások nyilvántartása során ezeket a feljegyzéseket készítették.

Ehhez a gyakorlathoz a mintát maguk az egykori hivatalos iratok szolgáltatták: a 20. század első felének vagyoniügyi és egyéb peres iratai esetében ugyanis az iratok hátoldalára az ügyvéd vagy a közjegyző készített – a jogi procedura részeként – rövid jegyzeteket, amelyek vagy az ügyintézés lezárását, vagy pedig a további jogi teendőkre való utalásokat tartalmazták. Ezt az eljárást adaptálta saját igényeinek megfelelően a magángyakorlat, ez az eljárás épült be a paraszti (lokális) környezetbe.

A feljegyzések egy része a román nyelvű dokumentumok magyar megnevezését tartalmazza: *Román tekekönyv nyugta*, *Honpolgári igazolvány*, *Közjegyzői felszólítás*,

Közjegyzői nyugta stb. Némelyik a román nyelvű nyugta magyar nyelven készített rövid tartalmi kivonata: *ebben vannak a deszkafacturák és az ajtó, ablakokra kiadott előleg felírva. Kádár Andrásnak 1800 lei 3 részben.*

A jegyzetek legnagyobb része a különböző terhek (adók) kifizetését igazoló iratok (nyugták, igazolások) hátoldalán található: [1] *1931 évi*, [2] *Az 1935 évi adó teljesen kifizetve. Öz[vegy] Mózes Ferencné*, [3] *1934 évi ado fele*, [5] *1935 évi adoba fizettem 102 leit maradt 260 lei*, [6] *Rest Laci 113 [alatta] 1935 évi ádami ad*, [7] *1940 községi taksa kifizetve*, [8] *Községi taksát kifizettem 1948ra. 1949 évi II ho 24én teljesen ki van fizetve*, [9] *1940. Első negyedévi ado. Fizettem 114. lei. 1945 évi ado 77084 lei*, [10] *1939 évi ado ki van fizetve*, [11] *1936 kifizettem 440 k Kérés Községi Tek [?] Eforia*, [12] *Az 1948 évi összes állami ado teljesen ki van fizetve. Mózes Mihály*, [13] *1944 évi vágo marha nyugta*, [14] *juhakért és hadi marhákér 37 p fizetve*, [15] *Éjjeli őrk fizetése 1949.* Ezek a feljegyzések tehát a következő adatokat tartalmazzák: a. az év, amelyre a kifizetés vonatkozik, b. a kifizetés időpontja, c. az adó típusa, d. a kifizetett összeg, e. a hátralék összege, f. a kifizetést végző/feljegyzést készítő neve, f. számítások és h. egyéb információk.

Természetesen az egyes feljegyzések soha nem tartalmazzák az összes fent említett adatot. A feljegyzések morfológiai elemeinek azonosítása és kiemelése valójában azt a célt szolgálja, hogy rámutasson az iratok használatára, őrzésük, valamint a feljegyzések készítésének funkcióira, kontextusaira.

Ezek a feljegyzések emlékezeti vagy „depozitív” funkcióval²¹³ bírnak. Strukturális és funkcionalitás szempontjából a gazdanaplóval vagy a gazdasági-pénzügyi feljegyzéseket tartalmazó „mindenes füzetekkel” mutatnak rokonságot. Készítésük, használatuk és őrzésük motorja egyrészt a gazdasági élet átlátható és verifikálható szervezésének igényének megjelenésében keresendő.

A hivatalos iratok őrzését a gazdasági érdek követeli meg: az iratok egymás mellé rendezése és a hátoldalukra készített feljegyzések a gazdasági napló funkcióját töltik be. Másrészt a gazdasági élet megszervezéséhez szükséges segédletként, mnemotechnikai eljárásként is felfoghatók. Az iratok őrzése és a feljegyzés készítésének gesztusa olyan rítusok, melyek a könyvelés aktusaként értelmezhetők. Ugyanakkor azt is jelzik, hogy „meddig elég a hagyomány és mikor van szükség a szerződésre” (Guar A. 1984: 15).

A gazdasági érdek hívta létre az irattár egy másik szövegtípusát, az egységes keretbe rendezett, egyetlen füzet vagy kalendárium lapjaira készített feljegyzéseket, a gazdasági naplót is. Készítésének kontextusa: a terhek és adók kifizetésének és a család gazdasági helyzetének felmérése, monitorizálása, a gazdasági élet munkafolyamatainak megtervezése. Elkészítését és megőrzését a gazdasági élet áttekinthetőségének biztosítása

²¹³ Jan Assmann az írás két „merőben különböző” funkcióját különíti el. Az egyik „a tárolás az emlékezet kiterjesztése és külsővé tétele értelmében”, a másik „a kötelező érvényű közzététel, a legfőbb törvényhozói/hatalmi szó kiterjesztése és „exkarnációja” értelmében”. Ebben a kettéválasztásban Assmann az előbbi nevezi az írás „depozitív” funkciójának. Értelmezésében ez a „nyelvileg artikulált értelem elraktározását, deponálását, arhiválását jelenti” (Assmann J. 2008: 216).

motiválja. Ugyanakkor az egy éve során összegyűlt nyugták, számlák és egyéb kiadást vagy bevételt igazoló iratok alapján a gazdaság éves mérlege készíthető el.²¹⁴

A iratok egy részét a különböző mezőgazdasági és szociális támogatások igénylése során, a kérvények kitöltésekor vagy azokhoz mellékelve töltenek be fontos gazdasági funkciót.

Ki az, aki ebben a szerkezetben a feljegyzéseket készíti? Aki a családfő szerepét tölti be az adott háztartásban. A vizsgált irattárak szerkezetének elemzése is jól érzékelteti, hogy a teljes családok esetében a családfő szerepe – és implicit a feljegyzés készítésének joga – a férfit illette meg. A férj elhalálozása, szellemi erejének meggyengülése esetén ez a szerep a feleségre hárult, aki ezt a feladatot mindaddig végzi, amíg gyermekei nem alapítanak családot, és veszik át a háztartás irányítását. Esetenként még ekkor is a hátramaradt szülő kezében marad az irányítás, és csak ereje, valamint szellemi képességei gyengülésével adja át a gazdaság tényleges és teljes vezetését.

Mi a magyarázata annak, hogy ezeket az iratokat a későbbiekben is megőrzik? A vagyoni iratok esetében az őrzés gesztusa teljesen érthető, a nyugták és egyéb bizonylatok esetében azonban a kérdés jóval bonyolultabb. Az elemzett irattárak dokumentumaiból és felépítéséből jól kivehető, hogy a szegényebb falusi réteg számára a családokra kivetett adók és kötelezettségek kifizetése komoly anyagi erőfeszítést jelentett. Csupán részletekre bontva és kisebb-nagyobb késéssel tudtak eleget tenni ezen kötelezettségeiknek. A teljes adó kifizetésének elmaradása pénzbírsággal járt, ezért a család szempontjából is szükséges volt a kifizetések és hátralékok pontos ellenőrzése, nyilvántartása. Ez pedig a számlák, nyugták megőrzése révén volt a leginkább megoldható. A számlák őrzésének tehát figyelmeztető/emlékeztető funkciója volt. Ráadásul ezek szükség esetén²¹⁵ a kötelezettségek kifizetésének ismételt igazolására is alkalmasak voltak. Ez a szükséglet társadalmi-gazdasági nyomásra alakult ki, oka egyetlen társadalomszociológiai kategóriában megfogalmazva: akut bizalomhiány, mely a társadalmi egyenlőtlenség és a társadalmi specializáció következménye (l. Mandics Gy. 1987: 140). Az iratok azért őrződnek meg, mert soha nem lehet tudni, mikor lesz szükség bemutatásukra, felmutatásukra. Ebből a szempontból ezeknek az iratoknak a rendeltetése egyrészt a kötelezettségektől való mentesség, valamint a jogok felmutatása, igazolása: egyfajta performatív funkció.²¹⁶ A számla hosszú távú megőrzése a bizalmatlanság intézményes felmutatása.

²¹⁴ Kristóf István (sz. 1932) mondta el egyik beszélgetésünk alkalmával, hogy a mezőgazdasági élethez kapcsolódó iratokat azért őrzi meg, mert az év végén ezek alapján számolja ki a mezőgazdasági munkából származó jövedelem nagyságát.

²¹⁵ A helyi felületes nyilvántartásnak köszönhetően még a 20. század második felében is gyakran megesezt, hogy a helyi szervek elmulasztották nyilvántartásba venni a adó kifizetését, és felszólították az egyéneket a már befizetett adó ismételt törlesztésére.

²¹⁶ A terminust Jan Assmann használja. Értelmezésében akkor beszélhetünk performatív funkcióról, amikor az írás eszközeivel beszédcselekvés valósul meg (Assmann J. 2008: 215). A performatív irat legszebb példái a dekrétumok és ediktumok, ahol nem a jogalkotó emlékezetben tartása, hanem a jog kötelező érvényű közzététele a cél (Uő. 2008: 217).

Az irattár és egyes dokumentumai emlékezési alakzatként, használatuk, a hátoldalakra készített feljegyzések pedig mnemotechnikai eljárásként, rítusként értelmezhetők. Őrzésük célja: emlékeztetni és elősegíteni a család történetének megszerkesztését (a dokumentumok narratívummá szerkesztését), valamint igazolni e narratívumokat.

A számlák őrzését a remény motiválja: az, hogy az őket birtokló személy általuk bizonyos gazdasági-társadalmi előnyökhöz juthat, és ez az elvárás időnként ténylegesen érvényesül. Az 1990-es évek elején például, amikor a magyar állam a 93/1990. (xi. 21.) kormányrendelet nyomán elhatározta a második világháború után Szovjetunióba elhurcolt magyar nemzetiségű személyek kárpótlását, a hadifogolytárust és a fogságban eltöltött időt igazoló személyes (pl. naplók, levelek) és hivatalos iratok felértékelődtek. Több család az egykori katona- és rabtársak irattárát is felkutatta, és annak dokumentumairól másolatot készített saját jogai igazolása céljából. A Mózes család irattárában megőrzött második világháborús leveleknek, postai feladószelvényeknek, hadi célokra történő gabonabeszolgáltatásokat igazoló nyugtáknak, a Szabó Kádár családnál megőrzött második világháborúból származó *Utazási Igazolványnak* és a Szabó Miklósnak a földvári fogolytáborban történt elhalálózását igazoló iratoknak, valamint a Szabó Kádár és a Berekméri család irattárában őrzött származást igazoló anyakönyvi kivonatoknak szintén ilyen funkciója is van.

Az irattárak egy jelentős része a családtagok által magáncéllal készített szöveg, melyek szám szerint legnagyobb része a második világháború alatt született tábori levelezőlapra írt levél, emlékvers vagy vers (részletesebben l. Vajda 2007, 2007a). Ezek életre keltője a családtól való elszakadás okozta kommunikációs űr, funkciója az egyén visszacsatolása a „nagy kommunikációs hálózatba” (Novotny T. 1987: 111), mely megkönnyíti számára a frontélet elviselését. Ezeknek a szövegeknek (levelek, emlékkersek) van azonban egy másodlagos kontextusa is, mely meghosszabbítja életüket, és egyben egy másik dimenzióba kapcsolja őket, bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek gyűjteményébe. Szöveggént (tárgyi mivoltukban pedig emléktárgyakként) a családi történelem és mitológia megszerkesztésében töltenek be szerepet. A privát iratok másik része az életút különböző fordulópontjaihoz kapcsolódó biografikus funkcióval is rendelkező, ritualizált szöveg vagy a magánigazgatás részét képező iratok.

Az új dokumentumformák új közösségi formák kialakulását teszik lehetővé és fordítva: az új társadalmi szerkezetek kialakulása és működtetése a dokumentumtípusok és az íráshasználat terén lokális szinten is változásokat eredményez. A világháborúk alatt a tábori levelezőlap levélközösséget hozott létre. A kollektivizálás és a földtulajdon felszámolásának időszakában (1950–1965) új dokumentumtípus született, a belépési nyilatkozat. A tulajdonlevél (titlu de proprietate) pedig az 1992-ben elindult földtulajdon-visszaszolgáltatás nyomán született meg, és máig vita folyik arról, hogy – a visszaszolgáltatás körül kialakult törvénytelenések miatt – képes-e helyettesíteni a korábban használt telekkönyvet. Úgyszintén az 1989-es változásokat követő két évtized során bekövetkező resztitutív intézkedések következtében számos korábbi dokumentum került vissza hosszabb-rövidebb időre a közhasználatba. Az 1991-ben megkezdett földosztás a

földtulajdonnal kapcsolatos iratok módszeres áttanulmányozását, rendszerezését tette szükségessé. A magyar állam által a II. világháború alatt hadifogságot szenvedett katonák és civil lakosok, valamint leszármazottaik számára létrehozott kárpótlás igényléséhez a szabadságvesztést és a fogságban letöltött időt, netán a fogságban bekövetkezett halálesetet igazoló iratok összegyűjtésére szintén sor került.²¹⁷ Ez azt is jelzi, hogy a társadalom és a dokumentum kapcsolata többszörös egymásra hatás révén alakul ki. Fordulópontok és adaptációk egész sorának eredménye.

Az iratok nagy számban történő megőrzése a kiegyensúlyozás technikája, kompenzáció (l. Marquard O. 2001). Ebben a szerepében a rohanó időt ha nem is állítja meg, de archiválja, a családi összetartozást, a leszármazási láncot ha nem is erősíti, de láthatóvá teszi, ha nem is képes maradéktalanul megőrizni, de legalább nyomokban megörökíti az események emlékét, és végül ha nem is tudja emberivé (érthetővé és átláthatóvá) tenni az adminisztrációt, legalább dokumentálja működésének mechanizmusát. A parasztirattár a tervek (jövő) készítése helyett a megvalósulások (múlt) dokumentumait halmozza fel, s ezáltal a jelen és a jövő között fennálló feszültséget igyekszik kompenzálni.

Az archiválás, az iratok intenzív felhalmozásának aktusa néhány esetben a felejtés eszköze, elfojtásként értelmezhető. A társadalom, amely nem tud, vagy amelynek nem szabad felejtenie emlékműveket, múzeumokat, archívumokat és ezeket működtető és felügyelő intézményeket hoz létre az emlékek őrzésére. Az emlékezés és a megőrzés intézményesítésével viszont leveszi az individuum válláról az emlékezés terhet, ami közvetlenül és direkt módon a felejtést segíti elő.

A parasztirattárakban található iratoknak biografikus funkciója van, az egyén biográfiájának megszerkesztése során jutnak szerephez. Berekméri István Andrásé élettörténete megírásakor az általa őrzött iratok alapján szerkeszti meg a család genealógiáját, alakítja ki a történet pontos kronológiáját, illetve ezeket az iratokat használja egy-egy epizód hitelesítéséhez.

Az írás konszolidálja és láthatóvá teszi a generációk közötti kapcsolatokat. A családi élettérben található írásos források a genealógiai emlékezetének megtestesítőjévé válnak. Mivel az iratok alkalmasak a múlt eseményeinek hosszú távú megőrzésére, a családi emlékezet kronológiai kezdőpontja időben egyre hátrább tolódik. A családok a múltnak egy olyan szeletével kerülnek ezáltal perszonális kapcsolatba, melynek nem voltak szemtanúi. Az irattár ezáltal a visszaemlékezés bűvöletéből az olvasás bűvöletébe vezet át.

²¹⁷ Először az 1992. évi XXXII. törvény rendelkezett a fenti tárgyban kárpótlásról. Ezt megerősítette, illetve kiegészítette az 1997. évi XXIX. törvény. E törvény már az élet elvesztéséért kárpótoltak körébe bevonta a hadiárvékat is.

MIRŐL „BESZÉLNEK” A PARASZTIRATTÁRAK?

Minden család és minden egyén rendelkezik bizonyos számú írott dokumentummal, mely az életút során, annak fordulópontjain készül el, kerül használatba, tölt be fontos szerepet. Az egyén életútja köré szerveződő irattár megalapozása még a tudatosságra ébredés előtt – a születési bizonyítvány kiállításával – kezdődik, és szintén az egyéntől függetlenül lezajló esemény, az elmúlását igazoló halotti bizonyítvánnyal zárul. Az életút két végpontja tehát egyben a személyes és a személyre irányuló irattermelés végpontjait is képezi. A családi irattár a családalapító személyekre vonatkozó, általuk készített iratok összességét foglalja magában, melyet a házasságkötés során egyésítenek, azt is mondhatnánk, hogy létrejöttét a házassági levél szentesíti. Ezt az aktust követően az iratok többsége, de a fontosabbak mindenképpen (pl. családi ház építése/vásárlása során született iratok) a családra, annak gazdasági, társadalmi fejlődésére vonatkoznak: egyfajta élettörténetet, családtörténetet képeznek. Pontosabban az iratok vizsgálata, rendszerezése, bizonyos szempontok szerint történő csoportosítása számos történet elmondását teszi lehetővé (l. Foucault M. 1999: 11), melyek közül itt csak néhányat említenék, mintegy jelezve azt, hogy az irattár milyen további elemzési lehetőségeket kínál a kutatás számára.

1. Az irattárból az a történet vehető ki, ahogyan az írás megjelent és helyet talált magának a paraszti környezetben. Egyszerre tartalmaz fogódzókat a helyi intézmények kialakulásának és fejlődésének, valamint az iskolai oktatás elterjedése és a gazdasági-politikai tényezők befolyása alatt kialakuló hétköznapi (közönséges) írásbeliség fejlődési pályáját illetően. Ahhoz, ahogyan az iskolai oktatás során az íráskészség és az írástudás (ki)alakul: az alfabetizáció történetéhez, valamint ennek a tudásnak a személyes célok mentén alakuló gyakorlatba ültetésének minőségi alakulásának történetéhez.
2. Az iratok legnagyobb része, sőt valójában a teljes irattár a gazdasági élet alakulásának történetét rögzíti, annak sikeres és sikertelen momentumait. A kiadásokat és a bevételeket, valamint ezek különbözetét: a gyarapodást vagy az elszegényedést. A családi gazdaságnak a kereslet és kínálat alakulására adott válaszait. A 20. század elején zajló kistermelés, a kommunizmus és az 1989-es fordulat után bekövetkezett privatizáció jelenségei által kiváltott adaptációs stratégiák történetei.
3. Az iratok egy része a családtagok orvosi vizsgálatainak látleteleit és a konzultálást követő kezelések dokumentumai, zömével receptek. Az irattár tehát betegségtörténetek tárháza. A betegség a specialista által végzett azonosításának és orvoslásának története. A kezelés és a szervezetnek a kezelésre adott válasza.
4. Az irattár egy másik részét az egyház által kibocsátott iratok jelentik, a vallásos élet történetének tükrét képezik. A keresztelési, konfirmálási, házassági és elhalálozási emléklap, az egyházfenntartó járulék kifizetését igazoló nyugták jelzik azt, ahogyan az egyház és az egyén az írás segítségével egymáshoz kapcsolódik. A rajtuk

olvasható bibliai idézetek pedig az egyház által elvárt társadalmi normák írásba foglalása és a privát térbe történő kihelyezésének kulturálisan meghatározott formája.

5. A személyes iratok, de még a hivatalos szervek által kibocsátott dokumentumok is, az őket létrehozó és használó egyének (közösségek) gondolatvilágába, az őket körülvevő világról alkotott elképzeléseikbe enged betekinteni. A hatalomhoz, a családhoz, a tulajdonhoz, a tragédiához stb. fűződő viszonyok sokféleségét teszi láthatóvá. Azaz a történész és az antropológus mellett a pszichológus érdeklődésére is számot tarthatnak.
6. Az irattárak idegen ideológiák lenyomatai. A világi és vallásos intézmények beszédmódjának formuláit, nyelvi, ideológiai, formai és stílusbeli szabályait és elvárásait közvetíti.
7. A dokumentumok egy része a második világháború egyéni perspektívából elmondott történeteként is felfogható.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az irattárakon keresztül egy család életének mindennapjaiba nyerhetünk bepillantást. Abba a világba, amely még az önéletrajzokban vagy az interjúhelyzetben született élettörténetekben, de még a (gazda)naplókban sem válik láthatóvá, vagy csak olyan fordulatokban jelenítik meg, mint: „*így telt a legényi élet 17 éves korig*”, „*így telt ez az úri élet nap nap után*”, „*az idő fogaskereke csak gördült előre, év után év jött, már az 1904. évbe is beléptünk*”, „*az idő kereke csak haladt-haladt*”, *így múlt el az 1944., 1945. és 1946. évek napjai, hangjai*”.²¹⁸ Ezek a félmondatok valójában csak első látásra szólnak csupán arról, hogy ezekben a periódusokban semmi sorsszerű, semmi említésre méltó nem történt. Ez valójában annak a közvetett kifejeződése, hogy minden a megszokott kerékvágásban, az elvárásoknak megfelelően zajlott, azaz a jólét, a stabilitás hosszabb-rövidebb periódusai ezek az időszakok. És mivel a helyi környezetben ennek leírására, elbeszélésére nem rendelkeznek általánosan elfogadott narratív bázissal nem tesznek egyebet, mit felsorolják az eltelt időt. Az irattárak ezzel szemben nemcsak az életfordulókhoz vagy a fontos gazdasági eseményekhez (örökösödés, adásvétel) kapcsolódó dokumentumokat őrzik meg, hanem azokat is, melyek a mindennapi rutinokkal kapcsolatosak. Ezáltal megjelenítik a társadalmi rétegek lassú, majd az 1950-es években felgyorsul átalakulásának folyamatát, az átalakulás motorját és dimenzióit.

Az irattárak műfaji összetételét, a benne található dokumentumok tartalmát tekintve az 1945-ös hatalomváltás tekinthető cezúrának. Az ezt megelőző időszakból az

²¹⁸ Az idézetek Berekméri István András élettörténetéből származnak (Berekméri I. A. 2008).

örökösödési iratok, adásvételi szerződések vannak túlsúlyban, 1945 után pedig a különböző kifizetéseket igazoló számlák száma nő meg látványosan. Ennek oka több, egymással is összefüggő, gazdasági, politikai és társadalmi feltétel együttes alakulásában keresendő. A század első felében az intézményesülés a lokális társadalomban alacsony szinten volt, az adószedő, jegyző stb. pedig a helyi közösség tagjai közül került ki, azaz a bizalom magas foka figyelhető meg. 1945 után a földtulajdon államosítását, tagosítását követően, a gazdaság gyarapodása lelassult, a szántóföldek, kaszálók és erdők kereskedelme teljesen megszűnt, gazdasági tranzakciók és az ezeket szabályozó szövegtípusok száma jelentősen lecsökkent. Az adminisztráció reformja a helyi vezetők jelentős részét kirostálta a rendszerből, helyükbe más vidékekről származó, román ajkú vezetők léptek, ezzel megnőtt az intézményekkel szembeni bizalmatlanág. Ugyanakkor a társas gazdálkodás, a kollektivizálás és a tervgazdálkodás bevezetésének következtében megnőtt az állam felé kötelezővé tett terménybeszolgáltatásokat igazoló iratok, valamint az állami termelőegységekkel kötött szerződések száma.

Nyelvhasználat szempontjából a 20. század folyamán lezajlott ismételt államhatármódosulások és az ezt követő adminisztratív váltások következtében az 1920–1940-es években gyakoriká váltak a kevert nyelvű iratok: román nyelvű típusnyomtatványon magyarul szerepel a beírás, magyar nyelvű típusnyomtatványon románul nyelven készült a bejegyzés, magyar nyelvű számlán román pecsét található, magyar iratokhoz azok román nyelvű kivonata vagy fordítása van mellékelve. Ez a gyakorlat a helyi adminisztráció szintjén az 1950–1960-as években is megfigyelhető, de folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. A 20. század végére pedig csupán az egyház által helyi használatra kibocsátott iratok (emléklapok) készülnek magyar nyelven.

Az egyes irattárak eltérő mentalitások lenyomatai. Nemcsak a gazdasági gyakorlatban tapasztalható különbségeket, de a múlthoz és a múltban született írásokhoz kötődő eltéréseket is kiolvashatjuk belőle. A Berekméri család irattára és a többi vizsgált irattár közötti alapvető különbség például abban áll, hogy ez utóbbiak nem szenvedték meg olyan látványosan a generációváltásokat, valamint a költözéseket, mint a Berekméri család irattára. Kétségtelen, hogy ezek az irattárak sem teljesek – ezt leginkább a különböző rendszeres kötelezettségek kifizetését igazoló nyugták és bizonylatok foghíjai bizonyítják a leginkább. Ám ezek a hiányosságok a véletlen, a természetes szelekció eredményei, míg a Berekméri család irattára esetében ez tudatos döntés(ek) következménye: a harmadik generáció tagjai összegyűjtötték és elégették a rájuk maradt hivatalos és magánfeljegyzések jelentős részét.

A Berekméri család irattárát a magániratok és a reprezentáció céljából készült iratok túltengése jellemzi, ezzel szemben a Szabó Kádár család irattára jobbára hivatalos szervek által kibocsátott, vagy ezekhez intézett iratok összessége, azaz praktikus céllal született, hivatalos iratok gyűjteménye. Innen szemlélve nem véletlen, hogy a helyi kultúra írásra támaszkodó rítusai, rituális jellegű mozzanatainál a specialisták az előbbi, míg a jogi, praktikus céllal készült iratok megszerkesztésénél az utóbbi család tagjainak tudását veszi igénybe az illető közösség.

A parasztirattárak egyes generációk (személyek) életéhez kapcsolódó – általuk készített vagy nekik intézett – iratok hagyományozódási útvonalt a folyamatos, egyik generációtól a másikhoz történő közvetlen átadás/átvétel jellemzi, ahol a családi irattárat átvállaló intézményt a szülői háznál maradt gyermek családjá jelenti. Az átvétel nem vagy csak ritkán jelent egyszeri és drasztikus váltást, leginkább a lassú, hosszú lefolyású átvétel jellemző, melynek ritmusa a gazdasági vezetés átvételének ütemével mutat azonos tendenciát. Az általam vizsgált esetek alapján úgy tűnik, hogy maga az irattár elsősorban apai ágon hagyományozódik, az átadás-átvétel viszont leggyakrabban anya–gyermek útvonalon mentén zajlik. Ennek oka, abban a szociológiai tényben ragadható meg, hogy a nők túléltek férjüket, tehát ők azok, akiktől a következő generáció átveszi az irattárat.

Kivételes helyzetekben azonban az általános hagyományozódási tendenciától eltérő megoldások, praktikák is létezhetnek, ahogy családonként észlelhetők eltérések az átadás dinamizmusában is. Nagyobb horderejű jogi procedúrák, ügyletek (mint például a földtulajdon visszaszolgáltatása), melyhez szükséges a korábbi iratok összegyűjtése, és melyek lebonyolítására az idősebb generáció tagjaiból hiányoznak az ehhez szükséges mobilitásbeli, nyelvi, technikai stb. kompetenciák, a családi telken a fiatalabb generációk által kezdeményezett házépítések/bővítések, valamint a lakótér ezzel járó drasztikus átrendeződése hozzájárul az iratok hagyományozódásának drasztikus felgyorsulásához.

A Berekméri családban a hagyományozási habitusok szempontjából a vizsgált utolsó három generáció viszonya rendhagyó módon alakult, melyet az egykori társadalmi-politikai viszonyok és az ehhez kapcsolódó valós vagy vélt félelmek, a mentalitás is meghatározott. A második generációnak a gazdasági életből történő visszavonulására, a családi iratok átadására a kommunizmus évei alatt került sor. Annak ellenére, hogy a harmadik generációból Berekméri D. István maradt a családi háznál, a személyes iratok jelentős része mégis nővérehez került, a családi fényképeket, Berekméri Domokos II. világháború alatt írt leveleit, borbélykésztét pedig ez utóbbi kisebbik fia, György vette magához még az 1970–1980-as évek fordulóján. Egyrészt Berekméri István D. apjától és nagyapjától hátramaradt személyes dokumentumok őrzésére nem fordított komolyabb figyelmet²¹⁹, másrészt munkahelye miatt – a Szocialista Nevelés és Kultúra Községi Tanácsának elnöke, a RKP Községi Tanácsának propagandatitkára volt – félt is a magyar világgal és a két világháborúval kapcsolatos iratok őrzését felvállalni. Fia visszaemlékezése szerint mindig rettegéssel töltötte el, ha édesapja (Domokos) a vendégek előtt elkezdett a „magyar múltról” beszélni, hazafias verseket szavalni.²²⁰ Ezzel ellentétben a negyedik generációhoz tartozó Berekméri György már ekkor fogékonyságot mutatott a múlt történetei és tárgyi emlékei iránt. Sáromberki látogatásai során rendszeresen meglátogatta nagyapját, meghallgatta történeteit. Gyakran lapozták át a családi fényképeket, nézték

²¹⁹ A személyes iratokhoz fűződő viszonya az 1990-es évek végén, a kutatás elindításával nagyjából egy időben változott meg. Több beszélgetésünk alkalmával elmondta, hogy veszteséggként értelmet az, hogy nem volt akkor, aki felhívja a figyelmét ezeknek az iratoknak a fontosságára.

²²⁰ Berekméri Edmond Krisztián szóbeli közlése (magánbeszélgetés 2010).

át a tábori postai levelezőlapokat vagy a vallásos könyvek feljegyzéseit. Az iratok hagyományozódását tehát társadalmi kényszerek és személyes preferenciák befolyásolták, térítették el „megszokott” pályájáról.

A vizsgált irattárak esetében több alkalommal is előfordul, hogy a nagycsalád egy-egy tagjára vonatkozó iratok egy része azt követően is a családi irattárban marad, hogy családot alapít és elköltözik a szülői házból. Ez arra enged következtetni, hogy az irattárak elsősorban helyhez (családi ház) kötöttek, és csak aztán személyekhez.

Az elemzett irattárak nem ölelik fel a családi iratok összességét, az iratoknak egy aktívan használt része nem található meg a felmérésben. Az utóbbi évekre vonatkozó iratok, valamint a személyazonosságot igazoló dokumentumok hiányoznak belőle. Ez azzal is magyarázható, hogy ezek az iratok még mozgásban vannak, használatuk intenzívebb, míg a korábban készült iratokra csak ritkábban van szükség. Ezek az iratok még nem képezik a lehorgonyzott iratok, az irattár részét, amit az is jól kifejezésre juttat, hogy az előbbi iratoktól eltérő helyen tárolják őket. Mindez azt jelenti, hogy az irattárak a „kihűlt” iratokat tartalmazzák. A Szabó Kádár család irattára esetében az életfordulókhöz kapcsolódó dokumentumokat (keresztlevél, személyazonossági igazolvány, házasságlevél, halotti bizonyítvány stb.) szintén az irattár anyagától eltérő helyen őrzik. Az iratok egy része (oklevelek, konfirmációs emléklap) a nyilvános térben található, a falra kerül.

A parasztirattárak létrejötte az intézmények folyamatos alakulásának és a gazdasági-társadalmi változásoknak a következményei, az iratok felhalmozása pedig a bürokrácia domesztikálására tett kísérletként értelmezhető. Másfelől viszont az irattár azt teszi láthatóvá, hogy az adminisztráció hogyan nyomul bele a mindennapokba. A társadalmi normákat az írás révén adminisztráljuk, öntjük jogi formába. Az írás tehát társadalomszervező, racionalizáló szociológiai tényező, és ez a hatása olyan mértékben érvényesül, amilyen mértékben az írás érvényesül és elterjed az adott társadalomban (Kosárkó L. 2000: 113). A paraszti irattárak a hatalmi szerkezetek intézményesülésének és örök változásának, valamint a lokális és az egyéni gazdasági-társadalmi, politikai változások lenyomatai. Bepillantást engednek abba, ahogyan a társadalom legalapvetőbb funkcionális egysége, a család és a családot képviselő egyén megbirkózik a társadalommal, és hogy ez milyen helyi és egyéni adaptációkat eredményez. Rávilágít arra, hogy a változó gazdasági-politikai helyzet hogyan alakít ki új dokumentumtípusokat, melyek a maguk során új közösségi magatartásformák és viszonyulások kialakulását eredményezik.²²¹ A világháborúk alatt például a férfilakosság jelentős részét a frontra és a kaszárnyák barakkjaiba vezényelték. A családtól való elszakadás okozta trauma és kommunikációs űr felszámolására született meg a tábori levelezőlap, mely lehetővé tette a kapcsolattartást az családtagokkal. Sőt, az állam saját eszközeivel serkentette a levelezést: az újságok és a Vöröskereszt segítségével levelezőpartnereket toborzott a fronton szolgáló katonák

²²¹ Terbócs Attila ezt egy francia íráskutatással kapcsolatos tanulmánykötetről írt méltatásában a társadalmi érintkezés kényszere diktálta írásbeliségnak nevezi (Terbócs A. 1999: 146).

számára.²²² Ugyancsak a 20. század elejének eseményeinél maradva, a vizsgált irattárakból az is kitűnik, ahogyan a politikai események, a háborúk és a hatalomváltások újabb és újabb dokumentumtípusok (nemzetiségigazoló iratokat az 1920-as években, származást igazoló iratokat a zsidótörvény érvénybe lépését követően, határátlépő igazolványokat az 1940–1944 közötti időszakban stb.) létrejöttét eredményezték.

A helyi társadalomban a bürokrácia követelményeihez való alkalmazkodás viselkedési és viszonyulási módokat, társadalmi attitűdöket alakít ki. Az iratok őrzése vagy megsemmisítésük, a hátoldalukra készített feljegyzések, másolásuk mind ezzel az alkalmazkodóképességgel, adaptációs készséggel magyarázhatóak, az írás társadalmi megítélésének fokmérője. Ugyanakkor ezt a viselkedést mélyen meghatározza a környezet: maga a bürokrácia teszi szükségessé vagy szünteti meg ezeket a viselkedésmintákat. Vagyis a társadalom és a dokumentum kapcsolata többszörös egymásra hatás révén alakul ki: fordulópontok és adaptációk egész sorának eredménye. Ugyanakkor az iratok őrzése az egyén öntudatosságra ébredésének egyik jele, ennek a folyamatnak az eredménye.

Azt, hogy az iratok összessége valamiféle családtörténetként (is) interpretálható, a természeti kronológia teszi lehetővé. Másrészt viszont azt a keretet, amelyben az egyes dokumentumok összessége irattárrá szerveződik, a család és a családi életter szolgálja.

Az irattárak a korszakokonként érvényben lévő lokális családfogalmakra, a családhoz tartozók körére és ezeknek a relációknak az iratokban történő reprezentációira is fényt vetnek. Az iratok közül több is a családi kapcsolatok megörökítését, kinyilvánítását szolgálja. Ilyen a családi krónika, a gyászjelentő, a végrendelet. A bibliák hátsó lapjain található feljegyzések alapján a családtagokat leszálló ágon a dédszüligig, kivételesebb esetben az ükszüligig, felszálló ágon pedig az unokáig, ritkábban az ükunokáig tartják számon. A gazdasági iratok (adás-vevési szerződések, örökösödési iratok stb.), valamint az életfordulók alkalmával a hivatalos szervek által kiállított iratok (anyakönyvi kivonatok) viszont csak az első fokú (szülő-gyermek), ritkábban az unoka-nagyszülő rokon relációkat teszik láthatóvá. A halottbúcsúztató vagy a gyászjelentő viszont ezzel szemben a család (gyászoló család) fogalmát a szélesebb rokonságra is kiterjeszti. A Berekméri család irattárában található családkrónikák a le- és felszálló ág mellett oldalágon is számon tartják a családtagokat. A testvérek életfordulóinak adatai mellett azok gyermekeinek és unokáinak életével kapcsolatos események is feljegyzésre kerülnek. Egy másik családfá még a szoros baráti köteleket is láthatóvá teszi: bevezeti a *fogadott gyermek* kategóriát.

²²² „Egy szerény lap jött hozzánk is, a magyar honvédek köszöntik a szíves sorokat. Talán egy-egy biztató, lelkesítő szót éreztetek ki a kapott sorokból, s könnyes szemmel olvastuk: várjuk az otthoniak sorait! Magyar lányok, magyar fiúk! A rádió minden nap üzenetet hoz-visz a harctérre. Álljatok a rádió mellé, s írjatok le egy-két címet, s tábori postaszámot, még akkor is ha nem ismeritek személyesen őket és írjatok egy pár szót nekik, s ők, a hős fiúk, a csöndes éj leple alatt, amikor felettünk örködnek, időt szakítanak, hogy válaszoljanak. Elvárjuk, hogy városunkból nap-nap után fussanak a levelek százai a harctéren küzdő hősi honvédek számára, akiket csak egyelőre a rádió hullámhosszán ismerhettünk meg. Ez is egy kis magyar kötelesség!!!” *Régi Hírlap* III. évf., Szászrégen, 1942. május 10., 19. sz.

Az irattárak családképéről és azok különbségeiről az is sokat elmond, hogy míg a Mózes család esetében az iratok négy generációból összesen 12 személy, a Szabó Kádár család esetében öt generációból 26 személy, addig a Berekméri család esetében a négy generációból 64 személyt említenek név szerint legalább egy alkalommal.

A parasztirattárak két erő folyamatos egymásra hatása alatt alakulnak. Egyrészt egy centripetális erő, melyet a generációváltások hoznak mozgásba. Az újabb és újabb generációk színre lépésével ugyanis az irattár folyamatos szétfejlődésének, az újabb generációk közötti elaprózódásának lehetünk tanúi. Másrészt meg egy centrifugális erő, mely a családalapítás és az örökösödés során jön lendületbe. Ezek azok az események, amikor a más-más családhoz vagy generációkhoz tartozó iratok egymáshoz kapcsolódnak, egy új rendszerbe tagolódnak be. A vizsgált irattárak közül a Berekméri család irattárát a folyamatos aprózódás, szétfejlődés, míg a Szabó Kádár és a Mózes család irattárait az egyesülések jellemzik.

Az irattárak mindenikéhez egy sajátos időritmus párosul. Ez egyrészt az egy évre jutó iratok sűrűségében, másrészt a privát és hivatalos iratok arányában, harmadrészt pedig ezek tartalmában érhető tetten. Az iratok halmozódásának változékonysága periódusonként vagy irattáranként egy adott perióduson belül a kapcsolatoknak azt a dinamizmusát – pontosabban ennek fokát – jelzi, amelyet az egyén a társadalom többi tagjával és/vagy az állammal fenntartani szándékszik vagy kényszerül. A privát-hivatalos iratok megoszlása esetében a hivatalos iratok nagyobb száma a társadalmi igényekhez/normákhoz való gyorsabb és erőteljesebb adaptáció(s) kényszer), jele/fokmérője. A hivatalos iratok nagy száma a jelenben élés és a jövőre való tekintés; a privát iratok – főleg az élettörténetek, családi krónikák, versek – viszont a múltra való intenzívebb odafigyelés, a presztízs/imázsépítés, azaz a lassú jelenben való élés formája és eszközei. Míg az előbbieket inkább a progresszív időt, addig az utóbbiak a stacionáló időt jelentik.²²³

Az irattárak időritmusát az is befolyásolja, hogy egyes szövegei nem egyforma sebességgel vándorolnak az egyes generációk tagjai között. Egyesek megrekednek, el is enyésznek egyik vagy másik generációnál, míg mások sebesen haladnak generációtól generációig. Berekméri István Andrásé élettörténete például a megírása óta eltelt 50 év alatt négygenerációnyira távolodott szerzőjétől, míg a családi krónikát tartalmazó bibliája csak háromra. A fogyasztási szövetkezet alakuló ülésén tartott felolvasása pedig már a második generációnál megfeneklett. Ennek oka egyrészt az egyénnek a múlt lenyomataihoz fűződő sokféle viszonyában, másrészt meg az iratok eltérő funkcióiban és használati fokában keresendő.

²²³ Tudatában vagyok annak, hogy a probléma illetően való kezelése sarkítás eredménye. Hiszen – ahogyan a későbbiekben magam is bizonyítani igyekszem – a magániratok között is számos olyan típus/műfaj található, mely a haladás, a progresszív időfelfogás terméke. Megítélésem szerint a levél vagy a gazdasági napló mindenképpen ilyennek tekinthetők. Ha azonban a hivatalos-privát kategóriát „mint olyant” vizsgáljuk, úgy érzem, a fenti megállapítás helytálló marad.

Továbbmenve: az irattár és az idő, pontosabban a történeti idő viszonya még ennél is bonyolultabb. Az irattár mindig a jelent – pontosabban a jelenben zajló, de jövőre irányuló cselekvéseket – teszi láthatóvá, de mivel meg is őrzi ezeket, a jelen (féljövő) múlt-tá transzformálása is hozzá kapcsolódik. Reinhart Koselleck a történeti időről és annak temporalizációjáról (Koselleck R. 2003: 17–40.) értekezve mondja azt, hogy a míg a prófécia túllép a kalkulálható tapasztalatok horizontján, a politikai prognózis tudatosan beleágyazódik a politikai szituációba. A prognózis ezért a politikai cselekvés tudatos mozzanata, mely megteremti azt az időt, amelyből kiindulva és amelybe vetítve önmagát megtervezi (Koselleck R. 2003: 32.). A prognózis itt tehát olyan diagnózist foglal magában, amely a múltat bevonja a jövőbe (Koselleck 2003: 36.). A múlt archiválására azért van tehát szükség, mert ebből tanulságokat vonhatunk le a jövőre nézve. A diagnózis tehát olyan *prognózisra* fordítható át, mely a *tapasztalatok horizontján* belül maradván a kalkulálható – és ezáltal *csinálható*²²⁴ – jövőt rajzolja ki. Ebben az értelemben az irattár a történeti időhöz kettős értelemben is hozzákapcsolódik: egyrészt megjeleníti, másrészt megteremti azt. Egyszerre eszköz, mely nyersanyagot szolgáltat jövőbeli prognózisokhoz, illetve korábbi tervek és megvalósulásaik lenyomata.

Az irattár azokat a mozzanatok rögzíti, mikor a mindennapokban valami megváltozik, közbejön, előfordul az egyénnel, a családdal. Azoknál az egyéneknél, akiknél a véletlenek értelemmel való felruházásának igénye intenzíven jelen van, történetté formálja, elmeséli és/vagy feljegyzi az elmozdulásokból, a megszokások rutinjából való kizökkenésekből születő történeteket. Ellenben az, hogy évente szinte ugyanannyi irat termelődik, a családi életvezetésben beállt rendszerességre utal, a munkavégzés egyenletes ritmusát az életvezetéshez felhasznált iratok hasonló mennyisége tükrözi.

A parasztirattárak létrejöttét és állományuk fokozódó növekedését egyfelől az emlékezés kultúrájának a felejtéstől való rettegése,²²⁵ másfelől az élet minden területét behálózó bürokrácia állandósága, következetessége fölötti bizalmatlanság modellálja. Az előbbi a mindent meg kell őrizni, hátha valami megmarad, az utóbbi pedig a mindent meg kell őrizni, hátha még szükség lesz rá gondolatára épül. Odo Marquard szavait parafrázálva (Marquard 2001: 51): eleinte semmit sem jegyeztünk le, aztán lejegyeztünk néhány dolgot, ma pedig mindent lejegyeztünk. Aki valamit lejegyez, azt a megőrzés céljával teszi. Eleinte semmit nem őriztünk meg, aztán megőriztünk néhány iratot, ma minden iratot megőrzünk.

Ugyanakkor az írásgyakorlat többgenerációs vizsgálata az írás (mint tárgy és mint gesztus) státusának időbeli, illetve térbeli alakulásait is jól szemlélteti. A vizsgálat során az követhető nyomon, ahogy az intim szféra cselekvése a nyilvánosságba kerül, státust, professziót teremt használójának. Illetve emellett egy olyan életpálya domborodik ki,

²²⁴ A történelem csinálhatóságáról l. Koselleck R. 2003: 94.

²²⁵ Pierre Nora szerint azért akadályozzuk meg a dokumentumok pusztulását, archiválunk mindent, mivel lehetetlen előre látni, hogy mire kell emlékeznünk. Egyre jobban kitágul az emlékezésre méltó dolgok köre, és megerősödnek az emlékezet intézményei (Nora P. 2010: 21).

amelyet az írott tárgy befuthat, magyarán az út, amelyen keresztül a gazdasági feljegyzés a családi mítosz komponensévé (esztétikum és dokumentum sajátos keveréke) válik. A térbeli változásokat vizsgálva pedig az válik láthatóvá, ahogyan a mikroközöségtől (család, falu) eltávolodott, városra költözött személy emlékei alapján hogyan kreál magának olyan szituációkat, melyben az írás mint kommunikációs csatorna használható, hogyan alakít ki olyan helyzeteket, melyben a személyes vágyak lírai megfogalmazásai előadhatók.

A három elemzett parasztirattár adatai alapján a helyi társadalomban az íráshasználatnak öt korszaka különíthető el. Az első korszakot a 19. század végétől (az irattárakban fennmaradt iratok közül a legkorábbi egy 1878-ból származó hivatalos irat) 1914-ig terjedő időszak képezi. Erre a korszakra a fennmaradt iratok alacsony száma mellett a kéziratosság jellemző. Ezek szinte kivétel nélkül hivatalos vagy hivatalos alkalmakkor/alkalmakra készült iratok, de a közönséges iratok kategóriájába tartozó, a magánéletben használt írott szövegek is készültek. Nyelvük minden esetben a magyar. Ez a korszak valószínűleg a familiarizáció, az írás domesztikálásának első korszakát képezi.

A második korszak az 1914–1920 közötti időszak, melynek legfőbb jellemzője a magániratok számának hirtelen megugrása, valamint a rendszeres írásgyakorlás széles körű elterjedése. Ezt tulajdonképpen a „kényszerűség diktálta írásbeliség” (Terbócs A. 1999: 146) korszakának is nevezhetnénk. Az I. világháború kirobbanása ugyanis több család számára szükségessé tette az írott kommunikációt, a levelezést, a növekvő fenyegetettség és kommunikációhiány pedig a katonákat vers- és naplóírássra készítette.

Az 1921–1939 közötti időszak – az első román világ – leginkább a nyelvhasználat szempontjából tér el az előbbi korszakoktól. A hatalomváltás, valamint a román adminisztráció kiépülését követően a hivatalos iratok nyelvén a román nyelv vált. A Mózes család irattárában az erre a korszakra tehető iratok száma 108, melyből 96 román nyelven íródott, és csak a fennmaradó 12 készült magyarul. A Szabó Kádár család esetében pedig 36 irat közül 32 készült román nyelven. Ugyanakkor a hivatalos–privát szövegek arányában is változások következtek be. Ez egyrészt annak tudható be, hogy a háború lezárásával és a szolgálatot teljesítő katonák jelentős részének hazatérével meggyengült a magániratok termelésének intenzitása, másrészt a román nyelvű adminisztráció kiépülése szükségessé tette számos magyar nyelven íródott hivatalos irat románra fordítását. Ebben a korszakban nyelvhasználat szempontjából egyfajta hasadás következik be: miközben a magánszféra írásbeliségének nyelve továbbra is a magyar nyelv marad, az adminisztráció terén ezt a román nyelv veszi át.

Az úgynevezett kicsi magyar világ (1940–1945) az íráshasználat szempontjából is külön korszakot képez, melyre a hivatalos iratoknak a románról a magyar nyelvhasználatra való visszatérése, valamint a magániratoknak az I. világháború idején is tapasztalt, de még ennél is fokozottabb megnövekedése jellemző. Ennek következtében a kézzel írott szövegek száma is megnő az előző korszakokhoz képest.

Végül az utolsó és egyben legnagyobb korszakot az 1945-től a kutatás időkeretének végéig húzódó időszak képezi – annak ellenére, hogy a korszakon belül több olyan

fordulópont is azonosítható, mely befolyásolta az írástermelést és íráshasználatot (a kollektívizálás, a dekollektívizáció, az agrárium támogatási rendszerének kiépülése stb.). Erre a korszakra a kiegyenlítődés és egységesülés jellemző. Az írástudás egyre általánosabbá válik. Az adminisztrációban végérvényesen a román nyelv használata kerül a magyar helyébe, még akkor is, ha a helyi szinten néhány hivatalos irat magyar nyelven is készül. A magániratok száma ugyan változó tendenciát mutat, de a korszak végéig folyamatosnak, műfaji szempontból pedig bővülőnek mondható.

Az itt felsorolt korszakok alatt a sáromberki populáris írásbeliség alakulásában három nagy fordulat azonosítható. Az első a Teleki Domokos által 1794-ben kiadott rendelethez köthető, mely kötelezővé tette a sáromberki gyermekek számára az iskolalátogatást, ezt követően kerültek a sáromberkiek először nagy számban kapcsolatba az írással. A második fordulat az első világháború kirobbanásához köthető, amikor a közösségben nagy tömegek kényszerültek az írás rendszeres használatára, a harmadik fordulatot pedig Erdély Romániához csatolása jelentette, ekkor az adminisztráció nyelvének terén következett be máig ható változás.

Ugyanakkor itt kell megemlíteni – bár az elemzés nem tért ki rá –, hogy a 2000-es évek közepén (2007) egy újabb fordulópontot jelentett az internetes csatlakozások és a személyi számítógépek számának megnövekedése, mely egy másfajta írásbeliség megjelenését eredményezte.

AZ ÍRÁS KONTEXTUSAI

ÍRÁS, KOMMUNIKÁCIÓ, TÖRTÉNELEM: MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS KATONALEVELEK

Az elemzés a II. világháború idején, a fronton vagy a frontvonal mögött szolgálót teljesítő egyén levélíró tevékenységét az egyén életében bekövetkezett *fordulópontot* (Mandelbaum D. 1982: 36–37), *sorseseeményt* (Tengelyi L. 1998: 199) feldolgozó, az új helyzet (a falutól való elszakadás) által létrehozott változásra adott válaszként, *adaptációként* (Mandelbaum D. 1982: 37–38.) értelmezi. A tábori/frontéletem sajátos kultúráként fogja fel²²⁶, a levélírást pedig e kultúra produktumaként elemzi. Ilyen értelemben a II. világháborút olyan *korszakhatárnak*²²⁷ fogom tekinteni, amely azáltal, hogy az egyént kiszakítja eredeti közegéből, egyben a szóbeli kultúra (kommunikáció) ellenében az írásbeli kultúra használatára kényszeríti.

A levélírás története

A levél a mindent átfogó, közönséges írásként legjellegzetesebb típusa. A levelek az élet minden területén nagy számban találhatók meg, és a legnagyobb hatalommal rendelkező szövegeknek számítanak (Barton D. –Hall N. 2000: 1). Az íráson alapuló üzenetváltás, a levelezés az írás feltalálásával egy időben született. „Fellendülésének koronként, társadalmi osztályonként eltérő okai voltak. A hírközlés, a politikai élet, a szabályozott társadalmi kapcsolattartás, az irodalmi divat egyaránt élt vele, eltérő szerkezeti, stilisztikai, tartalmi normákat írva elő a műfaj számára” (Keszeg V. 1996: 8).

Az első olyan mű, amely a levélírás és a levélben használt formulák normatív szabályozására irányul, a 11. századból származik, szerzője Albericus Cassinensis. A levélírás új szabályzatát Jean de Limoges apát írta meg a 13. században. A levél a skolasztika szabályaihoz igazodott, a levélnek az antik retorika öt szerkezeti egységét (üdvözlés, a jóakarát megnyerése, az előadás, a kérés, befejezés) kellett tartalmaznia (Keszeg V. 2008: 225). A reneszánsz antik mintákra támaszkodva a levelet irodalmi alkotássá avatta.

²²⁶ A kaszárnyák és a hadifoglyatáborok költészetéről, folklórjáról több ismertetés, tanulmány is született (pl. Ujváry Z. 1980: 425–621., Küllös I. 1997: 235–278., Vasvári Z. 2001.) A szerzők közül többen is foglalkoznak ezek folklór-jellegének, kultúráként való definiálásának kérdésével.

²²⁷ A korszakhatár és a korszaktudat egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. A korszakhatárok ugyanis éppen a korszaktudat révén válnak láthatóvá. Ez utóbbi az egy korszakon belül a társadalmi viszonyokra, a kapcsolattartás formáira, a szövegek érvényességére vonatkozó érvényben levő konszenzusok összességét jelöli. Kulcsár-Szabó Z. 2000: 90.

A reformáció és az ellenreformáció pedig a használt formuláknak erős vallási színezetet adott (Keszeg V. 1996: 8).

A levelek korai típusa a hivatalos levél, az oklevél vagy a diploma. Az első fennmaradt magyarországi levél 1141-ből származik, melyet II. Géza trónra lépésekor bocsátott ki. A hivatalos levelek egy másik típusa, a jobbágylevelek a nemesi levéltárakban maradtak fenn. Ezeket gyaníthatóan deákok, műveltebb, írástudó vagy alig írástudó bírák, esetleg papok vagy az udvari bírák írhatták. Az viszont biztos, hogy a parasztság gondolkodásmódját tükrözik, az írástudó ember is csak azt rögzítette, amit a közösség neki diktált. A népi eredetet leghamarabb a szerkesztés árulja el: nagy nyomorúság emlegetése után „igazi paraszti realizmussal” közvetlenül rátérnek a legközvetlenebbül sajtó dologra.

A kézírás többnyire nehézkes, nem annyira kiírt, mint a harmincadosok vagy tizedszedők levelei. A panaszlevél egyfajta kérvény, ezért megtalálhatók benne a kérvény stílusának bizonyos kellékei: udvarias és megalázkodó megszólítás és jókívánság a levél elején.²²⁸ A levelek nyelvkincsének vizsgálata arra mutat rá, hogy a parasztság nagyjából azonos közösségi stílusban panaszkodott. A panasz általában az újítások (az újabb terhek, adók) ellen irányul. Az utolsó érv nem a fegyverrel való fenyegetőzés, hanem az elvándorlás, ami a kamarabírókat sem hagyhatja közömbösen.

A levelek nem patetikusak, a parasztság keservei egy-egy sűrített jelentésű igébe, jelzőbe szorulnak. A pátoszt maguk a tények alkotják. A panaszlevelekben a leggazdagabb szócsaládjá a nyomor szónak van. A jobbágyszónak szinte állandó jelzője a *nyomorodott*, *nyomorult*. Jellemző az érzelemmentes, száraz tényközlés, még a legmegrázóbb esetekben is. Kép, metafora, hasonlat ritkán jelenik meg. Gyakori a védekezésre vonatkozó tehetlenség emlegetése: *nem tudunk mit cselekedni* (Echardt S. 1950: 113–123.).

Az erdélyi jobbágylevelekből Kovách Géza tett közzé egy 85 darabból álló válogatást. A közölt panaszlevelek a következő panaszokat tartalmazzák: 1. földesúrhoz írt egyszerű kérelmek, levelek kölcsöngabonáért, legelő-, kaszáló-, földbérletért; 2. különböző hivatalos szervekhez írt panaszlevelek a tisztartók és bérlők önkényeskedése miatt; 3. szokatlan és törvénytelen dézsmáltatás miatti panaszok; 4. az egyre növekvő és egyre változatosabb robotolás, hosszú fuvar, tutajozás elleni panaszok; 5. nehéz közmunkák és katonai terhek miatti panaszok; 6. kocsma, malomtartás és egyéb királyi haszonélvezetek kisajátítása és korlátozása elleni panaszok; 7. erdőhasználat terén egyre súlyosbodó korlátozások miatti panaszok; 8. határrendezésből fakadó föld- és legelőkisajátítás elleni panaszok; 9. apróbb ügyek (Kovács G. 1971: 27–28.).

A Magyar Országos Levéltárban, valamint a Sáromberki Református Egyházközség levéltárában összesen 7 jobbágylevél maradt fenn, melyben a jobbágyság a terhek könnyítését kéri. A panaszlevelek közül kettő 1705-ből, egy 1732-ből, egy 1779-ből és egy 1784-ből származik, két esetben a datálás bizonytalan. A panaszlevelekben a jobbágyság a juhok utáni dézsma elengedését, a strázsák számának két főre történő visszacsökkenését, a falubíró után járó adófizetés eltörlését kéri, a kirótt terhek miatt panaszkodik,

²²⁸ Ezek az uralkodó osztály üdvözlő formuláihoz hasonlítanak.

valamint szénát, búzát, rozst kérnek kölcsön az őszi vetéshez. Egy 1848-ból származó levelet a sároemberki parasztok a székely nemzeti gyűléshez intéztek, melyben az „*egész falu nevében és képében*” a székely nemzetgyűlés oltalmát kéri: „*kívánunk inkább a nemes székely nemzet pártolásához folyamodni, és gyűlésébe követeket küldeni*”.

Magyar nyelvterületen a magánlevelezés első darabjai a 13. századból származnak, ám ezek még latin nyelven íródnak. A magánlevelek a magyar nyelvet a 15. századtól kezdték el fokozatosan használni. Egy 1485-ből származó levél még csak részlegesen, a záró részben használja a magyar nyelvet, de az 1490-ből fennmaradt már teljes terjedelmében magyar nyelven íródott (Lampérth G. 1918: 2, Keszeg V. 1996: 9). A 16–17. századtól a levélírást a női társadalom is igénybe veszi.²²⁹ Az első női levél 1515-ből való, szerzője ismeretlen, a levél a nő atyjához van intézve (Lampérth G. 1918: 11). A levélírás gyakorlata azonban továbbra is csak egy szűkebb réteg, az úri osztályok körére korlátozódik. A parasztok magánlevelezéséről pedig a 17–18. századból származnak első adataink, igaz, hogy a parasztok ekkor még „levelező analfabéták”. Leginkább indirekt módon, a parasztok az írástudó réteg segítségére támaszkodtak a levél megírása és elolvasása során (Tóth I. Gy. 1996: 86–87.).

A 19. században, a jobbágyfelszabadítást követően kezdődik el egy nagyfokú migráció, mely a falusi környezetet is érinti. Az ország belső idegenforgalma az 1880–1890-es években nőtt meg látványosan, ami a postai levelek számának megnövekedését is maga után vonta (Petercsák T. 1983: 18). A levélírás igényének növekedésével, valamint azzal, hogy egyre több olyan személy is kénytelen volt a levélíráshoz folyamodni, aki nem uralta a műfajt, megjelentek a levelezőkönyvek.²³⁰ Az 1930-as években például „szerelmi levelező és illemtankönyv” látott napvilágot (Varga É. 1993: 66). De a 19. századtól már a népiskolákban is a tananyag része volt a levélírás tudományának elsajátítása.²³¹

A levél sajátos változata, a képes levelezőlap, szintén a 19. század terméke. Az első postai levelezőlapot a világon az osztrák–magyar postaigazgatás jelentette meg 1869. október 1-jén, melyet az 1878-as nemzetközi postakonferencián fogadtak el hivatalos postai küldeménynek. A Monarchián belül 1899-ben engedélyezték a magánosoknak a képes levelezőlap készítését. Az 1899. évi adatok szerint Budapestről 1800-féle, a többi településről 20 500-fajta képeslap készült. 1906-ig a képes levelezőlapok hátoldalát csak címzésre használták, az üzenet a képre vagy a kép köré íródott. (Petercsák T. 1983: 18–19).

A két világháború a paraszttársadalom férfilakosságának jelentős részét szakította ki a családi környezetből. Az idegen és zárt környezet, a családtagok közötti térbeli távolság, a perszonális kapcsolatok hiánya nagyfokú kommunikációs éhséget hozott létre, ami a levélforgalom megnövekedését váltotta ki. A svéd postahivatal statisztikai adatai

²²⁹ A korszak magyar női levelezéséből Deák Farkas tett közzé 1879-ben 499 női levelet (Keszeg V. 2008: 227). A nyugat-európai nők levelezésének összehasonlító elemzéséről I. Couchmann J.–Crabb A. (ed.) 2005.

²³⁰ A 16–19. századi francia levelezőkönyveket társadalmi hatását Roger Chartier, Alain Boureau és Cecile Dauphin elemezte (Chartier R. et al, 1997).

²³¹ Sároemberki példát a levélírás iskolai oktatására Mózes András jegyez fel az 1910-es évek végéről (Mózes A. é. n. IV: 83).

szerint az I. világháború egy esztendeje alatt 315 000 métermázsza ingyen postát közvetített a hadifoglyoknak. Az Osztrák–Magyar Monarchia szervei 1915 elején 100 000, az év végére pedig már 900 000 postai küldeményt cenzúráztak. Az osztrák Vöröskereszt Egyesület számítása szerint 1916. február 1-ig a cenzúrázott levelek száma negyvenöt millió volt (Novotny T. 1987: 13). A francia katonai posta 1915-ben napi négymillió levelet kézbesített. Egy nizzai katona, aki 1915-ben 104 napot töltött a fronton, ez idő alatt 390 levelet küldött haza, és otthonról 256-ot kapott (Lyons M. 2008: 187).

Az első világháború alatt írt levelek nem maradtak fenn a sáromberki parasztirattárakban. Ebből a periódusból mindössze néhány fényképet őriznek, ezek közül néhányat az orosz fogságból küldtek haza postai úton. A Berekméri család irattárában egy olyan fénykép van, melyet Berekméri István Andrásé az orosz fogságból küldött haza, és egy másik, melyet felesége küldött neki a családról. A második világháború idejéből azonban több levél is fennmarad. Ezek legnagyobb része tábori levelezőlap, másik részük zárt borítékban küldött levél.

A levélírás a közösségben a világháború időszakát leszámítva nem mondható intenzívnek. Az egyházi ünnepek alkalmával (főleg karácsonykor és húsvétkor) az elszármazott családtagokkal többen váltanak képeslapot. Az 1980-as évekig a fontos események (pl. ballagás, házasságkötés) alkalmával szintén képeslapot küldtek az eseményen megjelenni nem tudó családtagok, ismerősök. A kommunikációs eszközök fejlődése és elterjedése azonban ezt a gyakorlatot mindinkább háttérbe szorítja. Az 1980–1990-es években az iskolai tanulók közül többen leveleztek más megyék hasonló korú diákjaival, a címeiket a diákújságokból másolták ki. A sorkatonaság megszűnéséig szolgálatot teljesítő fiúk a családtagokkal és az ismerősökkel szintén leveleztek, az elemzett parasztirattárakban viszont csupán egy ilyen levél maradt fenn.

A levélírás a kutatásokban

1. A levél(írás) kutatását hosszú ideig az irodalmi levelek elemzése²³² dominálta a nyugati szakirodalomban, és csak az újkori kultúra és társadalom mélyebb megismerését követően terjedt ki a magánlevelekre, valamint a levélírás és levélkultúra hosszú folyamatainak vizsgálatára (Dierks K. 1999: 466). A francia olvasástörténeti iskola (*l'histoire culturelle de la lecture*) képviselői, Roger Chartier, Alain Boureau és Cecile Dauphin. A 16–19. századi francia levelezőkönyvek elterjedését, a rájuk épülő könyvkereskedelmet és a levelezőkönyvek társadalmi hatását elemezték (Chartier R. et alii, 1997). Jane E. Harrison pedig az észak-amerikai francia kolóniák és Európa között zajló levelezés intézményi hátterének 17–19. századi alakulását elemezte (Harrison J. E. 1997). David Barton és Nigel Hall a levélírás különböző társadalmi alkalmazásait elemző tanulmányokat gyűjtötte egy kötetbe (Barton D. –Hall N. 2000). Az elemzés során különbséget tettek a

²³² L. pl. Altman J. G. 1982, Beebe T. O. 1999.

szöveg (*text*), a levélközösség (*participants*), a levélírás (*activities*) és a levél mint termék, műalkotás (*artefacts*) között (Barton D.–Hall N. 2000: 6).

A 20. századi lengyel parasztok levélíró gyakorlatát William I. Thomas és Florian Znaniecki elemezte. Kutatásuk kimutatta, hogy annak ellenére, hogy a levélírás, sőt a levélolvasás is, legjobb esetben is igen nehéz feladat számára, a lengyel paraszt gyakran ír levelet, és ezek rendszerint hosszúak. Mindezt azért, mert számára a levélírás „szertartásos jellegű társadalmi kötelezettség” (Thomas I. W.–Znaniecki F. 2002: 255). A szerzőpáros az elemzett parasztleveleket egyetlen alaptípusra vezeti vissza, melynek formája funkciójából fakad, ezt a típust a szerzők „üdvözlő levél”-nek nevezik.

Az üdvözlő levelet mindig a családtag írja, funkciója a családi szolidaritás kinyilvánítása, melyre a családi környezet elhagyása miatt van szükség, amikor megszűnnek azok a találkozási alkalmak, amikor a családi szolidaritás szóban is kommunikálható. A funkciónak megfelelően a levél szerkezete pontosan meghatározott: vallásos köszöntéssel kezdődik, ezt követi az író jó egészségi állapotának közlése, a levelet a jókívánságok és üdvözlések zárják. A szerzők szerint csak ennek a levélfajtának van eredeti funkciója, a többi típusnak csupán helyettesítő funkciója van, ezeket a szerzőpáros öt csoportba sorolja: *köszöntő levelek*, melyeket olyan eseményekre küldenek, ahol a család rendszeren jelen lenne, ezek a felköszöntést helyettesítik, a *tájékoztató levelek*: a hosszúra nyúlt távollét alatt a családok egymás életéről ebből tájékozódnak, az *érzelmes levél* a gyengülő családi szolidaritás felélesztésére szolgál, az *irodalmi levél* (verses levél) közösségi felolvasásra készül, azt jelzi, ahogyan a szóbeliségben élő közösség esztétikai igénye átalakul irodalmi érdeklődéssé, és végül az *üzleti levél* a gazdasági ügyek bonyolításában helyettesíti az egyént (Thomas I. W.–Znaniecki F. 2002: 255–257.).

A magyar levélíráshoz viszonyítva néhány ismertetés (Csűry B. 1931: 74–76., Kiss A. 1994: 91–93.) mellett a levélírás eredetéről (Lampérth G. 1918: 1–21., Jakubovich E. 1925: 114–120.), az egyes korszakok leveleinek nyelvezetéről (Echardt S. 1950: 113–122.) és formuláiról (Papp L. 1964), valamint egy-egy típusáról (Albert E. 1999: 30–56.) készültek elemzések. Ezek a kutatások a leveleket formai jegyei, a levélíró társadalmi hovatartozása, valamint a levelek tartalma szempontjából vizsgálják. Az ezen a szemponton alapján kapott rendszer azonban öncélú, sok tekintetben irreleváns (Keszeg V. 1996: 11).

A magyar etnológiában Keszeg Vilmos honosította meg a levelezési habitusokra irányuló kutatásokat. Egy mészki asszony levélhagyatékának kiadásához írt elemzésében a levelek műfaj-kontextuális kérdéseinek, a levelek szerkezetének és etnográfiai adatainak bemutatása mellett kitér a levelezésben létrejött kapcsolattartás okaira, a levél és az életpálya összefüggéseire, a levélíráshoz kapcsolódó szokásokra, a levél tartalmának konvenciók és mikrokörnyezeti tényezők általi meghatározottságára, társadalomszervező és társadalmat működtető, azaz levélközösséget (szekunder társadalmat) létrehozó szerepére is (Keszeg V. 1996). Az elemzés a levél következő funkcióit azonosítja az elemzett társadalomban: kitágítja az egyén társadalmi környezetét, megkeresi azokat az életterén kívül eső személyeket, akik hiánya frusztrálja, beavatja őket életébe és részt vesz az övében; kitágítja az egyén földrajzi életterét, a térbe zártság helyett a nyitott világ

élményét éli meg; kibeszéli gondjait, problémahelyzetben tanácsokat kér/kap; kiépíti és ápolja identitását; közösségének krónikásává válik, a helyi eseményeket a külvilág felé továbbítja, és környezete számára hasznos/érdekes információkat szerez; alkot: külső és belső esztétikai elvárásoknak tesz eleget (l. Keszeg V. 1996: 66–67.). Egy másik tanulmányában – a korpusz kapcsán – arra is utal, hogy a levélírás és olvasás életterét is átrendezi, és szokásaira is kihat: időt szakít a levelek írására, olvasására, lakásában leveleket és a levélíráshoz szükséges anyagokat, eszközöket (írószer, levélpapír) tárol, egyszóval be rendezkedik a levelezésre (Keszeg V. 2008: 236).²³³ Csergő Melinda a kolozsvári Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken 2012-ben megvédett doktori disszertációjában 20. századi levélgyűjteményeket, valamint levelezési szokásokat elemzett.²³⁴

2. A két világháború eseményeire vonatkozó kortárs dokumentumok és visszaemlékezések kutatására, forrásértékének „felfedezésére” megkésve került sor, noha a helyi közösségek kollektív memóriájában az események emléke intenzíven élt, a korszakban született hivatalos és privát iratokat őrizték, számon tartották – egyszóval használatban voltak. Küllös Imola így ír erről a helyzetről: „A XX. századi közép-európai történelemnek ezt a gyalázatát, ha 45 évig tilos is volt szólni róla, nem lehetett kimosni a (...) magyarság tudatából” (Küllös I. 1997: 235). A hadszínterekről készült feljegyzések, a tábori naplók és levelek publikálása, elemzése a hatvanas-hetvenes évektől indult meg,²³⁵ majd a kelet-európai országokban lezajlott rendszerváltozást követően vett újabb lendületet.²³⁶ Ma, az online adattárak elterjedésének köszönhetően az interneten is több száz tábori levél, napló, önéletírás olvasható.

Hanák Péter első világháborús parasztlevelekről írt esettanulmányt. A szerző a levelek szerkezeti felépítésének elemzése mellett azt vizsgálja, hogy „honnan tanulták az írni is alig tudó, nehéz kezű parasztasszonyok, munkások a levélírást, honnan vették a formulákat, a hagyományos és a különös motívumokat” (Hanák P. 1973: 75). Bár a szerző kis számú mintán dolgozik (közel húsz levél elemzéséről van szó), a parasztlevelek szerkezetére, a levelekben megjelenő népi mentalitás „konstans kategóriáira”, a levelek formuláira és ezek eredetére, valamint az ezeket közvetítő intézményekre, személyekre vonatkozó megállapításai egy bizonyos mélységig máig érvényesek maradtak. Hanák Péter

²³³ Borbély Sándor egy kárpátaljai asszony levelezési szokásait elemzi hasonló szempontok szerint. Kimutatja, hogy a levelezés útján egy többirányú, komplex információs és cserekereskedelmi rendszer jön létre, amely a szereplők meghatározott hierarchikus rendjét mutatja. A korpuszt a szociális állapotokra redukált tematikai aspektus jellemzi. A levelezés a fia kiszakadásával felborult családi élet emocionális ellensúlyozására nyújt lehetőséget (Borbély S. 2006: 143–171.). Horváth Kata pedig egy cigányfiú szerelmes levelének elemzésén keresztül a gömbalji cigányközösség írásbeliséghez fűződő viszonyát, és a levél funkcióit (Horváth K. 2004: 209–225.).

²³⁴ CSERGŐ Melinda: „Írásbeli kommunikáció...”. 20. századi magánlevél-gyűjtemények értelmezése (Szakmai irányító: dr. Keszeg Vilmos), 2012.

²³⁵ l. pl. Imreh 1964: 847–850., Hanák P. 1973: 62–87., Bányai I. 1979: 179–192, Takács É. 1981: 243–253., Szentí T. 1987, Novotny T. 1987.

²³⁶ l. pl. Környeiné Gál E. 1995, Küllös I. 1997: 235–278., Vasvári Z. 2001. Erdélyből pl. Ferenc I. 1997, Kokó J. 1999: 240–265., József Á. 2000, Vajda A. 2007: 452–480., Pozsony F. 2008: 189–199., Oláh S. é.n.

tanulmánya a levelek szerkezeti, műfaji és tartalmi sajátosságainak elemzése mellett a levelezés által létrejött társadalom szerkezetét, összetételét, működési szabályait, valamint a levelezés szokásait, a levél funkcióit is vizsgálja (Hanák P. 1973: 62–87.).

Novotny Tihamér az első világháború katonaelmékeiről írt művészetszociológiai elemzést, melyben a képes levelezőlapok vizsgálatára is kitér (Novotny T. 1987: 105–123.). A levelezőlapok küldését, készítését a front és a hadifogság kommunikációhségének tüneteként kezeli. A világháború képes levelezőlapjainak elemzése során több általános jellemzőt azonosít, ezek a közül a legfontosabbak: 1. potenciálisan zárttá tesznek egy kommunikációs láncot, az adó–vevő sémát visszacsatolási mechanizmussá alakítják át, 2. a levelezés a célba érkezés bizonytalansága miatt instabil, 3. a műfaj erősen személyes, beavatott jellegű (Novotny T. 1987: 107).

A népi/populáris írásbeliségre irányuló kolozsvári kutatásának szemléletéhez igazodik Kokó Julianna tanulmánya, aki egy vargyasi család első világháború alatt folytatott levelezésén keresztül a levelekben megjelenő „témaköröket” elemzi, részletesebben kitérve a gazdálkodás és hadszíntéri tudósítás témaköreire (Kokó J. 1999: 240–265.). Dolgozatának célja „nem a történelmi események rekonstruálása, hanem azok hatásának vizsgálata egyszerű parasztemberek életmódjára, gondolkodásmódjára, világlátására” (Kokó J. 1999: 240).

Pozsony Ferenc egy zabolai tűzérbaka első világháború alatt írt levelei alapján a paraszti mentalitás elemzésére vállalkozik (Pozsony F. 2008: 189–199.). Elemzésében rámutat, hogy a székelyföldi falusi ember a háború borzalmai alatt sem tud a falutól és a gazdaságtól mentálisan elszakadni: a természeti jelenségek minduntalan a gazdasági munkák időritmusára, a soron következő munkálatokra emlékeztették. „A frontról haza küldött levelei – összegzi a szerző – azt tanúsítják, hogy Ferenc baka mentálisan mindig is otthon volt, gondolatban a szülőfalu megszokott, meghitt világában élt” (Pozsony F. 2008: 191).

A francia íráskutatás kiemelkedő képviselője, Lyons Martin egyik tanulmányában az első világháború alatt szolgálatot teljesítő francia katonák levelezését elemzi. A levélre elsősorban levél volta miatt figyel: gyakoriságukat; címzettjeiket; formájukat; formuláikat, valamint mindazokat az (íratlan) szabályokat figyeli, amelyeknek magát aláveti (l. cenzúra). Azokra a részletekre figyel, melyek az írásban megszülető én megértéséhez visznek közelebb (Lyons M. 2008: 185). A tanulmány kimutatja, hogy a háború alatt a katonák levelezési szokását a *kényszeres levélküldés* jellemezte, olyannyira, hogy a levelezésnek még az analfabetizmus sem okozott akadályt. A katonák napi rendszerességgel küldtek haza leveleket. Azoknak a katonáknak, akiknek nem volt családja, levelezőtársakat kerestek, a levelezés ezt a típusát „keresztanya”-rendszernek hívták.

A levelek formulái és tartalmi elemzése megdöbbentő következtetéseket eredményez: tíz levélből kilenc nem közöl semmit, csak azt, hogy rég nem látta a családot és a gazdaságot. Emellett a szerző három nagy, gyakran megjelenő témát azonosít, elemmez: a test és a testi betegségek, a település iránti nosztalgia (ami a *mi újság a faluban?* kérdésbe sűrűsödik) és az egyes régiókkal szembeni bizalmatlanság. Emellett a tanulmány a cenzúra működését és a hazafias nyelvezet elsajátításának folyamatát is elemzi (Lyons M. 2008: 184–199.).

Sáromberki második világháborús levelek

Az elemzés a fejezetben bemutatott parasztirattárban található levélkorpusz alapján készült, melyhez további két család férfitagjainak a katonaságból, a frontról vagy a fogolytáborból küldött leveleit is felhasználtam. A legnagyobb számú levél a Mózes család irattárában maradt fenn, ez összesen 69 levelet tartalmaz, melynek nagyobb részét Mózes Mihály honvéd tizedes írta. Az első 1940. december 3-i dátummal íródott, az utolsón 1944. szeptember 5. áll. Néhány levél nem tartalmaz kelteztést. Két levél címzettje Mózes Mihály felesége, és a feladó Mózes Mihály sógora. Egy levél Mózes Mihály anyjának van címezve, a feladó Mózes Mihály egy katonatársa. Egy másik levelet pedig egyik katonatársa írta Mózes Mihálynak szabadsága alatt. Egy levél feladója Jenő, Mihály testvére, a címzett Mózes Ferencné, édesanyjuk. Végül egy levél Mihály anyjától származik.

11. táblázat. A Mózes Mihály által írt levelek időbeli eloszlása

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1940												1
1941	3	3	2	2	3	3	1	2	1	2	2	1
1942	3	2	2	0	2	3	1	2				1
1943	1	3	3			1	1				1	
1944	1	1	1	4	3	2	1	1	1			

A levelek nagyobbik része (45) tábori levelezőlap, másik része (24) zárt borítékban elküldött levél. Ez utóbbiak különféle formájú, színű és minőségű lapra íródtak, a finom rózsaszín levelezőpapírtól (melynek szélében kis rózsza található) a durva barna csomagolópapírig, melyen az írás már eleve szinte olvashatatlan. A levelek részben ceruzával, részben tintával íródtak, az írás kevés kivételtől eltekintve sűrűn beborítja az egész lapfelületet, számos esetben az oldalszálon is írás található. A lapok és a tinta gyenge minőségéből adódóan némely levél, főleg amelyeket a nedvesség ért, elfakultak, szinte kibetűzhetetlenek. Egy-két levelet a papírmoly tett olvashatatlaná.

A Berekméri család irattárában szintén jelentős számú, a második világháború alatt íródott levél őrződött meg. Szerzőjük Berekméri Domokos őrzetű. Az első levél 1942. szeptember 11-én Kolozsvárról íródott, a legutolsó 1944. augusztus 18-án volt postára téve, helymegjelölésként pedig csak annyi áll, hogy *Oroszország*. A levelek közül 2 zárt borítékban küldött, a Berekméri Domokos szóhasználatával élve *kouvertás* levél, egy képeslap és 43 tábori levelezőlapra íródott. A lapok nagyobb része tintával íródott, de vannak köztük ceruzával írottak is. A levelek jelenleg Berekméri György tulajdonában vannak.

12. táblázat. A Berekméri Domokos által írt levelek időbeli eloszlása

A levelek időbeli eloszlása				
	1943	1944	azonosítatlan	
I.				
II.				
III.		3	1	
IV.		3	3	
V.	1+1	6		
VI.		9		
VII.	1	10		
VIII.	2	4		
IX.				
X.				
XI.				
XII.				összesen
	5	35	4	44

Ezenkívül további két családtól összesen 21 levelet vontam be az elemzésbe. Ezek közül az egyiktől egyetlen levél maradt fenn, melyet 1948. augusztus 12-én Berekméri Ferenc az oroszországi fogságból küldött haza a Vöröskereszten keresztül. A másik családnál az 1939–1968 közötti időszakból 22 levél maradt fenn. Három 1942-ből származó tábori levelezőlapra írt levél szerzője Kristóf Mihály. Egy 1943. január 9-én keltezett levelet pedig Mihály húga küldött bátyjának. A levelek Oroszországban, a fronton íródtak, rajtuk van a tábori cenzúra pecsétje. A Kristóf Mihály öccsének, Ferencnek hat levele maradt fenn. Az első 1939. november 29-én, a második 1940. május 1-jén íródott. Ekkor Kristóf Ferenc a román hadseregben, a harmadik gyalogezrednél szolgált. Négy – három tábori levelezőlapra írt és egy zárt borítékban küldött – levél az 1943–1944 közötti időszakból való, egy pedig az oroszországi fogságban íródott 1946-ban. Egy román nyelvű levél 1945. augusztus 17-éről a családot arról értesíti, hogy Kristóf Ferencet, Nagy Ferencet és Bajkó Pétert egy orosz hadifoglyokat szállító vonaton látta a levél szerzője, „egy román katona”. A levelek között egy verses levél is található, szerzője és keletkezési ideje nincs feltüntetve.

A levélkorpusz továbbá hat, Kristóf Ferenc fia, ifj. Kristóf Ferenc katonáskodása alatt postai levelezőlapra írt levelét, valamint egy 1968-ban neki címzett *gazdasági levelet* tartalmaz.

Az említett katonák/hadifoglyok és családjuk között a távollét idején azonban kiterjedtebb levelezés folyt, és mint ilyen levelezésük sokkal intenzívebb volt, mint azt a megőrzött korpuszok első ránézésre sugallják.

Mivel a levelek szerzője, címzettje(i) nem élnek, a levelek értelmezéséhez használt értelmezési horizontot a szövegkontextus, az egyes leveleket tartalmazó irattárak és más, a korszakban keletkezett, a háborúra vonatkozó szövegek összessége képezi.

Levélközösségek – levelező társadalom

Keszeg Vilmos társadalomként határozza meg „azon személyek összességét, akik egy egyénnel egyszeri alkalommal, szórványosan vagy állandó jelleggel levél által direkt vagy indirekt kapcsolatot tartottak fenn” (Keszeg V. 1996: 13). Ezt a társadalmat a központjában álló személy tartja össze. „Ez az egyén kihívásaival, leveleivel azonos centrum, azaz maga felé orientál egy bizonyos számú egyént, cselekvéseket, viszonyulásokat, normákat, teljesítményeket ír elő számukra, vár el tőlük” (Keszeg V. 1996: 12).

A ránk maradt levelek alapján azt mondhatjuk, hogy a levélközösség tagjai elsősorban a szűkebb családból kerülnek ki. Az elemzés alapjául szolgáló korpuszban a Mózes Mihály által írt levelek a következőképpen oszlanak meg: 49 címzettje édesanyja, Mózes Ferencné (1940 és 1943 között), 11 címzettje felesége, Mózes Mihályné (1944 március és június között), három pedig mindkét címzett (1944 július és szeptember között) neve szerepel. A levelek záró része azonban ezenkívül további családtagok (Jenő, Anus, Erzsi, Icuka, Andris rendszeresen; Mari néni, szórványosan), helybéli ismerősök, akik szintén katonáskodtak, vagy a későbbiekben sorozták be őket (Károly, Dezső, Dobai, hazug Peti, Domi, Jancsi, Ferikó), nevét is emlegeti: „*Tisztelem Jenőt, Anust, Erzsit, Icukát, Károlyt, Dezsőt.*”; „*Csókolom Jenőt, Erzsit, Anust, Icukát, Andriskát, Mari nénit is tisztelem és hazug Petit.*”; „*Tisztelem Károlyt, Domit, Dobait*”. Ugyanakkor a hagyaték tartalmaz olyan levelet is, amelyre a levélírón kívül katonatársa is írt néhány soros szöveget, ennek címzettje Mihály édesanyja. A szövegösszefüggésből arra lehet következtetni, hogy az említettek között alkalmanként levélváltásra is sor került.

Berekméri Domokos a levelek kezdő megszólításában feleségéhez, szüleihez és lányához fordul. A levelek azonban arra is utalnak, hogy a rokonokkal, ismerősökkel is levelezést folytatott: „*Küldtem egy egész sereg lapot melyet én csináltam nyírfa hajból. Küldtem nektek, apódéknak, Ilus nénédnek, Berekméri Mari nénédnek, a városi András bátyádnak, Márkus I bátyádnak és Erzsi nénédnek Bonyhára. Csak még Nagy Jánosnének kell írjak, meg még Feri bátyádnak oda le már nem volt mire írjak, amíg nem faszolunk. Írtam Vajas sógornak is.*” (Oroszország 1944. V. 13.)

A Kristóf család irattárában fennmaradt levelek zártabb levélközösséget mutatnak. A háború alatt írt levelek csak a szűkebb család tagjait nevezik meg név szerint, és néhány esetben utalnak a rokonságra. Az 1950-es években írt levelek a szülők, testvérek mellett egy nagynéni, *Annka* neve szerepel rendszeresen.

A három levélkorpuszból az is látható, hogy az egy családból, faluból, vidékről származó katonák egymás között is leveleztek. A Kristóf családnál fennmaradt levelek között kettő a szolgálatot teljesítő testvérek között zajló levélváltás eredménye. Berekméri

Domokos a családnak írt leveleiben említi, hogy Nagy Jánostól kapott újra levelet, írja, hogy már a harmadik kórházban van légnyomással, a katonaismerősökkel is levelezik: „Nagy Jánostól kaptam újra levelet, írja, hogy már a harmadik kórházban van légnyomással” (Oroszország VII. 3.).

A katonák körül szerveződő levélközösségeket sok esetben a többi katona is igénybe veszi. A szabadságra menő katonáktól a településről vagy a környékről származó katonák levelet, üzenetet küldenek haza, üzenetet, csomagot kapnak az otthoniaktól. Ha egy-egy katona és családja között megritkul a levélváltás, a rokonok, barátok családjai révén próbálják a levelezés rendszerességét visszaállítani. Minden levelezőnek van egy direkt levelezőköre, akikkel rendszeresen levelet vált: ezek a levelek címzettjei, és egy szekunder, akikkel csak a címzetteken vagy bajtársain keresztül vált üzenetet. Ezekből a laza vagy szoros kapcsolatokból valójában egy olyan mátrix jön létre, mely ha kiterjedtségét tekintve nem is, de a kapcsolatok erősségének, tartósságának és természetének sokféleségét tekintve valódi mikrotársadalmat hoz létre.

Íráskényszer: a katonák levelezési szokásai

A frontra vagy a fogolytáborokba érkező levelek pszichológiai hatásáról, használatáról, a levélfogyasztás habitusairól irodalmi művek is tanúskodnak. Kuncz Aladár a *Fekete Kolostor* című regényében így ír: „A levelek a maguk egészében indítottak meg. Olyanok voltak, mint a muzsikaszó, amely szóval ki nem fejezhető kapcsolatokat teremtett idegéletünkkel. Bizonyosságok, megfogható, érinthető bizonyosságok voltak abból az országból, amelynek képét, körvonalait az örökös, gyötrő nyugtalanság szemem előtt egészen összekavarta. Nem is levelek, élőlényeknek éreztem őket. Nemcsak százszor elolvastam, hanem megfogtam, tapintgattam, az ajkamhoz érintettem őket”.²³⁷

A lengyel parasztról készült átfogó felmérés szerzői a parasztok leveleinek nagy számát a lokális közösségből történő kilépések megszorodásával, a helyi társadalomtól távol töltött idő megnyúlásával magyarázta (Thomas I. W. –Znanięcki F. 2002: 255–258.). Novotny Tihamér mutatta ki, hogy az első világháború katonáinak levelezési szokásait a nagyfokú kommunikációs éhség modellálta és motiválta. Ezt a kommunikációs vágyat a háborús trauma korbácsolta fel, és a cenzúra²³⁸ nyeste meg. A papírhíányt a természet adta anyagokkal (nyírfakéreggel), a képeket saját kezű rajzokkal pótolták. (Novotny T. 1987: 107–113.). Martin Lyons pedig a katonák levelezési kényszerét a francia hadvezetés által elkobzott levelek alapján elemezve mutatta ki, hogy az intenzív levélváltást milyen mértékű függőséget okozott a katonák körében (Lyons M. 2008: 186–187.). Valójában itt is az érvényesül, amit Keszeg Vilmos egy parasztasszony levelei alapján állapít

²³⁷ Kuncz Aladár *A fekete kolostor*. Kriterion Könyvkiadó, 1996: 98.

²³⁸ A cenzúra hatásáról l. még Lyons M. 2008: 188–191.

meg: „a levélíróknak minden személyes ismerőse valójában potenciális levelező partner” (Keszeg V. 1996: 16).

A levélváltás sűrűségét a fennmaradt levelek száma ha nem is, a levelek tartalma an-nál inkább igazolja. A levelek ugyanis szinte kivétel nélkül foglalkoznak a levélírás és -küldés körül adódó problémákkal, ami világosan jelzi, hogy az otthonról kapott levél létszükséglet.

Számos levél jelzi az otthonról küldött levelek megérkezését: „*tudatom, hogy Misitől kaptam egy lapot*” (M. J. 1944. 6. 21.), „*a lapot megkaptam, mely a legnagyobb egészségben talált*” (M. J. 1942. 2. 18.), „*a hozzám küldött levelet megkaptam*” (M. M. 1941. 10. 17.), „*Továbbá tudatom veletek, hogy azokat az elmaradt leveleket, amiket küldtetek, ha később is, de mind beszaladtak az orosz földre, úgyhogy egy napon 5 levelet kaptam*” (B. D. 1944. 5. 10.), „*Tudatom veled Édes lányom, hogy megkaptam az utóbbi lev. lapot, melyet írtál, s ezelőtt egy pár nappal megkaptam a képeslapodat is*” (B. D. 1944. 5. 13.). Berekméri Domokos emellett leveleiben gyakran további olyan levelek elküldéséről számol be, melyek a jelen vizsgálat alapját képező anyagban már nincsenek jelen: „*Bőjte Pistától küldtem levelet neked is és édesapámnak is és még két lapot úgy postán ...*” (1943. 8. 12.), „*A tegnap egy pókai fiútól küldtem levelet, úgy édesapámnak, mind a feleségemnek*” (1944. 3. 29.), „*A csomaggal egy la-pot is küldtem, ennek előtte küldtem két levelet egy pókai fiútól.*” (1944. 3. 30.), „*Tánci Péter bátyámmal találkoztam egyszerre a fiával. Küldtem egy lapot tőle nagy sietve.*” (1944. 4. 6.), „*megkaptam a hosszú levelet, melynek nagyon megörvendtem, megkaptam a leányom lapját is. mindezekre már válaszoltam is, de sokat írok nektek drága családom, most amíg lehet, és közel vagyunk hozzátok, mert később esetleg kevesebbet tudok írni...*” (B. D. 1944. 4. 27.).

A levelek jelentős része zárul válaszlévél írására vonatkozó kéréssel, biztatással. Ez a legszembetűnőbb a Berekméri Domokos levelei esetében. Íme néhány példa: „*Írja-tok, mert várom.*” (1943. 5. 5.), „*Próbából írjatok mind a két címre.*” (1944. 2. 17.), „*Írjanak.*” (1944: 3. 30.), „*Most fontos, hogy írjatok és írjatok és írjatok.*” (1944. 4. 6.). Kristóf Ferenc le-veleiben például „*ha a levelet megkapják, azonnal válaszoljanak*” (1940. 5. 1.), „*Kedves Feri öcsém megkérlek, hogy írjál, mert nagyon várom. (...) Választ várok.*” (1943. 3. 25.), „*Választ várok azonnal*” (1944. 5. 21.), „*Választ várok*” (1944. 8. 20.), „*Írjatok minden nap, mert nem kerül semmibe se*” (1944. 5. 19.). Kristóf Mihálynak címzett egyik levél pedig ezzel a fel-szólítással végződik „*Ha a levelet megkapod azonnal válaszolj*” (1943. 1. 9.) Mózes Mihály leveleiben szintén szerepel a levélírásra való felszólítás: „*Azonnal választ*” (1942. 8. 11.) „*Misi írjon gyakrabban*” (1943. 2. 17.).

A levelek utáni vágy, sóvárgás néha még konkrétabban is megjelenik. Berekméri Do-mokos írja egyik levelében: „*nem tudom elgondolni, hogy mért nem írsz, mikor én milyen nagyon várom a leveleket*” (1943. 8. 12.), vagy „*Írjatok többet, mert nem vagyok megeléged-ve azzal, amennyi levelet kapok. Én többet gondoltam, nekem minden nap írjatok!!*” (1944. 5. 29.). Számára a levél annyira fontos, hogy még a feleségének a küldendő csomag tar-talmára vonatkozó kérdésekor is minden más jelentéktelennek tűnik ehhez képest: „*és azt teszel bele, amit jónak látsz, nekem mindegy, de levelet úgy te mid édesapám tegyetek bele*” (1944. 6. 20.).

A katonák a bajtársaik, rokonai, ismerőseik példáját emlegetve nehezményezik a levelek kimaradását, ritkulását: „*Bandinak minden postánál legkevesebb 4 levele van, s nekem egy sincs. Tehát (...) ha írnak az jön, csak írni kell sokat*” írja az otthoniaknak Kristóf Mihály (1942. 5. 27.). A levelek hosszabb ideig tartó kimaradása pedig valóságos tragédia, melyet szóvá kell tenni: „*két hete, hogy vissza jöttem, és egy lapot sem kaptam*” (M. M. 1942. 3. 26.) Néha még akkor is, ha nem az otthoniak felelősek érte: „*én már küldtem vagy 20 levelet, de még nem kaptam választ, s most tudtam meg, hogy mért nem kaptunk levelet, mert nem jó címet adtak*” (B. D. 1944. 4. 17.).

Több alkalommal kérésként fogalmazódik meg a levelezőtársak felé a katonáskodó barátok, rokonok postacímének megszerzése, elküldése: „*Misi otthon van, és ha nincs írják meg a tábori számát, hogy küldjek neki levelet én és Domi*” (M. J. 1944. 7. 3.), „*melyik rokonnak tábori címe van, írd meg nekem.*” (B. D. 1944. 4. 6.). Ha az egyik vagy másik katonakolléga nem kap levelet, akkor társain és azok családján keresztül próbál tudakozódni, ráhatni az otthoniakra, hogy küldjenek neki levelet: „*A Szittyával mind nap találkozom, panaszkodik, hogy nem kap levelet sem ő, sem Péter*” (B. D. 1944. 5. 19.).

A levélírás és a levél várása a szabadidőt teljesen lefoglalja, kitölti. Nemcsak a családdal való kapcsolattartás fontos eszköze, hanem az unaloműzés és az önterápia része. „*Ezt a lapot a dézsi állomásból írtam, mert sokat áll mindenfelé*” (1944. 4. 3.), írja egyik levelében Berekméri Domokos. Egy másik helyen pedig: „*azt sem tudom, hogy mit írjak nektek, hogy valahogy megnyugtassalak titeket, és én is megnyugodjak*” (1944. 3. 31.). Ezzel magyarázható, hogy gyakran akkor is levelet írnak, mikor tényleges üzeni valójuk nincsen. Egy alig néhány soros levélben Mózes Mihály azzal mentegetőzik, a levél rövidsége miatt, hogy „*írnék többet is, de nincs mit írjak*” (1943. 7. 26.), egy másikban pedig: „*különösebb újság nincs, ne haragudjék, hogy ilyen ritkán írom ezeket a sorokat, de nincs is mit írjak*” (1944. 3. 8.). Berekméri Domokos pedig néhány sorból álló levelét így indokolja: „*Most csak úgy írok, mert hazagondoltam*” (1944. 7. 12.).

Az égető kényszer, hogy a levelek minél hamarabb célba érjenek, ezzel is közelebb hozva a válaszlevél érkezési idejét szintén megjelenik a szövegekben: „*most többet nem írok, mert sietek, hogy ma este vigye el az autó [a levelet]*” (M. M. 1942. 1. 13.). Az íráskényszer/vágyat az is jól mutatja, hogy lapok szűkében Mózes Mihály az anyjától kapott levél üresen maradt oldalát is teleírta, így őrződött meg az egyetlen anyjától származó levél.

Berekméri Domokos gyakran látja el feleségét tanácsokkal a levélírás fortélyait, valamint a levelek küldését illetően: „*ha kifáradsz a levélírásba, tedd oda a láányodat, hogy folytassa ő, és édesapámnak is mondjátok meg, hogy kevés levelet kaptam tőlük. Írjon ő is zárt levelet is, csak nem kell lezárni... Sok-sok levelet várva, mindenkinek sok csókot küldök Oroszországból, apátok, Berekméry*” (1944. 5. 19.), „*a láányka írjon zárt levelet, mert ő gyors író*” (1944. 6. 13.).

A Berekméri Domokos leveleiben a boríték, levélpapír, írószer, tinta kérése is gyakran szerepel: „*[tegyetek bele] egy pár kovertát papírral az én részemre, hogy némelykor írjam meg*” (1944. 6. 20.), illetve más helyen: „*az én kérésem 1 ceruza, 1 kicsi üveg tinta, 1 pár jó pennaszem és egy pár kovert, olyan kisebb szabású, mint amilyent küldött a láányka.*” (1944. 6. 21.).

A levelekben további, az íráshoz és értelmezéséhez kapcsolódó információ is szerepel. Mózes Mihály is a levelek kimaradását azzal magyarázza, hogy édesanyja beteg, és azért nem írat mással levelet, hogy ő erre ne jöjjön rá a megváltozott kézírásból.²³⁹ Képzetlen, rutinnal nem rendelkező levélírókról lévén szó a levelek dekódolása, olvasása is néha nehézségekbe ütközik, ami a kommunikációt (levélváltást) nehezíti. Mózes Mihály, amikor édesanyja az írásképe minőségét nehezményezi, a következő választ írja „Édesanyám, én megtanultam írni, s maga tanuljon meg olvasni” (1943.).

A fentebb elmondottak is jelzik, hogy a katonáskodás és a frontélet hogyan hat ki az íráshasználatra, hogyan változtatja az addig szóbeliségben élő, az íráshoz nehezen alkalmazkodó parasztokat gyakorlott levélírókká. A változást nemcsak a levélforgalom megnövekedése, az archívumokban vagy az egyes családok tulajdonában fennmaradt levelek nagy száma, hanem az írásképe alakulása is jelzi. A vizsgált anyag mindenik szerzőjére érvényes, hogy míg az első levelek írásképe egyenetlen, a sorok vonalvezetése, a betűk megformáltsága is jól mutatja, hogy erőfeszítés számukra az írás, addig az időszak végére a levelek írásképe megszépül, a betűk formálása könnyedebbé válik, sőt még a nyelvhasználatban és a kifejezésmódban is javulás észlelhető. A frontélet levélírással tett hatását, kényszerítő erejét Mózes Mihály egyik levelében így összegzi: „amikor Jenő katonának megy akkor majd megtanul levelet írni, mert én se írtam soha senkinek, még nem jöttem el, de most tudnék olyant írni hogy ... jobbat se kell” (1942. 6. 11.).

Ugyanakkor az is látható, hogy sok esetben maga a levélírás válik a levelek központi témájává. Ennek érzékeltetésére Berekméri Domokos egyik levelét idézem: „Tudatom veletek, hogy én, hála Istennek egészséges vagyok, melyet nektek is kívánok. Továbbá tudatom, hogy máma, 25-én megkaptam 1 zárt leveledet, melyben küldtél 3-4 darab kovertát meg 2 levelező lapot is. Szintén 3 lev[elező] lapodat, amit írtál és a lányomtól is 3 drb lapot. Édes Apámtól kaptam 1 zárt levelet, melyben küldött 4 db Kovertet és 1 lapot mind-mind megkaptam amit küldtek, nem vész el semmi. Tudatom, de már sokszor tudattam, hogy a júniusi csomagot is megkaptam, melyben még minden megvolt és el is fogyott. Jöhet a harmadik. Amit akarsz azt küldj, de semmi különös dolgot nem kérek. 1 írkát meg 1 pár kovertet írtam még adjatok. A levelek néha meggyűlnek de elmennek. Sok szeretettel csókol mindnyájatokat apátok, Berekméry” (1944. 7. 22.).

A levelek szerkezete

1. A levél keltezett. A vizsgált korpuszban néhány kivételtől eltekintve minden levélnek van keltezése. Az évszám, a hónap és a nap feltüntetése mellett a legtöbb esetben a feladó tartózkodási helye is fel van tüntetve. Nagyobb ünnepek esetén a keltezés mellett/helyett az épp aktuális ünnepre történik hivatkozás: *Kelt Áldozócsütörtökön* (M. M.1943.), *Kelt Nagy Iván szilveszter este a messzi távolba* (M. M. 1943/44.) A keltezést a

²³⁹ „Biztos vagyok, hogy maga beteg és nem akar mással íratni, hogy én ne tudjam meg.” (1942. 8. 14.)

Mózes Mihály által írt levelek esetben a *kelt* ige, vagy a *kelt Lapom* összetétel vezeti be. A keltezés leggyakrabban a lap jobb felső sarkában található, a levél többi részénél apróbb betűkkel írva. A Berekméri Domokos levelei között néhány esetben a keltezés a levél végén található.

2. A megszólítás. A megszólítás alapeleme feladó és a címzett közti vérségi, rokoni viszonyt jelző fogalom. Ez a legtöbb esetben nagy kezdő betűvel van írva. Berekméri Domokos leveliben a *Édes feleségem és Leányom!*, valamint az *Édes feleségem és szüleim!* megszólítás fordul elő gyakrabban, néhány esetben az *Édes feleségem és leányom és szüleim!* megszólítás is előfordul. A Mózes Mihály leveleiben a megszólítás előtagja három (*Kedves drága jó Édesanyám, Szeretett kedves jó édesanyám, Drága jó Édesanyám*), két (*Kedves édesanyám, Szeretett kedves édesanyám, Kedves hű feleségem, Szeretett édes feleségem, Kedves feleségem*) vagy ritkábban egy (*Szeretett Feleségem, Kedves Feleségem és édesanyám*) jelző. A borítékban küldött levelek egy lapon valójában két levelet tartalmaznak. A levelek címetje ugyan a feleség, de a levelekben külön, a fentiekben már jelzett, megszólítással elhatárolt rész szól a szülőknek is. Hasonló a helyzet abban az esetben is, amikor Mózes Mihály katonakollégája is ír néhány sort Mihály édesanyjának. A megszólítás a következő: *Kedves Rebi Néném!* A megszólítás a levél elején külön sorba, középre íródik, gyakran felkiáltójelel zárja, azonban a levél további részében is a megszólítás tagolja.

3. Sztereotip fordulatok. A leveleket sztereotip fordulatokkal kezdődnek: *Tudatom ezen pár soraimba, Első soraimba tudatom, Tudatom.* „A gyakori sztereotípiá – írja Keszeg Vilmos – jelzi, hogy a levél e része kitüntetett hely. A levélíró vagy a magát, vagy a címzettet érintő legrelevánsabb információt építi e mondatba” (Keszeg V. 1996. 49.). Tartalom szerint vonatkozhat:

- a. a levélíró egészségi állapotára: *tudatom hogy hála Istennek jó egészségbe vagyok, amit kívánok a mindenható Istentől maguknak is; tudatom ezen pár soraimba, hogy én jó egészségbe vagyok szívemből kívánok magának is ezen rövid soraimba jó egészséget; ezen pár soraimban rétesítlek, hogy Istennek hála jó egészségbe vagyok, melynek párját kívánom mindnyájatoknak,*
- b. kívánságra: *kívánom ezen pár soraimba a legjobb egészséget; kívánom a ezen pár soraimba, hogy a legjobb egészségbe találja,*
- c. a levél vételének jelzésére: *a levelet megkaptam; Tudatom, hogy a levelet megkaptam; Tudatom, hogy a lapot megkaptam,*
- d. a küldemény vételének jelzésére: *tudatom, hogy a hozzám küldött csomagot megkaptam; tudatom ezen pár soraimba, hogy a csomagot megkaptam ha későre is; a csomagot megkaptam, nagyon szépen köszönöm,*
- e. aggodás: *el sem tudom képzelni, hogy mi van idehaza nem kapják meg a leveleket vagy betegek,*
- f. szerencsés utazás: *a második lapommal tudatom, hogy szerencsésen megérkeztem; tudatom hogy megérkeztem szerencsésen; tudatom hogy szerencsésen megérkeztem.*

A levelekben ezek a motívumok különböző variációban fordulnak elő (pl. *A lapot megkaptam amely a legjobb egészségben talált amit viszont kívánok*). A levélíró egészségi

állapota és a kívánság a legtöbb esetben együtt szerepel. A jó egészség kívánása után a feladó saját egészségi állapotáról értesít (*Kívánom, hogy ezen pár soraim találja a legjobb egészségbe már én is ott tartok, hogy meg gyógyul a lábam; kívánom ezen pár soraimba a legjobb egészséget mert nekem most nem a legjobb van*) vagy fordítva. Ugyanakkor a fent említett tartalmi motívumok közül egyszerre több is előfordul ugyanazon levél felütésében vagy a későbbiekben.

4. A levelek a kezdőklisék után a következő témákat tartalmazzák.

- a. *A feladó állapota.* Erről legtöbb esetben már a kezdőklisék is tájékoztatnak. Jellemző azonban, hogy több esetben is a „jó egészség” kezdésbeli bejelentését követően a levél írója „csak” bevezetéssel ilyen-olyan betegségekről, főleg hűlésről, megfázásról vagy egyéb kellemetlenségről panaszkodik (*jobban vagyok, csak egy seb van a lábamon, az zseníroz, ahol keletkezett*). A Mózes Mihály levelei között olyan is van, mely a laktanya körülményeire, a tetvekre és poloskákra panaszkodik.
- b. *Az időjárás, a táj.* A táj, ahol a kaszárnya áll, valamint ahova a katonákat vitték, szinte az ellenkezője annak, amivel otthon szokva voltak. Az eltérő környezeti feltételek okozta sokk leginkább a Mózes Mihály leveleiben érzékelhető. A kaszárnyától nem messze, a falu határában található 300–400 méter magas dombok mellett a Kárpátok hegyei, völgyei maradandó nyomot hagytak, ami több levelében is tetten érhető: *„A tegnap ilyenkor még a Gyilkos tón voltam egy pókai fiúval csónakáz-tunk [...] olyan szép helyeken jártam, hogy meg ér sokat, csak egy volt a baj a bornyú ne-héz volt és a hegyek irtó nagyak és azokat minden nap kellett járjuk még olyan magas kősziklán is jártam, hogy amikor lenéztem az úton dolgoztak az emberek csak akkorának látszottak mind egy 5 éves gyermek, az ott fekszik a tölgyesi szorosba [...] sok helyen olyan két oldalú meredek szikla van, hogy borzalmas ránézni az ember ahogy megy az után hol 80 hol 100–120 méter magasan a feje fölött ősze ér, hát csak bámulat nézni”*.

A táj bemutatásánál gyakoribb az időjárásra való reflektálás. Ez utóbbi kapcsán leggyakrabban a gazdasági élet teendőiről is szó esik, az időjárás megemlézése sok esetben csak a bevezetője a szükséges gazdasági munkák elvégzésének leírásához, számbavételéhez. Az időjárásról néha olyan összefüggésben esik szó, mely a táj idegenségét, furcsaságát, „vadságát” hivatott példázni: *„itt olyan idők járnak, hogy az ember bele kel hogy haljon a sár, eső, hó, szél együtt dolgozik de keservesen fúj az a szél, az embert megfagyassza olyan hideg”*.²⁴⁰

- c. *Az ellátás.* A gyenge ellátás a leveleknek állandóan visszatérő motívuma. Kevés a kenyéradag (18 dkg jut egy étkezésre), a leves, a puliszka ehetetlen, a reggeli kávé, tea ihatatlan. Az egész étrend levesből és murokból áll: *„kelj fel murok, fekjűdj le murok”*. Az ellátásról szóló részeket ezért a legtöbb esetben a hazai küldemény kérése

²⁴⁰ Ezzel kapcsolatban Lucian Boia mondja ki, hogy az ember hajlamos az idegen, ismeretlen tájról, annak vadságáról a klíma alapján beszélni. Úgy tűnik, hogy általános emberi vonás az idegen tájat emberietlen időjárási viszonyokkal felruházni. Ahogy a jelen szélsőséges időjárási jelenségeit is előzmények nélkülüként értékelni. A szerző állítását egész sor történeti példával igazolja, árnyalja (Boia L. 2005).

követi, vagy a küldeményt nyugtázó rész után következik. Ilyenkor ez tölti ki a levél legnagyobb részét.

- d. *A katonaélet hírei.* Az ellátás mellett a laktanyáról is több alkalommal esik szó, elsősorban a besorozás, valamint a szabadságok után, vagy amikor más kaszárnyába, helységbe helyezték át az alakulatot. A gyakorlatokra történő előkészületek, valamint a gyakorlatok színterei szintén leírásra kerülnek, akárcsak a szabadságról terjedő – legtöbb esetben alaptalan – híresztelések. A fronton szolgáló katonák esetében a sebesülések, halálesetek is mind gyakrabban kerülnek megemlézésre.
 - e. *Gazdasági tanácsok, hírek.* „A hadifogoly lét jellemzője, hogy a foglyok testben a családtól, a szülőföldtől több száz, vagy akár ezer kilométerre is lehetnek, lélekben azonban otthon járnak.” – írja Vasvári Zoltán (2001: o. n.). Pontosabban a környezet minden egyes eseménye az otthont juttatja eszébe. Az időjárást figyelve gondolatai az otthoni munkák körül járnak, legalábbis a levelek erről tanúskodnak: az időjárásról szóló beszámolót a legtöbb esetben az „*otthon ilyenkor*”, vagy a „*most lehet*” a gazdasági teendők felsorolásába, hasznos tanácsok részletezésébe lendíti át. A családfő a leveleken keresztül irányítja a gazdaságot, az otthoniak pedig szintén levélben számolnak be neki annak alakulásáról.
 - f. *Hazai hírek.* Az otthonról érkező hírekre a levelek szintén reagálnak. Elmaradásukat a levél írója az otthoniaktól számon kéri. A fiatalabb katonák, mint Mózes Mihály, a falu közösségi életének hírei, a bálók felől érdeklődnek. A családos embereket a családból és a faluból katonának besorozottak névsora érdekli. Berekméri Domokos emellett arról is folyamatosan érdeklődik, hogy állomásoznak-e katonák a faluban.
 - g. *Tanácsok.* A gazdálkodással kapcsolatos tanácsok mellett Berekméri Domokos a lánya nevelésével és az írással kapcsolatos tanácsokat ad feleségének, Mózes Mihály testvérét, Jenőt látja el tanácsokkal: „*édes öcsém te pedig légy szófogadó, mert te veszed hasznát, édes anyámat ne mérgejsd.*”
5. A levél zárása lehet:
- a. Csók küldése. Mózes Mihály levelei esetében a nyelvi megfogalmazás igen változatos (*csókolom sokszor mindnyájukat; csókollak sokszor szerető bátyád; csókolja sokszor szerető fia Misi, csókolom Jenőt, Erzsit, Anust, Icukát, Mari nénit; csókolom mindnyájukat, névileg nem is írom ki*), Berekméri Domokos esetében formalizáltabb (*sok csókot küldök Oroszországból, apátok, Berekméry; Sok csókot küldök, apátok, Berekméry; Számtalanszor csókolom családomat és magukat. Domokos; Számtalanszor csókollak mindkettőtöket, apátok, Berekméry*), de az érzelgősség túltengésére is van példa: „*Számtalanszor csókollak mindkettőtöket, csókjaim küldöm álmaimban, gondolataimban, apátok Berekméry Domokos.*”
 - b. Jókívánság: *jó egészséget kívánok a messze távolból; kívánok szívemből Boldog húsvéti ünnepeket, Boldogabbat mint amilyen nekem lesz.*
 - c. A válasz sürgetése: *írjanak gyakrabban; választ írhatnak minél hamarabb mert várom; választ; Sok-sok levelet várva, mindenkinek sok csókot küldök Oroszországból, apátok, Berekméry*

d. A levél lezárása: *lapomat bezárom; többet nem írok; most többet nem írok, maradok szeretettel; ezzel zárom soraimat; ezzel végzem soraimat.*

A levelekben ezek a motívumok szintén szabadon kapcsolódhatnak, egy-egy levélben belül egyszerre több is megjelenik. Kivételnek inkább ennek az ellenkezője számít.

6. A levél aláírása gyakran a feladó keresztnévvel történik, abban az alakban, ahogy az otthoni környezetben használják (*Misi*). Az aláírásban sok esetben a rokonsági fok is megnevezésre kerül (*tekerő fia Misi, szerető férjed Misi*). A Kristóf Ferenc leveleiben a teljes név és a rendfokozat is szerepel (*Kristóf Ferenc honvéd*). Berekméri Domokos leveleiben a Berekméry sajátos kalligráfiával kialakított aláírást használja.²⁴¹ A tábori leveleken, ahol a feladó nevének feltüntetésére külön hely van kijelölve, gyakran a teljes név, a helység, a század és a levélíró rangja is szerepel (*Mózes Mihály tizedes, alatta: Gyergyótölgyes, 23 Hat. 3 szzd. vagy: Berekméry Domokos tizedes, P. 244*).

Formai szempontból a levelet az aláírás zárja. Azonban ha megvizsgáljuk a leveleket, látható, hogy sok esetben az aláírás után egy-két mondat betoldására még sor kerülhet, még akkor is, ha a levelezőlap már teljesen betelt. Ilyenkor a bejegyzés odakerül, ahol a legtöbb szabad hely maradt. Néhány ilyen utólagos beszúrást Mózes Mihály leveleiből idézek: „Haza vágyom, haza vágyom”; „Van e még mit enni?”; „Választ várok”; „Mond meg a kicsi fiamnak, hogy imádkozzék az édes apjáért hogy kerüljön haza még egyszer egészségesen.”

A levelek szerkezetének, tartalmának a fenti formában történő elkészítése dedukció eredménye, invariáns. A valóságban azonban egyetlen levél sem tartalmazza a fent említett összes elemet. A levelek szerkezetének/tartalmának ilyen jellegű elkülönítése, bemutatása azonban legalább két dolgot világosan érzékeltet. Egyrészt láttatja, hogy a levelek legfeltűnőbb stílusajátossága a klisék használata (Keszeg 1996: 52, Lyons 2008: 192). A sztereotípiák, nyelvi klisék használata – akárcsak a hétköznapi (*szép időnk van*) vagy az ünnepi rítusokban használt kommunikációban, a folklórszövegekben – szövegszervező elvként működik, a tartalom adekvát formába történő öntését (Keszeg V. 1996: 48), és mint ilyen a megértést biztosítja. Stílus, mely az üzenet jellegéből, a kommunikációs helyzet elemeiből fakad. „Ha a nyelv – írja Anderegg – tulajdonképpeni teljesítménye, hogy [...] kapcsolatokat hozzon létre, azaz valóságképző viszonyokat állítson elő, akkor a stilisztikai jegy olyan jelként válik megragadhatóvá, amely arra a nyelvhasználatban újra és újra létrejövő kapcsolatteremtésre utal, amely során a beszélő és a címzett, és az őket körülvevő világ egymással egyfajta viszonyba lép” (Anderegg J. 1995: 248). Továbbmenve: Lyons Martin példákkal bizonyítja, hogy a frontélet kontextusában még a magasan képzett realista regényíró sem tehetett egyebet, mint hogy leírja ugyanazokat az üres frázisokat” (Lyons M. 2008: 192). Másrészt a fenti modell azt is jól érzékelteti, hogy a katonai világa milyen elemekből, hogyan szerveződik.²⁴² Ezzel kapcsolatban, a fent elmondottak mellett, a következőket tartom fontosnak megismételni, kiemelni:

²⁴¹ Berekméri Domokos mindig nagy gondot fordított nevének aláírására. Az általa vásárolt vagy apjától örökölt vallásos és világi tárgyú könyveibe, fényképei közül többre szintén felrajzolta jellegzetes aláírását.

²⁴² „A nyelvhasználat tanúskodik a beszélő és az író környezetéhez és címzettjéhez való viszonyulásának módjára

1. A katonaszolgálatot teljesítő a levelekben saját korábbi életteréből kap információkat, és ő is ezekre kérdez rá, gondolatai is nagyrészt e világhoz kötődnek, az otthon felé irányulnak, még akkor is, ha fizikailag nincs jelen. Az őt körülvevő fizikai valóság a levelek többségében teret kap, de ez is mindig az otthoni világot juttatja a levélíró eszébe. Leveleiben központi szerepet a családi gazdaság foglal el. Egyrészt időről időre tanácsokkal látja el az otthon maradottakat a gazdasági munkák megszervezésére, lebonyolítására vonatkozóan (mikor milyen munkálatok elvégzése következik, és ehhez kit, kiket kell/lehet segítségül hívni, kitől lehet tanácsot kérni stb.), másrészt meg arra ösztönzi őket, hogy leveleikben beszámoljanak a termés, az állatállomány alakulásáról. Ugyanakkor a levelekből az is jól kiolvasható, hogy a levélíró gyakran erőfeszítéseket tesz azért, hogy a legfontosabb mezőgazdasági munkák idejére szabadságot kapjon.

2. Az időjárás nyomon követése, leírása szintén fontos helyet foglal el a levelekben. Legtöbb esetben ez is a soron következő gazdasági munkálatok elvégzésének leírását szolgálja, ugyanis időjárás befolyásolja a parasztember munkarendjét és időbeosztását: ha a kedvező időjárás kihasználatlan marad, a gazda nem számíthat jövedelemre. És fordítva, a gazdasági tevékenységet mindig az időjáráshoz kell igazítani. Ugyanakkor az időjárás határozza meg az egészségi állapotot is, a hideg és az esős idő a betegségek eredője.

3. A frontélet jellemző tünetei közé tartozik a nagyfokú kommunikációhiány, mely a postai küldemények nagyfokú növekedéséről is jól kivehető. A levél a katonák számára égető szükségletté avatódott, nem csoda tehát, hogy a katonák élete a háború alatt a levélírás és levélvárás jegyében telik. A levélírás témája leggyakrabban, mint az elmulasztott feladat jelenik meg, ugyanakkor a betegség egyik legbiztosabb hírközlője. Ha a levél késlekedik, vagy ha nem a megszokott személy írja, hanem diktálja, akkor az illető bizonyára beteg. A levél huzamosabb kimaradásának okát, amit – éppen emiatt – nem lehet a családtól közvetlenül megtudni, a katonáskodó személyek egymás primer levélközösségét felhasználva próbálják kideríteni. Az írás elmulasztását meg lehet szankcionálni, a mulasztás elkövetőjének pedig pótolni kell a mulasztást, egyben elvárják tőle, hogy indokolja a levél kimaradását. A levelek vételezését szintén pontosan nyilvántartják a levelek, sőt gyakran összehasonlítják az általuk kapott levelek számát a bajtársaik által kapott levelek mennyiségével, amennyiben ez az arány rájuk nézve kedvezőtlen, sietnek szóvá tenni ezt. A kapott és elküldött levelek közötti aránytalanságot szintén szankcionálják.

4. A falu eseményei a korpuszban a róluk való írásra, tudósításra irányuló felszólítások formájában vannak jelen. Ez azt tanúsítja, hogy a levelek elsősorban a család, az egykori társadalom felé fordulnak, a megszokott felé tágitják életterét.

5. A közösségtől távol került tagjai az ünnepek alkalmával levélben, üdvözlőlappal köszöntik az otthon maradottakat, ezzel erősítve, igazolva a közösséggel fenntartott folytonos szolidaritásukat (vö. Thomas I. W. –Znanięcki F. 2002: 255). A levélváltás intenzitása és az ünnepek között tehát szoros kapcsolat áll fenn, bár ezt a vizsgált korpusz

ról, azt is elárulja, hogy a beszélő és az író hogyan alkotja meg magának azt a valóságot, amely körül a mindenkori szöveg vagy beszédaktus forog” (Anderegg J. 1995: 248).

nem képes visszaadni. Az azonban mindenképp látható, hogy az ünnepek fontos időtálló elemként vannak jelen életében: ünnepek táján lehetett szabadságot kérni (*ha sikerül fogok kérni szabadságot Pünkösdre*), ekkor kap a katona otthonról csomagot. Az ünnepek közeledtével a levelek gyakran emlegetik az ünnepi készülődést, a vágyakozást, hogy az otthoniakkal együtt ünnepeljen. Az ünnep lejártával pedig annak lefolyásáról érdeklődik, panaszkodik, ha a család megfélekedezett „*bár egy lap*” küldéséről. Ugyanakkor előfordul, hogy a levél keltezését az ünnep megnevezése helyettesíti, követi.

6. A front eseményeiről, a leveleket ellenőrző cenzúra nyomására, ritkán és csak közvetve esik szó. Az alakulat mozgását, valamint a laktanyákon tapasztalható életkörülményekről ad hírt. A háború konkrét eseményei azonban nem kapnak helyet a levelekben. Az élet folyamatos veszélyeztetettségére egy-egy tragédia (baleset vagy haláleset) szűkszavú közlése vet némi fényt: „*Megírtam, hogy Elek meghalt, én temettem el Hadnagy Ferivel. Megírtam a feleségének is.*”

A levelek és az emlékezet: a világháború narratív reprezentációi a személyes iratokban

Jan Assmann a kultúrák azon képességét, mellyel az embert társaihoz fűzi, azáltal hogy közös tapasztalati és cselekvési teret alakít ki, mely a maga elkötelező kötőereje révén bizalmat szerez és eligazítást nyújt, konnektív struktúrának nevezi. Ez összefűző és elkötelező hatását két síkon fejti ki: társadalmi és idődimenzióban. A kultúra konnektív struktúrája a tegnapot hozzákapcsolja a mához úgy, hogy meghatározó élményeket és emlékeket formál, őriz meg, a jelen horizontján egy másik idő képeit is magába zárja, reményt kelt és emléket alapít. Narratív és normatív aspektussal rendelkezik: identitást szervez, lehetővé teszi, hogy mit mondjon az egyén (Assmann J. 1999: 15).²⁴³ Emlékezni – mondja Gyáni Gábor – csak úgy lehet, ha megvannak hozzá a megfelelő eszközeink. Az emlékezéshez szükséges eszközök készletét pedig Nora terminusával élve az emlékezés helyeinek nevezi (Gyáni G. 2001: 82).

Az iratoknak egy jelentős csoportja – és ide tartoznak a katonalevelek is – „az írás természete folytán, megörökített volta révén válik az emlékezés serkentőjévé” (Keszeg V. 2008: 140.). Ezek – Nora fogalmi rendszerén belül maradvány – nem az állam, hanem az alsóbb osztályok (a nép) emlékiratai, melyek a múlt egy másik dimenzióját teszik hozzáférhetővé. Az egyén szűkebb életterének krónikáját adják, anélkül, hogy az eseményeket tágabb összefüggésbe helyeznék. Egyrészt, mert nincs kellő rálátásuk a velük történetekre,²⁴⁴ másrészt mert a cenzúra ezt nem teszi lehetővé. Ilyen értelemben, bár a történelemről szólnak, (amennyiben így nevezzük azt, ami valójában végbement és megtörtént,

²⁴³ Hymes ezt *interpretációs normának* nevezi. Hymes D. 1997.

²⁴⁴ Pesty Frigyes (1868) mondja, hogy „a népi látóköre véget ér ott, ahol családjának érdeke megszűnik ...” (Gyáni G. 2007a: 15).

azaz a múltat a maga objektív lefolyásában (Boia L. 1999: 5) nem történelemként szólnak róla – értve ezalatt a múltról szóló diskurzust, „mely feltételezi a tények szigorú átszűrését, összefüggő egészbe rendszerezését, az esemény »dramatizálását«, hogy ennek jól meghatározott értelmet adjon” (Boia L. 1999: 5). A háborús levelek tehát – Gyáni Gábor szavaival élve – a „folklórban elbeszélte múlt” egy formáját jelentik.²⁴⁵

A levelek elsődleges kontextusának azt az eseményt kell tekintenünk, amely életre hívja és feléli őket. Ez ebben az esetben a háború, valamint az ezzel járó hadba vonulás. Ebben a környezetben a levél az egyént visszacsatolja a „nagy kommunikációs hálózatba” (Novotny T. 1987: 111) és megkönnyíti számára a frontélet elviselését. A leveleknek van azonban egy másodlagos kontextusa is, mely meghosszabbítja életüket, és egyben egy másik dimenzióba kapcsolja őket. Bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek gyűjteményébe. A levél „dokumentumértéke, esztétikai kvalitásai, rituális jellege révén újrafelhasználható s ezért megőrzésre méltó tárggyá válik, s helyet követel magának az egyén, a család tárgyi környezetében” (Keszeg V. 1999a: 15). A családi történelem és mitológia megszerkesztésében töltönek be szerepet. A vizsgált II. világháborús levelek ezért a családi irattár további megőrzésre szánt szövegeinek kontextusában elemezhetők a személyes/családi történelem dokumentumaként.

Mózes Mihály 1940–1944 között teljesített rövidebb megszakításokkal katonai szolgálatot. Ebben az időszakban a családi életterben az irattermelés is megnövekedik: 1940-ből 10, 1941-ből 38, 1942-ből 23, 1943-ból 31 és 1944-ből 27 irat maradt fenn.²⁴⁶ Az iratok között található *Adóívek*; *Postai feladóvevény*, mellyel özvegy Mózes Ferencné fiának, Mózes Mihály honvédeknek küldött csomagot; *Igazolási lap* arról, hogy özvegy Mózes Ferencné sáromberki lakos „a gabona pót-beszolgáltatásával kapcsolatos jelentkezési kötelezettségének eleget tett”; vagy a magyar asszonyok nemzeti szövetségének egy felhívó levele a magyar anyákhoz, melyben arra kéri őket, hogy „*ne engedjétek, hogy a sőtét, egységbontó propaganda megfertőzze családokat, ne higgyetek a suttogva közeledő rémhír – és gyűlöletterjesztőknek, ne higgyetek azoknak akik meg akarják bontani a magyar – német fegyverbarátságot. Ha azt halljátok suttogni, hogy a búzáinkat, a mi kenyereinket olasz katonák eszik meg, és ezért van inség, ne higgyétek (...) És erős akaratú, bátor szívvel védjétek meg a magyar tűzhelyeket, mint tették elődeitek a dicsőséges magyar múltban*” (1941. 7. 19.).

A levelek értelmezésének szövegkontextusát képezik azok a két iskolai füzetbe készített feljegyzések is, melyeket Mózes Mihály a katonai kiképzés ideje alatt, a felkészítő órákon, gyakorlatokon írt le. A füzetben olyan címek szerepelnek, mint: *A lövés sebesítő képessége*, *Pásztázás*, *Az őrszolgálat*, *Az őrség fegyverhasználat*, *Az örök felváltása*. A vétségekért járó büntetések egyik formáját szintén e füzetek őrzik, az egyik füzetben 127-szer van leírva a következő sor: *A raj embereiért a rajparancsnok a felelős*. Különálló lapokon a katonáknak kiosztott zsoldra és ruhaneműre vonatkozó feljegyzéseket, leltárt is vezetett.

²⁴⁵ A múlt elbeszélhetőségének három (mítosz, folklór és történelem) módozatáról l. Gyáni G. 2007a: 9–17.

²⁴⁶ A Mózes család irattárában az irattermés éves átlaga 8 körül mozog.

A tanuló füzetek mellett Mózes Mihály a katonaság alatt emlékes füzetet is vezetett, melybe saját költésű dalokat, ismert népdalok átköltéseit, emlékkerseket, szerelmes verseket jegyzett le. A füzet töredékes, több lapja hiányzik, és a megmaradt lapok egy része is csonka. Emellett több önálló, különböző formájú lapokon található emlékers is fennmaradt. A szövegek felett a *dal*, ritkábban az *emlékers* felirat található, az egyes szövegeket pedig egymástól a *más* szó választja el. Ezek egy részét testvére, Jenő írta. A feldolgozás során mintegy 87 szöveget tudtam azonosítani.

Berekméri Domokos levelei egy korábbi önreflexív szöveghagyományba ágyazódnak. Apja 1914. augusztus 1-jén, az általános mozgósítás elrendelésekor vonult be Marosvásárhelyre. Október 30-án, a Visó völgyének védelme során orosz hadifogságba esett, ahonnan 1918. március 15-én a vörös hadsereg bocsátotta szabadon. 1918. június 13-án érkezett haza Sáromberkére. A második világháború idején családjával Bősházáig menekült, ahonnan hétheti távollét után, 1945 végén értek haza. A hadiszolgálat és a fogság alatt verses formában írta meg élményeit, hazatérve pedig a családi biblia, valamint az imádságos könyv lapjain örökítette meg az eseményeket. A II. világháborúról szintén ide írt rövid beszámolót. 1946–1949 között megírta élettörténetét, melyben hét, illetve két oldalt szentelt a háborús események bemutatására. A hadifogság időszakából 3 felirattal ellátott fényképe is fennmaradt. Berekméri Domokost 1941-ben sorozták be a magyar hadseregbe. Levelei mellett a II. világháború időszakából 14 fényképe maradt fenn. Emellett lánya emlékezetből jegyezte le a világháború alatt írt versei egyik töredékét, három füzetben pedig háborús nótákat jegyzett fel. Ugyanakkor ide sorolható az a hat származást igazoló anyakönyvi kivonat is, melyet az egyház állított ki az 1940-es években.

A településen további, az első és/vagy a második világháborúhoz közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó, releváns információt tartalmazó irattípusok azonosíthatók. A református egyház a szertartás keretében, annak záró mozzanataként a közösséget érintő híreket tesz közzé a szószékről. A hirdetések szövegét egy külön erre a célra nyitott füzetbe *Hirdetési könyv*be vezetik. Az első világháború kitörésével kapcsolatosan itt a következők olvashatók:

„Megkezdődött a legszerencsétlenebb és legszomorúbb világháború, abban igen dicsőséges szerepe van a mi nemzetünknek is. Sok megpróbáltatás elé állítja a lelkeket, de ha meg is rendül a szív, azért fogadja mindenki isten akaratán való alázatos megnyugvással. Ép ezért várjuk meg türelemmel isten végzését, ehhez képest 1. Felkérem a község minden lakóját, vigyázzon – tartózkodjék mindenféle rémhír terjesztésétől, ne izgassa magát a különféle hazug – képtelen híreszteléssel, hanem bizalommal forduljon vezetőihez, akik mindig atyai tanáccsal lesznek segítségül; 2. Az itthon maradottakat másodszer is esdeklő szavakkal kérem fel, – Istennek tesznek jót, – hogy a szegény hátramaradottakat ne hagyják el, embertársi szeretet parancsolja, hogy legyünk egymásnak segítségére; 3. Az ifjúságot mennyei riadóval rázom föl, hagyjon fel eddigi duhaj-éjszakai kicsapongásaival, kerüljön minden zajt és zavargást, mert ezzel csak magát tiszteli meg, de nyugalmat teremt a szegény-remegő-férfi nélkül maradt árva családoknak, mit várunk akkor, ha a saját fiaink is háborgatnak. Különben is háborús idő alatt a

törvény minden kihágást igen szigorúan büntet. 4. Felkérem a harctérre vonult családtagjait, ha vannak gondozatlanul maradt árva gyermekek, azt még a mai nap jelentsék nekem, hogy elhelyezésükről gondoskodhassam; 5. Felkérem arra is, hogy a harctérre vonult testvérek címeit időközönként közöljék velem; 6. Akiknek valami segítségre van szüksége azt is jelentse, hogy lehetőség szerint segítsünk. Az állam-segélyt is nemsokára megérkezik, várjuk be türelemmel. 7. Mint a régi jó keresztyének vegyük azt régi fokos bibliát, különösen a Dávid bűnbánó zsoltárai – állanak a szívünkhöz közel, hogy megvigasztaljanak minden háborúságunkban és nyomorúságainkban.” (1914. augusztus 23. I/29)

A református egyház *Aranykönyv* néven vezeti az egyházi adományok és az adományozók nevét, az adományozás történetének körülményeit. Zoltáni Pál református lelkipásztor az első világháború idején több oldalon sorolja fel név szerint a fronton szolgálatot teljesítő katonáknak és a hadiárvának összegyűjtött adományokat. A felsorolások kapcsán a háború borzalmairól is hosszan értekezik:

„A történelem fonala itt már nemcsak az egyházi, de az egész nemzeti életbe belenyúlik. Minden szava valóságos hősköltemény. És ezt a hőskölteményt ép a mi egyházunk ne írnia szívének tábláira?! Milyen csendes – nyugodt vasárnap délutánja volt gyülekezetünknek június 28.a. Nyugalmas, békés, pihentető eső szállta meg az ünneplő arcokat. De a derű hirtelen elborult – Ferenc Ferdinánd Ófelségeiket Szerájéjében meggyilkolták. Ami kicsiny-egyszerű gyülekezetünket minő izgalom szállta meg. Tekve voltak a lelket háborgó nyugtalansággal. A lelkek felajzásában sejtelmek láttatták meg a világ felett csapkodó tűzlángokat. És ami az utca kapukban összeverődött csoportok lelkületében – hangulatában – mint sejtelem égett, íme valóság lőn. Istennek kérlelhetetlen ítélete lecsapott a bűnös háborgó világra. Ezt az ítéletet végig kell élnie a mi magyar nemzetünknek is. A nagy európai-világháború ez év augusztus 1-én lángra lobbant, magasra csapó tűz-lángjaival féltő aggodalmat sírást-zokogást-tenger fájdalomt okozva a legkisebb kunyhóban is. augusztus 2-ra vasárnap délelőtt gyűlt össze a gyülekezet, hogy búcsút intsen a harctérre induló hős testvéreknek. Neh. 14.10 versei alapján az igazi könyörgés istenhez vezet – a fájdalomkon keresztül is – könyörgésünkkel-áldásunkkal elindítottuk a gyülekezetünk 90 tagját. Kísérőül bocsátva féltő szeretetünk – óvó gondjainkat. És egyszerre hogy megnyíltak a szívek. Az üresen reánk meredő székek hogy meglágyították szívünket.

Megindult a küzdelem. Hősöket neveltek ezek az idők. Elment férfaink nagy – nehéz küzdelmekkel, nélkülözésekkel, vérük áldozásával az északi harctéren a nagy tömegű orosz erővel szemben és déli harctéren Szerbiában nevelődtek szent hősökké. Valóban abban a minden idők legnagyobb hőskölteményében, amelynek ritmusában forog ma a földbolygó, kijut a maga szerepe az emberiség mindkét felének: a férfi fele harcol, a női fele sír. Vajon melyik a nagyobbik hős a kettő közül: a harcoló vagy a szenvedő? Vajon melyik hozza nagyobb áldozatot: a férfi, aki a maga életét teszi kockára, vagy a nő akinek végig kell néznie a kockavetést mindazok élete felett, akiket szeret? Kinek keresztye nehezebb: a férfié, aki szembeszáll a veszéllyel, vagy a nőé, akinek védtelenül kell lesnie hogy szerette miként pusztul? Mi sötétebb sors: meghalni vagy túlélni mindazt ami életünket életté tette? Csak aki magán kívül soha mást nem szeretett, nem tudja hogy van valami ami nehezebb mint meghalni: temetni. Így lesznek a nők is hősök – szenvedő hősök. És nekünk ezt a háborút ilyen hősiesen kell végig kezdenünk. Ha az esztendő utolsó

pillanatában így nézünk végig sorainkon, látjuk hőseink számát a harctéren – és itthon csendes zokogástól felvert hajlékokban. Ezek a hősök is megmutatták szívüket. Egyházközségünk gyűjtött a szegény szenvedő sebesült katonák nagy fájdalmainak enyhítésére. Adakoztak ide jegyezve örök emlékezetül” (Sáromberke 1915. júl. 5-én, I/28)

Az 1940. augusztus 30.–szeptember 15. (a magyar csapatok Sáromberkére történő ünnepélyes bevonulása) között lezajlott eseményeket Zoltáni Pál szintén az Aranykönyv lapjain foglalja össze, jegyzi fel a felszabadulás örömeire szervezett ünnepély forgatókönyvét.²⁴⁷ 1945-ben pedig ismét hosszan részletezi a második világháború eseményeit, és az egyházközségre, a hívekre kiható következményeit:

„A történelem számára feljegyzésképpen megemlékezünk arról a rendkívüli történelmi eseményről, mely megrendítő módon tépte meg egész gyülekezetünket és egész népünk lelkületét. A háború rémületes robajjal közeledett országunk földjéhez. Kelet és Nyugat határán élő magyar népük egy évezred alatt sokszor hordozta földjén a tragikus megpróbáltatást. A keleti orosz hatalom hadserege nagy erővel tört országunk felé. A német és orosz nagyhatalom közé szorult kis országunk nem tudhatott semleges lenni, a német védelmi erő kiterjesztette uralmát országunkra, az 1944 március 29.előtt a háborút alig érző és benne alig részt vevő népünk a német szorító nyomásra erőteljesebben kellett, hogy részt vegyen. Sem lelki sem fizikai felkészültsége nem lévén, szegény magyar népünk férfilakossága nagy lelki megrázkódtatások között kellett a háború nyomorúságát és minden szenvedését vállalja. Üressé vált gyülekezetünk, a nagy behívások és bevonulások megindultak. Százával ment népünk férfilakossága, mind nyomasztóbb lett a helyzet, az itthonlevők rendkívüli erőfeszítésekkel dolgoztak, földünk évtizedek óta olyan gazdag és bő termést nem adott. Sajnos nem volt aki felhasználja, mert az Isten által nyújtott gazdag áldás tékozlás és megsemmisülés martalékává lett. 1944 aug. 23. szomorú nap Erdély, de talán egész magyar népünk számára is. A román állam harcoló csapatai ezen a napon tették le a fegyvert a felszereléseiben és tömegeiben hatalmas orosz hadsereg előtt. A menekülő német haderő Erdély földjét odavetette az előretörő orosz hadsereg rombolásainak és pusztításainak. Rémesen pusztított-rabolt, gyűjtött-égetett a német visszavonuló csapat, és keservesen szedte össze és rabolta a megmaradt értékeket az orosz haderő. Városainkat, falvainkat kényszerítő erővel ürítette ki a német katonai erő. Leventéink, férfilakosságunk – egész népünk elhagyta szeretett otthonát, szülőföldjét, vagyonát. Keservesen síró-zokogó menekült székelyek, magyarok szóródtak szét a dúlásnak indult, pusztuló magyar földön.

Szeptember 10-én adatott ki egy általános kiürítési rendelet, mire a falu összes hivatalai megindultak és mentek nyugatra. Marosvásárhely hivatalai már 14-én mind elmentek, nem volt már irányító szerv, teljes tájékoztatlanységban voltak a falvak. Az átvonuló német és magyar katonai vezetők szomorú, rémes hírekkel izgatták az itthon lévő faluvezetőket. Ennek befolyására, egy nyugtalanító órában határozta el a lelkész is szülő- és munkahelyének elhagyását. Előbb biztonságba helyezték a gondnokkal az agyház

²⁴⁷ A Sáromberki Református Egyházközség Aranykönyve, I/57.

értékeit és így szept. 14-én az utolsó vonattal elutazott a bizonytalanságba, itt hagyva javait, értékeit a pusztulásnak és veszésnek. Állandó fegyver- és ágyútűzben élte át a heteket gyülekezetünk. Szept. 27-én katonai alakulatok gyülekezetünket szigorú parancssal elűzték otthonából nyugat felé. Kibeszélhetetlen fájdalommal és keserűséggel vette a vándorbotot kezébe az egész gyülekezet. Alighogy kitétték a lábukat, az orosz hadsereg megszállta falunkat, kétheti kemény háborúzás alatt állapotban, gabonában, ruhaneműekben és épületekben megszámlálhatatlan károk keletkeztek. Isten gondviselő kegyelme megőrizte templomunkat, házainkat a repülő- és ágyútűz rombolásaitól, azonban templomunk belső rendjében, orgonában rosszindulatú kezek sok rombolást okoztak. Rendre-rendre a romboló orosz haderőtől elhagyott menekülő csoportok szállingóztak haza a feldúlt, szomorú, összetört otthonokba. Szatmár megyéig vándoroltak itthon lévő öregek, asszonyok, gyermekek. Hazatérés útjában a románság a vagyonuknak ingóságait is elrabolta némelyeknek. A katonának behívottak meneteltek előre, semmit sem tudva a családról, gyermekekről, asszonyról. Hazatérés után az átélt nagy veszedelmek és nyomorúságok dacára fájdalmas ellentétek támadtak az elveszett és megtalált ingóságok miatt. A széthordott és összecserélt házi berendezések és ingóságok nagy fájdalmas sebeket ejtettek a lelkekben” (idézi Nagy 194: 72–73.).

A templom hajójának déli és északi falán középtájt elhelyezett két, a világháborúk halottainak emléket állító két márványtábla szintén a leveleknek azt a (szöveg)kontextusát képezi, melyek „időkitevője” (Assmann J. 1999: 20) a múlt ezen rétegeire utal. Ezek a szövegek együtt egy olyan narratív bázist képeznek, mely megteremti, alakítja és mozgásban tartja a lokális történelmi tudatot. A lokális és családi kommemoratív aktusokban vesz részt, a kollektív és a kulturális emlékezet fenntartásában van szerepe.

Összefoglalás

A levél a kapcsolattartás eszköze, az emberek közti kommunikáció írásos változata. Elsődleges alkalmazására csak akkor kerül sor, mikor a szóbeli kommunikációt valami megzavarja, az egyén kiszakad a család közvetlen fizikai környezetéből. Használatára csak akkor és addig kerül sor, amíg egy vagy több családtag távol van, azaz kényszermegoldás. Az egyén és a közösség között zajló kommunikáció rendszerében nem *csatornabővülést*, hanem *csatornaváltást* eredményez.²⁴⁸ Ha azt vesszük figyelembe, hogy az alapvetően szóbeli kultúrában szocializálódott egyén az írás „uralását” illetően csupán részképességeket birtokol, és mint ilyen, a leveleinek stílusa a szóbeli stílushoz közelít, akkor a levelek kapcsán felmerülő szóbeliség-írásbeliség viszonyának kérdése kapcsán a *kétnyelvűség* helyett inkább a *kevertnyelvűségről*²⁴⁹ beszélhetünk. A levelezést ebben a

²⁴⁸ Erről az írás népi környezetben történő felhasználása kapcsán l. Keszeg V. 1991: 241.

²⁴⁹ Az itt használt fogalmakat a nyelvészetből kölcsönöztem, meghatározásukat l. Péntek J. 1975.

környezetben tehát a felülről irányított migráció, a társadalomból történő időszakos ki-lépés teszi szükségessé, és akkulturációs folyamat eredménye.

A levél és a levélírás az életpályával, az életpálya alakulásával is szoros összefüggés-ben áll. Sőt, éppen az életpályán bekövetkezett fordulópont az, amely életre hívja, és amely életben tartja a levelezést. A levél ilyen értelemben az egyént ért sorseseemények, azaz a számára önidegen, identitásában megingató események feldolgozását teszi lehe-tővé azáltal, hogy kibeszéli (írja), popularizálja azokat. Éppen ezért a levélíró számára fontos a címzettek visszajelzése. Leveleik a szolidaritás megerősítését jelentik. Ilyen érte-lemben elsősorban a levél jelenléte és nem konkrét tartalma a fontos (Williams P. 2000: 308). Ugyanakkor az egyén életében bekövetkező újabb fordulópont (leszerelés, fogság) az, amely a levelezést megszünteti, lehetetlenné teszi. Végso soron minden róla vagy vele kapcsolatos dokumentum életrajzinak is tekinthető.²⁵⁰

A levél tartalma azt szemlélteti, hogy az írás milyen helyzetekben jelent társadalmi kényszert (*ecritur obligée*), és mikor íráskedvet (*écriture d'envie*).²⁵¹ Mikor egészíti ki és mikor helyettesíti a szóbeliséget. A fronton vagy a frontvonal mögött szolgálatot teljesí-tő katonák azért írnak annyi levelet az otthoniaknak, azért érdeklődnek olyan intenzíven az otthon történt eseményekről, mert így – az írás révén – próbálják meg újratерemteni azt, ami elveszni látszik (a magánéletet). Azért írnak annyi emléкverset, szerelmes levelet kedvesüknek, mert – attól való félelmükben, hogy elveszíthetik a durva élettapasztala-tok közepette – így (papíron) akarják újratерemteni a szerelem és ragaszkodás érzését.²⁵²

A levelek egyrészt az életvezetés funkcionális és ez esetben normatív szövegeit je-lentik, másrészt olyan dokumentumtípus, mely az írás által befolyásolt/meghatározott életvezetési, mentalitásbeli és diskurzusbeli (pl. a hazafias nyelvezet eltanulásának folya-mata) átalakulást dokumentálják. A levél mint megőrzésre érdemes tárgy a családi, sze-mélyes iratok többi darabjához kapcsolódik, más céllal keletkezett szövegekkel együtt szerveződik különböző rendszerekbe. Emlékközösséget és emlékezetkultúrát szervez, tart fenn és szabályoz.

A levélírásban részt vevő felek között fennálló sokféle viszony egyben a levélíró és olvasó között fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket teszi láthatóvá, ami leginkább a köszöntés és a formulák gondos válogatásában érhető leginkább tetten (Barton D.–Hall H. 2000: 7). Sőt, ezen túlmenően, a levélváltáson keresztül társadalmi egyenlőtlenségek jönnek létre, termelődnek újra. A levelek után sóvárgó katona nemcsak ki van szolgál-tatva a családja íráskedvének, hanem levelei végén megjelenő *választ várok!* kérései révén ezt láthatóvá is teszi.

²⁵⁰ „Az élettörténeti anyagok magukba foglalják bármely dokumentumot, beleértve a szociális hivatalok esetta-nulmányait, melyek fényt vetnek egyének vagy csoportok szubjektív magatartására. Ezek a levelektől az ön-életrajzokig, az újságok beszámolóitól bírósági jelentésekig terjednek” (Róbert P. 1982: 238).

²⁵¹ A terminusokat egy francia, az írásra vonatkozó etnológiai kutatásokat összegző kötet használja (Farbe D. 1997). A kötet bemutatását l. Terbócs A. 1999: 146.

²⁵² Ugyanezzel magyarázható az is, hogy a háború ideje alatt miért alakulnak ki olyan gyorsan új párkapcsola-tok, kötöttek házasságok.

EMLÉKVERSEK

Az emlékversírás hagyománya

Vasvári Zoltán definíciója szerint az emlékverses füzet „mint jelenségkomplexum a nem-folklór jelentkezése folklórszerű megnyilvánulásokban és szabályszerűségek alapján a folklór a nem-folklór határterületein” (Vasvári Z. 1998: 1). Szemléletében az emlékverses füzetet a „kollektív és anonim alkotás és terjesztés” és „a variánsok egymás mellett élésének kritériumai” határozzák meg. Ahol „az első kritérium fennáll még akkor is, ha tudjuk a szövegek egy részének eredeti szerzője (költő, gondolkodó) megállapítható” (Vasvári 1999: 120).

Az emlékkönyv története közel fél évezreden át követhető nyomon. Előzményei közé tartozik az úgynevezett *album amicorum*, melyekben külföldön tanuló diákok gyűjtöttek össze emléksorokat diáktársaiktól és tanáraiktól. A kifejezés már a 13. századi szótárakban is előfordul (Vasvári Z. 1998: 10). Ezeket a díszes kivitelezésű albumokat hivatásos mesterek készítették el megrendelőik számára, egyúttal mintát szolgáltattak a későbbi korok emblémaanyagához (Verebélyi K. 1993: 210.). A bejegyzések antik szerzőktől és a bibliából vett idézetek voltak, többnyire latin vagy görög nyelven íródtak. Ezeknek az albumoknak a klasszikus korszaka a 17. és a 18. század első fele, de már ebben az időszakban is a szokás terjedni kezd az alsóbb rétegeknél is. A szokást a vándorló kereskedők is átvették, tehát ez egyszerre több csatornán át is eljuthatott a polgárság körébe (Keszeg V. 1991: 73, Vasvári Z. 1998: 11).

A 18. században a polgári emlékkönyv általánosan elterjedt, de igazi virágkorát a 19. század elején, a szentimentalizmus és a biedermeier korban éri meg. Az emlékkönyv családi tárggyá, az intim családi szféra és a társaság közti kommunikáció sajátos eszközévé vált. Népszerűségét az irodalmi párhuzamok is bizonyítják: olyan jelentős költők, mint Goethe, Heine, Puskin, vagy nálunk Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Arany János is írtak emlékverseket ismerőseik albumaiba. (Keszeg V. 1991: 73, Vasvári Z. 1998: 12). Az emlékkönyv az I. világháború kitöréséig – a leveleskönyvek és a vendégkönyvek mellett – a társasági tárgyi kultúra speciális darabja volt és maradt. Ebben az időszakban nyerte el feminin jellegét. Így az emlékkönyv eredeti funkciója, a híres emberrel való találkozás dokumentálása elhalványult, helyére az összetartozás kifejezése került. Ezzel pedig lényeges változások következtek be az emlékverses füzetek tartalmát illetően is: míg a 16. században latin és görög szerzőktől származó idézetek kerültek a könyvek lapjaira, addig a 19. századtól kezdődően az idézetek szerző nélkül, gyakran módosítva kerültek bele a füzetekbe. Ekkor alakult ki a népi környezetben forgalomban lévő emlékszövegek jelentős hányada.

Az emlékkönyv vagy emlékfüzet a népoktatás és a polgári kultúra életmintáinak szélesebb körben való elterjedésével épült be a paraszti kultúrába is. A 20. század első felében még a felnőttek vagy a szolgálatukat teljesítő katonák is vezettek emlékes füzetet,

a század második felétől viszont a használat terén egy erőteljes társadalmi regresszió figyelhető meg: bár az emlékverses füzetek száma továbbra is magas, ezek használói és készítői leginkább az általános iskola tanulói köréből kerülnek ki. Élettere a diák- és gyerekfolklór területére vonul vissza. A társadalmi szinten és a használat szintjén lezajlott elmozdulással együtt az emlékvers komolyságából is sokat veszített. Egyre több a tréfás megfogalmazás, a már-már pajzán humor.

Az emlékversek használatának intenzitásáról, csak elszórt adataink vannak. Keszeg Vilmos Torda környékéről 52 füzetet gyűjtött össze, ezekben összesen 2404 szöveg 3271 alkalommal fordul elő. A füzetek közül csupán 2 származik a 19. századból, 12 készült 1901–1950 között, 13 1951–1970 között és 25 1970 után készült. A 19. századi két füzet 46 szövege 43 személytől származik, az 1901–1950 között készült füzetekben 502 szöveg található, az 1951–1970 között keletkezettekben 277 személytől 631 szöveg olvasható, az 1970 utáni füzetekben pedig 1469 szöveg található 2234 bejegyzésben (Keszeg V. 1991, 2008). Palkó Attila és Zsigmond József magyarói népköltési gyűjtésében 39 emlékvers olvasható, Enyedi József Hajdúhadház népköltészetét bemutató kötetében 561 szöveg olvasható (Vasvári Z. 1999: 120). A Kriza János Néprajzi Társaság adattárában található Mátyás János (1943) sorkatonaság alatt készített emlékverses füzete, mely 149 szöveget tartalmaz. Egy rigmányi férfi (1952) emlékverses füzete 24 oldalnyi verset tartalmaz (Keszeg V. 2008: 221–222.). Ugyanakkor az egyes közösségekben hozzá kapcsolt kulturális értékeket az is jól jelzi, hogy az emlékverseket hosszú időn át megőrizték. Egy 23 éves várvölgyi asszony az 1974-ben megrendezett Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra 200 emlékverset is beküldött, az 1998-ban szervezett önkéntes néprajzi gyűjtőpályázatra a téglási Molnár János szintén több emlékverset küldött be (Vasvári Z. 1999: 120).

Az emlékversek fejlődéstörténetét összegezve Vasvári Zoltán azt írja, hogy bár számos tényező kölcsönhatása során fejlődtek ki, *„formájukban de tartalmukban is alig változtak az elmúlt évszázadok alatt, ugyanakkor a hagyomány megszabta kereten belül tág keretet biztosította változások létrejöttéhez. A műfaj hosszú századokon keresztül való szívós továbbélésének magyarázata éppen a kötött és rugalmas szerkezeti és tartalmi elemek szerencsés összekapcsolódásában keresendő”* (Vasvári Z. 1998: 17).

Az emlékversek, az emlékverses füzetek, valamint az emlékversírás kutatása viszonylag rövid múltra tekint vissza. Keszeg Vilmos 1991-ben közölt egy hosszabb tanulmányt, melyben az 1980-as évek közepén Tordán és környékén végzett kutatás eredményeit összegezte. Tanulmányába az emlékverses füzetek morfológiai modellje mellett az emlékversek tartalmi jegyeit, motívumkészletét, stiláris sajátosságait, szöveg és kép viszonyát, az emlékirók társadalmi pozícióját, valamint az emlékirás rítusait elemzi (Keszeg V. 1991: 73–194.). Egy másik tanulmánya pedig az emlékverses füzetekben megjelenő vallásos témákat és funkcióikat tárja fel (Keszeg V. 1997b: 419–425.). Ezeknek a tanulmányoknak az ösztönző hatására Vasvári Zoltán végezte el a 20. századi emlékönyvek komplex folklorisztikai elemzését (Vasvári Z. 1998). Emellett két rövidebb tanulmányt közölt az emlékvers funkcionális használatáról, valamint műfaji előzményeiről és kapcsolatairól (Vasvári Z. 1996, 1999).

Emlékfüzetek és emlékversírás a sáromberki társadalomban

Az elemzés során felhasznált emlékverskészlet kilenc személy nyolc füzetéből, két füzettöredékéből és több önálló lapra írt szövegéből tevődik össze. A szövegek nagyobb része az elemzésre kiválasztott három parasztirattárból kerül elő, négy füzet pedig a kontrollcéllal áttekintett tíz irattár anyagából származik.

Az első emlékverses füzetet 1924–1927 között készült. Méretei: 18,5x11,5x20 cm. A külső borítóval együtt 55 lapot tartalmaz, a bejegyzések a második lapon indulnak. A füzetben 11 bejegyzőtől (két bejegyzésnél nem szerepel név) összesen 21 emlékvers olvasható. A bejegyzések zöme (18) Budapesten, két bejegyzés Gödöllőn, illetve egy Rákospatakon készült. A bejegyzések éves eloszlása a következő képen alakult: ²⁵³

13. táblázat. Az emlékverses füzetben található bejegyzések éves eloszlása

Év	Hónap	Vers	Bejegyző
1924	május	4	3
1924	június	2	1
1924	november	8	4
1925	január	1	1
1925	május	2	1
1927	június	2	1

A füzet jelenleg Kádár Erzsébet tulajdonát képezi. Ez az emlékesfüzet nem illeszkedik szervesen a többi közé. Tulajdonosa csak élete utolsó éveiben élt Sáromberkén, rokoni gondozásában. Emlékverses füzete így került a településre. Az, hogy Kádár Erzsébet és lánya a füzetet tulajdonosának halála után is megőrizte, és 2001-ben egy néprajzi-helytörténeti kiállítás szervezése alkalmával közzétett felhívást követően maga ajánlotta fel kiállítás céljára, jelzi, hogy a család nemcsak megőrizte, de kulturális szempontból értékes tárgyként tartja számon az emlékverses füzetet. Mint ilyen az emlékvers használatához és megítéléséhez szolgálat adalékot.

Egy másik emlékverses füzet a sáromberki Berekméri Mária (1931) tulajdona. Az emlékkönyv megkezdésének időpontja, az első oldalon található bejegyzés értelmében 1943. december 6-a. A könyv méretei: 185x120 mm. A kemény kartonborítójú, kötött füzet borítója enyhén megrongálódott, mely az intenzív használatnak tudható be. A fedőlapot leszámítva összesen 36 lapból (72 oldal) áll. A füzetet, az első bejegyzés tanúsága szerint tulajdonosa édesapjától kapta ajándékba. Az emlékkönyvbe 44 bejegyző összesen 86 bejegyzést tett. A füzetet 1952-ig használták intenzíven, de ezt követően is készült három bejegyzés a füzetbe. 1967-ben kisebbik fia (1957) két helyen jegyezte be ugyanazt a szöveget, később pedig unokája (1976) írta be nevét a társas lapra. Ezen kívül a füzet

²⁵³ Három bejegyzésnél nem szerepel semmiféle időmegjelölés.

még tartalmaz 21 rajzot, 2 szövegkeretet és 2 titkot. Az emlékversek éves eloszlása a következő táblázatban összegezhető.

14. táblázat. Berekméri Mária emlékverses füzetében található bejegyzések éves eloszlása

	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1967	é.n.
I.												
II.			7									
III.		1	1			1			3			
IV.				1	1							
V.				3								
VI.												
VII.			3				2	1	1			
VIII.			1			1	2	1				
IX.	1					2						
X.												
XI.	3					4				6		
XII.	8		1		4						2	
h.m.n.		1				1						25
88	12	2	13	4	5	9	4	2	4	6	2	25

Mózes Mihály a háború alatt vezetett emlékesfüzetet. Az emlékverseket, hazafias és szerelmes dalokat, valamint átköltéseket tartalmazó füzet lapjaira esett szét, számos megmaradt lapja is töredékes. Szerkezetére csak következtetni lehet. Ugyanakkor ebből az időszakból tíz különálló, különböző formájú és eredetű lapra írott emlékvers, vers és dal is fennmaradt. A szövegek felett a *dal*, ritkábban az *emlékvers* felirat található, az egyes szövegeket egymástól vonal, szaggatott vonal vagy a *más* szó választja el. A szövegek szerzőjét minden esetben nehéz beazonosítani, de az biztos, hogy az emlékversek egy részét (8 szöveget) Mihály testvére, Jenő írta 1942 március 30-án. A feldolgozás során a különböző lapokon összesen 87 teljes vagy töredékes szöveget azonosítottam. Ezek közül 63 emlékvers, 21 dalszöveg és 3 verses levél. A legkorábban keltezett emlékversek 1939. december 4-én íródtak, szerzőjük Mózes Mihály, a legutolsó keltezés 1942. március 30-áról való, és Mózes Jenőtől származik.

15. táblázat. A Mózes család irattárában található emlékkersek

a lap mérete	szerző	kelt	emlékvers	ének	verses levél	megjegyzés
32,5x18,5 cm	-	-	25	-	-	
25,5x31,5 cm	-	-	-	3	-	
21x30 cm	-	-	-	1	-	Egy, a katonák rendfokozatát is tartalmazó névsor van a hátoldalán
23,5x15 cm	Mózes Mihály	-	14	-	-	két lap, a második lap fele hiányzik
19,7x15,7 cm	Mózes Mihály	-	5	-	-	
21x15 cm	-	-	1	-	-	
21x15,5 cm	Mózes Mihály	+	6	16	-	Katonai tanulófűzet oldalain vannak, összesen 24 lap, több belőle csonka
21x15 cm	Mózes Jenő	+	8	-	-	1942. 3. 30.
21x15 cm	Mózes Mihály	-	-	-	1	Az anyjától kapott levél hátlapjára írta
16,7x16,7 cm	Mózes Mihály	+		1	2	
21x12 cm	Mózes Mihály	+	4	-	-	1939. 12. 4.
Összesen			63	21	3	

Mózes Ferenc szintén a katonaság ideje alatt vezetett emlékkerse füzetet. Egy 14,5x10 cm-es notesz lapjaira másolta le 109 emlékker és 41 ének, valamint a csók 32 törvényének szövegét. Az emlékkersek a füzet lapjainak *a* oldalára vannak jegyezve, míg az énekek a *b* oldalára. Ahol az ének szövege nem fért ki egy oldalra, ott a szöveg két oldallal tovább folytatódik. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az énekeket később jegyezték be az énekesfüzet üres oldalaira.²⁵⁴ A füzet 48 lapot tartalmaz, de láthatóan több lapja is hiányzik. Az emlékkersek között egyetlenegy van keltezve, ez egy katonatársától származó pár soros román nyelvű bejegyzés. Emellett két, az előbbivel azonos formátumú füzet lapjaira 26 (19+7) ének és egy titkos ábécé van lejegyezve. Az egyik füzettöredék 20 lapot, a másik ötöt tartalmaz. Az énekek zöme (18+4) az 1950–1960-as

²⁵⁴ Egyébként a többi füzet esetében is megfigyelhető, hogy a bejegyzéseket előszeretettel készítik a lapok *a* oldalára. Arra, hogy az emlékkerse füzetbe utólag dalszövegeket is bemásolnak szintén van példa.

évek nótáiból és slágereiből való²⁵⁵, de van közöttük három, a világháború idejéről származó katonadal²⁵⁶ és egy népdalszöveg²⁵⁷ is. Ez későbbi bejegyzés, amit az eltérő íráskép is jelez.

A Berekméri család irattárában egy második emlékverses füzet is található. Méretei: 14,5x10 cm. A füzet a sorkatonaság alatt készült, tulajdonosa Berekméri György. Kettő kivételével tőle származnak a bejegyzések is, ez utóbbiakat Berekméri Mária írta évekkel később. A katonaság alatt 35 piros golyóstollal írott, az utolsó kivételével gondosan számozott dal és egy prózában írott *emlék* található a füzetben. Az első bejegyzés 1950. január 1-ről, az utolsó 1951. május 24-éről származik. 2 Bukarestben, 19 Brăilában és 13 Buzăuban íródott, a többi esetben a helyszín nincs megjelölve. A füzetben található 35 kék színű golyóstollal írt *B Gy* monogrammal szignált, keltezetlen emlékvers, melyek az írásképből ítélve szintén ebben az időszakban készültek. Egy ének szintén kék színnel van írva. Az alatta található keltezés alapján 1962. március 17-én íródott Sáromberkén. A füzetben emellett található hét másik dal szövege is, ezeket Berekméri Mária jegyezte le. Kettő ceruzával íródott, öt pedig golyóstollal, ez utóbbiak az 1990-es évek végéről származnak. Az utolsó oldalon pedig gazdasági feljegyzések találhatók 1962 augusztusából.

Kristóf István (1952) emlékverses füzete 1965-ben készült. A füzetben 35, osztálytársai által jegyzett, valamint 5 általa lemásolt emlékvers szövege található. Ezeket későbbben, 1972-ben jegyezte fel a füzetbe. Az emlékversek mellett 9 esetben rajz, 3 esetben keltezés, 1 esetben titok és 15 esetben névalírás is található. Az emlékversek alatt található névalírás alapján az derül ki, hogy egy-egy személy több helyen is készített bejegyzést a füzetbe, a 15 névvel ellátott bejegyzés ugyanis mindössze 5 személytől származik.²⁵⁸ A füzetben található a csók törvénye, valamint társas lap is. Ez utóbbin hét név (Vajda Ferenc, Kristóf István, Aurariu László, Nagy Csilla, László Mária, Boczog Katalin és Varró Hajnal) szerepel. A füzet üres lapjaira utóbb 8 dalszöveget másolt be a füzet tulajdonosa.

Kristóf István lánya, Éva (1978) az 1990-es években vezetett emlékverses füzetet, kettőt is. Az egyik az emlékverses és *kérdéses* füzet ötvözete. A füzetben 18 kérdés és 45 emlékvers található. A kérdések sorrendben a következők: 1. Hogy hívnak? 2. Hol laksz? Pontos címed, 3. Van telefond? Hány a száma? 4. Van kedvesed? 5. Hogy hívják? 6. Hány éves ő? 7. Hány éves vagy? 8. Melyek a kedvenc színeid? 9. Melyik sportot kedveled? 10. Kik a kedvenc énekeseid? 11. Milyen éneket szeretsz? 12. Milyen a szemed? 13. Milyen filmeket szeretsz? 14. Hol szeretsz sétálni? 15. Milyen együtttest szeretsz? 16. Írj egy

²⁵⁵ *Nem fog téged senki úgy szeretni; Sötét erdő sűrűjében kakukk madár hallik; Csinibaba; A strandoló kislány; Tűzpiros virág; Valaki vár; Túl szép, amit te mondasz; Oly távol; Ezüst gitár; Nincs nálam Boldogabb; Talán egy perc alatt; Téged várlak; Virágos kert az én szívem; Reszket a hold; Megáll az idő; Összecsendül két pohár; Szeretni kell; Veled is megtörténhet egyszer.*

²⁵⁶ *Valahol az orosz fronton; Égbe nyúló havas alján; Messze távol a hómezőn, hol a szél muzsikál*

²⁵⁷ *Sárgát virágozik a repce.*

²⁵⁸ A bejegyzések készítői: Jutka 6, Marika 3, Zsuzsi 1, Ibi 2 és Kati 3.

emléket 17. Mi a foglalkozásod? 18. Bezáró szó. A kérdésekre 10-en (9 lány és egy fiú) válaszoltak. Az emlékkersek mellett 7 esetben szerepel név és 3 esetben társul rajz, illetve titok hozzájuk, keltezés nem található egy esetben sem. A füzet társas lapot is tartalmaz, itt 9 név²⁵⁹ szerepel. A társas lap szerint a bejegyzések 1989. december 28. és 1991 február 26. között készültek. A bejegyzők zöme mindkét esetben az osztálytársak közül került ki, emellett közeli barátok (2) és rokonok (1) szerepelnek.

A második füzetet 1992-ben nyitotta meg, ebben 150 emlékkers található. A füzet egy-egy oldalára több, akár 4-5 szöveget is bejegyeztek. Az így kialakult emlékkersfüzetek alatt 41 alkalommal szerepel a bejegyző neve.²⁶⁰ A szövegek mellett 31 alkalommal színes rajz is található, további 5 alkalommal a rajz önállóan szerepel. De sok esetben a verseket bevezető *emlék* felirat is annyira díszített, hogy már-már a rajzhoz áll közelebb. A füzetben emellett 5 titok és társas lap szerepel. A társas lapon 11 név olvasható.²⁶¹ A bejegyzők közül 11 lány és csupán három fiú, 4 kivételével mind a füzet tulajdonosának osztálytársai.

A bemutatott emlékkerses füzetek készítői és használói leginkább két társadalmi kategóriához kötődnek. Az egyik a katonai szolgálatot teljesítő, az otthonról hosszabb időre elszakadni kényszerült férfiak, a másik pedig az általános iskola tanulói. A bejegyző közösség homogén, egyazon generáció, csoport tagjai közül kerülnek ki. Ez alól csak a Berekméri Mária fürete képez kivételt. Az ő füzetébe rokonai (5) és a nagypja könyvelői tevékenységét ellenőrző, Hádor Tibor szövetkezeti körzetvezető is írt emlékkerset. Ez utóbbi a hasznát időkeretei szempontjából is kivételnek számít. Míg a többi emlékkerses füzet csupán egy-két évig vagy a katonai szolgálat időszakában volt használatban, addig a Berekméri Mária füzetébe tíz éven át rendszeresen készítették bejegyzéseket. A füzet használata csak akkor szűnt meg, mikor Berekméri György udvarolni kezdett a füzet tulajdonosának. Az utolsó bejegyzések tőle származnak.

A településen különböző környezetben és társadalmi csoportoknál eltérően alakult füzetek használata. A katonaság alatt készített füzetekbe a tulajdonos maga jegyezte fel az emlékkerseket. A feljegyzéseknek unaloműző funkciója volt, ahogy ezt több bejegyzés is tanúsítja. Berekméri György ezt írja emlékkerses füzetében: *„Ami ebe a noteszbe van írva katona időm alatt írtam. Mert sokszor elfogott a hazai vágy s ilyenkor a katonának minden jól eltöltött napjai mit otthon töltött, az sajog a szívébe. Írta Berekméri György Bräila 1950. I. 1-én, Unalmamba.”* Mózes Mihály pedig ezt írta egyik emlékkers alá: *„Írtam 1941. II. hó 25-én éjjel, mikor ügyeletos voltam Gyergyótölgyesen”* emellett az írás és a leírt tartalmak révén az otthonnal teremtettek kapcsolatot.

²⁵⁹ Nagy Domi, Balogh Júlia, Katona Réka, Fazakas Tünde, Simon Lea, Vajda Hajnal Katalin, Kristóf Imola, Vajda Kinga, Csoma Annamária

²⁶⁰ Melinda 16, Anus 12, Imola 15, Kati 23, Tünde 14, Domi 2, Erika 4, Ildi 11, Imi 2, Zita 5, Réka 14, Andris 8, Kinga 8, Csilla 10 alkalommal.

²⁶¹ Balogh Júlia, Farkas Csilla, Vajda Imola, Szántó Anna, Simon Lea, Katona Réka, Vajda Kinga, Fazakas Tünde, Vass Melinda, Bajkó Erika, Vajda Hajnal Katalin

Az 1960-as évekig született füzetek egy része az udvarlás és a szerelmi vallomástétel eszköze volt. Berekméri Mária füzetében több ilyen vallomástétel is olvasható:

*„Sz-edd a tavasz virágait
E-gy csokorba össze,
R-ózsát tégy és nefelejcsét,
E-gyet-egyet közbe.
T-ekints néha e pár sorra,
L-átni fogsz a múltba, s jusson
E-szedbe néked,
K-i e pár sort írta.
Örök emlékül,
Istvántól.”*

Ezeknek a bejegyzéseknek az udvarlásban betöltött szerepére maga a füzet tulajdonosa hívta fel a figyelmet. A füzeteknek ilyen céllal történő használatára az 1960-as évekből is van példa. Mózes Ferenc tulajdonában szintén található egy olyan emlékkeres füzet, melyben egykori szerelme által írt emlékkeres, vallomások találhatók, ezt azonban nem bocsátotta a kutatás rendelkezésére.

Az 1980–1990-es években készült emlékkeres és kérdéses füzetek néhány hónap alatt készültek, és hulltak ki a használatból. A kérdéses füzeteket az iskolában, a szünetekben töltötték ki egyénileg vagy csoportosan, mintegy „ellenőrzés alatt”. Az emlékkeres füzeteket, mely nagyobb odafigyelést igényelt, többnyire otthon jegyezték, de a felkérésre és a „terjesztésre” (olvasásra) az iskolában került sor. Néha az utcán is megtörténhetett a felkérés; a játszótársakat otthon is fel lehetett kérni ilyesmire. Ez nem valami szabályszerűséget akar jelenteni, egyszerűen csak azt mutatja, hogy az emlékkereseket író, használó generáció hol találkozott, találkozhatott egymással.

Az emlékkeresek szerkezete

Az emlékkeresek rendszerint ajándékba kapott vagy külön erre a célra vásárolt füzetek. Kivitelezésüket és formájukat tekintve nagyon sokfélék. Egyesek egészen apró és jelentéktelen noteszek, mások cifra kivitelezésű bőrkötésű könyvecskék, de lehetnek más, elmés előállítású, egyedi²⁶² darabok (Keszeg V. 1991: 73.). A vizsgált emlékkeresek közül kettő használ fel igényes kivitelezésű, kisebb formátumú, keményfedelű füzetet, további négy (melyek közül kettő töredék csupán) noteszbe íródott, három pedig iskolai füzetbe. A háború idejéből fennmaradt emlékkereseket viszont a katonaiskolában használt tanulófüzetbe vagy önálló lapokra jegyezték fel. A vizsgált füzetek közül csupán egyet, Berekméri Mária füzetét vásárolták és ajándékozták tulajdonosának emlékkeres céljára.

²⁶² Keszeg Vilmos például egy legyezőszerűen összecsukható emlékkeresvet is bemutat (Keszeg V. 1991: 74).

A második világháború alatt írt emlékkersek kivételével a füzetek első néhány oldala a tulajdonos nevét, a megnyitás időpontját, helyét, ajándék esetében a dedikációt, valamint egyéb, a kezdés általánosan elterjedt formuláit tartalmazzák. Ezt az oldalt gyakran rajzokkal is díszítik.

Berekméri Mária emlékkeres füzetében a fedőlap belső oldalán szerepel a tulajdonos neve. Mivel a füzetet apjától kapta ajándékban, az első oldalon dedikáció áll:

„Aki engem szeret –
Én is szeretem azt
Édesapád”

Alatta pedig:

„Marikának apja vagyok
Az első laphoz jogot tartok
Berekméry”

A Berekméri György füzetének külső borítóján ez áll: „*Tanulmányi eredmény előmenetek*”. Alatta: „*Sold[atul]*”²⁶³ Berekméri Gheorghe²⁶⁴ 1950. VI. / Brăila”. A második oldalon pedig: „Berekméri György Sáromberke, Maros-Torda megye 1950. IV. 29” A harmadik oldalon pedig ezt írja: „*Emlék, meg nótás füzet.*”

Kristóf István füzetének a borítóján neve mellett román és magyar nyelven egyaránt szerepel a füzet megnevezése: *Caiet de amintire, Emlékes füzet*. Lánya, Kristóf Éva egyik füzetében a borítón a név és a megnevezés mellett pop- és rockegyüttesek neve szerepel (ABBA, Bikini, Pokolgép, EDDA, HEAVY METAL). A borító belső oldalán szintén szerepel a tulajdonos neve, alatta pedig a következő bejegyzés: „*A füzet emlékes Éva szerelmes*”. Az első oldalon pedig színes ceruzával írva ez áll: „EMLÉK FÜZET”. A másik füzetben a belső borítón található a következő szöveg: „*Kristóf Éva Sáromberke 1992.*” mellette: „*A füzet Emlékes, Éva szerelmes*”. Az első oldalon színes betűkkel az áll, hogy *Emlék füzet*, a következő három lapon pedig a következő sorok: *Első lapra nem írok, Másodikra nem tudok, Harmadikra csak annyit: Légy boldog.*”

Ezután következnek a bejegyzések. A Berekméri Mária füzetében néhány kivételtől eltekintve minden személy külön lapon jegyzett be emléket, némelyek több helyen (oldalon) is. A lap tetején megszólítás és ajánlás szerepel: *Emléke Marikának, Emlék, Marikának*. A megszólítást a tulajdonképpeni bejegyzés követi. Általában egyetlen bejegyzés szerepel, hat alkalommal egy lapon két bejegyzés található, ezeket öt esetben két különböző személy írta. Egy személyre átlagban két szöveg jut. A lapot és az emlékkerst kolofon zárja. Ebben megtalálhatjuk a bejegyző aláírást, a bejegyzés időpontját és gyakran a bejegyző és a címzett viszonyára is utal: *barátnőd, Bőzsi nénéd, Édesapád*. A többi füzet, melyben több személytől vannak bejegyzések (Kristóf István, Kristóf Éva) ettől annyiban különbözik, hogy nagyobb az egy lapon olvasható, valamint az egy főre eső bejegyzések száma. Kristóf István füzetében egy lapon 2-3 bejegyzés található, egy személyre

²⁶³ Sorkatona

²⁶⁴ A György román nyelvű változata

pedig átlag 3,5 szöveg jut. Kristóf Éva füzetében ezzel szemben oldalanként 3-4 szöveg a gyakori, az egy személyre átlagban mintegy 10 szöveg jut. Az 1989-ben nyitott füzetében viszont az egyik személytől 38 bejegyzés (a 45-ből) olvasható.

A diákok által készített emlékkeres füzetek elmaradhatatlan tartozéka a titok, noha egy-egy füzetben 2-3-nál több ritkán szerepel. A titok szövegét 3 alkalommal a lap alsó, 8 alkalommal a felső sarkának betűrt része alá írták. Ezek rendszerint rövid, tréfás szövegek: *Titok!!! Tilos felnyitni/te kíváncsi kis csaci!; Titok/Marika, Tilos a felnyitás/Ne légy kíváncsi te kis csaci. I-á-i-á számár!!!; Titok/Éva csinos megpuszítani tilos; Titok/Szeretlek; Titok/Te piszok, nem látod, hogy titok; Titok/Erre voltál olyan kíváncsi butácska*. Egy esetben a titok alatt semmilyen bejegyzés sincs. Van a titokszövegeknek egy olyan változata is, mely rokonságot mutat a vicces oldal szövegeivel: *Akasszanak fel/Egy új ruhát a szekrényedbe* (K. É.).

A társas lap szintén szerepel a diákok által írt emlékkönyvekben. A Berekméri Mária füzetében a társas lap megnevezés nem szerepel. A lap tetején, ahol a bejegyzők nevei találhatók a következő felirat olvasható: *„Aki Marikát szereti, írja nevét ide ki!”* A későbbi füzetekben a társas lapot a könyv tulajdonosa készítette elő oly módon, hogy különböző színes vonalakat vagy formákat rajzolt a lapra, melyekbe a bejegyzők beírták nevüket, néha címüket is. A társas laphoz hasonló funkcióval rendelkezik a következő feliratot tartalmazó oldal is: *„Figyelem! E lap túlsó oldalára annak szabad írni, aki a mi Marikánkat nőül fogja venni”*. Ilyen oldal a Kristóf Éva füzetében is található.

A füzetek záróformulákkal végződnek. Berekméri Mária emlékkeres füzetében kettő szerepel:

„Aki nálam jobban szeret, Fordítson még egyet ha lehet

Anna Mária”

„Aki jobban szeret mint én, Írja Nevem alá a nevét

Vecserka Kati”

A Kristóf Éva füzeteiben a záró formulák valóságos tobzódása figyelhető meg, mindkettőben öt-öt szerepel. A két fentebb említett szöveg mellett ennek változatai és átköltései is megtalálhatók, mint például: *„Aki nálam jobban szeret, kapjon be egy pócegeret. Kinga”* vagy: *„Aki nálam jobban szeret, nyelje le az emlékkönyvet. Imola”*. Emellett olyan humoros bejegyzés is szerepel mint: *„Jaj, Jaj!!! Borzasztó, én lettem az utolsó!”*

A füzetekben emellett még két alkalommal (Kristóf István és Mózes Ferenc) előfordul a csók törvénye, egy helyen (Mózes Ferenc) a titkos ábécé szerepel, a Kristóf Éva első füzetében pedig orákulum is található. A katonaság és a háború alatt készített emlékkeres füzetek (Mózes Mihály, Mózes Ferenc, Berekméri György) az emlékkersek mellett dalokat, nótákat is tartalmaznak ezek ebben az esetben szervesen kapcsolódnak a füzet többi részéhez. Azonban a füzetekben előfordul az emlékkersekhez szervesen kapcsolódó anyag is (l. Keszeg V. 2008: 216). Ezek rendszerint utólag, a füzet lezárása után kerülnek bejegyzésre, jelenlétüket csupán az indokolja, hogy az emlékkeres füzet keretét biztosít a megőrzésre. A Berekméri György füzetében gazdasági feljegyzések olvashatók, a Kristóf István pedig slágerszövegeket másolt füzetébe.

Az emlékverses füzeteknek szerves tartozéka a szöveget kísérő, kiegészítő vagy azt helyettesítő rajz, illusztráció is. A magyar népi grafika válfajairól írt tanulmányában Verebéli Kincső szerint a kéziratdíszítésnek erre a szokására az írásbeliség popularizálódása, valamint a rajzoktatás kötelezővé tétele hatott. Az úgynevezett *szépipírás* az iskolamesterek közvetítésével széles körben elterjedt, és a helyi népművészet ornamentikáival ötvözve az ünnepi alkalmakra egyedül illő írásformává alakult (Verebéli K. 1995: 210). A vizsgált anyagban a „szépipírás” és a „képipírás” egyaránt előfordul. A képi ábrázolások leggyakrabban növényi és madármotívumokat alkalmaznak, az 1980–1990-es évek rajzai között viszont a különböző rajzfilm- és képregény-figurák is gyakran szerepelnek. Az egyszerű és egyszínű ceruzával vagy golyóstollal készült rajzoktól a bonyolult kompozícióval rendelkező, több színt felhasználó, ceruzával vagy filctollal készült rajzokig számos változat megtalálható. A szöveg és kép viszonyát tekintve az emlékverses füzetekben a *díszített írat*,²⁶⁵ a *képes írat*,²⁶⁶ a *kép szöveggel*²⁶⁷ és az önálló *kép*²⁶⁸ egyaránt szerepel.

Az emlékfüzetek funkciói

Az emlékfüzetek elsődleges funkciója az íráson keresztül megvalósuló generációs szolidaritás kinyilvánítása. A füzet tulajdonosa az emlékirásra történő felkérés révén kapcsolatteremtésre vagy már működő kapcsolat visszaigazolására tesz kísérletet, kortársai, iskola- vagy katonatársai – egyszóval szűkebb közössége körében keresi pozícióját. A felkérésre válaszoló személyek pedig jóváírják ezt a kapcsolatot, megerősítik az egyéni kapcsolatépítő törekvéseiben. Azáltal, hogy személyes gondolataikat osztják meg egymással, intim érzelmeket juttatnak kifejezésre, a füzet tulajdonosa és a bejegyzések készítői szolidaritást vállalnak egymással. Az emlékvers az emléklaphoz hasonlóan egy bizonyos csoport „korporatív összetartozását” (Fülemile Á. 1994: 221) hivatott emlékműszerűen megörökíteni. A bejegyzés aktuusa és a használat viszonylag rövid időkerete²⁶⁹ csoporttá kovácsolja a bejegyzések készítőit.

A bejegyző közösség homogén, tagjai ismerik egymást, ezért a füzet egy olyan közösen használt érintkezési felület, melynek célja egyazon emlékezhorizontot kialakítani, ennek részévé válni, és az ehhez tartozást az emlékversírás révén kommunikálni.

²⁶⁵ „A verbális szöveget különösen szép, díszes ünnepi formában állítják ki. Ez leggyakrabban az írásmód jellegeiben valójában meg” (Verebéli K. 1995: 211).

²⁶⁶ „Az írat egésze már nem szövegszerű, hanem »képzőművészeti« jellegű kompozíció, rendszerint több színnel és motívummal” (U.o.).

²⁶⁷ „Az előbbi fokozatokhoz képest egészen más kategória, amelyben már egy képnek (nem feltétlenül szükséges) eleme a szöveg” (U.o.). Ebben az esetben a nyelvi kód nem elégséges az üzenet kifejezésére, ezért a szerző vizuális kóddal egészíti ki vagy erősíti meg (Keszeg V. 1991: 181).

²⁶⁸ Ebben az esetben a szerző kizárólagosan a vizuális kódra bízta a mondanivalóját (Verebéli K. 1995: 211).

²⁶⁹ Mind a szakirodalom, mind a saját kutatásom során előkerült emlékverses füzetek azt bizonyítják, hogy a füzeteket egy-két év alatt le is zárják.

Az emlékkeres füzetek ilyen értelemben emlékközösséget hoznak létre. A közösség elsősorban a tulajdonos körül szerveződik, de a bejegyzők egymáshoz fűződő viszonyát is befolyásolják. Az emlékkeres írói nemcsak elolvassák, hanem kiegészítik, átírják vagy kihúzzák egymás bejegyzéseit. Ennek a cselekvésnek ugyanis ellenőrző funkciói vannak, a közösség ezáltal fejezi ki jóváhagyását vagy nemtetszését az egyes bejegyzésekkel/bejegyzőkkel szemben. Az átírásnak, kihúzásnak tehát performatív és normatív funkciója van.

Az emlékkeres és az emlékkeres füzet az emlékkállítási rítusok része, mely arra irányul, hogy megváltoztassa az egyén időtapasztalatát, a jelen idővel szembeni viszonyát. Az emlékkeres írója a márt a holnap előestéjeként kezeli (Hartog F. 2006: 23), a jelent múlttá transzformálja és hozzákapcsolja a jövőhöz. Ez a rítus a felkérés – emlékkeres – olvasás – megőrzés mozzanataiból építkezik, a létrejött szövegtárgy pedig „mind a benne foglalt, mind a konvencionálisan hozzá kapcsolt jelentések által a múltra emlékeztet” (Keszeg V. 2008: 219). Éppen ezért a szövegek többségére az érzelmi entrópia (Keszeg V. 1991: 90) és az ünnepélyes és nosztalgikus hangvétel jellemző, amit a szöveghez kapcsolódó rajzok is fokoznak (Verebélyi 1995: 210).

Az emlékkeres a kapcsolattartás eszköze. A bejegyzők az írás révén folyamatosan kapcsolatba lépnek egymással, a füzet szövegeit nemcsak elolvassák, de ki is beszélnek egymás között, ezáltal láthatóvá és ellenőrizhetővé teszik az aktuális szerelmi, baráti, iskolatársi viszonyokat. „A füzet – írja Keszeg Vilmos – elsősorban a kétszemélyes kommunikációt szolgálja. Megvalósulásában azonban túllépi mind a kétpólusú kommunikációs aktus, mind az üzenet-közvetítés szféráját. A füzet tulajdonosának személye, személyisége által összetoborzott csoport (közösség) kollektív, szerteágazó igényeket kielégítő alkotásává válik. Kapcsolatai [...] az egész kultúra területeit behálózzák” (Keszeg V. 1991: 84).

Az emlékkeres megragad és kimerevíti egy pillanatot, egy helyzetet (az elbúcsúzás pillanatát). Spirituálisan összeköti a tőlünk távol eső jövőt és a minket elhagyó múltat. Az időnek ezt a kortárs pillanatát és érzékelését Hartog prezentizmusnak nevezi (Hartog F. 2006: 28). A tulajdonos életének egy fontos momentumát rögzíti, tartja emlékezetben, de egyben az én emlékezetben maradásának garanciája is.

Emellett az emlékkeres kapcsolatban van az életpálya alakulásával is. A füzetek készítésére az élet fordulói kerül sor, egy megszűnt szerepet, státust örökít meg (Keszeg V. 2008: 219). Ebben a környezetben az emlékkeres az átmenetet könnyíti meg, az újabb életszakaszra való felkészítést vállalja magára. Tanácsot ad, az élet értelméről, az érényes életéről elmélkedik, vallásos meditációkat közöl vagy kívánságot fogalmaz meg. A katonaság alatt készült emlékkeres füzetek pedig a hosszúra nyúló átmenetet, ezt az időn kívüli állapotot teszik elviselhetővé.

Az emlékkeres füzet az emlékeket kihelyezi, emlékezősi alakzatként funkcionál. A tárgyakkal való emlékezés egy változata, mely az egyént önmagát horgonyozza le, mely által saját képét tükrözi, önmagára, múltjára, őseire emlékezik. A tárgyak időkitevője a múlt valamilyen rétegeire is utal. Túllépik a tárgyi emlékezet horizontját, az implicit

idő- és identitási kitevőt explicitté teszik (Assmann 1999: 20–21.). A későbbi generációk számára pedig a szép/hasznos szövegek tárházát jelenti.

Az emlékvers tartalma szerint a szerelmi ajándékokon szereplő feliratokkal és levéllel, főleg annak verses változatával van legközelebbi rokonságban, melynek hagyományait magába integrálta (Vasvári Z. 1998: 30). Funkció szempontjából az emberélet fordulóinak egyéb szövegeivel és dokumentumaival (emléklapok, búcsúbeszéd, kicsengetési kártya stb.) rokonítható. Emellett enyhe rokonságot mutat a naplóval (bár itt nem a tulajdonos ejti a bejegyzéseket) és a daloskönyvvel.

Összefoglalás

Az emlékverses füzet az írás révén a kommunikációs szituáció kiterjesztését végzi el, egy olyanfajta emlékezetet alakít ki, mely „túlterjed az adott korszakban hagyományozott és kommunikált értelem horizontján és ugyanúgy kilép a kommunikáció síkjáról, mint az egyéni emlékezet a tudatéről. [...] Tradíciót és kommunikációt táplál” (Assmann J. 1999: 22). Az emlékverses füzet által teremtett és/vagy fenntartott tradíció(k) korszakonként eltérő funkcióval bírnak – ennek megfelelően eltérő mondanivalót hordoznak. Az 1960-as évekig az emlékversírás alapélményét a világháború és a katonáskodás határozta meg. Ez nem csak azt jelenti, hogy az emlékverses füzetek többségét a katonaság alatt készítik, hanem azt is, hogy az emlékversek, de főleg az emlékversekhez kapcsolódó egyéb szövegek témája szorosan kötődik a 20. század első felének eseményeihez. A katonák a háború alatt tanult hazafias szövegeket a családban hagyományozták, megtanították a következő generációnak is. Ezek a szövegek pedig az emlékverses füzetekben, daloskönyvekben visszaköszönnék. Az 1980-as évektől viszont az iskolai élet köré szerveződő témák válnak uralkodóvá. Magyarországi közvetítéssel Erdélyben is szélesebb körben elterjednek a pop- és rockegyüttesek ismert slágerei, kialakul egy, a felnőttek által egyre kevésbé ismert és ellenőrzött diákkultúra, melynek fontosabb témái, értékorientációja az emlékverses füzetekben is visszaköszön.

Az emlékverses füzet használói számára olyan konnektív struktúra, mely összefűző és elkötelező hatását két síkon fejti ki: társadalmi és idődimenzióban. Az embert azáltal fűzi társaihoz, hogy közös tapasztalati és cselekvési teret alakít ki, mely a maga elkötelező kötőereje révén bizalmat szerez és eligazítást nyújt, az egyes individuumokat mi-vé kovácsolja, közös szabályokra és értékekre támaszkodik (Assmann J. 1999: 16).

Az emlékversírás ellenőrizhetetlensége révén „a fiatalok személyes eszmény- és preferenciarendszerét engedi felszabadulni” (Keszeg V. 1991: 90), és mint ilyen egyfajta ellenkultúrát, szubkultúrát működtet és tesz láthatóvá. Ilyenként egyrészt a hivatalos államideológia ellenében egy sajátos nemzetiségi, kisebbségi értelmezést és állásfoglalást közvetít. A katonaság intézményének harcias és hazafias ideológiája a szerető kedves és a szülőfalu utáni nosztalgiával védekezik, illetve az iskolai és szülői szabályok ellen lázít.

Az emlékvérsírás népszerűsége az 1990-es évek végéig töretlennek mondható, sőt az egyes füzetekben található bejegyzések és bejegyzők számának alakulása alapján növekvőnek is mondható. Az utóbbi évtizedben a számítástechnikai fejlődés, az internetszolgáltatás kiépülése és a felhasználók számának ugrásszerű megnövekedése, valamint a különböző szocializációs oldalak megjelenése és széles körű elterjedése nyomán elvesztette korábbi funkcióinak jelentős részét. A szocializációs oldalak ugyanis a napló, az emlékkönyv a verses levél stb. funkcióit nemcsak integrálták, de hatékonyságukat és formanyelvüket is bővítették.

VERSELŐK, VERSEK, VERSHELYZETEK: AMATŐR ÍRÓK

Az írás mint technika és mint kommunikációs csatorna hosszú időn keresztül egy szűk vezető réteg tulajdonát képezte. Mint ilyen, összefonódott a hatalommal, annak kiépülését, megszilárdulását, legitimációját szolgálta. Az iskolai oktatás demokratizálódásával terjedt el és szélesedett ki a parasztság íráshasználata/írásgyakorlata (Ortutay Gy. 1962, Szabó L. 1981, Tóth I. Gy. 1996). Az írni-olvasni tudás széles körű elterjedése valamint a népi kultúra individualizálódása nyomán „a népi kultúrában olyan műfajok jelentek meg, melyek átmenetet képeztek az anonimitás és a szerzőség [...] között. E műfajok egyike a hivatásos költészet és a népi líra közötti határsávon elhelyezkedő népi vers” (Keszeg V. 1999a: 7). Ezt a kultúrát Wolf Lepenies²⁷⁰ nyomán szintén „harmadik kultúraként” értelmezhetjük, mely a népi és magas (irodalmi/tudományos) közé ékelődik, s mely „azokon a területeken virágzik fel, ahova a kutatás nem jutott el, az életvilág azon dimenzióit ragadja meg, amelyekbe a kutató mint kívülről érkező személy nem tekinthet be” (Keszeg V. 2005: 335).

Az autodidakta írókat Pierre Bourdieu nyomán Marin Lyons kutatásai nyomán az irodalmi térbe *betolakodó/beavatkozó* (interloper) személyként írja le. A szerző közel száz 19. századi angol és francia munkásönéletrajz elemzésén keresztül vizsgálja a munkás-írók olvasási szokásai és irodalmi teljesítményük összefüggéseit. A vizsgált munkás-önéletrajzok többsége autodidakta volt, s az irodalom elsajátításának igen sajátos módját gyakorolta. Mivel iskolába igen rövid ideig és rendszertelenül jártak, az olvasás központi szerepet játszott önművelődésükben, és e tény leírását ritkán mulasztották el munkáikban. Az autodidakták sajátos olvasási kultúrával rendelkeznek. Mohó étvágyat éreznek mindenfajta irodalom iránt. Bár olvasmányanyaguk eklektikus, olvasmányaik koncentráltak és céltudatosak, olvasási módjuk az intenzív olvasás, melynek gyakori velejárója a hangos

²⁷⁰ A három kultúra című kötete (Die Drei Kulturen) 1985-ben jelent meg, és rövid időn belül több nyelvre is lefordították. Magyar nyelven részlet belőle a Szofi hasábjain jelent meg (Lepenies W. 2001). Elemzésem során erre, valamint az 1992-es angol nyelvű kiadásra (Lepenies W. 1992) hivatkozom.

olvasás. Repetitív módon olvastak, szövegeikkel különös kapcsolatot alakítottak ki. Olvasási kultúrájuk az ellenállás kultúrája.

Műveiknek már címe is büszkén hirdette: *Written by Himself*, hangsúlyozandó önművelésük jelentős eredményeit. Bár legtöbb önéletírás arról a küzdelemről szól, amelyet végül siker koronázott (melyet épp maga az élettörténet tanúsított), s mint ilyen, íróik egyfajta elitet képeztek a munkások között (többen szakszervezeti vezetők, újságírók lettek), hátrányos helyzetük abból adódott, hogy kellő képzettség hiányában betolakodók voltak az írók társadalmában. Nem ismerték az irodalmi életet szabályozó hagyományokat, szabályokat. Alkotói habitusukra az érzelmek szélsőséges megnyilvánulásai, a fikciótól való őrizkedés, saját életük eseményeinek, és környezetük orális hagyományainak leírása jellemzi. A szűkebb közösségük írásigényeinek kielégítésére szintén szívesen vállalkoznak (Lyons M. 2000, 2001, 2008).

Ilyés Zoltán egy szlovákiai német közösségben végzett irodalomantropológiai kutatásokat, melynek során a helyi szerzők költészetét a műltközvetítés és a lokális identifikáció eszközeként értelmezte. „Ennek a költészetnek – írja Ilyés Zoltán – rendre visszatérő eleme a szülőföld (Die Heimat): egy behatárolt, megtapasztalt, egyben vágott, az emlékezetből előhívott, meg- vagy újrakonstruált imaginárius tér, az életvilág” (Ilyés Z. 2003: 297). Az elemzés azt követi nyomon, hogy miként követi a közösség saját költőin keresztül múltját, és milyen médiumokat, befogadási helyzeteket választ ehhez. Ezt a fajta költészetet a szerző a *meghittség narratíváinak* nevezi (Ilyés Z. 2003: 297–308.).

Kolozsváron egy nagyobb kutatás keretében Keszeg Vilmos a tudását a közösség igényeinek kielégítésére használó személyt a helyi társadalomban *specialistaként* határozza meg (Keszeg V. 2005). A populáris írásbeliség monografikus áttekintésében pedig a kultúrába *betolakodó* személyként elemzi (Keszeg V. 2008). Aude Mouaci nyomán az amatőr költőket „íráshabitus és stratégia alapján” két csoportba sorolja: *alkalmi szerzők*, akiknek nem szándéka az autonóm életmű megalkotása, műveiket megrendelésre, adott alkalomra készítik el; valamint *autonóm szerzők*, akiket a siker, a hírnév ösztönöz írásra. Alkotásaikat gondosan gyűjtik és tárolják (Keszeg V. 2008: 250).²⁷¹

Amatőr írók és kontextusok

Keszeg Vilmos a népi verselők etnográfiai felfedezésének három vonulatát különíti el: a szokáskutatás a népi verselők szövegeit a szokásleírások keretében jelenítették meg; a tipológiai vizsgálatokban egyedi alkotások kerültek bemutatásra és elemzésre; egy harmadik vonulat pedig egy-egy életművet mutat be. Emellett a mindenkori lapok, folyóiratok is teret engedtek ennek a típusú költészetnek (Keszeg V. 2008: 251–252.).

²⁷¹ Küllös Imola a „költői funkcióval” rendelkező népi írásokat eredetük szerint osztályozza, eszerint megkülönböztet másolás útján keletkezett alkotásokat és önálló megfogalmazású verses és prózai műveket (Küllös I. 1989: 282).

Az erdélyi népi szövegek közül a legnagyobb karriert talán Győri Klára önéletírása (Győri K. 1975) futotta be.²⁷² Az önéletírás még el sem készült teljesen, máris elindult a népszerűség útján, 1973-ban két rangos folyóirat is közölt belőle részleteket (Keszeg V. 2002a: 152). A kötet kiadása után pedig hónapokig tartott a kötet irodalmi recepciója, kanonizációja. Annak ellenére, hogy a vélemények megoszlottak, a kötetet az 1975-ben megjelent könyvek között a pezsgődíj kuratóriuma is kiemelte. Kántor Lajos szerint „erős epikus tehetségű parasztíróat avatott a Kritérium Győri Klára személyében” (Keszeg V. 2002a: 156) S bár a széki közösség elhatárolódott Győri Klára írásától, munkája egy egész sor széki számára jelentett ösztönzést, mára már közel 20 széki (önéletrajz)íróról-betolakodóról van tudomásunk.²⁷³

Lakatos Demeter szabófalvi csángó költő az Utunk szerkesztőségéhez írt levelében fogalmazza meg szándékát: „Aszt akartam mondani, én írtam a legelső csángú verseket a világon. [...] Vettem észre, hogy a kommunisza párt pártolja a kultúket, például mind ingemet is, ozirt húsz év után nekikezdttem írni csángú verseket”.²⁷⁴ Lakatos Demeter Dsida Jenő biztatására kezdett csángó nyelvjárásban írni. Az összegyűjtött írásait tartalmazó kiadvány első fejezete Moldva és Szabófalva megörökítését kísérli meg, a második fejezet versei „írói biográfiát konstruálnak meg”, a harmadik a csángó nyelvi hagyományokkal hozakodik elő, az utolsó pedig a „ritualizált beszélés szövegtípusait” tartalmazza (Keszeg V. 2003: 57–60.).

Szabó Miklós szilágybagosi származású parasztkrónikás 1907. május 17-én született tízgyermekes család második gyermekeként. Minden vágya az volt, hogy tovább tanulhasson, de a szülők nehéz anyagi körülményei és az egyre romló gazdasági helyzet ezt nem tette lehetővé. Gazdálkodó ember maradt, aki szabad idejében versírással és a szülőfalujára vonatkozó adatok gyűjtésével foglalkozott. Faluja történetére vonatkozó feljegyzéseit tartalmazó füzetének címe így hangzik: *Szilágybagos község és egyház története 1205–1960. (Feljegyzések, azaz történelmi adatok tizenegy darab fényképpel együtt. Össze-gyűjtötte az utókor számára 1956–59 telén Szilágybagoson Szabó Miklós).* A falura vonatkozó történelmi adatok összegyűjtése mellett *Emlékezzünk a régiekről és a Hiteles falusi történetek* címmel olyan „a községben előfordult nevezetesebb, de egyszersmind mulatságos dolgokat” jegyzett le „amelyek a községünkben tényleg meg is történtek. Úgy a régi időkben, valamint napjainkban, mely érdekes szórakozást nyújt azoknak, akik a múlt iránt érdeklődnek.”

Írói szándékáról pedig így vall: „a legjobb tudásom szerint szedegtettem össze a múltnak ködéből az eseményeket, mint elhullott és értékes gabonakalászokat, hogy egy szép koszorúba helyezzem az utókor számára” (Major M. 1999: 200–215.).

Kiss István, a Szamosújvártól mintegy 18 km-re fekvő, elszigetelt Szépkenyerűszentmárton krónikása 1912-ben született. Élete során sok mindent átélt és megtapasztalt,

²⁷² Elemzését l. Keszeg V. 2002a: 147–178.

²⁷³ L. Carlile-Kovács Flóra: A széki népi írásbeliség, BBBT BTK, hungarológiai doktori program, referátum, 2005.

²⁷⁴ Idézi Keszeg V. 2003: 59.

sok mindenben hitt és csalódott, s ezek az események mélyen beleivódtak emlékezetébe. Az „írás örömét” Gazda József néprajzkutatóval történő találkozása révén tapasztalta meg. Első fázisban az írás mintegy kényszermegoldás volt: mivel Kiss István nem tudta magát élő szóban kellőképpen kifejezni, felajánlotta a gyűjtőnek, hogy kérdéseire inkább írásban válaszol. Első írásai a gyűjtő kérdéseire adott válaszok voltak, de később már a kérdések hiányában is az íráshoz fordult. Így vall erről: *„hogya feledjek és figyelmemet lefoglaljam, írni fogtam, feljegyezvén minden régi itt történt dolgokat, szokásokat, az itt élő emberek életmódját, küzdelmeiket a mostoha élet közepette. Ami eddig volt visszamenőleg és az időtől amíg én visszaemlékezem. Amelyben biztos voltam. És amennyit a hivatalos iratokból kiszedhettem.”* *Vizek sodrása. Egy mezősegi falu népe és krónikája* címen megjelent könyve leginkább élettörténet keretébe ágyazott falutörténetnek tekinthető (Kiss I. 1998).

Szász János domokosi (Máramaros megye) „naiv szépiró” és „könyvgyűjtő philosz” identitásának „konstruktív alapértéke” a tudás, a műveltség eszményítése. Írásai alaposan elgondolt szövegek, írói tevékenysége azonban esetleges. Terjedelem szempontjából a nagyobb szövegei természetjárásairól készített beszámolók, melyeket a szaggatott kifejezésmód, a melankolikus stílus, a természettudományos hitelességre való törekvés jellemez. Szövegeinek másik típusát a karcolatok alkotják. Ezekben többnyire társadalmi, kulturális, ritkábban közéleti kérdésekkel foglalkozik. Maflagónia című „könyve” Domokos lakóiról írt utópisztikus pamflet (Biczó G. 2001: 373–387., 2003: 270–283.).

Lovász Pál, a Szentmihályon élő és dolgozó, középfokú végzettséggel rendelkező levélkihordó verseit és két novelláját tartalmazó kötete címe *Aranyosszék üzen.* A kötet ajánlást, 70 verset és 2 novellát, valamint egy rövid írást tartalmaz. A versekben megjelenő témák a család, a sors, a természet, az ünnepek, a költő és a versírás, a szülőföld és a patriotizmus. A cím mindig tömör, egyszerű, előrevetíti a mondanivalót, de sok esetben elkalandozik, így esetleges viszonyban áll a tartalommal. Verseiben a szűkebb életterének eseményeiből és az iskolában tanult hazafias költészet sztereotípiáiból építkezik. Lovász Pál öndefiníciója szerint a nép költője. Polgári foglalkozása – levélkihordás – lehetőséget ad a beszélgetésre, ismerkedésre, a tapasztalatszerzésre. Verseiben ezeket a tapasztalatokat írja meg. A versírás számára egyszerre a társadalmi érintkezés egyik formája (verseit ismerőseinek, a faluközösség tagjainak felolvassa, megmutatja) és az elkülönülés eszköze. Írói tevékenységéről egyik versében így ír:

*„Ha más nem is olvassa, elég ha én látom
Amint le van írva minden gondom, bajom.”²⁷⁵*

Az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó gondozásában Keszeg Vilmos *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája* címmel 28 romániai szerző közel száz alkotását tette közzé (Keszeg V. 1999). Réthey Prikkel Miklós *Rejtett rímek* címmel pedig 120 akasztói szerző verseit gyűjtötte össze két kötetben (Réthey P. M. 2001).

²⁷⁵ Lovász Pál könyvének ünnepélyes bemutatását 2005-ben Tordán, a Petőfi Társaság szervezte meg. A szerzőt és munkáját alulírott méltatta.

A sort természetesen még hosszasan lehetne tovább folytatni, hiszen már könyvtárnyira duzzadt az Erdélyben napvilágot látott memoárok, naiv helytörténeti, néprajzi jellegű írások száma is. Amit azonban szemléltetni szeretnék, arra e néhány példa is elegendő: szinte nincs olyan régió, faluközösség, amely ne termelte volna ki a maga helyi költő specialistáit, akik a helyi irodalmi igények kielégítésén túlmenően a költői hírnév utáni becsvágytól hajtva hozzák létre alkotásaikat.

A versírás helyi hagyománya

A hagyományos faluközösségekben több olyan rituális alkalom (egyházi és életfordulóhoz kapcsolódó ünnepek) is volt, ahol a verses formát használták. A lakodalomi szokások keretében a 20. század elején Berekméri Ferenc *Násznagyi Füzetek* alapján²⁷⁶ 41 olyan helyzet azonosítható, amikor versmondásra került sor. A Barka János vőfélyverses füzet, amely egészen az 1990-es évekig volt intenzíven használatban. Ezeknek a helyzeteknek a száma már drasztikusan lecsökkent, a Máté Mária 1990-es években készült füzet mindössze 8 alkalomra tartalmaz szövegeket. A szövegek a 19–20. század fordulóján ponyván kiadott füzetekből származnak, de a közösség tagjai közül is többen írtak köszöntőket ezek mintájára. Új pap érkezésekor, a régi távozásakor, püspök, esperes vagy legátus érkezésekor, a sátoros ünnepeken az istentisztelet után, a templom előtti téren a presbiterek közül valaki papi köszöntőt mondott. Az 1990-es évek elején ez a szokás még életben volt, Kádár Ferenc Katona mondott ilyen alkalmakkor saját költésű rigmusokat, halálát követően ezt a hagyományt presbitertársai nem folytatták.

A régi temető fejfáin az 1900-as évek elején még néhány soros versek is olvashatók voltak. Ezek közül Mózes András jegyzett fel 1943-ban néhányat (Mózes A. é.n. II: 102–103., 115–122.), ebből idézek:

1. „*Elhervadt életem viruló virága,
Kiderült hajnalom hamar béborula,
Fájdalmaim elszűntek, testem csendben nyugszik,
Emlékem fent marad nálatok mindvégig.*”
2. „*Boldog aki már látta maradékait
Akik majd könnyekkel áztatják hamvait.
Az ilyen nyugton szállhat sírba,
Tudja, hogy élni fog utódaiban.*”
3. „*Életet éltem,
Vigan eltöltöttem,
A halál kezéből
Ki nem kerülhettem*”

²⁷⁶ A füzet tartalmát idézi Mózes A. é.n. II: 654–79.

Sáromberke kéziratban maradt monográfiája emellett több verselőt név szerint is említ. Az állítása szerint az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot megjárt Berekméri György (Szalonka Gyuri) magát költőnek tartotta, s ezt nem is titkolta: Mózes András a következőket írja róla: „*Dr. Kristóf György kolozsvári egyetemi tanár – aki sáromberki születésű – azt mondotta el, hogy ez a Berekméri György egyszer felkereste őt az egyetemen, professzori szobájában, Kolozsváron, kézzel fűzetbe írt verseit mutogatta, kínálgatta. Minthogy verseiben Petőfit utánozta, vagy éppen plagizálta elkergette, mondván: menjen dolgozni és ne tekeregjen ország-világ*” (Mózes A. é.n. II: 103). Versesfüzete elkallódott, és így az idézett monográfiaírónak az 1970-es években már csak néhány sornyi töredéket sikerült a település lakosaitól összegyűjteni.²⁷⁷ Ám az, hogy egyáltalán emlékezett rá a közösség, azt mutatja, hogy szövegeinek volt bizonyos fokú nyilvánossága, a település lakóinak tudomása volt róla, számon tartotta a költőt és annak alkotásait.

A két világháború alatt, a hadszíntéren és a fogságban többen is foglalkoztak versírással, emlékversírással. Berekméri István Andrásé az első világháború alatt orosz fogságba esett, ekkor írta meg verses önéletrajzát. A verseit tartalmazó füzet a használat során elkallódott, verseinek egy része azonban megjelent a Gyallay Domokos által szerkesztett „*Szövetkezés*” című rovatban (Mózes A. é.n. II.: 104) Mózes András településmonográfiája szintén közöl egy részletet az oroszországi hadifogság leírásából. Nekem a családtagoktól a fia halálára írt versének néhány sorát sikerült felgyűjtenem.

Önéletrajzának szövegében szintén van néhány olyan hely, ahol gyaníthatóan saját verseiből vagy ismert szerzőktől vett át egy-két soros idézetet. Ilyen például az esküvő leírásánál: „*és elindultunk Isten szent nevében ara az útra a mely az élet útjának mondatik. Öröme vagy bura azt előre senki sem tudhatja.*” A bevonulásról szóló részben: „*Elmentem harcba háborúba, hírvirágot kötni gyöngyös koszorúba*”²⁷⁸. Az orosz fogság első napjainak bemutatásakor: „*Mielőtt a Magyar földet elhagytuk volna a nyakamba akasztott pénzes zacskómat megtöltöttem Magyar földel e képen gondolkodva Ha majd koporsóm eltakar síromban is leszek Magyar, Magyar, Magyar, Magyar Síromban is Magyar.*”²⁷⁹ A doni haláltábor bemutatásánál pedig így ír: „*Hogy onnan meg szökhess az nem lehetett. Mert a Doni kozák ott őrizte testedet lelkedet.*” Önéletírásában fia halála alkalmából írt versének keletkezéséről egy helyen így vall: „*Itt [a Don vidékén] dolgoztam 1917 egész nyarán, ide jött az a szomorú levél is, hogy otthon szegény Pista fiam meghalt. Itt gyártottam azon verset melynek címe: fiam haláláról szól.*”

²⁷⁷ Egy helyi asszony visszaemlékezése alapján *A szentírás gyöngyei* című verséből sikerült két versszakot rekonstruálni. A vers minden szakasza az ábécé egy-egy betűjét verselte meg. Valójában ez nem Berekméri György alkotása, hanem egy XVIII. század óta elterjedt ének egy variánsa.

²⁷⁸ Eredeti szövegváltozat: „*Merre, meddig mentek? Harcba? Háborúba?/Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba?*” (Arany János: Toldi. I. ének 6. versszak)

²⁷⁹ A vers címe *Dal a hazáról*. A verset Berekméri István unokája, Berekméri Mária is lejegyezte egyik énekesfüzetébe ebben a szövegváltozatban: „*S ha majd koporsóm eltakar, síromban is leszek magyar/Magyar, magyar, magyar, síromban is magyar.*” A dalszöveg eredeti szerzője Kunoss Endre (Zalabai Zs. 1994: 56).

Néhány soros verses rigmusokat már a világháború előtt is írt, egy 1837-ből származó énekeskönyv lapjain három 4–6 soros rövid verse is fennmaradt. A településről készült monográfia pedig egy olyan fényképet tartalmaz, amelyen az 1940-es években egy március 15-én saját versét olvassa fel az ünneplő gyülekezetnek.

Berekméri István Andrásé fia, Berekméri Domokos alkalmanként szintén írt verseket. Az 1930-as években feleségével Konstancán szolgált, ebből az időszakból az Erdélyi Református Egyházkerületi Nőszövetség által kiadott Szakácskönyv borítóján maradt fenn egy rövid verse:

*„Vadidegen nekem itt minden,
A nagy fekete tenger mellett,
Ne ordíts átkos szélvihar
Falum szép emlékét ne takard”*

A második világháború és a hadifogság alatt szintén írt verseket. Egyik költeményének töredékes változatát lánya, Berekméri Mária jegyezte le emlékezetből. Néhány humoros hangvétellű szövegét pedig fia, Berekméri D. István szóbeli közlései alapján rekonstruáltam. Versírói tevékenységéből leveleiben is szót ejt, feleségének egy alkalommal a következőket írja: *„Édes feleségem, küldtem a tiszteletes úrnak egy kovertás levelet, melynek a tartalma egy vers volt. Esetleg ha megtudod, hogy megkapta írd meg. Az imakönyvecskére írtam, amit nékem küldött”* (1944. 7. 12.). Azonban – apjával ellentétben – nem volt kifejezetten írótipus. Verseinek, nótáinak jó részét fejben komponálta és őrizte, az emlékezés megkönnyítésére dallamot szerzett a szövegekhez. Ezeket pedig nem csupán a családban adta elő, hanem a faluközösség nyilvános tereiben is. Ugratásai, biografikus történetei az egész közösségben ismertek (voltak). Egy-egy munkaalkalommal (kukoricahántás), majd a kollektívben szinte naponta kidolgozott, összefüggő repertoárt adott elő.

A Berekméri István Andrásé unokái közül Berekméri D. István, dédunokái közül pedig Berekméri-Szigeti György (Berekméri Mária fia) és Berekméri Edmond Krisztián (Berekméri D. István fia) írnak verseket. Ez utóbbi nősülés után a szomszédos Marossárpatakra költözött, ahol helyi újságot hozott létre. Az újságban külön rovatban közli az általa összegyűjtött, helyi II. világháborús visszaemlékezéseket. Szintén itt közli saját verseit, melyeket apja ösztönzésére kezdett el írni. Berekméri-Szigeti György versei leginkább a népi/populáris költészet *magánlírának* nevezhető (Keszeg V. 2008: 255) ágához tartoznak, funkciójuk a kimondhatatlan érzelmek kanalizálása. Ugyanakkor az előbb említett versírókkal ellentétben nem a népi/helyi versírás hagyományaira támaszkodik, hanem az iskolai oktatás keretében megismert modern írók stílusát imitálja. Még az alkalomra, a családtagok születésnapjára, névnapjára írt versei is elkülönülnek stílus szempontjából az eddig említettektől.

Mózes András a település lakóinak összeírásakor megemlíti, hogy Berekméri István (Miklós Pista) nagy rigmusmondó, legátusköszöntő volt (Mózes A. é.n. I: 92). A közösség emlékezetében pedig Berekméri István (Mustár Pista) versíró tevékenységének emléke is fennmaradt. Ez utóbbi és Berekméri István Andrásé között egyfajta vetélkedés is létezett, legalábbis Berekméri Mária visszaemlékezése szerint a családban több

alkalommal volt a szórakozás tárgya az, ahogyan Mustár Pista az 1940-es években egyik március 15-i ünnepségen saját versének felolvasása előtt azt találta mondani, hogy „*írtam én, olvasom én*”.²⁸⁰

Szabó István fia visszaemlékezése szerint 1940-ben, a magyar csapatok bevonulását versben köszöntötte, a háború kitörésekor szintén írt egy verset.²⁸¹ A háborúról szindarabot is írt, melynek témája a székely tisztikar árulása volt. A darab szerint a székely tisztek megegyeztek az orosz vezetőkkel, és átengedték őket a Kárpátokon.²⁸²

Az 1921-ben született Fülöp István (Csidáj Pista) versíró tevékenységéről szintén csak szóbeli emlékek maradtak fenn. A visszaemlékezők szerint gyakran helyben improvizált versekkel mulattatta a közösség tagjait. Emellett éneket és alkalmi rigmusokat költött.²⁸³

Az 1960–70-es években a település cigány közösségének egyik tagja, Lina néni (polgári nevén Márkus Ilona) névnapra, születésnapra írt verseket. Verseivel felkereste a falu módosabb gazdáit, akik a versek fejében ennivalót adtak neki. A *szökés* című darabját a helyi cigány közösség több alkalommal is bemutatta a helyi művelődési házban.²⁸⁴ Egy verse, melyben Ötvös (Gábor) Mihály halálát énekli meg, az egyházi levéltárban maradt fenn.

A legnagyobb írói karriert Kántor János futotta be, aki hadnagy volt az I. világháborúban, majd miután családjával és a román hatóságokkal is konfliktusba került, Bukarestbe utazott, ahol beállt a francia idegenlégióba. Életrajzi regénye 1943-ban jelent meg Budapesten, címe *Hősi halált halt Franciaországért*. Kántor Jánost a családi hagyomány szerint a második világháború után román határőrök fogták el és végezték ki. Könyvét a kommunizmus ideje alatt betiltották, példányait bevonták forgalomból. Az eredeti kiadásból ezért alig van néhány Sáromberkén. A család utólagos beleegyezésével 2005-ben a Pallas-Akadémiai Könyvkiadó újra kiadta.

Esetelemzés: egy betolakodó író és könyvének története

2006 júniusában egy szokatlan könyv jelent meg, mely – nem túlzás azt állítani – lázba hozta Sáromberke lakosságát. Szerzője Berekméri D. István sáromberki történelemtanár, címe: *Sáromberke és a Telekiek. Verses helytörténeti kismonográfia*. A könyvet – még ki sem került a nyomdából – nagy hírverés vette körül: a szerző és családja megjelenését már jó előre beharangozta, alighogy megjelent, a helyi református templomban bemutatta.

²⁸⁰ Berekméri Mária (1931) és Dr. Szabó Miklós (1931) szóbeli közlése alapján.

²⁸¹ Fia ezekből csak pár sort tudott felidézni, de rögzítésüket nem engedélyezte.

²⁸² Dr. Szabó Miklós (1931) szóbeli visszaemlékezése alapján (2009. június 12., Marosvásárhely).

²⁸³ Berekméri Mária (1931), Vajda András (1944), Vajda Erzsébet (1953) szóbeli közlése.

²⁸⁴ Nagy Géza, nyugalmazott református lelképásztor szóbeli közlése.

Berekméri D. István könyvében a könyvtáralapító Teleki Sámuel (1739–1822) és az Afrika-utazó Teleki Samu (1845–1916) életét és munkásságát verselte meg. Az első rész 13 alcímmel ellátott részből áll, 47 oldalnyi terjedelmű, és a szöveg közé beékelve összesen 41 fényképet tartalmaz, címe: *Sáromberke és Teleki Sámuel*. A fejezet végén keltezés és a felhasznált irodalom jegyzéke szerepel. Függelékben található a szövegben előforduló személynevek mutatója 12 oldalnyi terjedelemben. A szöveget a szerző 2004 áprilisában véglegesítette.

A második fejezet 34 oldal terjedelemben Teleki Samuról és afrikai felfedezőújáról szól, címe: *Az Afrika-utazó Teleki Sámuel*. Ez a fejezet 27 alcímmel ellátott részből áll és 22 képet tartalmaz. A keltezés alapján 2004 augusztusában készülhetett.

A harmadik rész *Fényképek* cím alatt Erdélyi Lajos: *Teleki Samu Afrikában* című könyvében található 28 korabeli fényképet tartalmaz, az egyes képek alatt rövid (4–6 soros) versek találhatók. Ezt követi az *Afrika-utazó Teleki Sámuel* című fejezethez készített 8 oldalnyi névmutató. A kötetet a képek jegyzéke zárja.

A kötet töretlen helyi sikerének egy rövid írás vetett véget, mely a Maros megyei napilap, a *Népújság* hasábjain jelent meg, *Ragrímel de igaz. Egy mulatságos „kismonográfia”* címmel. Ebből idézek: *„Történelmünkben hagyománya van a verses históriának. De mi van akkor, ha egy kortárs szerző, mai pedagógus, nyilvánvaló didaktikai céllal, régimódi versezetekben próbálja előadni egy falu és világ hírvé grófjai történetét? Paródia? Ó, nem, komoly minden rezdülése. „Egyszerű olvasónak” nevezi magát, ám szűkebb pátriájában mindenki tudja: történelemtanár. Híres falu szülötte. Sáromberke neve összeforrt a Telekiek, a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel (1739–1822) és dédunokája, az Afrika-utazó gróf Teleki Samu (1845–1916) nevével. A településről, urairól számos tudományos munka született, ezért a tanár úr a helytörténetnek egy kevésbé „divatos” változatát választotta: rigmumos sztorit írt Sáromberkéről és a Telekiekről, úgy találva, hogy a nebulók könnyebben veszik észbe a tudományt, ha muzsikáló versezetben adagoljuk; példa rá Arkimédész törvénye (Minden vízbe mártott test, kisangyalom...).*

A Maros menti településnek, a Telekieknek jelentős a szakirodalma, érdemben alig van mit hozzátenni, így hát műfajt változtatunk. Születik egy pompás hibrid: maga a szerző minősíti verses rövidmonográfiának. [...]

Avatott tollú költő pompás „anakrónikát” alkotna az ötlet nyomán. Tanult tanár barátom és druszám a régi erdélyi krónikások példáján felbuzdulva látott hozzá történelmileg feddhetetlen, ragrímektől hemzseggő rigmustornya fölrakásához. Céljának egyik felét bizonyára el is érte: ismereteket nyújt át, könnyed csevelvények szánt mese formájában. A másik felét illetően viszont Arany János jut eszembe: aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.

[...] Ragrímel vagy nem rímel – de igaz. Tinódinak legalább ott volt a maga „elidegenítetlenség” százötven valája...

A „verses rövidmonográfia” versnek ugyan nem vers, monográfiának sem monográfia, szerencsére tényleg nem túl hosszú (első rész: Sáromberke és Teleki Sámuel, második rész: Az Afrika-utazó Teleki Sámuel), szépirodalomhoz szokott olvasónak különösen mulattató, viszont névmutatókkal van ellátva, tartalmaz csaknem kilencven fényképet, színes a

*borítója – szóval odaadható a gyermeknek, ama reménnyel, hogy költészettani ismereteit nem a tanár úr verselményeiből meríti. Egy biztos: ritkaságként forgatják majd jövőendő korok olvasói. B. D”*²⁸⁵

Az idézett recenzió jól érzékelteti azt a meghökkenést és tanácstalanságot, amelyet e nem mindennapi szöveg megjelenése a „hivatásos” íróban, műértőben kiváltott. A recenzius a témaválasztást és a formát egyaránt nehezményezi: az előbbi számos tudományos és tudomány-népszerűsítő munkában megjelenik, az utóbbi pedig nem éri el a kívánt esztétikai szintet és a témához nem illeszkedik. A szövegből kiérződik, hogy a szerző úgy gondolja, egyszeri jelenséggel áll szemben, és éppen a szöveg furcsasága az, ami írásra készteti. Ugyanakkor mivel a recenzius szerint a szerzőnek nincs helye az írók panteonjában az irodalomban, a szöveggel szemben a kizárás, elhallgattatás technikáját érvényesíti. Bölöni Domokos ugyanis komolyan, túlságosan is komolyan veszi a szerzőt és munkáját. Olyan környezetbe helyezi a szöveget, ahova szerzője nem kíván tartozni. Irodalomként beszél egy valójában nem irodalmi teljesítményről. Berekméri D. István nem íróként, hanem – akárcsak egy századdal korábban a munkás-önéletírók – olvasóként határozza meg magát. Célja nem irodalmi (remek)mű létrehozása, hanem egyszerűen csak megismertetni saját falujával, illetve az idelátogatókkal mindazt, ami Sároberkén figyelmet érdemel. Célja tehát: könnyed stílusban ismertetni meg velük ennek történetét. S mivel nem rendelkezik kellő ismeretekkel, „mintával” arra nézve, hogy ez hogyan lenne kivitelezhető, az általa már ismert és gyakorolt formában írja meg. Verset fabrikál. A versírás itt tehát nem költői teljesítmény, hanem az olvashatóság garanciája.

A versírás szerepe Berekméri D. István életében

Berekméri D. István (Berekméri István Andrásé unokája) versírással tanári pályája elején kezdett foglalkozni. A dánfalvi iskola titkárságának falán hosszú ideig volt kitéve egy verse, mely a kezdő tanár életkörülményeiről szólt. Ugyancsak itt részt vett a helyi zenetanár vezetése alatt működő diákkórus tevékenységében is, melynek különböző rendezvényeire – írói hajlamait ismerve – a zenetanár vele íratva az „összekötő” szövegeket. Ezt a hagyományt/írás szokást folytatta hazaköltözése után is. A székesi, székelykáli iskolában töltött pedagógusi évek alatt szintén több, a tanári sorsot megörökítő verset írt, az ingázás viszontagságairól szóló versét ma is őrzí. A nagyernyei néptanácsnál dolgozva újévkor, névnapok alkalmával egy-egy humoros hangvétellő köszöntővel lepte meg kolégáit. Versíró, rögtönző hajlamainak így teremtett publicitása következtében nyugdíjazások, elhalálozások, ünnepségek esetén őt kérték fel az ünnepi, búcsúztató szövegek megkomponálására. A pártutasításra megszervezett kulturális rendezvények szövegeit szintén ő írta.

Az így kialakult, kialakított költőszerepet egyre tudatosabban kezdte vállalni, majd az újabb munkaközösségekbe kerülve (Körtvélyfája, Sároberke) is talált helyzeteket,

²⁸⁵ Bölöni Domokos: *Ragrímél de igaz. Egy mulatságos „kismonográfia”*. Népiújság, 2006. június 22., 3. old.

alkalmakat a versírásra, azok publikussá tételére. Az előbbi helyen főleg újévi köszöntőket és zenés-verses rendezvények összekötő szövegeit írta meg, az utóbbin pedig a tanári közösség cigánykasszájának vezetőjeként, az összegyűjtött pénz átadásakor olvasott fel rövid, az alkalomra szerzett verseket. Ezzel egy időben a rokonsága és ismerősei számára ünnepek, eljegyzések, lakodalmak, születésnapok, névnapok, nyugdíjazások, halálesetek alkalmával felkérésre vőfélyverseket, köszöntőket, búcsúztatókat, nekrológokat fogalmazott meg. Az 1994-ben megjelent falumonográfiának az iskolatörténettel foglalkozó fejezetet szintén ő írta meg.

A nyilvános szereplésekkel egyenes arányban növekvő elismertség fokozta íráskedvét. Egy soproni folyóirat felhívására *Boros élet* címmel bordalt költött, mely megjelent az említett folyóiratban. 2004-ben, a március 15. ünneplése alkalmával erre az alkalomra szerzett verset olvasott fel²⁸⁶, mert úgy érezte, hogy a történelmi események „száraz” felsorolása „*untatja*” a hallgatóságot.

A két Telekiről kiadott könyvének helyi sikerén felbuzdulva 2007-ben újabb könyvet jelentetett meg, ezúttal II. Rákóczi Ferenc, az „ország nélküli fejedelem” életéről. A könyv-megírás apropóját a fejedelem születésének 330. évfordulója adja. A kötet verses formában született, magyaros verselésben, 14 fejezetben beszéli el II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc szorosan egybefonódó történetét. A kötet közel száz, a szöveg közé beékelte fényképet és rajtot közöl. Függelékben irodalomjegyzéket, a fényképek jegyzékét, személy- és helynévmutatókat, a kuruc zeneköltészetből összeállított válogatást, illetve a szabadságharc kronológiáját tartalmazza.

Kontextus és funkció

Keszeg Vilmos mondja, hogy a szöveg nyitott kontextusára, kontextusában él. Sőt, jelentésének egy része is szövegen kívül, a kontextusban marad (Keszeg V. 2004: 9). A népi versek kontextusvizsgálatát, funkcióinak feltárását szintén a szerző végezte el. Elemzésében rámutat, hogy ezek az alkotások a közösség, a nyilvánosság számára készülnek, bár ez a közönség másképp szerveződik, mint a hivatásos irodalom olvasótársadalma. Alkalmilag szerveződik, általában valamilyen kiemelkedő helyi esemény részvevőiből áll, az esemény intenzív megélését teszi lehetővé. Ugyanakkor a közösségi esemény, mely életre hívja, egyben feléli őket. Ezt kell tekintenünk a versek elsődleges kontextusának. A verseknek azonban van egy másodlagos kontextusa is, mely megőrzi és más funkciókkal is ellátja őket. A verseket a legtöbb esetben lemásolják, bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek közé (Keszeg V. 1999: 8–15., 2008: 255–258.).

Berekméri D. István környezetében és családjában hagyománya van az írásnak. Verseinek nagy többségét a közösségi események hívták életre. Iskolai és pártünnepségek, a munkatársak, rokonok születés- és névnapjai, szilveszter, karácsony, március 15. emlékére, nyugdíjazás alkalmával szervezett ünnepségek, eljegyzések, lakodalmak és temetések

²⁸⁶ A vers címe *Márciusi gondolatok*. Terjedelme 6 kézzel írt A4-es oldal.

voltak azok az alkalmak, melyek szükségessé/lehetővé tették számára a versírást, a nyilvánosság előtti szereplést. A két Telekiről írt versét megjelenése előtt szintén közösségi alkalmakkor adta elő, a Sáromberkére érkező turistacsoportok számára olvasott fel részleteket belőle. Verseinek tehát mind a hagyományos, mind a hivatalos (intézményi) szertartások szerkezetében helyet keresett és/vagy hozott létre versei számára. Szövegeinek jelentős részét elhangzásuk után átadta az ünnepeltnek, csupán azok maradtak meg tulajdonában, melyeket felesége a vázlatok alapján bemásolt egy erre a célra megnyitott füzetbe.

Írói tevékenységében a 2000-es évek hoztak lényeges változást. Családja és tanártársai biztatására egyre több időt szánt az írásra, ekkor kezdte műveit tudatosan összegyűjteni. 2003-ban asztali számítógépet vásárolt, újabb műveit már a számítógépen szerkesztette meg. Ezzel egyidőben a Romtelecom internetszolgáltatást is megrendelte, az internetet adatgyűjtés²⁸⁷ céljából azóta is intenzíven használja. Az írásra nemcsak egyre több időt szánt, hanem pénzt is áldozott szövegeinek kiadására. Két verses formában írt kötetét önköltségen jelentette meg.

Kötetei révén a kulturális mediátor szerepét szeretné magára vállalni, alkotói céljairól a Teleki családról írt könyvének előszavában így vall: *„Úgy érzem azonban, hogy a befektetett gigászi munkájukhoz képest – a szakembereket leszámítva – mi: olvasótábor egy kissé alulmaradtunk, valahogy többen is lehetnénk! [...] Gondolom gyarapíthatnánk az olvasók táborát, ha „ránevelnénk” gyermekeinket, az ifjúságot ezen értékes helytörténeti munkák szeretetére, olvasására. Ezért is vállalkoztam arra, hogy szerény képességeimmel lerövidített és leegyszerűsített formában osszam meg Veletek a két Telekivel kapcsolatosan megjelent kultúrtörténeti és helytörténeti ismereteket egy kissé szokatlan: verses formában”*.²⁸⁸

A kötet záró soraiban pedig a következőket írja:

*„U. i. XXVII. Ápoljuk Emlékét!
Élete pályáját Teleki Samu is befejezte,
A halál 1916-ban Budapesten érte.
SÁROMBERKÉN nyugszik a TELEKI-KRIPTÁBAN,
Felkeresik sírját amolyan „futtában”.
Siet a turista, mindig is sietett,
Teleki Sírjára épp, hogy szemet vetett.
Mi, SÁROMBERKIEK ápoljuk emlékét,
Biztosítjuk örök- álmához a békét!”*

A szöveg tehát szándéka szerint a nevelő (tudomány-népszerűsítő) irodalom része kíván lenni. Ebben a tekintetben Jókai Mór, illetve Jósika Miklós hasonló indíttatású munkáival lehetne párhuzamba állítani (mindkettő írt a laikusok és a fiatalok számára történelemtankönyveket), valamint Benedek Elek vagy Nemere Istvánnak a történelem nagy személyiségeiről írt életrajzaival.

²⁸⁷ Két kötetéhez az információkat és a képanyagot jórészt az internetről gyűjtötte össze.

²⁸⁸ Teljes terjedelmében lásd a függelékben.

Az írás formába öntése ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, melyben a szerző otthon van, melyhez számos szállal kötődik. Ez a hagyomány a 16. században fellendülő, de a 19. századig továbbélő epikus énekköltészet, az alkalmi versírás helyi és a magánlíra családi hagyománya. Emellett a helytörténeti irodalom hatását lehet kimutatni. Ilyen értelemben a szöveget olyan *kitalált hagyomány*ként foghatjuk fel, mely arra tesz kísérletet, hogy a magas kultúrát és a kishagyományt kapcsolja össze (vö: Keszeg 2005: 333). A szerző nem hivatásos író, találoán olvasóként határozza meg önmagát. Műve létrejöttét, annak tartalmát olvasmányélményei inspirálták, határozták meg. Mivel nem rendelkezik kellő képzettséggel, a történelemtől is úgy ír, ahogy azt szűkebb környezetében eddig is tette. Arról ír, amiről az olvasmányai révén tudomást szerzett. A kötet megjelenése után a településről készült helytörténet mellett a közösségről, a „rólunk szóló” irodalom részévé vált. Beszerzését, olvasását, őrzését ez a tény határozza meg.²⁸⁹ A verses kismonográfiájának tehát könyv formában is a település életében van funkciója. Ebből a környezetből kiszakítva a fikció/valóság, tudomány/költészet oppozíciói mentén maga a szöveg létjogosultsága kérdőjeleződik meg, ahogy ez a fentebb idézett ismeretéből is kitűnik, s mind költészetként, mind tudományként megsemmisül.

Összefoglalás

A sáromberki környezetben a versírás férfidominanciája látszik kirajzolódni. Ez azzal magyarázható, hogy az írók legnagyobb része háborút megjárt, háborút átélt személy, aki a háború körülményei között sajátította el és alkalmazta az írás művészetét. Költészetüket Ilyés Zoltán terminusával a meghittség narratíváinak nevezhetjük. Írásaikat ennek megfelelően a hazafias pátosz hatja át. Előadásuk keretét is a hazafias érzületet felszínen tartó ünnepek (március 15-e, a magyar zászló szentelése, a magyar csapatok bevonulása stb.) biztosították.

A szerzők legnagyobb többsége alkalmi szerzőként definiálható, versei a közösségi életben töltenek be szerepet. Ezek a versek megrendelésre készülnek, ami terjedelmüket, tartalmukat és stílusukat is meghatározza. Ezeket a verseket a nyilvánosságra szánják, szerzőjük azonban nincsen exponálva. A szövegeket gyakran eredeti szerzőjük tudtán kívül is gyakran másolják, aktualizálják. Ezért a szövegek, íróik és a közösség kapcsolatát egy sajátos viszony jellemzi: a közösség tud és számon tartja az alkalmi költőket és írói tevékenységüket, írásaikat az előadás kontextusában azonban nem képes azonosítani. A népi költők révén a versírás és a vers pszeudoanonim típusai állandósulnak a közösségben.

Kivételes esetekben az írószerep hagyományozódása családokon belül történik. Berekméri D. István az elődök írásgyakorlatát vitte tovább, egyéni életéhez, ízlésvilágához, olvasmányaihoz, társadalmi státusához, írásról alkotott felfogásához adaptálva azt. A Berekméri családban tehát az írás hosszú utat járt be, amely a magánlírától az alkalmi költészetten át az autonóm költészetig vezet. Ezáltal az intimszféra cselekvése a nyilvánosságba került, státust, professziót teremtett írójának, aki autonóm szerzővé lépik elő.

²⁸⁹ A néprajzi leírás helyi olvasatáról l. Keszeg V. 2005: 315–339.

A népi költő családi életterében az íráshoz szükséges új elemek (papír, írószerek, olvasószemüveg stb.) jelennek meg. Emellett Berekméri István Andrásé íróasztalt és irattartó szekrényt tart a házában, Berekméri D. István pedig asztali számítógépet vásárol. Ugyanakkor az íráshasználat intenzitásának növekedésével a személyes tér használata is átalakul. Berekméri István Andrásé az első szobát használta írásra, Berekméri D. István pedig külön dolgozószobát rendezett be.

EMLÉKEZÉS ÉS A SZEMÉLYES MÚLT MEGALKOTÁSA: NÉPI ÖNÉLETÍRÁSOK

Az önéletírások kiadása és kutatása

Tamási Gáspár 1971-ben megjelent *Vadon nőtt gyöngyvirág* című kötetével az erdélyi könyvkiadás (és egyben az erdélyi irodalom) új hajtása született meg, a népi önéletírás és élettörténet. Ezt követően folyamatosan jelentek meg önéletírások. Ezt érzékeltetendő elég itt csak Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája* (1975), Kocsis Rózsai: *Megszépült szégyenség* (1988), *Remények és kétségek között* (1997), Zsigmond Erzsébet: *Sírató. Életem panaszos könyve* (1995), Kis István: *Vizek sodrásában* (1998) vagy a legutóbb megjelent András Erzsébet: *Kedvemre való, hogy meséljek* (2008) című köteteket említeni.²⁹⁰ Ezek a szövegek az újdonság, a meglepetés erejével hatottak az erdélyi laikus és professzionális (tudományos) olvasóközönségre egyaránt,²⁹¹ annak ellenére, hogy az ilyen típusú szövegek megjelenése nem előzmény nélküli a magyar könyvkiadásban. Bálint Sándor *Egy magyar szentember* címmel 1940-ben tette közzé Orosz István önéletrajzát (Bálint S. 1940), s ettől kezdve a népi önéletírások, memoárok kiadása Magyarországon folyamatosnak mondható.²⁹²

²⁹⁰ Az önálló kötetek mellett ebben az időszakban több gyűjteményes kötet is napvilágot látott – Salamon Anikó: *Így teltek hónapok, évek* (1979), Pillich László–Vetési László: *Leírtam életem. Női önéletírások* (1987), Becze Márta–Keszeg Vilmos: *Palástban. Lelkészek szórványban* (2001). Ezzel párhuzamosan néhány, a kutató által interjúhelyzetben rögzített és ebből megszerkesztett élettörténet is napvilágot látott: Páczkán Éva: *Kopasz föld* (2002). Az időszakos sajtó szintén közölt (folytatásokban) élettörténeteket, Csibi Istvánné Siklódi Marika: *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz* című vallomása a Művelődés hasábjain, majd kötetben jelent meg, Horváth Arany gondozásában (l. Keszeg V. 1995: 130).

²⁹¹ A népi önéletírások recepciójának, valamint a szövegek kanonizálása körül kialakult viták és nézetkülönbségek története talán Győri Klára könyvének „perén” keresztül ragadható meg a legszemléletesebben (l. Keszeg V. 2002: 147–178.).

²⁹² A magyar memoárirodalom 1848 és 1914, illetve 1945 és 1980 közötti összefoglalóját l. Kacziány G. 1917., Faragó É. 1983. A Magyarországon megjelent népi önéletrajzok sorából l. Hoó Bernát: *Tiszakerecsenytől Kanadáig* (1963), Hoppál Mihály–Küllös Imola–Manga János: *Emléklül bagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...* (1974), Berényi Andrásné: *Nagy Rozália a nevem* (1975), Földes László: *Küsmödi Bálint élettörténete* (1979), Niedermüller Péter: *Életsorsok Zsombón* (1982), Nagy Bálint: *Hol van már a paraszt?* (1990).

A nagyszámú szöveg születése (melyeknek csak egy része került kiadásra, és jóval több található múzeumok és kutatóintézetek adattáraiban, illetve a szerzők vagy utódai tulajdonában), valamint ezek kiadása társadalomtörténeti²⁹³ és olvasásszociológiai²⁹⁴ okokkal is magyarázható, azonban minket itt a társadalomtudományokon és a néprajztudományon (folklorisztikán) belül végbement szemléletváltás érdekel, mely ráirányította a kutatás figyelmét az egyénre és a személyes életutakra, valamint ezek narratív reprezentációira, az élettörténetekre, önéletrajzokra.

Az 1940-es évektől bontakozott ki a nemzetközi szinten is visszhangot keltő, *egyéniségkutató iskola* néven ismert folklorisztikai munkamódszer (l. Ortutay Gy. 1940, Dégh L. 1942). Ortutay Gyula ösztönzésére a mesekutatás a „repertórium, a népi tudás, az egyéni teljesítmény értelmezéséhez szükségesnek tartotta a biográfia, az élettörténet regisztrálását, megismerését is” (Keszeg 2005: 15), ezzel ráirányítva a figyelmet a kultúra produktumait termelő, fenntartó és alakító „egyénségekre”.²⁹⁵ Ortutay Gyula a néprajztudomány több területére is hatást gyakorolt: módszerét, a máig hatása alatt álló magyar mesekutatás²⁹⁶ mellett, a népzene és néptánc kutatásában is hasznosították (vö. Mohay T. 2000: 762). Ugyanakkor a módszer kapcsán a korszak szakmai vitáiban az egyéniség és a közösség folklórban betöltött szerepét (Banó J. 1944.), valamint a módszer perspektíváit (Dégh L. 1960) igyekeztek tisztázni, körülhatárolni. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke e módszer hagyományaira alapozva végzett kutatást népi specialisták, illetve a néptanítók életpályája és élettörténete témakörben (Keszeg V. 2005, Ozsváth I. 2008).

²⁹³ „A 70-es évektől fokozatosan erősödő memoárirodalom azt jelzi, hogy a második világháborúban érintett nemzetek számára a világégest követően lezárult egy történelmi korszak, amely retrospektív feldolgozásra vár” (Becskeházi A. 1991: 65). A történelmi fordulópontok és az életutak viszonyát Mohay Tamás foglalta össze (Mohay T. 2000: 778–781.). Tanulmányában a következő fordulópontokat említi: az 1848–49-es szabadságharc, a jobbágyfelszabadítás, az első világháború, a második világháború, valamint a két hullámban lezajlott kollektivizálás. Gyenis Vilmos pedig a parasztonéletrajzok előzményeiről szólva mondja azt, hogy a 17. században a nagy történelmi események határozták meg a memoárok létrejöttét, ezek az események váltják ki az önigazolás szándékát a nemeseknél és a polgárságnál, a nagy idők szemtanúinak megörökítő vágyát. (Uő 1965: 153). A kérdéshez l. még: Szávai J. 1978: 13–74.

²⁹⁴ Szembeötlő tény, hogy e szövegek aláírással vállalt *autentikussága* (de Man P. 1997: 97), az élmények személyessége nem csupán a szakma (néprajztudomány), hanem a szélesebb olvasóközönség figyelmét is felkeltette, ezáltal növelve azok eladhatóságát. Szávai János szerint e hatásmechanizmus úgy működik, hogy az olvasót az eltérés varázsa fogja meg (Szávai J. 1978: 248). Berekméri István Andrásé unokája, Berekméri István D. erről a következőképpen nyilatkozik: „A személyes élmény megfogja az embert. Én a tévében is azt szerettem, hogy ha az embereket beszélgetik a személyes élményeiről [...]” Az élettörténetek nem professzionális olvasásáról l. még Kiss N. 2006: 291–314. A szerző kortárs női elbeszélőinek szövegeinek olvasását vizsgálja.

²⁹⁵ Természetesen ennek az új szemléletnek a kialakulása is hosszabb folyamat eredménye. Maga Ortutay Kálmány Lajos és J. R. Bunker munkásságát nevezi meg előzményként (Ortutay Gy. 1940: 5). Mohay Tamás pedig Jankó János, Malonyay Dezső és Györffy István nevét említi, mint akik munkáikban az általános bemutatása mellett egy-egy egyéni portré bemutatására is teret szenteltek (Mohay T. 2000: 761–762.).

²⁹⁶ L. például: Faragó J. 1969, Nagy O–Vöő G. 1974, Szabó J. 1977.

Végző soron az egyéniségkutató módszer egyfajta *életrajzi módszerként* is felfogható, hiszen a népi tudás értelmezését a tudást hordozó egyén biográfiájának rögzítésén keresztül próbálta elvégezni, még akkor is, ha legtöbb esetben megelégedett a biográfia mint háttér (Lehmann A. 1982: 48) rögzítésével, az elemzésen kívül hagyva annak külső referenciáját.²⁹⁷ Az egyéni életpálya (életút) kutatásában azonban William I. Thomas és Florian Znaniecki 1918–1920 között az Amerikai Egyesült Államokban a lengyel parasztról közzétett hatkötetes²⁹⁸ monográfiája jelenti a meghatározó fordulópontot, és ez indította el a személyes dokumentumok (levelek, naplók, élettörténetek) rendszeres alkalmazását és tudományos feldolgozását a szociológiában. Konceptiójukban a változás csak az egyéni magatartások felől érthető meg, ehhez pedig „a személyes dokumentum a legtökéletesebb dokumentum, amiről a szociológusok – mint felhasználható anyagról – valaha is álmodni mertek”.²⁹⁹ Az élettörténeti módszer a 20. század 60-as és 70-es éveiben új lendületet vett, és ennek hatása máig nyomon követhető.³⁰⁰ R. C. Angell megállapítása szerint a személyes dokumentumok új, általános érzeteket, sejtéseket kelthetnek, amelyek a kutatást egy bizonyos irányba terelik. Anyagot szolgáltatnak előre felállított hipotézisek megalapozásához, illusztrálásához, illetve konkrét jelenségeket, folyamatokat illető konkrét hipotézisek kidolgozásához. Máshonnan vett hipotézisek további vizsgálatához, illetve másfajta anyaggyűjtésből származó eredményekhez kontrollanyagként szolgálnak. Lehetővé teszik bizonyos – személy, csoport vagy intézményi szintű – szociálpszichológiai folyamatok jobb megértését, magatartások, motivációk, törekvések feltárása révén. A különböző kutatások előkészítése során orientációs anyagot szolgáltatnak, kutatási problémák és célok megfogalmazásához nyújtanak segítséget.³⁰¹

Magyarországon az életrajzi módszert a szociológiában a női emancipáció problémájának (Márkus 1974), a munka női életutakra gyakorolt hatásának (Molnár L. 1979, 1981, 1986, Tóth 2000) elemzésében hasznosították. A néprajzi kutatásokat az életformaváltás, valamint a gazdálkodási stratégiák alakulásának vizsgálatában (Tóth O. 1977, Igaz M. 1979, Mohay T. 1994, Kotics J. 2001), a muzeológiában pedig – főleg skandináv hatásra³⁰² – Szacsvay Éva alkalmazta (Szacsvay É. 2003).

„Az élettörténet minden esetben egy kommunikáció helyzethez igazodó, e helyzetben lefolyó esemény. [...] a narratív történetek egyike: progresszív rendszerként egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál mint alapvető

²⁹⁷ Ezt a szempontot érvényesítő kutatások az utóbbi évtizedekben Kolozsváron Keszeg Vilmos kezdeményezésére és az ő irányításával zajlottak (Keszeg V. 2005, Ozsváth I. 2008).

²⁹⁸ A mű eredetileg 8 kötetes volt. A későbbi kiadások során a szerzők a nyolc kötet anyagát hat kötetbe szerkesztették át. A magyar kiadás ez utóbbi rendszerezést követi. (Thomas I. W.–Znaniecki F. 2002–2004).

²⁹⁹ Idézi Markiewicz–Lagneau 1982: 12. A szerzőpáros munkáját a lengyel szociológia folytatta. Összefoglalása: Markiewicz–Lagneau 1982.

³⁰⁰ Az 1978. évi világkongresszuson például külön munkacsoport alakult, Daniel Bertaux vezetésével (Róbert P. 1982: 233).

³⁰¹ Idézi Róbert P. 1982: 243. A módszert illetően számos ismertetés és összefoglalás is született (pl. Becker H. 1966, Allport G. W. 1980, Róbert P. 1982, Küllös I. 1982, Niedermüller P. 1988).

³⁰² Magyarul: Otto L.–Pedersen L. 2004, Kuntz A. 2004, Rogan B. 2004.

biografikus toposzok által; az egyéni sorsot partikuláris környezetben, viszonyhálózatban, gyakran azzal kontrasztban állva teszi érzékelhetővé” (Keszeg 2005: 8–9.). Az élettörténet kutatását több diszciplína is fontosnak tartotta (tartja): az antropológiában az élettörténet elemzésének célja „betekintést nyerni az adatközlők kultúrájába”.³⁰³ Az irodalomtudományban (műfaj)történeti kialakulása és fejlődése (Máté K. 1926, Gyenis V. 1965, Szávai 1978), a műfaj-tipológiában való elhelyezése (Bahtyin, 1988, Szávai, 1978), szerzőség, a szerzői azonosság (Lejeune Ph. 2002, 2003), az élettörténet és fikció kapcsolata (Gyimesi V. 2000, Bednaries G. 2000, Hárs E. 2000), az önarcképrajzolás technikája (de Man P. 1997), az élettörténetek olvasásának, recepciójának módozatai (Kiss N. 2006) kerültek a figyelem középpontjába.³⁰⁴ A történettudományban az utóbbi években ment végbe az a szemléleti váltás, amelynek következtében a történelem nagyjainak tettei, a csaták, a nagy események után a figyelem a történelmet elszenvedő kisemberekre terelődött.³⁰⁵ A szemléleti horizont elmozdulása, a léptékváltás a múlt megértésének forrásai terén is változásokat eredményezett: a múlt ilyen vizsgálatát a személyes élményeket rögzítő források keresése és hasznosítása követte.³⁰⁶ A fenomenológia „narratív identitás”³⁰⁷ és az „életút egységét megadó” „konstitutív motiváció” (Tengelyi L. 2007: 197), valamint az élettörténet és az önazonosság kapcsolatának (Tengelyi L. 1998) vizsgálata felől közeledett az élettörténethez. A pszichológia pedig az élettörténet és identitás (Pataki F. 1995, 1996), az önéletrajzi emlékek társas természete (Hátori E. 1999, Kónya A. 1999) az élettörténeti foratókönyvek (Pataki F. 1997), illetve a történetyszerkesztési modellek és az emlékezeti sémák (Pléh Cs. 1986) kérdéseit vizsgálta.

A magyarországi néprajzi irodalomban a paraszti élettörténetekre Bálint Sándor hívta fel a figyelmet (Bálint 1940), első értékelését pedig Gyenis Vilmos végezte el (Gyenis V. 1965). Később Hoppál Mihály, Küllös Imola és Verebélyi Kincső értékelte az eredményeket (Hoppál M.–Küllös I. 1972, Küllös I. 1998, 2000., Verebélyi K. 2001). Erdélyben a téma recens, elméleti igényű összefoglalását Keszeg Vilmos végezte el (Keszeg V. 2005, 2007). Ugyanakkor külön említést érdemel az élettörténet beszédmódként való értelmezése (Hymes D. 1997), valamint az életpálya morfológiai modelljének megszerkesztése. Ez utóbbi az élettörténetet olyan szakaszokra bontja, melyeket fordulópontok választanak el egymástól. Az egyes szakaszokban a fordulópontokat követően adaptációs (beépítési) folyamat zajlik, ez biztosítja az én folytonosságát (Mandelbaum D. 1982).

³⁰³ Radint idézi Keszeg Vilmos (Keszeg V. 2005: 8).

³⁰⁴ Az élettörténetek megközelítési módjairól l. még a *Helikon* irodalomtudományi folyóirat 2003/3. tematikus számát.

³⁰⁵ Ilyen megközelítés például: Ginzburg C. 1991.

³⁰⁶ Ebből alakult ki az *oral history* módszere (l. Thompson 2000). Az élettörténet használatának problémáiról a történetírásban l. még: Levi G. 2000, Gyáni G. 2000.

³⁰⁷ Alasdair McIntyre vetette fel először az elmélet alap gondolatát, mely szerint „*Hogy kik vagyunk, életünk történetéből derül ki.*” Tőle függetlenül, az idő és az elbeszélés kapcsolatát kutatva, Paul Ricoeur is erre a megállapításra jutott (Tengelyi L. 1998: 15–16.).

Az élettörténetek elemzését irányító további körülmények csak az írott élettörténetekre vonatkoznak.

Az alfabetizáció- és olvasástörténeti kutatások statisztikai adatsorok lapján, az egyenlőtlen eloszlásból kiindulva az írni-olvasni tudás térbeli elterjedtségére, időbeli fejlődésére, valamint az írni-olvasni tudó rétegek jellemzésére törekedtek.³⁰⁸ Ezek a kutatások mutattak rá arra, hogy az iskolai oktatás demokratizálódását követően az írás az alsóbb rétegek kultúrájában is helyet talált magának. Kialakította a maga specialistáit, műfajokat (alkalmakat) teremtett vagy foglalt le a maga számára, használatának szabályozására szokásokat alakított ki. A francia íráskutatás ezt a jelenséget az írás inflálódásának, közönségessé válásának nevezi (Martin H. J. 1994: 283, Chartier R. 2001: 786). Az íráskutatás e vonulata tehát az írásba foglalt információk mellett vagy azok helyett az írás tényére koncentrált: elsősorban motivációja, mely lehet társadalmi kényszer (*écriture obligée*) vagy egyéni íráskedv (*écriture d'envie*)³⁰⁹ funkcióira, valamint az írás megjelenése és használatba vétele által kiváltott társadalmi hatások kerülnek a figyelem középpontjába. Az egy személy életterében található iratok összességét Bányai Irén a *paraszírat*tár fogalmával jelölte. Az iratok tartalom és használat szerinti osztályozását szintén ő végezte el. (Bányai I. 1973).

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén Keszeg Vilmos irányításával az 1990-es évek óta folynak kutatások, amelyek az egyéni élettörténeteket és életpályákat vizsgálják.³¹⁰ Ezek a vizsgálatok – a fentebb említett szemléletbeli elmozdulásokat érzékelve és érzékeltetve – a következő kérdéseket járják körül: az írás „specialistái” az élet, a közös tudás milyen területeit veszik birtokukba? Milyen speciális tudással, tárgykészlettel, tér-, idő- és tárgyhaználtati gyakorlattal rendelkeznek? Hogyan alakul a megítélésük? A tudáshoz milyen társadalmi státusz, megítélés társul? Életpályájuk mennyire tipikus vagy atipikus? Az írás mennyiben határozza meg az életút alakulását, az egyén kapcsolatrendszerét? Milyen szerepeket hív elő, kapcsol hozzá az egyénhez? Ez hogyan hat vissza az élettörténetre? (I. Keszeg V. 2005: 18–19.).

Az autobiografikus szövegek megszerkesztését, valamint ezek használatát konszenzuson alapuló, kulturális szabályok által meghatározott cselekvésnek tekintem, az elemzés során ennek sajátosságait és funkcióit próbálom meg bemutatni. Ugyanakkor a következő kérdéseket járom körül: mi motiválja az egyéni életút eseményeinek írásban történő többszöri megörökítését? Az íráshoz való fordulás az életút melyik szakaszaiban a legintenzívebb, és ez milyen okokkal magyarázható? Az írás hogyan szervezi át az egyén életvitelét, gondolkodásmódját?

³⁰⁸ A módszer francia irodalmának összefoglalása: Sz. Kristóf I. 2002. Legjelentősebb magyar megvalósítása: Tóth I. gy. 1996.

³⁰⁹ A fogalmakat Daniel Fabre a hétköznapi íráskultúrájának szentelt kötetének bemutatása kapcsán Terbócs Attila idézi. (Terbócs A. 1999: 146)

³¹⁰ I. Keszeg V.–Becze M. 2001, Páczkán É. 2002, Szabó Á. T. szerk. 2002, Keszeg V. 2005, 2007.

Életrajzok a sáromberki társadalomban

Az életpálya narratív megjelenítésének számos változatát azonosította a biográfiákkal és azok típusaival, műfajaival, morfológiájával foglalkozó kutatás. Itt én csupán azokat az írott formákat szüntettem és forgalmazott (auto)biografikus szövegeket érintem, melyek a kutatás során felszínre kerültek. A biográfiát Keszeg Vilmos nyomán tágra értelmezem, terjedelemtől függetlenül biográfiának tekintek „minden olyan szöveget, mely individuális életpályát jelenít meg” (Keszeg V. 2002b: 21).

A közösség tagjairól/tagjaitól született, a helyi társadalomban is használatban lévő biográfiák vagy biografikus szövegek egy jelentős része nyomtatásban jelent meg. Ezeket egy kivételével nem a közösségen belül és nem a közösség tagjai szerkesztették meg. Az 1941-ben megjelent *Székelőföld írásban és képen* című kötet függelékében³¹¹ tizenkilenc sáromberki származású vagy Sáromberkén élő ember néhány soros biográfiája is olvasható.³¹² A könyv szerkesztői így nyilvánították ki köszönetüket, állítottak emléket a kötet számára adatokat szolgáltató, megjelenését támogató, a kötetet elővételben megrendelő erdélyi lakosoknak. A könyv mind a mai napig több példányban megtalálható a településen. Akinek nem vásárolták meg, azok is gyakran kölcsönkérték, olvasták. Az említett biográfiák ismertsége bizonyítható. A Berekméri István Andrásé tulajdonában fennmaradt példányban például a településről származók neve mellett kereszt látható, a más településről származó ismerősök neve szintén jelölve van.

Kántor János 1943-ban nyomtatásban jelentette meg önéletrajzi ihletésű regényét, mely a francia idegenlégióban töltött éveit írta meg. Közlös Elekről, a Román Kommunista Párt egykori vezetőjéről 1978-ban jelent meg román nyelvű biográfia. A könyv megjelent a településen működő szövetkezeti vegyesbolt polcain, néhány példányát ma is megtalálhatjuk a közösség tagjainál. Olvasásának azonban nyelvkorlátokat kellett áthágnia. Életről ezt megelőzően a *Korunkban* emellett magyarul is megjelent néhány rövidebb írás. Az 1990-es marosvásárhelyi márciusi események elítélői közé tartozó Puczi Béla életrajzát a magyarországi roma érdekvédelmi szervezet munkatársai vették hangszalagra, szerkesztették meg és adták ki füzet formájában. A helységben 40 évet szolgált nyugalmazott lelképásztor, Nagy Géza visszaemlékezése 2004-ben látott napvilágot. A szerző a pitești-i börtönben töltött időszak emlékeit idézi fel, „a pitești-i átnevelés” néven ismert jelenség tetteseit és áldozatait idézi meg. Az utóbbi két kötetet Sáromberkén a református templomban is bemutatták, ahol a szerzők is megszólaltak, könyvüket dedikálták. Ezek a kötetek jelen vannak a település életterében. Olvasásukra,

³¹¹ Címe: *V. A Székelőföld társadalmá, amelyben mindazok szerepelnek, akik adatszolgáltatásukkal vagy megrendelésükkel a mű megjelenését lehetővé tették.*

³¹² Berekméri István (1877), Kádár Domokos (1893), Kádár Ferenc (1891), Kántor Ferenc (1895), Kántor György (1889), Kántor Domokos (1896), Kántor Ferenc (1873), Közlös Domokos (1900), Közlös Gyula (1892), Mózes András (1892), Nagy Juliánna, Schaff Jenő (1902), Tüzes István (1892), Ugron Albert (1911), Vajda András (1895), Vajda András (1907), Vajda András (1907), Vajda Domokos (1889) és Vajda Zoltán 1921

megbeszélésükre időnként alkalmat kerítenek. Ezeket a szövegeket részben az olvasás teszi autobiográfiákká (de Mann P. 1997). Ennek legjobb példája Kántor János regénye, melyet a helyi közösségben önéletírásként olvastak, a regény cselekményének egyes epizódjai a családi emlékezetben mint biografikus epizódok szilárdultak meg.

Az életútra vonatkozó, írásban megszerkesztett reflexiók egy másik része kéziratos formában tölti be funkcióját. Ezek szerzőség szerint két csoportra tagolhatók. Egyik részüket a közösség valamely tagja, sok esetben felkérésre írja meg, másik részük pedig önreflexió, a személyes élettörténet megszerkesztése. Az első csoportba tartozó szövegeknek a kutatás során öt csoportját azonosítottam, ezek: 1. a nekrológ, 2. a gyászjelentő 3. a sírfelirat, 4. a lelkész számára készített rövid biográfia, 5. a halottbúcsúztató, 6. az életfordulókhoz kapcsolódó búcsúztató szövegek némely változata. Ezeket a szakirodalom *sztereotíp élettörténeteknek* nevezi (Keszeg V. 2007: 176). A Berekméri család irattárában két nekrológot őriznek. A Berekméri Domokosé egy általa vásárolt, bibliai szemelvényeket tartalmazó könyvbe van beragasztva, a másik pedig Berekméri Mária bibliájának első oldalán található Berekméri György, mindkettőt Berekméri D. István fogalmazta meg, a nekrológok a megyei napilapok (Vörös zászló és Népiújság) hasábjain jelentek meg. Az irattár továbbá nyolc gyászjelentő lapot is tartalmaz. A Szabó Kádár család a családfő síremlékére felvésett szöveg egy füzetlapra lejegyzett változatát az irattárban őrzi. A régebbi terjedelmes és gyakran verses formában írott sírfeliratokat ugyanakkor az 1940-es években Mózes András írta össze.

A településen a 20. század folyamán az volt a szokás, hogy a halotról szóló prédikáció szövegének összeállítása érdekében a református lelkipásztor a virrasztás első napján a családtagokkal közösen megszerkesztette a halott biográfiáját, megállapodtak a liturgia során elhangzó énekekben és a prédikáció textusában. Mindez szóbeli kommunikáció útján történt. A 2001-ben történt lelkészváltást követően a szokás annyiban módosult, hogy a halott biográfiáját a család előre megszerkeszti, leírja és így adja át a lelkipásztor-nak. Ezeket a biográfiákat többnyire csak a lelkész számára készítik, azonban olyan eset-tel is találkozottam, mikor ezt a család megőrizte.

A halottbúcsúztató írásának a településen nincs különösebb hagyománya, kivételes esetben előljárók sírjánál olvasnak fel halottbúcsúztatót. Két ilyen prózában búcsúztató szövege a Berekméri család irattárában maradt fenn, szerzőjük Berekméri D. István, a szöveget mindkét esetben felesége, Berekméri Ilona olvasta fel. Emellett Márkus Ilona cigányasszony, népi költő egy verses halottbúcsúztatója maradt fenn, melyben Ötvös Mihály életét és halálának körülményeit foglalta versbe. Az előbb említett halottbúcsúztatók mellett Berekméri D. István verseit, írásait egybegyűjtő füzetében két verses és két prózában írt, nyugdíjba vonulás alkalmából készült búcsúztató is található, az előbbieket a szerző maga, az utóbbi kettőt felesége olvasta fel.

A közösségben fellelhető autobiográfiák szintén több csoportba sorolhatók. Legnagyobb részük az életút végén született, retrospektív visszaemlékezés, másik részük curriculum vitae (önéletrajz), melyet az egyén bizonyos célok elérése végett kénytelen megszerkeszteni. Ezek többnyire egy felülről, azaz intézményileg meghatározott modellt követnek. Míg az előzőket a szerzőjük és a család féltve őrzik, addig ez utóbbiakat feléli az

őket létrehozó esemény, ezért csak ritkán őrződnek meg. Egy ilyen önéletrajz a Mózes család irattárában maradt fenn, szerzője Mózes Mihály. A szöveget a Román Kommunista Pártba történő beiratkozása alkalmából írta meg román nyelven.

A településről három önéletríró négy önéletrírásáról van tudomásunk. Ezek közül három prózában és egy verses formában íródott, ez utóbbi az idők során elvesztődött, csak töredékét ismerjük. Berekméri István Andrásé (1877) az első világháború alatt írta meg versben, majd az 1940-es évek végétől prózában élettörténetét. Köblös Domokos (1900) az 1980-as évek elején írta meg élettörténetét egy iskolai füzet lapjaira. A füzetet halála után unokaöccse, Tar Ferenc déscichegyi református lelképásztor írógéppel átírta, és egy példányát a református egyház levéltárában helyezte el. Az eredeti kéziratot magával vitte. A gépelt változat terjedelme kilenc oldal. Vajda Domokos Frici (1884) az 1960-as évek végén írta meg visszaemlékezéseit. A szöveget 1968-ban fejezte be, a szöveg terjedelme 33 oldal.

Berekméri István Andrásé élettörténete

Berekméri István Andrásé 1877. április 23-án született Sáromberke egyik zsúpfedeles faházában, Berekméri András István és Berekméri Zsuzsánna első és egyetlen gyermekeként. Elemi iskoláit 1884-ben kezdte meg, a helyi református felekezeti iskolában, Farkas Károly tanító ideje alatt. Szorgalmával, fegyelmezettségével csakhamar magára vonta tanítója figyelmét, aki arra ösztönözte a szülőket, hogy küldjék a nagyenyedi „*Kol-légiumba*” tanulni, ám a szülők szűkös anyagi helyzete ezt nem tette lehetővé.

Alig tizenkét éves korában, 1889-ben vesztette el már évek óta betegeskedő édesapját. A betegeskedés alatt és a halálessel felgyülemlett nyomorúságok az anya és fia vállára nehezedtek. A temetéshez nagyobb pénzösszeg kellett, de az akkori „*pénzkrízis*”-ben a bankok csak megfelelő biztosíték mellett folyósítottak hitelt.³¹³ A helyi uzsorás pedig – a helyzetet kihasználva – igen magas kamat mellett volt hajlandó pénzt kölcsönözni.³¹⁴ Végül a család egyik rokona, Vecserdi György adott kölcsönt a temetésre, melynek törlesztésére el kellett adni a család jövedelmét biztosító lovat és szekeret.³¹⁵

A családfenntartó elvesztése után édesanyja fonásból és horgolásból tartotta fenn a családot. Berekméri István Andrásé pedig, aki már serdülő legénynek számított, megtanult szántani, vetni, erdőre járt fáért, egyszóval kezébe vette az apja után hátramaradt gazdaság irányítását. Konfirmálás után „*kiröppent abból a tiltott fészekből, ahol úgy őrződött, hogy minden más gyermek pajtássága is tiltva volt, jött a szabad élet, a legénykedés, a rossz társaság, melyből menekülni nem lehetett.*”

³¹³ Berekméri István Andrásé erre így emlékszik vissza: „Megemlítem, hogy az 1880 években oly pénzkrízis volt, hogy a bankok is csak úgy válogatva, jó biztosítékkal és jó protekcióval ha adtak pénzt valakinek.”

³¹⁴ „Volt a faluba egy Várad József magánasztalos ember, akinek pénze lévén és adott pénzkölcsönt heti krajcáros kamattal. Tehát az akkori pénznem szerint minden forint után egy hétre egy krajcáros kamatot. A forint állott 100 krajcárból, és 52 héten egy év alatt egy forint, 52 krajcárt keresett.”

³¹⁵ Mivel a család kevés földtulajdonnal rendelkezett, Berekméri István fuvarozásból tartotta fenn családját.

A „rossz társaságtól” megvédendő, illetve a szűkös megélhetés miatt édesanyja „második inaslegénynek” adta, a sáromberki Teleki családdal rokonságban álló Zeyk családhoz, Kolozsvárra, évi 1 forint 52 krajcár és teljes ellátás ellenében. 1895. január 1-re érkezett Kolozsvárra, a Külmonostor utca 21. szám alatt álló Zeyk-házhoz. Itt töltötte a farsangot, majd májusban a családdal együtt Marosgombásra utazott, a Zeyk család falusi birtokára.

„Az urak” rövid otthonlét után a karlsbadi fürdőre utaztak, s így a felügyelet és egyben feladat nélkül maradt Berekméri István Andrásé az egész nyarat fürdészel, szórakozással töltötte. Ekkor ismerkedett meg egy szintén sáromberki cselédlánnyal, akivel szerelmi szálak kötötték össze, ám a megesett lányt – a faluközösség megbotránkozására – nem volt hajlandó feleségül kérni.³¹⁶

1898. március 15-én sorozták be katonának, de családfenntartó lévén, a hároméves sorkatonaság helyett csupán nyolcheti kiképzésen vett részt. Leszerelése után, alig egyévnyi udvarlást követően, anyja beleegyezésével 1899. március 7-én feleségül vette a sáromberki Szöcs Máriát, akitől az évek során nyolc gyermeke született.

Közéleti pályafutása 1902-ben indult, amikor községi kisbírónak választották meg. Munkájában igen nagy örömet lelte, hiszen mindig is arra vágyott, hogy idősebb, tapasztalt emberek társaságában dolgozhasson. 1904-ben, mivel a zsúpfedeles ház kicsinek bizonyult a megszorodott család számára, megfogadott egy nagyerneyi mesterembert, hogy új és tágasabb zsindeyes házat építsen. Ugyanez év november 13-án megválasztották a helyi hitelszövetkezet könyvelőjévé, mely tisztséget húsz éven át töltötte be.

Sáromberkén 1909-ben indult meg a fogyasztási szövetkezeti mozgalom, melynek Berekméri István Andrásé is lelkes tagjává szegődött. A *Hangya Fogyasztási Szövetkezet* 1910-ben alakult meg 47 taggal, a könyvelő tisztségére pedig az igazgatóság Berekméri István Andrásét választotta meg.

1914. június 28-án Szarajevóban Gavrilo Princip szerb diák meggyilkolta Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökösét, ami az I. világháború kirobbanásához vezetett. Berekméri István Andrásé 1914. augusztus 1-jén az általános mozgósítás elrendelésekor,³¹⁷ vonult be Marosvásárhelyre, ahol az akkori Református Kollégiumban volt elszállásolva. Innen alakulatával együtt Bukovinába vitték, ahonnan szeptember 28-án, a „*Visó völgyén leáramló*” orosz csapatok feltartóztatására Máramaros megyébe rendelték át az alakulatot. Az ütközetre 1914. október 1-jén került sor, ahol az orosz túlerő hamar megsemmisítette a magyar csapatok harci erejét, számos katonát ejtve fogságba. Berekméri István Andrásé is ekkor esett fogságba. A többi fogollyal együtt a máramarosszigeti kasszárnnyába szállították, majd innen Lengyelországon át a kijevi gyűjtőtáborba, onnan pedig a szibériai Vlagyivosztokra hurcolták.

³¹⁶ Az eseményeket Berekméri István Andrásé hosszasan részletezte önéletrrásában, azonban a későbbiekben a család a füzetnek ezt a részét eltávolította és megsemmisítette.

³¹⁷ Ekkor üzent hadat Németország Oroszországnak. Ehhez az Osztrák–Magyar Monarchia csak augusztus 5-én csatlakozott.

1916 júliusában egy rendelet nyomán a foglyokat munkaszolgálatra kötelezték. Így vitték vissza Berekméri István Andrását is Oroszország „európai részére”, Penzába, majd onnan egy Szentpétervár melletti fakitermeléshez. Innen pedig a Don vidékére, a svatovói szénbányákhoz került. Ide érkezett családjától a „szomorú” levél, melyben fia haláláról értesítették, s itt írta meg *Fiam haláláról szól* című versét, ezzel gyászolva meg annak elvesztését.

1918. március 15-én a „veress gárda” szállta meg a Don környékét. Elfoglalták a szénbányát, a rabokat pedig szabadon bocsátották. Berekméri István Andrásé három hónapi bolyongás után, 1918. június 13-án érkezett haza Sáromberkére. Otthon néhány napi pihenő után hozzáfogott a gazdasági munkák (kaszálás, aratás) elvégzéséhez, illetve ismét átvette a *Hitel Szövetkezet* és a *Hangya Szövetkezet* könyvelését. 1918. szeptember 1-jén ismét hadba vonult, a háború befejezéséig Marosvásárhelyen teljesített szolgálatot. 1918. október 31-én tért végleg haza, legyőzötten, megfáradtan, tele keserőséggel és csalódással.

1919-ben nagyobbik leánya, Erzsébet, a szülői tiltás ellenére férjhez ment Márkus Jánoshoz, de alig öt év házasság után Erzsébet elvált „bőn szeretett” férjétől, 1929-ben pedig ismét férjhez ment Bonyhára, Asztalos Jánoshoz. Anna 1928-ban ment férjhez Mózes Andrásához, Domokos 1931-ben nősült meg, Ilona és András pedig 1932-ben alapítottak családot. Mária 1933-ban hagyta el a családi fészket.

A második világháború ismét megzavarta az élet megszokott menetét. Sáromberkét a megszálló orosz csapatok elől, hatósági rendeletre, 1944. szeptember 10-én ürítette ki a magyar tábori csendőrség. Berekméri István Andrásé családjával és sok más falubelivel együtt a Szilágycseh melletti Bősházaig menekült, itt azonban az előrenyomuló orosz csapatok utolérték a menekülőket, s a további menekülés így értelmét veszítette. Hétheti távollét után, 1945 végén értek haza, kifosztva először az orosz, majd a román katonaságtól. De itthon is feldúlt és kirabolt családi otthon várt rájuk. A falut megszálló orosz és román katonák mindent felkutattak, kiraboltak, ami pedig még utánuk megmaradt, azt a korábban hazaérkezett menekültek sajátították ki. Zoltáni Pál, egykori lelkipásztor így írt az *Aranykönyvben* az eseményekről: „Szeptember 10-én adatott ki egy általános kiürítési rendelet, mire a falu összes hivatalai megindultak és mentek nyugatra. Marosvásárhely hivatalai 14-én már mind elmentek, nem volt már irányító szerv, teljes tájékozatlanságban voltak a falvak. Az átvonuló német és magyar katonai vezetők szomorú, rémes hírekkel izgatták az otthon lévő faluvezetőket. Ennek befolyására egy nyugtalanító órában határozta el a lelkész is szülő- és munkahelyének elhagyását. Előbb biztonságba helyezték a gondokkal az egyház értékeit, és így szeptember 14-én az utolsó vonattal elutazott a bizonytalanságba, itthagya javait, értékeit a pusztulásnak és veszésnek. Állandó fegyver- és ágyútűzben élte át a heteket gyülekezetünk. Szeptember 27-én katonai alakulatok gyülekezetünket szigorú parancssal elűzték otthonából nyugat felé. Kibeszélhetetlen fájdalommal és keserőséggel vette a vándorbotot kezébe az egész gyülekezet. Alighogy kitétték lábukat, az orosz hadsereg megszállta falunkat, kétheti kemény háborúzás alatt állatban, gabonában, ruhaneműekben és épületekben megszámlálhatatlan károk keletkeztek. Isten gondviselő kegyelme megőrizte templomunkat, házainkat a repülő- és ágyútűz romlásaitól, azonban templomunk belső rendjében, orgonában rosszindulatú kezek sok rombolást

okoztak. Rendre-rendre a rohanó orosz haderőtől elhagyott menekülő csoportok szállingóztak haza a feldúlt, szomorú, összetört otthonokba. Szatmár megyéig vándoroltak itthon lévő öregek, asszonyok, gyermekek. Hazatérés útjában a románság a vagyonuknak ingóságait is elrabolta némelyeknek. A katonáknak behívottak meneteltek előre, semmit sem tudva a családról, gyermekről, asszonyról. Hazatérés után az átélt nagy veszedelmek és nyomorúságok dacára fájdalmas ellentétek támadtak az elveszett és megtalált ingóságok miatt. A széthordott és összecerélt házi berendezések és ingóságok nagyon fájdalmas sebeket ejtettek a lelkekben”.³¹⁸

Az élet gyors folyása itt mintha megtorpanna. Berekméri István Andrásé mindennapjai az egyformaság jegyében teltek, azt kellett tapasztalnia, hogy alig van mit megemlíteni, feljegyezni róluk.³¹⁹ 1947-ben, hetvenedik életének betöltése idején, földjeit szétszította gyermekei között, és ezt az élettörténetében mint egy végrendeletet rögzítette.

A közeletről 1948-ban vonult végleg vissza. Ekkor ugyanis a központi (marosvásárhelyi) fogyasztási szövetkezet tisztújítást rendelt el, melynek során a központ lemondásra kényszerítette Berekméri István Andrásét. A központ az ügy lebonyolításával Stoica Mariát³²⁰ bízta meg. A döntés nagyon megviselte, és hatására a református egyház presbiteri tisztségéről is lemondott. Ezek után mint „megfáradt ember” letette a „naponta használt tollat”.

Berekméri István Andrásé 1953-ban halt meg, koporsója felett Zoltáni Pál lelkipásztor az általa kiválasztott textus alapján mondott gyászbeszédet.³²¹

Biografikus stratégiák³²²

A történetek mindenütt jelen lévő és mindent uraló voltára több kutató is felhívta a figyelmet. Tengelyi László erről így ír: „Történetek szövik át az időt, amelyben élünk. Helyünket a világban, még mielőtt magunkra eszmélnénk – sőt, talán nem túlzás azt állítani: még mielőtt megszületnénk –, családi elbeszélések jelölik ki. A ránk hagyományozott történetekhez azután hozzátesszük a magunk állandó, nyugvóponton még halálunkkal sem jutó történetét. Ami kívülről ér bennünket, és amit magunk teszünk, amit gondolunk, képzelünk és tapasztalunk, amitől félünk,

³¹⁸ Idézi Nagy G. 1994: 72–73.

³¹⁹ „Így múlt el az 1944., 1945. és 1946. évek napjai, hangjai. Most, beleérve az 1947-dik új évbe, továbbírni nem lehet, várni kell az idő tovább folyását, haladását, azután majd az események újra kézbe adják a tollat.”

³²⁰ Nevét Köblös Domokos, egykori boltvezető élettörténetéből ismerjük. (Sároemberki Református Egyházi Levéltár/Nem iktatott dokumentumok.)

³²¹ A textusnak a temetési szertartásra az egyén által történő előre kiválasztása és hátrahagyása elfogadott és gyakorolt szokás volt a településen. Köblös Domokos élettörténetében erre vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „[Köblös Domokos] temetésén nagy részvét mellett Nagy Géza sároemberki lelkipásztor hirdette a házzal szemben levő templomban a vigasztalás üzenetét, az elhunyt végakarata szerinti ige alapján: a 37. zsoltár 3–5 verseiből, a tisztességtévő gyülekezet a szertartás rendjén a 170. ének 1., majd végezetül a 275. ének 5. versét énekelte. Ezeket lejegyezte és a másolatot hitelesíti unokaöccse: Tar Ferenc DÉS-cichegyi református lelkipásztor.”

³²² A fogalmat Keszeg Vilmos használja. Értelmezésében „ugyanaz a biografikus anyag több narratív szálra felbontható. [...] A történet struktúrája tehát a narratív bázis tekintetében esetlegesen, valójában pedig aktuális beszélői döntés függvényében alakul” (Keszeg V. 2007: 181).

és amit remélünk, elmondjuk magunkról újra és elmondjuk másként. Elbeszéléseink vissza-vissza térnek a már elmondottakra, és ismét előlről kezdik: így próbálják körülvenni és befogni az első-kő történeteket. Amit tudatosan elhallgatunk, és amit öntudatlanul elhárítunk magunktól, az már elmondottak és még elmondandók árnyékában húzódik meg” (Tengelyi 1998: 13).³²³ A világot történetek teszik létezővé, érzékelhetővé, valóságossá (Becskeházi A. 1991: 68, ill. Keszeg V. 2002: 7).³²⁴ Minden, ami létezik, arról történetek szólnak, a történetekből nyerik identitásukat, történetek által kerülnek bele a kollektív emlékezetbe, a kultúrába (Keszeg V. 2002: 7). Amiről nem szól történet, vagy amiről nem engedik, hogy történetek szóljanak,³²⁵ az bizonyos értelemben nem is létezik. A történetek termelése, forgalmazása, megörökítése ennél fogva életszükséglet, a történetekkel való élés emberi mivoltunknak alapösszetevője. „*Narrae necesse est*” vonja le a végkövetkeztetést Odo Marquard (Marquard O. 2001: 389–393.).

Az életút egy adott pontról elvégzett (retrospektív) számbavétele annak az antropológiai igénynek a kifejeződése, hogy „életünk történéseiért felelni tudjunk” (Tengelyi L. 2007: 197).³²⁶ Vagy Edmund Husserl idevonatkozó kijelentése szerint „embernek lenni nem egyéb, mint a magunkért vállalt felelősség igényével létezni” (Tengelyi L. 2007: 197). Mindenünknek van egy life-storyja, egy belső elbeszélése, amelynek fontossága, jelentése az ember élete. Közülünk mindenki egy elbeszélést alkot meg, és él át, ez az elbeszélés pedig mi magunk vagyunk, az identitásunk (I. Assmann J. 2003: 31).

Egy emberről történetek különböző okokból és különböző céllal születhetnek, és ennek megfelelően használatuk módja, de a használó személyek köre is különböző. Intézményeket, gyakorlatokat, törvényhozásokat, értékrendeket tartanak fenn, termelnek, legitimálnak (Keszeg V. 2002: 8).

Berekméri István Andrásé az első világháború idején messze elkerült szülőföldjéről. Fogságba esett, ahol azt kellett tapasztalnia, hogy az egyén identitása és integritása mennyire törékeny, mennyire nem uralja az egyén saját életét.³²⁷ A fogságban töltött idő alatt, ahol nemcsak identitásának, de létének felszámolását is megcélozta a felügyelő hatalom, döbrent rá arra, hogy mennyire mulandó az emberi lét, s hogy egyedül az egyénről fennmaradt történetek azok, melyek által emléke megőrződik, melyeken keresztül üzenni tud a család és a jövő számára.³²⁸ Ekkor kezdte el írni verses önéletrajzát.

³²³ Ehhez hasonló gondolatokat fogalmaz meg Roland Barthes (Barthes F. C. 1988) és Mircea Eliade (Eliade E. 2007) is.

³²⁴ Keszeg Vilmos idézett könyvében bevezeti a szövegvalóság fogalmát, melyet a racionálison túli világ, a hiedelem textusban való reprezentálására használ (Keszeg V. 2002: 29).

³²⁵ Gagyi József egyik tanulmányában mutat rá arra, hogy milyen technikákkal vonja meg egy közösség az egyéntől történetei elmondásának jogát, hogyan semmisíti meg annak narratívumait (Gagyi J. 1994: 87–95.).

³²⁶ A szerző szerint ennek igénye az a „konstitutív motiváció”, mely „az életút egységét megadja” (Uo.).

³²⁷ Hasonló megállapítást tesz egyik tanulmányában Mohay Tamás is (Mohay T. 2000: 778). A hadifoglyok visszaemlékezéseiről még I. Vasvári Z. 2000: 545–556.

³²⁸ Mohay Tamás írja egyik munkájában, hogy az első világháború az egyéniség szempontjából fordulópontot jelent, ugyanis a parasztok közül nagyon sokan a frontok hatására ébredtek saját fontosságuknak tudatára (Mohay T. 2000: 765). Nem véletlen tehát, hogy az első világháború alatt, illetve ezt követően számos visszaemlékezés született (Vö. Ferenc I. 1997).

A verseket tartalmazó füzet a sok használat során elkallódott. Sáromberke egyik, kéziratban maradt monográfiája tudni véli, hogy néhány darabja megjelent a Gyallay Domokos által szerkesztett *Szövetkezés* című rovatban (Mózes A. é.n. II: 106). Egy hosszabb versrészletet, mely a Don-vidéki kozákok viseletét és szokásait, valamint a lágerélet viszontagságait verseli meg, az említett falumonográfia is közöl.³²⁹

Az egyszer megélt, pontosabban megszenvedett élmények a háború után sem hagyták nyugodni, minduntalan visszatért az események, emlékek feldolgozásához. Miután hazatért a fogságból, az eseményeket a családi biblia hátsó, üres lapjain is meglelevenítette:

„A világháborúból kifolyólag: Berekméri István Andrásé 37 életéves korában 1914. aug. 1-jén mozgósításból kifolyólag bevonult és hadjárata alkalmával 1914 október 3-án orosz hadifogságba jutott, hol 42 hónapot, vagyis 1918. április haváig szenvedett. Mégpedig Kelet-Szibériába Vladivostok mellett, Skotvoban 20 hónapig, és Moszkva, Pétervár és a Don vidékén 22 hónapig. Hadifogságból megszökött 1918. február 15-én, és április végéig a legnagyobb nyomor és nélkülözés között egészségesen hazaért. Itthon az ezrednél 56 napos szabadságra bocsátatott. Ennek letelte után mint arcvonala mögöttes honvéd egész a forradalom kitöréséig, vagyis 1918. év október hó 30-ig Marosvásárhelyt tette katonai kötelezettségét. A forradalom kitörése után hazajövéen, itthon teljesen visszavonult mindentől. A forradalom Sáromberkén minden nagyobb megrázkódás nélkül zajlott le. Községbeli emberei senkivel és semmivel be nem mocskolták sem kezüket, sem magyar nevüket. Végre a szomorúság harangja kongott szegény erdélyi magyar nemzetünk felett. »Pusztulunk veszünk mind oldott kéve széthull nemzetünk«

Megírta a szomorúságos órákban 1918. év végén Sáromberkén Berekméri István Andrásé.”

A második világháborúról *Az 1944. évi második világháború* címmel szintén ehhez hasonló rövid feljegyzés található a családi Biblia következő oldalain: *„Megértük a második Világháborút is, mely 1944 évben szakadt mireánk. A nagy orosz haderő egyesülve a román csapatokkal, betört mireánk, azaz Magyarországra. Úgy a német, mint a magyar csapatok a túlerőtől vissza kellett vonuljanak, a nagy visszavonulásnál a rend felbomlott, mindenki menekült amerre lehetett, sokan még a Kárpátok aljába elhántták fegyvereiket – szerelvényeiket, otthagyták csapattesteiket és hazaszökdöstek. De az ilyen hazaszökdösők nagyobb részére is a székér rúdja rájárt, mert otthon a Román Zsandárság összefogdosta őket és átadták Oroszországnak, ahol akik meg nem haltak, el nem pusztultak, keserves szomorú négyezstendős fogságot szenvedtek...*

A Magyar csapatok hűségesebb része bemenekült Németországba, hol az angol és amerikai csapatok fogságába került, de más bánásmódba részesült, mind az orosz fogsági hadifoglyok. Mert a Román hadsereg cserbe hagyta a német csapatokat, és csatlakozott az orosz, amúgy is túl nagy haderőhöz, azért Erdély országot az orosz győzelem átadta Romániának. Magyarország újra fel lett darabolva. Az orosz túlerő győzelme után, az Orosz eszme elterjedt

³²⁹ Ez a vers is jól példázza azt, hogy a „kilépési alkalmak” (I. Bíró A. Z. 1994: 57) során az idegen táj és az idegen szokások – az ismerttől való eltérésük révén – szövegtermelésre készítetik az egyént, csak így képes feldolgozni a megszokottól elütő valóságot. László János szavaival: az egyén azért szervezi meg reprezentációs mezőit, hogy a valóságnak értéket adjon, elsjátítsa, értelmezze azt (László J. 1999: 101).

*Magyarországon, de elterjedt Romániában is. Azután a Román lerázta volna Oroszországot magáról, de nem lehetett. Románia is megkapta méltó jutalmát a csatlakozásért. Így járt...”*³³⁰

Ezek a történetek az egyént egy tágabb kontextusba helyezik, történetét összekapcsolják a faluközösség, illetve a nemzet életét meghatározó eseményekkel. Az egyéni életpálya és a kollektív (sáromberki, erdélyi magyar) sors alakulásának okait a rajta kívüli (jelen esetben katonai, politikai) erőkkkel magyarázza, ezt Hankiss Ágnes terminusával élve önfelmentő stratégiának nevezhetjük (Hankiss Á. 1980: 33). Az események lejegyzése a (közel)múlttal való szembesülés, a múlt birtokbavételének, értelmezésének hatékony eszköze. Másfelől ezek a feljegyzések a jelen múlttá transzformálásának³³¹ folyamatát is jól példázzák, azt ahogyan az író a jelenben felismeri a múlt időt, és éppen a rögzítés által az egyéni és a közösségi életet meghatározó múlttá, azaz történelemmé alakítja.

1946–1949 között ismét elkészítette életútjának rekonstrukcióját. Ezúttal egy 7x42 cm-es szövetkezeti számadókönyv üresen maradt részébe írja le önéletrajzát, közel száz oldal terjedelemben.

Az írott szövegek mellett számos, csak az oralitásban élő autobiografikus történettel is rendelkezett. Unokái visszaemlékezései alapján szívesen vállalkozott mesélésre, háborús emlékeinek felelevenítésére. Öreg napjaiban délutánonként, a kapu előtti padon mesélte háborús élményeit. Történetei – bár leggyakrabban családi környezetben hangoztak el – mindenki számára nyitottak voltak. Miután gyermekei megnősültek, férjhez mentek, a vasárnapi istentisztelet után gyakran jártak el hozzá látogatóba. Ilyenkor felesége *csörögét*³³² sütött, a székeket *körberakták* a szobában, leültek és hallgatták Berekméri István Andrásé életéről szóló történeteit.³³³ Ez az évek során már-már ritualizálódott mesélési alkalom biztosította számára az önelbeszélés és identitásépítés társadalmi kereteit.³³⁴

³³⁰ A két világháborúról idézett feljegyzéseket Berekméri István Andrásé a családi biblia mellett imakönyvének lapjain is megőrkítette.

³³¹ François Hartog a történetiség rendjeiről írott könyvében ezt *prezentizmus*ként értelmezi. (Hartog F. 2006)

³³² Teljes nevén csörögéfánk vagy forgácsfánk.

³³³ „S mondta el, hogy hogy volt. Szóval itt volt a találkozó, a rendes találkozó itt volt fenn. Mindenik leánya, Csundriné nagynéném fogta meg Marikának a kezét, vasárnap ott volt a találkozó. Anna néném fogta meg a kezét az övéinek, jöttek fel ide hozzánk. Má elkezdve a régi háztól, mikor még nem ez volt, mikor még a tornács volt. S akkor itt ment le a vasárnap. Minden vasárnap elmentek a templomba, s nagyanyámnak volt egy kosara, amibe sütette, ekkora [mutatja] csörögéket sütött. Kibélelte fehérrapattal, s egy ruhás kosár csörögét sütött. Mikor elmentek nem volt egy se. S közbe beszélgettek. Mikor miről. Mari néném mikor építettek annyit rekumolta szegént, hogy rettenetes. [...] Mari nénémnek lerajzolta azt a házat. Az úgy van építve, ahogy ő megrajzolta. [...] Azok [a háborús élményei] meg voltak írva ügyesen abba a könyvbe, ami elveszett. Na nézd meg, hogy leírtam, de nézd meg, hogy így volt, úgy volt: kifordította a szemit, békente szappannal, s az kivörössödött, s még volt rá eset, hogy meg is dagadt, hogy nem is látott tényleg, mer kivörössödött a szeme, kidagadt, s akkor nem vitték dolgozni. Ezeket mondta is s olvasta is, mert ő volt az olvasó is.” Berekméri Mária, Berekméri István Andrásé unokája szóbeli közlése.

³³⁴ F. C. Bartlett hívta fel a figyelmet arra, hogy az idős emberek esetében, mivel kalandjaik befejeződtek, az életpálya modellje teljesen kibontakozott, és lezárult. Jellemző rájuk, hogy az új környezet ösztönzőit kerülik, vagy nem veszik figyelembe, és állandó, szinte szó szerinti visszaemlékezések segítségével érzik jól magukat. Illetve mivel el vannak vágva a környezeti ingerektől – kivéve néhány gyakran ismétlődőt –, fejlett szó szerinti emlékezettel rendelkeznek (Bartlett F. C. 1985: 295).

A fejezet elején azzal indítottunk, hogy az egyénről mások (környezete, illetve az ellenőrző hatalom) is termelnek, forgalmaznak történeteket. Ezek alapján helyeződik bele az egyén a világba, nyeri el pozícióját. A történet eszköz, mely közvetít a történelem és a személyes világ között, emancipálja vagy marginalizálja az egyént, koherenciát, közös világot teremt az emberek számára, különböző identitástartalmak hordozására alkalmas (I. Keszeg V. 2002: 24).

Berekméri István Andráséről is keletkeztek történetek mind a hivatalos, mind pedig a nem hivatalos szférában. Az első ilyen jellegű írás önmeghatározása szerint *bizonyítvány*, melyet 1926. november 22-én Gál Márton, a sáromberki fogyasztási és értékesítési szövetkezet ügyvezetője állított ki, és azt hivatott igazolni, hogy Berekméri István Andrásé „a szövetkezeti mozgalom melegszívű harcosa”.³³⁵ A következő egy 1938-ban készült riport, melyet „Fekete György szerkesztő úr” készített egy szövetkezeti tanfolyam alkalmával. A szövegről csak közvetve, Berekméri István Andrásé feljegyzéseiből van tudomásunk.

Végül egy 1941-ben kiadott, *Székelyföld írásban és képekben* (Dávid J. 1941) címen megjelent, Berekméri István Andrásé tulajdonában is meglévő könyvre szeretnék hivatkozni. Ez a könyv függelékben tartalmazza mindazon személyek nevét és rövid életrajzát, akik hozzájárultak a kötet kiadásához. Berekméri István Andráséről a következő biográfia található benne: „Berekméri István gazdálkodó, Sáromberke. Sz. 1877. uo. Atyja: † András, édesanyja: Berekméri Zsuzsánna. Iskolái elvégzése után édesatyja mellett gazdálkodást tanult, majd önálló lett és a saját földjén gazdálkodik. A világháborúban a 22. honv. gy. -e.-ben az orosz fronton esett fogságba és csak 1918-ban szabadult. Neje Szócs Mária, gyermekei: Erzsébet, András, Anna, Domokos, Mária és Ilona. A M. T. és az EFE tagja, gazdaköri jegyző a megalakulás óta, a Szövetkezet ügyv. könyvelője, könyvtári kezelő, a ref. egyház presbitere hosszú esztendők óta.”

A Berekméri István Andrásé által készített feljegyzések nemcsak tárolják, de szükség esetén aktivizálják, keretek között tartják az emlékeket. Az általa írt és elbeszélte történetek az életében bekövetkezett traumákat, a háborúk eseményeit, illetve a családtagok életfordulóival kapcsolatos eseményeket rögzítik, s mint ilyen az egyéni élet korszakhatárainak érzékeny szeizmográfjai (vö. Becskeházi A. 1991: 65). A hatalom által elkészített biografikus szövegeknek ezzel szemben teljesen más funkciója van. Ezek egy része a propagandairódalom részét képezi. A Sáromberkére kiküldött riporter példás magatartású egyénként mutatja be Berekméri István Andrásét. A bizonyítvány szintén ezt hangsúlyozza, és arra szolgál, hogy az egyént állásában (státusában) megerősítse. Mint ilyen ezek a *státustörténetek*³³⁶ közé sorolhatók. Egyben azt is jelzik, hogy a hatalomnak áll jogában megállapítani az egyén értékét, kiszabni helyét a társadalomban. Az egyéni vonások háttérbe szorulnak, Berekméri István Andrásét a társadalomban elfogadott normatív életpálya és az ezt megjelenítő biografikus séma szereplőjévé teszik. Olyan keretet teremtenek, amelyben az intézmények az őket képviselő, az intézmény keretein belül dolgozó személyeken keresztül önmagukról beszélnek.

³³⁵ Az igazolások Berekméri D. István tulajdonában vannak.

³³⁶ „A státustörténetek az egyén társadalmi pozícióját támasztják alá, társadalmi kapcsolatait, teljesítményeit legitimizálják” (Keszeg V. 2007: 170).

Hogy ezek a szövegek mégis fontos komponensei Berekméri István Andrásé identitásának, azt az mutatja, hogy ezeket a szövegeket féltve őrizte, önéletrajzának megírása során felhasználta. Ezek a szövegek számára társadalmi pozíciót jelöltek ki, erősítettek meg. Az igazolások kötelező retorikáját úgy értelmezte, mint olyan alakzatokat, amelyek a falu társadalmának és a hitelszövetkezetnek megbecsült embereként definiálják őt, az említett kötet sorai pedig egy tágabb kontextusban, Erdély társadalmában jelölték ki pozícióját.

Amikor Berekméri István Andrásé élettörténetének megírásához kezdett, öregedő embernek számított. Fiai és leányai mind megnősültek, illetve férjhez mentek. Domoikos fia kivételével, aki „a háznál maradt”, gyermekei elköltöztek a családi házból. A népes család tehát megfogyatkozott. Berekméri István Andrásénak csak vasárnaponként volt alkalma emlékeit feleleveníteni, elmondani családjában. A többi fennmaradt időben viszont beszélőközösség³³⁷ nélkül maradt. Ez a helyzet, Jürgen Habermas műszavával, a *kirekesztés* (vö. Habermas J. 1999: 11–16.), és az öregedés fiziológiai jelei is arra figyelmeztették, hogy valami visszavonhatatlanul megváltozott körülötte. Lezárult valami, lezárult egy élet, amit már nem lehet visszahozni, újra jelenvalóvá tenni. Egyszerűen érzékelhette, hogy a társadalomban betöltött pozíciója megváltozott, változik.³³⁸

Élettörténetének ismételt megírásával ez ellen próbált védekezni, ezt a helyzetet próbálta feldolgozni, a számára kialakult új szerepet integrálni. Emléket kívánt állítani a múlt időnek, megmutatni magát gyermekeinek, unokáinak, hogy tudják – ő létezett és volt valaki. Erről a szándékáról vall már az élettörténet előszavában is: *„Nem akarom azt hirdetni magamról, mint az egykori öreg ember, aki a senki szigeten élt több fiával-leányaival és 36 unokájával, mikor az írók–tudósok megkérdezték az élete történetét, így felelt rá, hogy uraim »Voltam senki és lettem semmi.« Igaz, hogy én is semmiből lettem, de ha éltem, mégis voltam valaki, olyan valaki, aki nem hiába élt. Mikor meghaltam, akkor sem úgy haltam meg, hogy lettem semmi, mert hívő keresztyén ember a halál után sem lesz semmi.*

Tehát a letűnt élet a következőkben nyilvánul meg: Voltam olyan valaki, aki nem hiába élt!”.

Élettörténetével tehát egy új szerepbe való átlépés ellen küzd, pontosabban élete elmondásával az új szerepét próbálja megélhetővé tenni, újradefiniálni önmagát az új társadalmi helyzetben, melyet az öregedés teremtett, és mely bizonyos fokig marginális pozíciót jelentett számára.³³⁹

³³⁷ A fogalmat Dell Hymes alkalmazta, ennek kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a leírás egysége nem anynyira nyelvi, mint inkább társadalmi entitás (Hymes D. 1997: 475). Meghatározásában a beszélőközösség „olyan közösség, melynek tagjai a beszéd létrehozása és értelmezésére szolgáló szabályokra vonatkozó tudás tekintetében nem különböznek egymástól” (Hymes D. 1997: 479).

³³⁸ Goffman mondja azt, hogy az egyénnek egy új pozícióba kerülve át kell vennie a pozíciónak megfelelő szerepbe foglalt egész cselekvéssort, így a szerep egyúttal társadalmi meghatározottságot is jelent (Goffman E. 1981: 12).

³³⁹ Az öregséget mint státust azért nevezem marginálisnak, mert az egyén életének ebben a szakaszában a társadalomban és a családi gazdaság gépezetében is háttérbe szorul, kiesik a családi termelőegységből. Az egyén ennek következtében feleslegesnek érzi magát, léte kérdőjeleződik meg. Ebben a helyzetben az íráshoz való fordulás ezt a traumát próbálja feloldani. Az írás, az események feljegyzése hasznos cselekvésként értelmeződik, és mint ilyen az egyén visszanyeri általa integrálását (Vö. Küllös I. 2000: 157).

Visszaemlékezés és megszerkesztés: a múlt felidézése

Egy élettörténet megírása nem könnyű dolog. Aki nem rendelkezik kellő ismerettel arra nézve, hogy mit jelent megírni az élete történetét, annak nem biztos, hogy sikerül. Igaz, hogy kultúránként, sőt közösségünként közös elképzelések vannak érvényben arra nézve, hogy mit jelent elmondani egy élet történetét (l. Niedermüller P. 1988: 379, Pléh Cs. 1986: 13), és az is igaz, hogy az élet eleve rendelkezik olyan fordulópontokkal, határkövekkel (születés, gyermekkor, iskola, legénykor, házasság), melyekre felfűzhető a személyes élmények, történetek láncolata (Pataki F. 1997: 339–389.). Azonban ez még nem elég ahhoz, hogy valaki leírja az élettörténetét. Bátorság kell hozzá, meggyőződés arról, hogy valakinek szüksége van/lesz erre a munkára (Küllös I. 2000: 134), de a kivételesség, a tehetség biztos tudata is ott kell munkáljon (Nagy O. 1982: 8, ill. Gyenis V. 1965: 155). Ugyanakkor az egyénnek rendelkeznie kell bizonyos rögzítési,³⁴⁰ tárolási (Pléh Cs. 1986: 58–63.) és felidézési (Pléh Cs. 1984: 375–384.) technikákkal is.

Az élettörténetek mindig valamilyen írói céllal, a kialakult következményekhez igazodva jönnek létre (Gyenis V. 1965: 155). Emlékeket idéznek fel, helyzeteket, érzelmeket rekonstruálnak.³⁴¹ A történet elmondását/leírását tehát mindig egy emlékező – rendszerező – értelmező munka előzi meg (Pléh Cs. 1986: 13). Ez lehet spontán, tudatosan végiggondolt, de lehet felkérés eredménye is.

Az élettörténet szövegét olvasva, vizsgálva úgy tűnik, hogy Berekméri István András esetében egy tudatosan végiggondolt, megtervezett emlékelőhívásnak és -rögzítésnek vagyunk tanúi. Jól mutatja ezt a szöveg szerkesztése is. Az élettörténetnek címe, alcíme van, mely már előre jelzi, hogy a továbbiakban miről fogunk olvasni.³⁴² Előszó és mottóul használt, bibliai idézet vezet be az élettörténetet, a szöveget pedig a mottóra rájátszó ima zárja. A szövegen belül az események kronologikus rendben következnek, több helyen is történik utalás a későbbi eseményekre vagy a jelenre: „*Vőlegény úgymondva siratót rendezett a menyegző előtti este, amely sirató azt jelezte, hogy utoljára a fiatalságnak egy táncmulat-ságot rendezett, hogy ő már lépik ki a fiatalok közül és ezzel tiszteli meg a fiatal-ságot. Persze az idők ezt a szokást is elmosták, ez volt az utolsó sirató*”.

Vagy más helyen, mikor a lakodalmáról beszél: „*És mi ott maradtunk a zsúpfedele, fa oldalú kis házikóba, ahonnan majd elindulva Istenbe vetett hittel és bizalommal az élet útjára, amely úton még a mai napig haladnunk engedte mindkettőnknek és megengedve az 1947-dik évbe is bele lépünk egyikünk 70, a másikunk 65 éves korral.*”

A későbbi eseményekre történő utalásra, az egyes időszakok eseményeinek összehasonlítására jó példa a következő, az 1904. évi szárazságot elemző rész is: „*Tehát az 1904. évi szárazság hasonló volt az 1946 évi szárazsághoz, azzal a különbséggel, hogy akkor nem volt háborús*

³⁴⁰ Az észlelés és rögzítés kérdéséről l. Goffman E. 1981, Neisser U. 1984, Pléh Cs. 1979: 106–110.

³⁴¹ Az önéletrajzi elbeszélések konstrukciós kérdéseiről l. Gyáni G. 1998: 292–302., Hámori E. 1999: 511, Pataki F. 1997: 411–412.

³⁴² Az élettörténetekben található előreutaló elemekről l. Szávai J. 1978: 94–120., ill. Küllös I. 1989: 288.

időszak, kinek a mije termett, vagy amije volt azzal szabadon rendelkezett, nem rekvirálták el a nincsteleneknek mindenki el tudta intézni az ő maga sorsát, a gazda úgy mint a munkásnak nevezett napszámos. Igen, ez érthető is maga magától. Az akkori földesúrnak Gróf Teleki Sámuelnek 16 fogata volt mind négyes ökörrrel ellátva. Emellett volt 16 béres 1 béresbíró évszámra megfogadva mint komenciós cselédek. Volt kettő ló fogat teher hordásra és kettő lófogat mellett négy férfi kocsis komenciós. Volt 2 fogatos lószekér úgy könnyű mozgásra, ezek mellett is egy-egy férfi komenciós cseléd. Volt kettő négylovas parádés kocsis, ezek mellett még egy-egy roszvájter lovász. Volt kettő faj mén emellett egy komenciós lovász. Voltak a háti lovak ezek mellett komenciós lovászok. Voltak a tehenészek akik mind komenciós cselédek voltak, volt a telivér fajtájú 300 éves ménes ezek mellett lópásztorok mind komenciós cselédek, voltak a szarvasmarha, juh és disznó pásztorok ezek is mind komenciós cselédek. Azon kívül a belső cselédség akik többen férfi és nőcselédekből állottak, akiknek szintén részben komenciós fizetés, részben bennlakó kosztosok voltak. Hát akkor csak el lehet képzelni, hogy az 1904 évi nagyszárasság miért volt könnyebben viselhető az 1946. évi”.³⁴³

Ugyanakkor meg kell említeni azt is, hogy az emlékezésben Berekméri István Andrást a korábban készült feljegyzései és egyéb dokumentumok is segítették. Feljegyzéseinek és az életéről szóló hivatalos iratoknak a szövegét bele is szerkesztette az élettörténet folyamába. Így például a katonaságról beszélve: *„Egyszer, úgy augusztus végén megjönnek a hadkiegészítőtől a beadott katonai kéréseim, azzal a végzéssel, hogy a 62-dik közös hadsereg 16-dik századjához beosztott Berekméri István Andrásé 75-ös sorszámu 170 centi magasságú újoncot átteszik, ugyancsak a 62-dik közös hadsereg póttartalékosok 8-dik századába nyolcheti átképzésre 1898 október 3-diki bevonulással Marosvásárhelyre”.*

A sároemberki hitelszövetkezet könyvelői tisztségében történő megerősítésekor pedig: *„1905. év április havában Budapestről kiszálló központi ellenőr olyan érdemleges jelentést tett rólam, hogy az 1898/XXIII.dik t.c. alapján alakult Országos Központi Hitel Szövetkezet igazgatósága könyvelői tisztségemben megerősített és abban véglegesített is”.*

És nem utolsósorban a visszaemlékezést segítette az a tény is, hogy az életéről szóló történeteket a családban több alkalommal előadta, s így ezek a történetek a többszöri ismételés, begyakorlás révén rögzültek.

A történet struktúrája

Az önéletrajz lényegénél fogva bonyolult történet szerkesztés eredménye: rendkívül különmemű epizódokat rendez folyamatosan elbeszélő szerkezetbe (Pataki F. 1997: 344). A történetek folytonosságát a bennük szereplő „hős” azonossága biztosítja. Ugyanakkor a szerkesztés – felidézés alkalmával az egyén szelektál is emlékei között (Gyáni G. 1998:

³⁴³ Itt talán érdemes azt is megjegyezni, hogy a szöveg 1946-ban keletkezett. Ez ugyanis jól mutatja azt, hogy mit jelent az a megállapítás, miszerint az emlékező mindig a jelen perspektívájából emlékezik a múltra (Vö. Olic J. K.–Robbins J. 1999: 36).

298). Bizonyos eseményeket kihagy, másokat túlrészletez. A hasonló történeteket összevonja, sűríti, oksági láncot fedez közöttük fel (Pléh Cs. 1984: 377).

A továbbiakban az élettörténet egyes epizódjait szeretném számba venni, néhány észrevételt és magyarázatot fűzve hozzájuk.

Gyermekkor – kamaszkor

Berekméri István Andrásében a boldog gyermekkor képe él. Szüleinek kései és egyben egyedüli gyermeke volt, érthető tehát, ha mindent megtettek, hogy semmiben hiányt ne szenvedjen. Gyermekkorának legszebb emlékei az iskolához kötődnek. Részletekbe menő pontossággal írja le az első iskolai napot, napra, órára pontosan megjelölve az időt, amikor apja elvitte és átadta a felekezeti iskola tanítójának.

Egyetlen fájó emléke ebből az időszakból éppen az iskola befejezésével kapcsolatos. A szülők szűkös anyagi helyzete ugyanis nem tette lehetővé, hogy fiukat a nagyenyedi református kollégiumba küldjék tanulni. Berekméri István Andrásé ezt az eseményt még 50 év távlatából is fájdalommal eleveníti fel: *„csak a Pista apja, Berekméri András beteges ember lett, tudótágulást, asztmát kapott, és a kereső képességét elvesztette, így Pista nem mehetett szegénységükből kifolyólag a Nagyenyedi Kollégiumba, ahová Farkas Károly és később Krisztof György is elment. Pista csak megmaradt rendes, falusi iskolásnak”*.

Ez az apró epizód is mutatja azt, amit egyébként a szakirodalom minden önéletíró esetében kiemel, hogy az önéletíró átlagon felüli képességekkel rendelkező, környezete többi tagjától különböző személy (l. Nagy O. 1982. 8.). Másrészt arra is utal, hogy a társadalmi és gazdasági helyzet mennyire meghatározza az egyéni boldogulást. Bármennyire is szorgalmas, jó képességű tanuló, az anyagi helyzete miatt képtelen kitörni a falu társadalmából. Ebben a perspektívában életpályája, még ha az a helyi társadalomban egy tiszteletet kiérdemlő, példás életpálya volt is, valójában csak kényszerpálya. Az egyén a helyi viszonyok között kénytelen megvalósítani önmagát. Így karrierje csupán a „népi tehetség” karrierje lehet.³⁴⁴

Az iskolai évek emlékei mellett talán az apja halálával kapcsolatos epizódnál érdemes elidőzni. Nem csupán azért, mert a szülő korai halála hamar önállóságra kényszerítette, hanem azért is, mert a temetés nehézségei bemutatása mellett, ezekkel egy időben az

³⁴⁴ Hogy ezek az emberek mennyire kényszerpályának érzik életpályájukat, azt nem csupán ez az egyedi eset példázza. Sáromberkén végzett élettörténet-kutatásaim azt mutatják, hogy minden egyén, aki tollat ragad és leírja életét, hasonló élményeket idéz fel. Idős K. D. élettörténetében például Mózes Andrást emlegeti, aki elmebeteg tanulni, ő pedig anyagi gondok miatt kénytelen volt otthon maradni. Az érvelés jobb megértéséhez, azt hiszem, érdemes röviden bemutatni a két szövegben említett személyeket: Kristóf György sáromberki paraszti családból származott. Szülei a helyi felekezeti iskolában elvégzett négy év után a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba adták tanulni. Később egyetemi tanár lett, a kolozsvári és a budapesti egyetemen tanított latint és klasszika-filológiát. Farkas Károly, a helyi tanító fia szintén az enyedi kollégiumban tanult, majd mérnöki diplomát szerzett és Magyarországon telepedett le. Mózes András sáromberki szegényparaszti családból származott. Tanulmányait ő is a „Kollégiumban” végezte, egyházi támogatással. Majd teológiát végzett. Iskolái befejezése után a Kolozsvári Protestáns Teológia tanára lett.

1880-as évek gazdasági válságát is leírja, példákkal érzékeltetve a válság súlyos következményeit.³⁴⁵ „Megemlítem, hogy az 1880. években oly pénzkrízis volt, hogy a bankok is csak úgy válogatva jó biztosítékkal és jó protekcióval ha adtak pénzt valakinek. P.u. volt a faluba egy Várad József magán asztalos ember, akinek pénze lévén, adott pénzkölcsönt heti krajcáros kamatra. Tehát az akkori pénznem szerint minden forint után egy hétre egy krajcáros kamatot. A forint állott 100 krajcárból és 52 héten egy év alatt egy forint, 52 krajcárt keresett”.

Apja korai halálának következtében Berekméri István Andrásé korán önállósult. Már konfirmálása előtt saját maga intézte az apja után rá maradt örökséget. Megtanul vetni, kaszálni, szántani. Anyja megtanította táncolni, *verbunkot járni*,³⁴⁶ a barátok pedig cigarettázni, mulatozni tanították.

A „szabad életnek” azonban anyja hamar véget vetett, elszegődttette Berekméri István Andrásét inasnak a Zeyk családhoz. A Zeyk-birtokon tapasztalta meg a szerelem érzését. Hogy mennyire intenzíven élte át ezt az érzést, már a ráfordított terjedelem is jól mutatja. Ugyanis ennek az eseménynek, mely időben alig egy-két hónapot tett ki, az elmesélése a szövegnek mintegy 1/3-át képezi. Ugyanakkor ez az a pont, ahonnan kezdve az elbeszélő a harmadik személyű *Pista* helyett egyes szám első személyre tér át: „Egy pár napi ottlét után újra visszamentünk haza. A gombási udvarházba tovább nyaralni. Ekkor hozott magával a Grófné Sáromberkéről egy új cselédeányt mosónénak, név szerint Kristóf Máriskót.

Itt, mielőtt tovább folytatnám e sorok írását, meg kell jegyezzem, hogy eddig *Pista* név alatt, *Pista* névvel folytatódott az írásom. Most pedig ki kell álljak a szín porondjára, és meg kell mutassam magam, hogy az eddig írt *Pista* az én vagyok. Tehát én vagyok *Pista*, és *Pista* is én. Tovább nem *Pistáról* írok, hanem rólam, aki *Pista*, vagyis én. Most már én megyek tovább a sorok hasábjain, nem *Pista*.”

Ez a váltás azzal magyarázható, hogy a leírásra kerülő emlék már túl személyes volt számára, emléke túl intenzíven élt benne. Olyan indulatokat aktivizál, amelyek hatására nem volt képes eltávolítani az eseményeket magától, külső nézőpontból feleleveníteni, értékelni azokat.

Családalapítás – közéleti szerepvállalás

Berekméri István Andrásé a sorkatonaság letöltése előtt kezdett el udvarolni a cselédeskedésből frissen hazatért Szőcs Máriának. Az iskolaévek mellett az udvarlás, a ismerkedés éveinek emlékei a legderűsebbek a paraszti élettörténetekben. A párválasztás társadalmilag ellenőrzött volt, erősen befolyásolta a szülői döntés. Ezt jól példázza a következő idézet is: „Ezen táncmulatságok mindenikén jelen volt az én édesanyám is, aki hol

³⁴⁵ A válság idején Berekméri István Andrásé alig 12 éves volt. Emlékei tehát valószínűleg anyja és mások történeteiből származnak. Itt azonban az erős társadalmi érzékenység érdemel figyelmet, az, ahogyan az egyén saját életét, élete eseményeit behelyezi egy nagyobb társadalmi és gazdasági folyamatba.

³⁴⁶ A szövegben több alkalommal is hangoztatja, hogy jó táncos volt. Ez talán annak tudható be, hogy a bálban, mely a fiatalok szocializációjának fontos színtere volt, annak volt a legnagyobb presztízse, aki jól táncolt.

pásztorolt, félve a rossz barátságoktól, hol pedig szemlélgette mindazon leányokat, akik után én járogattam. Már tudomására jutott, hogy kinek udvarolok, és jött annak a fiatal leánynak a megnézésére.” A férfi önéletírók esetében ehhez az időszakhoz bálók, késő estig elhúzódó beszélgetések, lopva elejtett pillantások, rejtett csókváltások szép emlékei társulnak.³⁴⁷

A családalapítás után az események két szálon futnak tovább. Egyrészt a család gyarapodásának egyes momentumait, másrészt a nyilvánosság előtti szerepléseinek állomásait eleveníti fel. Karrierje állomásainak felsorolásával – 1902-től a község kisbírója, 1904-től a hitelszövetkezet könyvelője, 1910-től a fogyasztási szövetkezet könyvelője, 1906-tól a református egyházközség presbitere – a falu társadalmában elfoglalt státusát kívánja megjeleníteni, példázni. A család számbeli és anyagi gyarapodásának nyomon követésével egyrészt a család genealógiai láncolatát örökíti meg, másrészt a családi „jó-létet” reprezentálja.

Ugyanakkor itt azt is meg kell említeni, hogy ezeknek az emlékeknek a felidézésekor, leírásakor Berekméri István Andrásé kimutathatóan korábban keletkezett iratokat, feljegyzéseket szövegeket is felhasznált, beolvastott az élettörténet szövegébe.

Az I. és a II. világháború

Az I. világháborúról szintén hosszabb (kb. 7 oldalnyi) terjedelmű szöveg szól. Berekméri István Andrásét 37 évesen, az általános mozgósítás alkalmával sorozták be katonának. Alakulatát Máramaros megyébe vezényelték, az orosz csapatok feltartóztatására. Itt esett fogságba, ahonnan háromévi raboskodás után szabadult.

A bevonulását és a fogságban töltött éveket a lehető legapróbb részletekig menő pontossággal írja le. Idézi a behívó szövegét, az évet, a napot feltüntetve, pontosan rögzíti a fogolyélet terén végbement változásokat, a szabadulás és a hazaérkezés napját. Az eseményeket nemcsak saját életének alakulása perspektívájából szemléli, saját életének változásait belehelyezi egy ország-, sőt világméretű eseménysor kontextusába. A háború és a hadba vonulás eseményeinek bemutatása előtt részletesen ecseteli a háború kitörésének okait, előjeleit: *„Az 1914-dik esztendő azonban háborús vonatkozással köszöntött be. Az üstökös csillag is megjelent, hosszú fényes farkcsóvával, melyre sok jövendölés volt. Az egyik háborút, a másik döghalált, a harmadik ki tudja, mit jövendölt az üstökös megjelenésére. Szerbiában szüntelen morgolódás volt. Mindenki gyanította, hogy Szerbia lobbantja lángra Európát. Ők már Obranovics Sándort, a királyt és a feleségét összeesküvés következtével meg is gyilkolták. A királyságra Karagyorgyevics Pétert ültették, illetve vitték haza Oroszországból. Így forrott a vén Európa, csak ki kellett lobbannjon. Minden ország fente kardját, töltötte a puskáját, csak okát kellett keresni, hogy hol, és miként kezdődjön meg. Míg végre Ausztria–Magyarország közös hadseregének egy nagy hadgyakorlata*

³⁴⁷ Nagy Olga világít rá, hogy a női élettörténetekben – a férfiakéval ellentétben – a házassághoz főleg keserű élmények társulnak. A legtöbb lányt ugyanis szülői nyomásra, gazdasági okokat szem előtt tartva adják férjhez (Nagy O. 1999: 57–63., 2001: 135–161., ill. Küllös I. 2000: 152).

készült a szerb határ mentén, és Szarajevóban a bevonuló vezérkar kíséretében bemenő Ferenc Ferdinánd Ausztria–Magyarország trónörökösét az autójában feleségével együtt megölték. Ezeket szerb bérencek tették. Ausztria–Magyarország kérte ki Szerbiától a bűnösöket, de az mind hogy kiadta volna, inkább kész volt belemenni a háborúba. Így aztán Ausztria–Magyarország segítségére Németország, Törökország siettek, és Szerbia segítségére Oroszország, Francia és Angolország siettek.”

A háború befejezéséről pedig szintén tágabb összefüggésekben ír: „Vége lett az 1914–1918-as világháborúnak! A négy esztendeig örökké győzött és négy esztendeig mindig az ellenség országában levő csapataink a forradalommal alakult helyzettel idegen országokból hazajött, és itthon csatát vesztett hadsereg lett, az a hadsereg, amely mindig azokat verte, akik győztesek lettek! Magyarországot az antant győztesek feldarabolták, minket, erdélyieket Erdéllyel Romániához csatoltak. Aki futott előtünk, az parancsol most nekünk!”

Jellemző, hogy még ebben a részben sem marad ki a munka, a gazdasági tennivalók megelevenítése. A fogságból szabadulva a két hónapi szabadságát Berekméri István Andrásé az otthoni munkák elvégzésére – kaszálás, aratás, cséplés – használja fel. Hogy ennek emlékei szintén bekerülnek a szövegbe, nem annyira az események egymásutániségének és teljességének bemutatására tett erőfeszítéssel magyarázható, hanem inkább azzal a ténnyel, hogy a falusi ember számára minden, még a háború és az ünnep is a munka felől értelmeződik, értékelődik.³⁴⁸

A két világháború közötti időszakból csak néhány fontosabb családi esemény – Erzsébet és Anna férjhezmenetele, András munkába állása, Domokos nősülése, Erzsébet válása, Ferenc halála kerül megemlítésre, illetve az unokákról készül egy felsorolás, minden részletesebb bemutatás nélkül. Ez is jól érzékelteti, hogy a világháborút követő időszakban az egész társadalom működése megbicsaklott, az egyén elvesztette érzékenységét a mindennapi események iránt, az évek a várakozás jegyében teltek.

A második világháború eseményeire vonatkozó „visszapillantás” elsőszülött unokájának, Márkus István szakaszvezető honvéd halálának bemutatásával kezdődik, majd ezt követően a család menekülésének és hazatérésének leírását tartalmazza. Berekméri István Andrásé családjával felsőbb rendeletre hagyta el a települést, és csak hétheti távollét után térhetett haza, kifosztva a román hadseregtől. A legnagyobb megrázkódtatás mégis otthon érte: korábban hazatért „félei” kifosztották, feldúlták a gazdaságot. Ez igen mélyen érintette, elkeseredettségének oldalnyi terjedelemben adott hangot.

Ugyanakkor itt kell megemlítenem azt is, hogy az élettörténet írása ezen a ponton megszakadt. A második világháború emlékeinek leírása után a következő olvasható: „Így múlt el az 1944, 1945 és 1946 évek napjai, hangjai. Most, beleérve az 1947-dik új évbe, továbbbírní nem lehet, várni kell az idő tovább folyását, haladását, azután majd az események újra kézbe adják a tollat.”

³⁴⁸ A kérdésről részletesen I. Verebélyi K. 2001: 524, ill. Küllös I. 2000: 157.

Az életút vége

Minden új helyzet, a státusában végbement változás az egyént viszonyulásra készíti (Pataki F. 1997: 373). A viszonyulás, a helyzet integrálása pedig szövegek termelésére kényszeríti az embert. Hogy ez mennyire így van, azt igazolja az élettörténet szövegének további alakulása. Berekméri István Andrásé az egyszer már befejezett szöveget minduntalan elővette, kiegészítette az életében végbement újabb eseményekkel. Születésnapján, házasságának évfordulóin írt újabb szövegrészeket. Az élettörténet szövege tehát naplószerű bejegyzésekkel egészül ki, melyeket az idő előrehaladtát jelző sztereotip fordulatok kapcsolnak egymáshoz.

Az első bejegyzés 1947-ben, nem sokkal az élettörténet írásának abbahagyása után keletkezett. Műfaját tekintve végrendelet. A családi vagyon elosztásáról szól, részletesen és pontosan leírja, hogy melyik gyermek melyik földdarabot kapja, ha eladni szándékozik, kinek kell először felkínálja. Ugyanakkor a szöveget a szokásos záróformula zárja: *„Ez a mi közös végakaratom! Elvárjuk mi, végrendelkező szülők, hogy gyermekeink végakaratomnak tegyenek eleget, ne testvérietlenkedjenek abból kifolyólag egymással, hogy ez a föld közelebb van a faluhoz, mind amaz, vagy ez jobb valamivel, mint amaz, mert mi nem tudjuk ennél jobban elosztani, csak így. Ha ebbe így belenyugosznak, egymással ebből kifolyólag nem perlekednek, akkor mi eme öregségünk óráiban az Istennek atyai áldását kérjük minden egyes gyermekeinkre és azok maradékaira egyaránt, az első szülöttől kezdve az utolsó szülöttig. Amen.”*

Berekméri István Andrásé bevallása szerint azért osztja szét földjeit – *„mert már azt megművelni továbbra nekünk teljesen lehetetlen.”* Vagyis az élettörténetnek ezt a részét egészségi változások és a kor előrehaladottsága eredményezte. Célja elsősorban nem az élet megjelenítése, hanem egy jogi eljárás – hagyatékozás – megörökítése, érvényesítése.

A második, hosszabb bejegyzés 40 éve gyakorolt könyvelői tisztégének megvonása után keletkezett, erre az eseményre vonatkozik. Berekméri István Andrásé ekkor 71 éves, a hír mégis olyan mélyen érinti, hogy hónapokig nem tud belenyugodni. Unokája visszaemlékezése szerint a hír hallatán elsírta magát. Gyermekei, ismerősei naponta jártak hozzá, vigasztalták, de hiába, nehezen tudta feldolgozni ezt a traumát. Elkese-redettséget jól példázzák a következő sorok: *„De ez nem azért volt így reám fogva, hanem azért, hogy megirigyelték, hogy 38 éve már, vagyis 1910. év február 6-tól vagyok a fogyasztási szövetkezet ügyvezető könyvelője. Legyen elég a dicsőségből, vesszen minden, ami régi, mert útjában állok, mint régi rendszerben vezető ember az új rendszernek, és így nem vagyok közéjük való.”*

Az esemény leírása tehát mintegy szelep működött (Küllös 1989: 287), melyen keresztül levezette a feszültséget, kiírta magából a sérelmeket.

És végül az utolsó bejegyzés Berekméri István Andrásé és felesége 50. házassági évfordulójának eseményeit örökíti meg. A résztvevők felsorolása, az esemény forgatókönyvének bemutatása az esemény monumentalitását, a családi közösség összetartó erejének felmutatását szolgálja.

Az élettörténetet Berekméri István Andrásé egy hosszabb imádsággal zárja. A zárás nyelvezete a biblikus-zsoltáros nyelvezetet idézi. Az egyházi szertartásból ismert papi ima szófordulatai mellett több alkalommal is a bibliából vett idézeteket alkalmaz.

A füzet következő, még üresen maradt lapjai Berekméri István Andrásé felmenőinek felsorolását tartalmazzák. Elődei számbavételének megalapozó funkciót (Assmann J. 1999: 79) tulajdoníthatunk, a család történetét a lehető legtávolabbi múltba vezeti vissza, s mivel nincsenek konkrét emlékei e történettel kapcsolatban, megírásakor arra támaszkodik, ami környezetében ebből még fellelhető: a hivatalos szervek (egyház) által kibocsátott anyakönyvek adatait összegzi. Az emlékek hiányában megelégszik a nevek felsorolásával.³⁴⁹

A hatalmi, hivatalos beszédmód hatása az élettörténet szövegére

A narratívum mint intézmény fölötte áll az embernek, összefüggővé teszi életpályáját, jelentést tulajdonít cselekedeteinek, irányítja, szabályozza létét (Keszeg V. 2002: 24). Státust teremt vagy rombol, zsarolni vagy idealizálni, irányítani vagy kirekeszteni lehet vele az embert (Keszeg V. 2002: 208). Az egyéni élettörténet tehát kiszolgáltatott a történelem,³⁵⁰ a hatalom erőinek, mely jogot formál az egyéni élettörténet feletti kontrollra.

A hatalom intézményei által közvetített ideológiák mélyen beivódnak, beleépülnek az egyéni élettörténetek szövegébe is. Meghatározzák az egyén önmagáról alkotott képét, szerephez jutnak öndefiníciójában. Az egyén ugyanis nem képes ellenállni ezeknek a felülről érkező impulzusoknak. Eliade szavaival élve: az ember nem hajlandó a történelmet mint olyant elfogadni, de megszabadulni sem képes mindig tőle (Eliade M. 1998: 141).

Hogy a hatalom szervei által készített szövegek mennyire beleépülnek az egyéni élettörténetbe, jól példázza az, ahogyan Berekméri István Andrásé az egyes bizonyítványok, katonai behívók szövegét részben vagy teljes mértékben beidézi a szövegbe. De ugyancsak a hatalmi diskurzus hatása érezhető az I. és a II. világháború okait, következményeit elemző részletekben is. A korszak történelem(tan)könyvei és a propagandairódlom számos darabja ehhez hasonló módon értékelte az eseményeket. Berekméri István Andrásé ezeket a szövegeket ismerte, olvasta. Hatásukat nemcsak az ő élettörténetében, hanem sáromberki kortársa, Vajda Domokos Frici élettörténetében is érzéklni lehet.

Jóval bonyolultabb a helyzet abban az esetben, amikor ezek az ideológiák az egyén aktuális státusát, személyes identitását kérdőjelezi meg, mint ahogy Berekméri István

³⁴⁹ A élettörténet és az elődök történetének ilyen típusú összekapcsolása nem partikuláris eljárás. A már említett Köblös Domokos élettörténete szintén a család felmenőinek felsorolására támaszkodik. Az ő esetében erre az élettörténet elején, de az önéletrajztól elválasztva kerül sor.

³⁵⁰ Itt a történelmet mint olyan metanarratívát értem, mely jelenbeli társadalmi érdekeket és akut hatalmi szükségleteket szolgál ki (vö. Gyáni G. 2000: 13).

Andrásé könyvelői tiszttségéből történő eltávolításának alkalmával erre sor került. Az eseményt és azt, hogy ez milyen lelki nyomást gyakorolt Berekméri István Andráséra, más összefüggésben említettem. Az esemény (a hatalmi szervek egy képviselője kiszáll Sáromberkére, és szóban, illetve írásban tudatja Berekméri István Andrásával, hogy tiszttségétől megfosztották) és a rá adott válasz (Berekméri István Andrásé ennek a helyzetnek a feldolgozására az íráshoz folyamodik) azt mutatja, hogy a szövegek nemcsak létezővé tesznek egy világot (a felmondás szövegének felolvasása után Berekméri István Andrásé életében egy korszak zárult le), hanem újabb események szervezői és irányítói is. Berekméri István Andrásé a történet hatására fog hozzá ismét élettörténete folytatásához, identitásának az írás által történő újradefiniálásához.

László János írja, hogy a történetek értelmezik a világot, és mi csak úgy vagyunk képesek látni, ahogy a történeteink azt megengedik (l. László J. 1999: 46). Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a mások által rólunk forgalmazott történetek legalább annyira meghatározzák látásunkat, önlátásunkat. Bár Berekméri István Andrásé éppen a hatalom róla kialakított képe ellen küzd, azt akarja kioltani, képtelen elhallgatni annak megbélyegző szavait. A hatalom által róla tett kijelentéstől nem tud még akkor sem szabadulni, amikor éppen ellene lázad.

Végezetül egyéni történet és hatalom viszonyáról elmondható, hogy az egyéni interpretáció a nyilvánosság szintje alatt marad (Keszeg V. 2002: 258), és még itt sem képes teljes egészében szabadulni a hatalom interpretációjától. Berekméri István Andrásé kiírta magából a leváltás során őt ért sérelmeket, de ez nem a feloldozást és a feloldódást, csupán a sérelem rögzítését eredményezte.

Az egyházi biblikus-zsoltáros beszédmod hatása szintén több helyen is kimutatható. Mindjárt a kezdésnél két bibliai idézet található, melyeket a temetése alkalmával mondanó gyászbeszéd textusaként jelöl meg. A 71. születésnapja alkalmával szintén a Bibliából idéz. Az élettörténetet imával zárja le, amely – ahogy azt korábban is említettem – az egyházi szertartásból ismert nyelvi fordulatok egész tárházát hasznosítja. Az egyházi beszédmod hatása nem véletlen. Egyházi előjáróként heti rendszerességgel látogatta az istentiszteleteket. Emellett a család bibliáját is sűrűn forgatta, legalábbis a sok aláhúzás, kiemelés, oldalszéli megjegyzés erre enged következtetni. És végül a biblia végén a családi feljegyzések számára előre nyomtatott *Családi krónika* lapjain az egyes eseményekhez szintén bibliai idézeteket nyomtattak, ami mintául szolgálhatott.

Az élettörténet funkciói – az élettörténet használata

A pszichológia úgy definiálja az emlékezést, mint egy korábbi élmény ismételt felidézése, de azon okok nélkül, melyek őt korábban létrehozták. Ha ez így van, akkor rögtön felmerül a kérdés: ha nem az eredeti ok, akkor milyen más okok idéztetik fel ismét ezeket az élményeket? (l. Kardos L. 1982: 3).

A magyar néprajztudomány eredményeit összefoglaló kézikönyvben, a *Magyar Néprajz* V. kötetében Küllös Imola az önéletrajzok legfontosabb indítékai között az idegnek, a néprajzkutatók ösztönző hatását, a példaadás és a tanítás vágyát, az elszenvedett sérelmek elpanaszolását, a megszokottól való menekülést, illetve az írás örömet emeli ki (Küllös I. 1988: 261–262.). De arra is figyelmeztet, hogy ez a kategorizálás leegyszerűsítő, általánosító és a valóságban az egyes önéletírások majdnem mindenikében szerepelnek a felsorolt indítékok (uo.). Ehhez hasonlóan Róbert Péter is amellett érvel, hogy egy személyes dokumentum megszületésének több motivációja lehet, az öngazolás igényétől a pszichés feszültség levezetésén át az irodalmi igényig (Róbert P. 1982: 240). A kérdést bonyolítja az a tény is, hogy a szövegek megszületését követően, használatuk során különböző alkalmakkor más-más funkció(k) hordozóivá válnak. Sőt a szövegek egyes részeinek is lehet eltérő funkciója.

Berekméri István Andrásé élettörténetének megírásakor már az előszóban megfogalmazta munkája legfőbb indítékát: meg akarta mutatni a családnak, az olvasóknak, hogy „*voltam valaki, aki nem hiába élt.*” Ugyanakkor az események megörökítésének vágya is vezérelte.³⁵¹ A múlt eseményeit akarta rögzíteni, olyan alakzatba lopni, mely képes átörökíteni az utódok számára, az írásban történő rögzítés ugyanis a generációk közti kommunikációt teszi lehetővé, az írás az egyén akcióterét a szóbeliséggel ellentétben a lehetséges határok felé tolva ki (I. Keszeg V. 1998: 623).

Másrészt Berekméri István Andrásé élettörténetének megírása idején 69 éves volt, gyerekei – egy kivételével – már mind elköltöztek a szülői háztól. Az írást tehát bizonyos értelemben a körülötte így keletkezett kommunikációs űr kitöltésére használta.

Az élettörténet szövegébe belekerült Berekméri István Andrásé végrendelete is. Innen nézve a szöveg jogi ügyirattá válik, ahol az élet történéseinek elsorolása a hagyatékozó döntését hivatott legitimálni.

Az írott szöveget a család emlékezete szerint Berekméri István Andrásé több alkalommal elolvasta, sőt felolvasta gyermekei, unokái számára. Innen nézve az élettörténetet tartalmazó füzet az emlékezést megkönnyítő tárgyként,³⁵² az írás pedig mnemotechnikai eljárásként értelmezhető. Az élettörténet szövege az irodalom funkcióját ölti magára.

Az élettörténetet lezáró ima az égi szférával való kapcsolat fenntartását szolgálja, ugyanakkor a szöveg szentségét és a szövegekben említettek életét védő mágikus funkcióval bír.³⁵³

Az élettörténetet tartalmazó füzetet záró családfa a családi genealógiát teremti meg. A család Berekméri István Andrásé számára is csak a fennmaradt anyakönyvi kivonatok lapjairól ismert, őseit eleveníti meg, a nevüket, születési adataikat sorolja fel. Ezzel pedig

³⁵¹ Hajnal István mondja, hogy már maga a tartós megörökítés lehetősége arra készteti az egyént, hogy élményeit, terveit (l. végrendelet) formába öntse önmaga előtt is (Hajnal I. 1998: 201).

³⁵² Ilyen összefüggésben az emléktáblával és az emlékhelyekkel mutat rokonságot. Jan Assmann az írás emlékeztető szerepét taglalva az értelem új edényének nevezi, melyen a társadalom konnektív struktúrája alapszik (Assmann J. 1999: 91).

³⁵³ A szöveg mágikus funkciójáról I. Keszeg V. 1997a: 45.

a család időbeli létezésének a távoli múltba történő kiterjesztését végzi el, a maga történetét a születése előtti időre terjeszti ki.

A kérdést még jobban bonyolítja az a helyzet, hogy a szöveg természeténél fogva olyan önálló entitás, mely túléli az egyént, túléli saját kontextusát.³⁵⁴ A kontextusából kiragadott szöveg pedig fikcióvá válik (Keszeg V. 2002: 18). Ne csodálkozzunk, ha a következő generáció(k) számára már más szempontból bír jelentőséggel az élettörténet szövege. Az újabb nemzedék a szöveg születésekor ott munkáló motivációkat nem érzékelheti. Olvasása során, a benne található kijelentések (tények) mentén fogalmazza meg vele szemben állásfoglalását. Számára az élettörténet mint az identitásváltozás lenyomata, mint a pszichikai feszültségek levezető csatornája megszűnik működni. A élettörténet értékelésekor egyre inkább a fikció, a regény felé tolódik el, bár olvasása körül kialakult némi rituálé. Ugyanis úgy tűnik, hogy a család a könyv elolvasását beavatási szertartásként kezeli. Az egyes családtagoknak egy bizonyos életkor (érettség) elérése után már szinte kötelező a szöveg elolvasása.

Az élettörténet szövegtárgyként belekerül egy tőle idegen környezetbe, ahol helye, szerepe ártékelődik. A megörökített események helyett tárgyi valóságában válik a családi hagyaték fontos részévé. Tárgyként válik a kollektív családi identitás meghatározó alakzatává.

Összefoglalás

A sáromberki társadalomban a biográfiák termelése és használata egyaránt intenzívnak mondható. A településről származó vagy a településen hosszabb ideig szolgálatot teljesítő személyek önéletríásait, visszaemlékezéseit, a településről vagy tagjairól szóló írásokat a településen ünnepélyes keretek között bemutatták, példányait sokan megvásárolták és még többen olvasták. Alkalmi beszélgetések során szót ejtenek róla. Az egyes életfordulóhoz kapcsolódó rítusok keretében szintén gyakori az egyén biográfiájának megszerkesztése, nyilvános felmutatása. Mivel ezek publikus szövegek, közösségi konszenzus alapján létrejött modelleket követnek, minimális biografikus referenciával rendelkeznek (Keszeg V. 2007: 176). Ezek a biografikus beszédmódok, narratív szabályok és szerkezetek beépülnek az önéletrajzát elkészítő személy tudatába.

A sáromberki önéletrajzok a rögzítés más-más stratégiáját alkalmazzák, és ennek megfelelően megjelenítésük és publicitásuk is eltérő módon alakul. Kántor János, mikor megírta életének sorstragédiáját, egyben el is távolította magától. A történetből regényt írt, harmadik személyben ír a francia idegenlégió borzalmairól. Szövegében sehol sem történik utalás arra, hogy saját emlékeit írja meg, mindezt csak a helyi közösség és az irodalomtörténész értelmezi így. Nagy Géza börtönéveiről készült könyve elemző visszaemlékezés. Megírását két dolog motiválta: figyelmeztet és emléket állít. Ugyanakkor

³⁵⁴ A tárgyak kontextusának megváltozásáról l. Hofer T. 1983: 48, 53.

a „pitești-i átnevelés”-ről szóló román nyelvű irodalom magyar vonatkozású adalékát képezi. Mivel olyan borzalmakról szól, melyeknek nemcsak kimondása, leírása is komoly szellemi és lelki erőfeszítés (a szerző a bevezetőben írja, hogy csak napközben meri emlékeit leírni), a vallomás műfaját alkalmazza. Puczi Béla száműzetésének történetét a kutató és az érdekvédő aktivista segítségére támaszkodva teszi közzé. Ahogy az írástudatlan paraszt igénybe veszi írástudó társa tudását, úgy veszi igénybe a technika és a Roma Sajtóközpont dolgozóinak tudását, hogy elmondja történetét. Mivel a történet két ember közötti párbeszéd keretében születik meg, a szöveg az interjú műfajához kerül közel. Ennek ellenére ezekben a szövegekben közös, hogy mindeniket a nyilvánosságra szánták, nyomtatásban, kötet formájában töltik be funkciójukat. Berekméri István Andrásé, Vajda Domokos Frici és Köblös Domokos élettörténetét egy-egy füzetbe jegyezte le. A kéziratos forma szövegeiknek csak szűkebb és rétegzettebb publicitást biztosított. A család direkt módon, a szövegek olvasása révén, a rokonok és az ismerősök indirekt módon, a beszélgetésekből ismerhetik meg a szövegeket. A közösség nagyobb részének viszont minimális ismeretei vannak a szövegekről.

Ha az utóbbi három népi önéletírást vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy ezek többnyire a 20. század első felének emlékeit tartalmazzák, a kollektivizálást követő időszakra csupán egy-két mondattal utalnak még akkor is, ha a szöveg lezárására jóval később került sor. A szövegek legnagyobb terjedelmet a két világháború eseményeinek bemutatására szentelnek. A személyes sérelmek felett, melyek az önéletrajzok létrejöttét is motiválják, szintén hosszasan elidőznek.

A TÖRTÉNETÍRÁS HELYI SPECIALISTÁI: A RÓLUNK SZÓLÓ TÖRTÉNELEM

Wolf Lepenies *Három kultúra* című könyvében³⁵⁵ a szociológia beszédmódjának (ki)alakulását elemzi. Elemzése során arra a megállapításra jut, hogy a szociológia a 19. század közepétől kezdve az irodalommal vetélkedve igyekezett kisajátítani a társadalomról való beszélés jogát. Ez a versengés azzal a következménnyel járt, hogy a szociológia „harmadik kultúraként” ékelődött be az irodalmi és a tudományos beszédmód közé, hol az egyik, hol a másik pólushoz közelítve. A szociológia elismert véleményformáló diszciplínává válása ugyanakkor az amatőrök napjának leáldozását jelentette (Lepenies W. 2001: 53).

³⁵⁵ A három kultúra című kötete (Die Drei Kulturen) 1985-ben jelent meg, és rövid időn belül több nyelvre is lefordították. Magyar nyelven részlet belőle a *Szofi* hasábjain jelent meg (Lepenies W. 2001: 53–61.). Elemzésem során erre, valamint az 1992-es angol nyelvű kiadásra (Lepenies W. 1992) támaszkodom.

Hites Sándor egyik tanulmányában ezzel szemben a történetírás diszciplinává válásának történetét követi nyomon. Elemzésében a 19. századi történetírás kapcsán beszél a történelem és az irodalom viszonyáról (Hites S. 2003: 241–251.), és Lionel Gossman nyomán úgy érvel, hogy a 19. századig történelem és írás viszonya problémátlan volt, ekkor ugyanis a történetírást az irodalom részeként tartották számon (Hites S. 2003: 243). A kettő közötti szakadás, azaz a történetírás tudománnyá válása csak a 19. század végén ment végbe (Hites S. 2003: 244). Ekkor azonban az ellenőrzés nemcsak arra terjedt ki, „hogy mely események játszhatnak szerepet egy történelmi elbeszélés megalkotásában, hogy mi számít történelmi ténynek, de azt is igyekeztek megszabni, hogy mi számít egy tárgy megfelelő bemutatásának.” Ezzel egyszerre viszont az irodalom is „bejelentette lemondását a történelem megítéléséről” (Hites S. 2003: 247). Ugyanakkor az utóbbi időben egy ezzel ellentétes irányú folyamatnak is tanúi lehetünk, melynek során felértékelődött a professzionalizáció előtti történészi gyakorlat (Hites S. 2003: 241). Martin Lyons a 19. századi angol és francia munkásírók íráshabitusát vizsgálva a nonprofesszionális írói gyakorlatnak ezen fajtájának meghatározására a betolakodó (*intrus*) terminust használja (Lyons M. 2008:111–138.).

Lyotard a metaelbeszélések hanyatlásáról, sőt likvidálásáról beszél, mely ugyanakkor „nem akadályozta meg, hogy a kis és kevésbé kis történetek továbbra is szójék a mindennapi életanyagát” (Lyotard F. 1993: 148). A szerző tehát a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságra hívja fel a figyelmet. Hermann Bausinger más összefüggésben ezt a horizont szétesésének nevezi, mely a szülőföld mai fogalmának elterjedését vonta maga után (Bausinger H. 1995: 81). A manapság megrendezett számtalan helyi évforduló már létrejöttével is visszautal a helyi történelemre (Bausinger H. 1995: 83). Ezeket az eljárásokat Pierre Nora az emlékezés helyei fogalmával írja le. Létrejöttüket azzal indokolja, hogy az emlékezetnek nincs már valódi közege (Nora P. 2010: 13). Amit ma emlékezetnek nevezünk – mondja a szerző – az már nem emlékezet, hanem történelem, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az nem más, mint az emlékezet beépülése a történelembe (Nora P. 2010: 20). François Hartog pedig a múlthoz való viszonyulási formákat, a történelem megszerkesztésének és használatának módjait *időrezsimeknek* nevezi (Hartog F. 2006).

A francia kutatásokra támaszkodva³⁵⁶ Keszeg Vilmos mondja, hogy a folyamat, amely által a helyi közösség birtokba veszi saját múltját, megkonstruálja saját történelmét, univerzumot hoz létre. E folyamat révén a történelem tudományból helyi speciális tudássá és gyakorlattá alakult (l. Keszeg V. 2008: 329). „A hangsúly a történelem tanulásáról áttevéődik a történelem megszerkesztésére” (Keszeg V. 2008: 330).

Vera Mark egy bennszülött helytörténetíró, néprajzi gyűjtő, a Gascogne-i D. írásainak természetrajzát vizsgálja. Az elemzés rámutat, hogy az írásbeliség térhódításának hatására megváltozó népi/helyi kultúrák esetében az írás nem csupán beemelődött

³⁵⁶ A francia írás- és mentalitáskutatói csoport helytörténeti irodalmat vizsgáló kutatási programjának eredményeinek összefoglalását l. Bensa A.–Fabre D. (dir.) 2001.

a mindennapi használatba (közönséges iratok), hanem minden közösség kitermelte a maga krónikását, hagyományainak, történelmi tudatának megörökítőjét. Ennek felfutása Franciaországban az 1960–1980-as évekre tehető. Ezeknek a helytörténeti kutatóknak a motivációit a személyes gondolatok kifejezésének, megörökítésének szüksége, a helyi érdekek megjelenítése, valamint a hivatásos történészekkel szembeni bizalmatlanság motiválja. Szerzői a kétkezi munka ismeretének hiányát vetik a tudós réteg szemére (Mark V. 1997: 361–376.).³⁵⁷ Ezt a helyi történetírók által létrehozott történelmet a francia kutatások *rólunk szóló történelemnek* (*histoire à soi*) nevezik.³⁵⁸ A helyi történelem hozzáférhetővé tételének, kisajátításának ezt a formáját pedig a *történelem domesztikálásának* nevezhetjük.

Az erdélyi lokális helytörténetírás specialistáit és a helyi történelem alakzatait Keszeg Vilmos vette számba. Elemzésében a helyi történelmi emlékezet öt alakzatát azonosítja. Ezek a toronygombirat, az házi és egyházkerületi monográfiák, a közigazgatási egységek monográfiái, a tananyagként kidolgozott településtörténetek és a településmonográfiák. Szerzőik többnyire a helyi értelmiségi rétegből kerülnek ki (papok, tanítók, tanárok), de több esetben egyszerű parasztemberek is hozzálátnak a helyi történelem megírásához. Ennek megfelelően a helyi történetírás műhelyei az egyházban, az iskolában, a helyi specialista lakásán állandósulnak (Keszeg V. 2007a: 18–43).

A lokális történelem alakzatai a sáromberki társadalomban

Az általam vizsgált közösségben több helyi értelmiségi tett kísérletet a lokális történelem megszerkesztésére. Ezek egy része szakember felügyelete alatt készült, másik részük belső indíttatásra, mindenféle szakmai ellenőrzés nélkül. Ami közös bennük, hogy munkájukat kivétel nélkül nyilvánosságnak szánták, a helyi közösség nemcsak létezésükről tudott, de tartalmukat is ismerte. Az első ilyen próbálkozás Mózes András teológiai tanáré volt, aki még nagyenyedi diákévei alatt kezdte gyűjteni és rendszerezni a település történetével kapcsolatos írásos adatokat, de hatalmas korpusza soha nem került kiadására. A falutörténet néhány oldal terjedelmű rövidített változata bekerült az egyház levéltárába, melyet a konfirmáció során tananyagként is használtak, majd 1986-ban a református templom tornyának felújítása alkalmából a felújított toronygombba szintén ennek egy másolatát helyezték el. Ekkor írógéppel sokszorosították, és egy-egy példányát szétosztották a felújítási munkálatokhoz anyagilag hozzájáruló családok között. A település történetének újabb rövid összefoglalására az 1990-es évek elején került sor. Ekkor Szabó Miklós helytörténész hatoldalnyi rövid összefoglalót készített, a település fennállásának 675. és a szövetkezeti mozgalom 100. évfordulója közeledtének alkalmából.

³⁵⁷ A tanulmányról lásd Terbócs A. 1999: 148.

³⁵⁸ A kutatás legfontosabb következtetéseinek összegzését l. Keszeg V. 2008: 331.

A település monográfiája 1994-ben készült el, de ennek csak egy részét írták szakmabeliek. Az egyháztörténetet a helyi lelkipásztor, az iskolatörténetet pedig a történelemszakos tanár állította össze. Ez utóbbi a falumonográfia helyi sikerét megélve a kutatómunkát tovább folytatta a helyi iskola levéltárában. 1998-ban a település oktatástörténetéből írta első fokozati dolgozatát, 2003-ban pedig összeállította a sáromberki tanítók teljes névsorát. 2006-ban a Telekiek és Sáromberke, 2007-ben II. Rákóczi Ferenc és a szabadságharc történetét írta meg verses formában. E két utóbbi nyomtatásban is megjelent egy marosszentgyörgyi kiadónál önköltségen.

Az említett munkák közül itt csak a Mózes András által készített négykötetes falumonográfia elemzésére vállalkozom. A hasonló írói habitussal rendelkező Berekméri D. István írói tevékenységéről egy korábbi tanulmányomban már írtam (l. Vajda A. 2006: 9–32.).

Mózes András biográfiája

Mózes András 1904. április 1-jén született Sáromberkén, szegényparasztcsaládban. A szülők anyagi nehézségére való tekintettel hatéves korától nagyszülei vették gondozásba. 1916-ban – ekkor már mindkét szülőt elvesztette – felvették a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba hadiárvaik számára fenntartott ösztöndíjjal, ahol 1924-ben sikeresen leérettségizett. Ezután a kolozsvári Református Teológián lelkészi és vallásstanári diplomát (1928), ezt követően pedig Debrecenben doktorátust (1942) szerzett. A Bolyai Tudományegyetemen pedig magyar nyelv és egyetemes történelem szakból államvizsgázott (1949). Pályáját várkudui lelkészként kezdte. 1934-től Kolozsváron volt vallásstanár, majd 1948-tól nyugdíjba vonulásáig (1972) teológiai előadótanár. Írásait elsősorban a Harangszó, Református Szemle, Az Út, Kiáltó Szó és a Református Család közölte (Vita 1992: 642). Mózes Andrást elsősorban teológiatanárként és egyháztörténésként tartja számon a *Romániai magyar irodalmi lexikon*. Jelentősebb írásai is egyháztörténeti munkák (*A vasárnapi iskola története* /Kv., 1935/, *A várkudui református egyházközség története* /Kv., 1936/, *Az erélyi román reformáció kátéirodalma* /Kv., 1942/). Azt viszont már kevesebben tudják, hogy több kéziratban maradt kisebb-nagyobb elbeszélésnek és versnek is szerzője.³⁵⁹ *Megszólt az orgona* című kisregénye pedig halála után, 1996-ban jelent meg.

³⁵⁹ Ezek a szövegek a Sáromberki Református Egyházi Levéltárban találhatók meg. Közöttük van egy vers, amely a Teleki-kripta felújítását köszönti, címe *Követendő példa. Sáromberke* címmel a település nevére vonatkozó eredetmonda változata (3 oldal). *Andris Enyedre megy* címen azt írja meg, hogy édesanyjával hogy tettek meg az utat félig gyalog, félig vonaton Nagyenyedig (2 oldal). *A sáromberki két Mózes András. A nagyenyedi Bethlen-Kollégium kedvezménytel támogatott, de azért tettekkel bálás diákja* a Mózes fiúk nagyenyedi diákéveinek egy-egy jeles eseményét beszéli el (11 oldal). Egy cím nélküli szöveg az első várkudui vasárnapi énektanítás történetét örökíti meg (5 oldal).

A kéziratos falumonográfia szerkezete

Az Adatok Sáromberke történetéhez címet viselő kéziratban maradt településtörténet összesen 658 gépelt oldal terjedelmű, négy 30x21 centiméter nagyságú, gondosan bekötött és oldalszámmal ellátott füzetből áll. Szerkezetét tekintve a munka négy nagyobb fejezetre oszlik: 1. településtörténet, 2. közigazgatás, anyagi és szellemi műveltség, 3. egyháztörténet és 4. iskolatörténet. Az egyes kötetek egymással szorosan összefüggő, egymást kiegészítő, de mindazáltal önmagukban is önálló egységet képeznek. Minden egyes kötet külön ajánlást és tartalomjegyzéket tartalmaz.

Az első kötet címe: *Településtörténet*, a kézirat véglegesítésének éve pedig – a címlap szerint – 1970. A kötet a sáromberki asszonyoknak és a szerző rokonainak van ajánlva. A bevezető rész előszót (indoklást) és a település névmagyarázó mondját tartalmazza. Az első fejezet a helység nevének oklevelekben található említéseit sorolja fel időrendben, a második a község határát és természeti adottságait (vizeit, ereit, földrajzi koordinátáit stb.) mutatja be. Ezt követően kerül sor a lakosság változásának, a határ beosztásának, a helyneveknek,³⁶⁰ a község birtokosainak, a sáromberki családoknak és az egyes családi portáknak, a főbb foglalkozások és a közép- és felsőbb iskolát végzettek nevének felsorolására, bemutatására.

A második rész címe: *Közigazgatás, anyagi és szellemi műveltség*. A kézirat 1940–1970 között készült, a kéziratot a szerző keresztanyja, Kristóf Péterné szül. Kádár Anna emlékének ajánlja. A közigazgatást tárgyaló fejezet a közlekedésről (az országot, vízi út és vasút használatáról), a postahivatalról, a kereskedelemről (vásár, fogadó, mésszárosok és szövetkezeti mozgalom), a helyi iparról, a település természeti kincseiről (földgáz), az elektromos áramszolgáltatás bevezetéséről és az emberbaráti létesítményekről (ispotály, faluháza) tartalmaz adatokat. A népi műveltségről szóló fejezet pedig a népviseletet, a népi díszítőművészetet, a népszokásokat (az aranyos víz megszerzése, a kántálás, az istvánózás, a karácsonyi legáció, a lakodalom, a temetési szokások), és a hiedelmeket ismerteti. Ezenkívül külön szól az iskola, a kultúrház, a könyvtárak és az itt működő dalárda és színjátszó kör szerepéről, valamint a helyiek által olvasott napilapokról, folyóiratokról. A népi verselőket és a sírverseket szintén külön alfejezetben mutatja be.

Az egyháztörténeti részt a szerző Dr. Nagy Géza református teológiai professzor emlékének ajánlja. Az anyag megírásának időszaka szintén 1940–1970 közé esik. A négy rész közül ez a rész a legkidolgozottabb, tagolása és gondolatmenete egyaránt elűt a másik háromtól, és a szövegek közti javítások, betoldások száma is jóval alacsonyabb. A kötet hat részre tagolódik. Az első, bevezető rész a község és a vallás viszonyát tárgyalja. A második a helység reformálását és a református egyház rövid történetét adja. A harmadik rész a lelkészek életét és munkásságát méltatja, a negyedik az egyház *első embereiről* szól, az ötödik az egyházi munka anyagi feltételeiről

³⁶⁰ Ez a fejezet nyomtatásban is megjelent

(lelkészi díjlevelek, alapítványok stb.) szól, az utolsó pedig a gyülekezet lelki életével (pasztoráció, katekizáció, vallási erkölcsök, belmisszió stb.) foglalkozik.

A negyedik rész a falu iskolatörténetének közel 650 éves történetét foglalja össze. A kézirat 1970-ben készült el, az ajánlás a szerző tanítóinak, Böszörményi Irmának, Nagy Károlynak és Gál Mártonnak szól. A kötet bemutatja az oktatás kezdeteire vonatkozó elszórt adatokat, az egy tanerős református iskolát és tanítóit, a Telekiek által 1824-ben épített egyházi iskolát és tanárait, az iskola 1911-es államosítását, az állami iskola építésének történetét, valamint tanítóit, az első világháború utáni időszak magyar nyelvű állami és egyházi református iskoláit és tanerőit, valamint a második világháború után jövő újabb tanárgenerációkat.

A kötet gépelt lapjain több helyen is későbbi betoldások nyomai láthatóak. Ezek egy része gépirat, a régi szövegfelületre ráragasztott írás, másik része a lap üresen maradt felületeire kézzel készített kiegészítés, kiigazítás, melyek mind a mű folyamatos alakulásának, alakításának bizonyítékai. Emellett a kötetek lapjai között több a településtörténet adatainak összegyűjtése során keletkezett levél, néhány kisebb, a faluval, vagy a szerző fiatalkori élményeivel kapcsolatos írás (vers és próza), valamint több illusztráció (fénykép, rajz, térkép) található, melyeket szintén a településtörténet szerves részeként olvashatunk. Olyan szövegek ezek, melyek nemcsak fizikailag érintkeznek a kötetek tartalmával, hanem azt kiegészítik, árnyalják, a keletkezés folyamatát teszik láthatóvá.

Szerzői intenciók és habitusok

Mózes András munkája célját és az adatgyűjtés indokait az első kötet előszavában fogalmazza meg, ebből idézek:

„Gyermekkorom óta kíváncsi voltam szülőfalum történetére. Nem elégitett ki III. elemista földrajzkönyvünknek falunkról nyújtott sovány tájékoztatása. Nem azt írta, hogy lakói borjú-, hanem azt, hogy borkereskedéssel foglalkoznak!

Már enyedi diákkoromban elhatároztam, megismerem és megismertetem falunkat.

Tanulmányaim rendjén aztán gyűjtöttem az adatokat könyvtárban, levéltárban és vakációimban otthon, a helyszínen, különösen 1940–1942 nyarán, midőn tudóbántalmakkal, a nagyanyámtól és édesanyám testvéreitől pénzen megvásárolt, saját házamban fekvüdtem. Kedves volt nekem ez a ház és telek, hol egykor, 6–12 éves koromig szolgálta, a nagyapám fizetési szolgája. Öt évi szolgálatomat egy fejőstehénnel fizette meg. Ettől kezdve édesanyám és testvéreim többé nem nélkülözték a tejet!

1942 novemberétől 1943 májusáig Budapesten, az Újszentjános Korbáz Tüdősebészeten operáltak és súlyos betegen fekvüdtem. A sáromberki gyülekezet, s különösen az asszonyok gyakran érdeklődtek állapotom felől s aggódtak, imádkoztak gyógyulásomért.

Mikor aztán kissé felgyógyultam s találkoztam velük, személyesen megköszöntem érdeklődésüket, s megígértem, hogy meghálálom együttérzésüket.

Ezt az ígéretemet igyekeztem teljesíteni, és bár nem sikerült a falunk történetét megírni, de a rá vonatkozó adatokat, ahogy tőlem tellett, lassan csoportosítottam.

Itt vannak az adatok a településtörténet-hez, hálám lerovásának első részlete!

Szeretettel és hűséggel gyűjtöttem és írtam.

Vajha szolgálhatnék ez adatokkal atyámfiainak és a tudománynak!”

Mózes András tehát azért fogott tollat, mert úgy érezte, kevés és pontatlan az, amit a történelemtankönyvek vagy a történeti munkák nyújtanak szülőfalujáról, hogy szétszórta és pontatlanok a faluról szóló ismereteink. Munkája egyenetlenségeit, hiányosságait a szándék nemességének kiemelésével kompenzálja. Ilyen értelemben az előszóban megfogalmazottakat olvasva Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* bevezetője jut eszünkbe: „*Tudom, hogy az távol van attól, hogy az igényeknek teljesen megfeleljen. Érzem, hogy a kitűzött cél csak részben közelíttem meg. Tudom, hogy a mit hazámnak nyújtok, az csak szerény gyűjteménye a méh-szorgalomnak, sok részben csak egy bevégzetlen adat-tár, de nem tökéletes alkotása a nagyra hivatott lángésznek. Érzem, hogy a legszentebb törekvés és igyekezet nem mindenütt tudta az emelkedett szellem hiányait pótolni. Azonban arról még is meg vagyok győződve, hogy a hat év, melyet e mű létesítésére szentelék, nincs egészen elveszve; hogy e munkában sok olyan van, mi eddigi kutatóink figyelmét kikerülte, sok mű- és emlék-kincse e hazának, mi a feledékenységi homályába merült, lett megmentve, s feldolgozandó anyagul kitűzve a jövő tudományosság számára; s főként e kísérletemnek, e szerény kezdeményezésemnek meg van az érdeme, hogy hű és megbízható, mert én igyekeztem mindennek lelkiismeretesen utánajárni, mindent saját szememmel látva, kellő kritikával leírni.*

És most ezen önálló, és a maga nemében úttörő szerény munkámat azon bátorító reménnyel bocsátom nyilvánosságra és a részrehajlatlan bírálat elébe, hogy az netalán hiányai mellett is hasznosan fogja feltárni, ha nem is mesteri, de lehető hű képet a Székelyföldnek, kedves szülőföldemnek, s ha a kép itt ott nem eléggé sikerült, ha azon hézagok mutatkoznának, legyen szabad elnézést remélni a legtisztább ügybuzgalom részére, mely csupán önmagára támaszkodva küzdé ki az eredményt, mit ezennel szerényen felmutat”.³⁶¹

Bár a két szerző más-más képességek, képzettség birtokában – és más-más időpontban – eltérő típusú tartalmú, minőségű szövegeket alkotott, mindkettőben azonos intenciók munkálnak. Szűkebb, vagy tágabb hazájuk történetét, értékeit szerették volna összegyűjteni és felmutatni a nagyvilágnak, az utódoknak. Ezek a szerzők egy másfajta történetírói szemlélet keretében művelik a „történetírás mesterségét”. Szenvedélyesen gyűjtik a múlt emlékeit, s minden emléket rögzítenek, felhalmoznak. Ebből is adódik írásaik egyenetlensége, töredezettsége – ugyanis a felhalmozott adathalmazt nem tudják egységesen rendezni. Egyrészt mert idejüket az újabb és újabb adatok, emlékek gyűjtése köti le, másrészt mert a felhalmozott adatok annyira különmeműek, hogy rendszerezésük bizonyos szelekció érvényesítése nélkül lehetetlen. Az összegyűjtött levéltári és szóbeli források szisztematikus feltárása és elemzése elmarad, az egyes hivatkozások öletszerűen

³⁶¹ Orbán B. 1863: 5.

emelnek ki, rendszerint „egzotikumnak” (Wilhelm G. 2003: 53–70.) számító passzusokat a forrásokból. Még adatgyűjtő technikájuk is számos rokonságot mutat.

Mózes András a levéltári munka mellett otthon, a helyszínen is gyűjtötte az adatokat. Idős embereket kérdezett meg, egy fiatalabb diákkal házról házra járt, és összeírta a családokat. Mikor végleg Kolozsvárra költözött, a sáromberki lelkipásztort gyakran kereste meg leveleivel. Adatokat, kiegészítéseket, pontosítást kért tőle.

Az Adatok Sáromberke történetéhez szövegvilága többféle forrásból építkezik. A levéltárakban fellelhető adatok mellett a levéltári forráskiadások, történeti kézikönyvek és összefoglaló munkák adatait hasznosítja.³⁶² Az első kötetben, a település erdeinek bemutatásánál Orbán Balázs könyvéből vesz át szó szerint hosszabb idézetet, amely az erdővel borított hegyen álló várat és a hozzá kapcsolódó hiedelmeket mutatja be. Egy másik helyen a gyulafehérvári – nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium 300. éves fennállásának *Emlékalbum*ában a Barabás Miklós sáromberki útról közölt anekdota szövegét veszi át szinte teljes terjedelemben. Saját, korábbi vagy más alkalommal készült, de a falu múltjához valamilyen módon kapcsolódó (például a szokásvilágot megelevenítő) kisebb elbeszéléseit, novelláit szintén beleszerkesztette az egyes kötetek megfelelő fejezeteibe. Ez azzal járt, hogy az utólagos beillesztés következtében az oldalszámozás kiigazításra szorult. Korábbi címeket kell eltüntetni, újakat kitalálni. Az egymás mellé illesztett szövegrészek közti töréseket, szakadékokat át kell hidalni. Ilyen utólagos beépítés található a szokásokat bemutató fejezetben, ahol az aranyos víz megszerzésének bemutatása után négyoldalmi szöveget iktat be, ami egy a szokáshoz kötődő gyermekkori emléket beszél el. Ugyanezt a jelenetet később a *Megszólal az orgona* című regényében is felhasználta (l. Vajda A. 2005: 350–353.). A karácsonyi népszokások bemutatása elé pedig a *Három karácsony szülőfalumban* című hat oldal terjedelmű írását iktatta be. A családban és a faluban hallott igaz történetek, pletykák szintén helyet kapnak a monográfia szövegében. A Réva nevű erdő kapcsán például egy családi tragédiát mesél el:

„Mint részben ide tartozót elmondom röviden azt is, amit családjunkban hallottam. 1904 telén édesapám, Mózes István is vágott a többi emberekkel ezen erdőben fát részesben. Mikor elosztották, előbb az uradalom szállította ne a magáét, s azután a részesek is vihették az erdőpásztorok felügyelete mellett. Apámnak nem lévén igavonó marhája, s még szekere se, pedig a földművelés mellett ács és kitűnő kerekas is volt, szekere legalább lehetett volna, – de nem volt, hát anyai nagyapámat, Kádár András Péterét kérte meg, hogy tizenkilenc éves fia, András menjen a szekérrel s hozzon egy szekér fát, maga is megígérte, hogy a szép szál legénnyel megy, hogy az ne menjen egyedül az eléggé veszélyes járási lehetőségű erdőre, de nem ment el.

A legény, a csak leányokkal megáldott apának egyetlen segítsége s szeme fénnye és reménysége, – egyedül ment az erdőre. A szekeret megrakta fával. Aztán hazafelé indult s az erdei út hegyfokán kezdődő lejtőhöz érkezve, megállította a két tehenet s maga a szekér alá bújott, hogy a kereket

³⁶² Orbán Balázs *A Székelyföld leírása*; Csánki Dezső *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*; Barabás Samu: *A gr. Széki Teleki család oklevéltára* stb.

megkösse, hogy a lejtőn vész nélkül leereszkedhessék. Nem volt, aki a tehenek elő állott volna, azok elindultak s a szép nagylegény nyakára húzódott a lánccal megfőjtotta.

Mindebből senki semmit nem látott, nem hallott, valószínű, hogy akkor senki sem volt az erdőn. Otthon délutánig várták, de nem jött. Rosszat sejtve apja utána indult. Az erdőbe ért és a hegy fokától nem messze, a lejtőn meglátta a teheneket a szekérrel együtt, odaakadva egy farönkhöz úgy, hogy mozdulni sem tudtak. Megtalálta fiát a szekérlánccal fennakadva, öszszetörve, halva.

Aztán kiabálásra az odasietők kiszabadították, a rakott szekér tetejére helyezték s könynyek között haza vitte, eltemette. Eltemette vele együtt apai reménységét is, pedig ugyancsak szüksége lett volna támaszra, segítségre, mert a házáat éppen akkor építette” (Mózes A. é.n. I: 13–14.). A történethez jegyzet is tartozik, mely arra a családon belül született egyezségre utal, amely alapján nagyapja az elveszett fia helyett a szerzőt vitte magához küsszolgának, valamint kollégistakori emlékére, mikor neki kellett ugyanerre az erdőre fáért mennie.

Végül a kézirat szövegében lépten-nyomon gyermekkori emlékekre utaló kitérőkre és jegyzetekre bukkanunk. A Maroson zajló tutajozás kapcsán megemlíti, hogy nagyapja a 20. század elején tutajozásból építette az „akkoriban az Alsózeg egyik legszebb, cseréppel fedett téglaházát” (Mózes A. é.n. I. 10.). A kutak kapcsán azt írja, hogy „az Alsófaluvégén, az én anyai nagyszüleim udvarán olyan pompás és bő ivóvízet adó kút van, hogy a mezőre dolgozni menők itt merítik meg edényeiket s volt olyan ember, akinek az udvarán rossz víz volt, mint pl. Kristóf János [...], aki csak azért jött végig a fél falun, hogy egy kedvére való ihasson a kutunkból” (Mózes A. é.n. I: 11). Teleki Samu temetéséről pedig: „Én mint kis gyermek (11 éves) magam is ott voltam a temetési menetben. Emlékszem, a református templom piacán volt a gyászravatal. Hármas: üveg, fa és érckoporsóban feküdt, rajta csákója és kardja. A polyvahordó nagy szekeret alakították át gyászszékévé, azon vitték el a kastély elé a Köztemetőben lévő családi kriptáig. A koporsó mellett kedvenc »buldog-kutyája« sírt... A kriptá körül hallottam azt mondták, az emberek hogy »ez a hely (a sír) ahova most érkezik és beköltözik a 100-ik birtoka, épp a századik«” (Mózes A. é.n. I: 72). De ugyanígy rövid történetek kapcsolódnak a kastély középső szárnyának építéstörténetéhez, az uradalmi földeken végzett munkák bemutatásához, az iskolatörténet és az egyes tanítók, valamint a sáromberki családok bemutatásához is. A családi vagy gyermekkori, személyes emlékek hitelesítő funkcióval kerülnek bele a szövegbe, néha pedig a történeti adatok hitelességét, azok objektivitását hivatottak megkérdőjelezni, relativizálni. Ugyanakkor a szöveget egzotikussá, olvasmányossá teszik. Ezek a szövegrészek leggyakrabban jegyzet formájában vannak jelen, ha mégis a főszövegben kapnak helyet, a szerző sorozatosan szabadkozik értük, hogy csupán mint részben oda illő dolgokat említi meg. Néhol egy-egy utólagos kézzel írt betoldás ezeket a részeket a jegyzetek közé parancsolja. Mintha csak a két típusú szöveg (törzsszöveg és jegyzetapparátus) elválasztásával a kétfajta szövegvilág (történeti/hivatalos és népi/populáris) elkülönülését, és e elkülönülés ellenére történő folyamatos egymásba játszását, egymásba épülését jelezné. Azt, ahogyan a történelem „nagy vonulatai” a lokális élettérben lecsapódnak, és ennek milyen értelmezései és értékelései keletkeznek.

A szerző a településről szóló különböző narratívumok egybeszerkesztésével egy olyan egységes és a maga nemében teljes narratívum létrehozását kíséri meg, mely túlnő a településtörténet keretein – bár a szakma szempontjából nézve a tudományosságon innen marad. A próbálkozás valójában nem másra, mint a kollektív emlékezet megörökítésére, annak az idők kezdetéig történő kinyújtására, az eredetmonda által kijelölt (virtuális) kezdet és a megélt múlt közötti időintervallum kitöltésére, tartalommal történő telítésére irányul. Ebben az értelemben a szerző a középkori krónikaírók történetírói hagyományát viszi tovább. Ezzel magyarázható a folklorisztikus, illetve az irodalmi szövegek beemelése is a történeti diskurzusba: ott, ahol a levéltári források hallgatnak vagy megritkulnak, a szerző a közösségi, családi és személyes emlékeket hívja segítségül a keletkezett réseket kitöltendő. A múltnak ezt a fajta elbeszéléstípusát Gyáni Gábor egyik tanulmányában a *folklórban elbeszélt múlt*-ként határozza meg (Gyáni G. 2007: 9–17.).

Munkamódszerére gyakran jellemző a jelenlegi állapotok múltba történő visszavetítése, más forrásokból vett adatok szabad értelmezése és konkrét bizonyítékok hiányában hipotézisek felállítása. Az egyháztörténetre vonatkozó kötetben például megállapítja, hogy az első templom (melynek létezésére 14. századi adataink vannak) Kis- és Nagyszederjes, Illye, Erdőcsinád, Erdőszengyel, Ebes, Nebáncs és Libáncs népét is szolgálta. Mindezt arra alapozza, hogy ebben a korszakban minden tíz falu épített templomot. Más helyen a latin szöveg téves fordítása alapján 1453-ban templomépítésre utaló adatokat vélt felfedezni.³⁶³ A *Táborhely* helynév magyarázatához pedig ilyen kommentárt fűz: „A régi feljegyzések nem említik. Lehet hogy csak az 1848–1849. szabadságharc idején volt tábor hely. De bizonyosabb, hogy itt táborozott Ali basa tábora 1661-ben, amikor Libáncs mezején [...] fejedelemmé tette Apafi Mihályt. A törökről tudjuk, hogy lehetőleg nemcsak víz mellett, hanem VÍZTŐL KÖRÜL VETT, VÉDETT helyen táborozott szívesen. Itt, ha megvolt a Malomárok már akkor a Malomárok és a belőle kivezetett árok között táborozhatott a török csapat [...]” (Mózes A. é.n. I: 33)³⁶⁴

A település történetének szerzője erős hajlamot mutat a szöveg irodalmasítására. Ez nem csupán abban érhető tetten, hogy szépirodalmi írások szövegrészleteit szó szerint beemeli művébe, hanem a levéltári források vagy a helyi hagyományok feldolgozása esetében is igaz. A Teleki család történetének, a falu életében betöltött szerepének méltatása vagy az egyháztörténeti részben a lelkészek munkásságának bemutatása során a leírás több helyen párbeszédes formába csap át. A kalendáris szokásokról készült fejezet pedig a szokásleíráson túl olyan szövegbetoldásokat is tartalmaz, melyek irodalmi funkcióval is rendelkeznek. Sarkítva akár úgy is lehetne fogalmazni, hogy a négy kötetben az a folyamat érhető tetten, ahogyan az orális hagyomány a textualizálódás folyamatában történelemmé, a történelem pedig irodalommal alakul át (Vajda A. 2005: 340–354.).

A helytörténetíró a helyi hagyományok leírása során egyszerre több írói attitűdöt is érvényesít, egyszerre autonóm szerző, másoló, tolmács és adatközlő. Munkájában a

³⁶³ A tévedésre Orbán János hívta fel figyelmet, a források helyes értelmezését ő végezte el (Orbán J. 2005).

³⁶⁴ Kiemelés a szerzőtől.

különböző beszédmódok keveredése annak tudható be, hogy nem rendelkezett olyan narratív sémával, mely alkalmas lett volna a történelmi múlt megközelítésére. A szerző szövegeképző tevékenységében a következő modelleket lehetne elkülöníteni: a prédikáció, a krónika, a memoár, a regény és a felvilágosító, népnevelő irodalom.

Mózes Andrást írás közben eredete üldözte. Amikor a történeti adatokat és a sáromberki hagyományokat összegyűjtötte, leírta, akkor eredete (paraszti származása) volt az, ami nem engedte, hogy státusának (történész) megfelelően fejezze ki gondolatait. Amit leírt, az nem csupán a településen megtörténteket dokumentálja, hanem azt is, hogy a sáromberki ember (parasztember) hogyan gondolkodik közösségről önmagáról és a közösséggel szembeni kötelezettségeiről.³⁶⁵

Összegzés

Mózes András számára a szülőfaluja, Sáromberke történetére vonatkozó adatok összegyűjtését a település múltja iránti érdeklődés, valamint ennek a múltnak a megörökítésének/megszerkesztésének és megőrzésének igénye motiválta. Munkája valóban elsősorban „*depozitív*” *funkcióval* (Assmann J. 2008: 216) rendelkezik. Az igény megszületését az a jelen generálta, melynek történelemkönyvei csak „sovány” és pontatlan adatokkal szolgáltak a település történetére nézve.

Helytörténet-írói munkája – akárcsak a népi költőké – „az olvasmányaiból kikövetkeztetett kánon és a helyi közösség igényei között helyezkedik el” (Keszeg V. 2008: 281), ezek erőterében alakul, szerveződik a *történelem* és a *hagyomány* (folklor) egységes narratívummá. Mint ilyen a szerző *betolakodónak* számít, munkája pedig a „naiv tudományosság” (Keszeg V. 2008: 350) kategóriájába tartozik, annak a „harmadik kultúrának” a része, amely a népi és magas (irodalmi/tudományos) kultúra közé ékelődik. Ugyanakkor a maga rendjén kihatott a közösség történelemről/múltról való gondolkodására, modellként szolgált az újabb, hasonló érdeklődésű kutatások elvégzéséhez, textusok megszerkesztéséhez. Tartalom és forma szempontjából egyaránt modellálta ezeket.

Az *Adatok Sáromberke történetéhez*, valamint a szerző idekapcsolódó – szintén helytörténeti tárgyú – rövidebb írásai a helyi közösségben töltenek be fontos szerepet. Ezek a szövegek beépültek a helyi tudatba, a mindennapok eseményeinek részévé váltak. Használják a vallásoktatás, a konfirmációra való felkészülés során, de a templomfelújítás alkalmával végzett emlékéllító rítus – toronygombirat elhelyezése – során úgyszintén.

³⁶⁵ Berekméri István történelemtanáról ugyanez mondható el, annyi kiegészítéssel, hogy ő még a családban hagyománnyal rendelkező verses formát is megőrizte, amikor a településről és a Telekiekéről szóló könyvét megírta.

A szerző az írás révén a lokális élet emlékeit, eseményeit és hagyományait a történelem horizontjába emeli. A helyi mondák, hiedelemtörténetek, igaz történetek, élménybeszámolók, személyes visszaemlékezések és pletykák eseményeit a történelem részeként láttatja. Ily módon olyan szöveg jön létre, melyben a szerző és elődei, valamint a település és a nemzet „hősei” együtt vannak jelen (Keszeg V. 2008: 349). Ebben a koncepcióban a történelem, a helytörténet és a családtörténet egyazon horizont részét képezik. A helyi társadalom tagjainak nagy számban való szerepeltetése révén pedig a lokális történelem nagymértékben perszonifikálódik (Keszeg V. 2008: 350), a történelemről való beszélés kerete a nemzet irányából az egyén (élettörténet) felé mozdul el. Ugyanakkor, azáltal hogy a helyi események és személyek a nemzeti történelem „hosszú időtartamába” ágyazódnak bele, a helyi múlt egy tágabb (történelmi) örökség részévé válik.

Az *Adatok Sáromberke történetéhez* számos tekintetben nem tekinthető „kész” alkotásnak, sokkal inkább olyan adattár, mely arra tesz kísérletet, hogy egy helyre gyűjtése össze mindazt a tudást, mely a településre, annak múltjára vonatkozik. Ezáltal az *emlékek kihe-lyezése* (l. Assmann J. 1999) és a *történelem letétbe helyezése* (Keszeg V. 2008: 349) történik meg. Mivel ennek őrzését a kollektív memória már nem tudja kellőképpen biztosítani, ezért a szerző úgy érzi, hogy erről neki kell gondoskodnia, és ehhez a legkézenfekvőbb megoldás számára az adatok írásban való rögzítése.

Mózes András munkássága révén a történetírás és történelem beszivárgott és állandósult a helyi társadalomban. Specialistákat termelt ki, műfajt és stílust teremtett, helyzeteket sajátított ki a maga számára, egyszóval hagyományt generált. A szerzőt pedig a közösség ma is a lokális múlt ismerőjeként és szerzőjeként kontextualizálja.

ÍRÁSFUNKCIÓK, ÍRÁSHASZNÁLAT

Az egyes fejezetek során több alkalommal is sort kerítettem egy-egy szöveg vagy maga az írás funkcióinak azonosítására, ezeket a megállapításokat ebben a fejezetben foglalom össze egységes keretbe, esetenként újabb adalékokkal egészítve ki azokat.

Az írott szövegek funkcióját a szerzői intenciók mellett a használat határozza meg. Az írás számos vonatkozásban a szenttel, a szentséggel van összefüggésben, s mint ilyen mágikus erőt aktivizál. A szövegek tartalma mellett (szentek neve, szent könyvekből vett idézetek, sugalmazott szövegek, mágikus jelek stb.) létrehozásuk, használatuk (olvasásuk, másolásuk), birtoklásuk, az élettérben történő kiállításuk megszentel, megvéd vagy éppen ellenkezőleg: rontást hoz az egyénre és környezetére (v.ö. Keszeg V. 1997a: 46–49.). A házi áldás³⁶⁶, egyes falvédők feliratai (például: „Isten áldása szálljon e házra”, „Esti harang szól nekünk/Ne légy messze istenünk mindenkoron légy velünk”) az egyén, az egyéni élettér védeltségét, szakralitását, a szenttel való találkozást hivatott biztosítani (Eliade M. 1987: 37–41). A katolikus házaknál január 6-án, vízkereszt napján a házak ajtajára krétával felírt „[19+]G+M+B[+68]” – azaz a Háromkirályok neve a házat egész éven át védi a különböző bajok, rontások ellen. Éppen ezért a feliratot letörölni, eltüntetni nem szabad.³⁶⁷

A szenttel való találkozás, érintkezés funkcióját töltik be a családi biblia, az imádságos, illetve énekeskönyv, a különböző vallásos tárgyú szövegek, valamint az ezekben található vallásos tárgyú margináliák, bejegyzések is. Berekméri István Andrásé hagyatékából két családi biblia mellett egy énekeskönyvet és egy imádságos könyvet őriznek a leszármazottak. A helyi református egyház tulajdonában szintén található egy énekeskönyv, melyet a címlapon található bejegyzés szerint ő ajándékozott az egyházközségnek. A könyvek lapjain számos bejegyzés található, sok közülük éppen az akkor olvasottakkal kapcsolatos gondolatokat rögzíti³⁶⁸, s mint ilyen a tisztaszoba csendjébe visszahúzó ember Istennel folytatott párbeszédének. Illetve azt mutatja, hogy a szenttel való érintkezés az oralitás mellett (imádkozás, éneklés) az írásbeli csatornát is felhasználja.

A második világháború idején a katonák számára külön kis imádságos könyveket nyomtattak, melyeket a katonák szabad perceikben olvashattak, valamint közösen énekeltek, imádkoztak belőle egy-egy elesett bajtársuk sírja felett celebrált gyászszertartás alkalmával. Egy ilyen imakönyvet kapott Berekméri Domokos a település lelkipásztortól,

³⁶⁶ Sáromberkén is elterjedt szövegváltozata („*Hol hit ott szeretet/ Hol szeretet ott béke/ Hol béke ott áldás/ Hol áldás ott Isten/ Hol Isten ott szükség nincsen*”) olajlenyomaton, falvédőn, üvegre festve, kerámián vagy fába véve egyaránt előfordul. A szöveget legtöbb esetben díszítés (virágornamentika, szentek életéből vett jelenetek, Szűz Mária képe stb.) egészíti ki.

³⁶⁷ A vízkereszt ünnepkörének, valamint az idekapcsolódó szokások leírását l. Bálint S. 1989: 135–164.

³⁶⁸ „*Nézfél a magas égre - / Minden kezdett és végzett - / ónnan vár dicsőséget.*”, „*Isten nevében számlálom/ éveimet 1898.*”

mikor besorozták a II. világháború idején. A háború alatt ebbe az imakönyvbe jegyezte be versei egy részét.

A vallásos szövegek rendszeres használata sokat veszített intenzitásából, őrzésükre azonban még mindig nagy gondot fordítanak. Megsemmisítésük szentségtörésnek számít. Még az utóbbi évtizedekben elszaporodott különféle neoprotestáns kiadványok is megőrződnek, annak ellenére, hogy használatukat (olvasásukat) mind az egyház, mind maguk a megőrzők is helytelenítik. A szentség őrzése, az őrzés szentsége tehát a használat intenzitásának lankadásával is továbbhagyományozódik, sőt újabb dimenziókkal bővül. Kádár Ibolya a családi eseményekhez, a település történetéhez kapcsoló szövegeket, valamint gyermekei által készített nőnap-i köszöntőket a szüleitől örökölt biblia lapjai között őrizi. Elmondása szerint itt kap helyet *minden, ami szent*, aminek őrzését fontosnak tartja.³⁶⁹

Sáromberke református egyházközségének tulajdonában megtalálható a *Váradi biblia* néven ismert szentírás egy példánya. Értékére való tekintettel a bibliát az egyházi levéltár széfjében őrzik, azonban minden évben egy alkalommal felmutatásra, használatba kerül. A helyi közösségben minden év május első vasárnapján a hatéves gyermekek ünnepélyes számbavételére kerül sor, melynek keretei között a lelkész minden hatévesnek kezébe adja a bibliát, súlyával érzékeltetve tartalmának fontosságát.

A szent szövegeknek ilyen, rituális vagy ritualizált keretben történő használata a közösség magánéletében is gyakori. Berekméri István vallásos tárgyú könyvei vásárlásának dátumát a könyv belső borítójára jegyezte fel, s a későbbiekben is több alkalommal is rögzítette vagy rögzítették leszármazottai a könyv „életkorát”. Például: *„A régi feljegyzésekből meglátod hogy ezen énekeskönyvet 1898 január 27 én vettem. Tehát 50 esztendő most. 1948. Berekméri”*. Ezt a szokást a család a későbbiekben is folytatta: *„Berekméri Mária – B István unokája beírása 1999 évben az énekes könyv most 101 éves.”* Egy évvel később pedig unokája: *„Berekméri Szigeti Lehel, B István ükunokája jegyezte: 2000. évben Jan. 27. az énekes könyv 102 éves.”*

A könyv hátsó fedőlapjának belső oldalán pedig a következő szöveg áll: *„Figyelmeztetek: Ezen régi énekeskönyvet kiméld és becsüld meg, mert énezt a régi feljegyzések tanúsága szerint ezelőtt 50 esztendővel vettem legénykoromba, 1898 év január 27 én, házasságunk előtti hónapban. Fördics előre, ott van – apád – anyád sajátkeze írása, illetve nagyapádé, nagyanyádé. Én 50 esztendeig szent – ereklje ként őriztem, kérlek, őrizd te is tovább. Berekméri István András 1948. február ho.”*

Az írott szöveg vagy az írás gyakran az életpálya fordulóján tölt be rituális funkciót. Ezek egy része nyomtatásban, másik része kéziratos formában készül el és terjed. A keresztelési, konfirmációi, bérmlási, házasságkötési és elhalálozási emléklap átadására a

³⁶⁹ A biblia lapjai közül a következő szövegek kerültek elő: 7 darab március 8. alkalmából készített rajzos köszöntő, Mózes András *Követendő példa* című géppel írott versének fénymásolata (a szöveg eredetije a református egyház levéltárában található), *Üzenet Erdélyből* című vers kéziratos másolata 2001. XI. 29. keltezéssel, Egy gyászjelentő, egy Sáromberke történetével kapcsolatos újságkivágás, egy, a sáromberki kórustalálkozóról készült beszámoló, szintén újságkivágás.

szertartás végén, a templom előterében kerül sor. Az egyes tanulmányi ciklusok elvégzése szintén emléklapok, kicsengetési kártyák megrendelésére, szétosztására ad alkalmat. A kicsengetési kártyák üresen hagyott felületére az ajándékozó rövid idézetet másol. Erre a célra korábban külön füzetbe bemásolt idézetgyűjtemények szolgáltak, az utóbbi években azonban az éves rendszerességgel megjelenő *Maturandusok* köteteiből (az adott évben ballagó összes magyar diák névsorát tartalmazza) másolják ki a megfelelőnek talált idézetet. Az ilyen típusú szövegek termelése, valamint a szövegtípusok expanziója a 20. század végén következett be a közösségben. A középiskolai tanulmányok elvégzésekor készített kicsengetési kártya mintájára az 1990-es évek végétől a nyolcadik és a negyedik osztályok végzősei, sőt néhány esetben az óvodások számára is készült hasonló kártya. Használatuk azonban visszafogottabb az előbbiekéénél³⁷⁰, csupán a gyermekek és a szülők kapnak ezekből a szövegekből.

Az 1960-as években a keresztség és a konfirmáció közé ékelődött be a *hatéves gyermekek gyülekezet előtt történő ünnepélyes számbavétele, bemutatása és a vallásórára való beindítása* megnevezést viselő szertartás, melynek keretében több írott szöveg használatára, létrehozására több mozzanatonál is sor kerül. A szertartás a 2000-ben rögzített forgatókönyv alapján a következő elemeket tartalmazza: Előkészítés: 1. Az ünnepséget megelőző héten a lelkipásztor kihirdeti a gyülekezetnek, hogy sor kerül az eseményre. Ebben a hirdetésben három dolognak kötelező módon benne kell lennie, éspedig, hogy itt a hatéveseknek a gyülekezet előtti számbavétele, bemutatása és vallásórára való beírása fog megtörténni. 2. A kántor összegyűjti a hatévesek keresztelési emléklapját, illetve meghívót ad át a szülőknek, melyben kéri a gyermekeknek az ünnepélyen való megjelenését. Hasonló szövegű meghívót kapnak a presbíterek is.

A szertartás rítuselemei a következők. 3. Istentisztelet. 4. Az Istentisztelet után a gyülekezet a templomban marad, a lelkipásztor a keresztelési emléklapról egyenként olvassa a neveket és egyéb adatokat. 5. Az ekképp szólított gyermeket a körzeti presbíter átveszi az édesanyjától, az úrasztalához vezeti és átadja a lelkésznek, aki ráülteti az ott e célra elhelyezett székek egyikére. 6. A lelkész felolvassa az ágendáskönyvből a keresztség alkalmával tett fogadalmat. 7. Rövid beszéd és köszönet arról, hogy a szülők a fogadalmat betartották, melynek bizonyítéka, hogy most itt vannak. 8. A Miatyánk közös elmondása (lelkész és gyermekek együtt). 9. A 230. ének eléneklése. 10. Rövid beszéd a gyermekekhez arról, hogy Krisztus jegyét hordozzák magukon. 11. Sorra kézbe veszik a Váradi bibliát, melynek súlya fontosságát hivatott érzékeltetni. 12. Annak kihangsúlyozása, hogy mostantól kezdve a szombati vallásórákra is elvárják őket. 13. A gyermekek megáldása. 14. A gyermekek életéért és hajlékukért való hálaíma. 15. Ajándékcsomagok átadása. 16. A lelkész a gyermekeket sorba állítja és visszaküldi anyjukhoz. 17. A 244. ének eléneklése. 18. A lelkész aláírja és lepecsételi a keresztelési emléklapokat. Illetve ráírja, hogy *számbavételre megjelent*.³⁷¹

³⁷⁰ Ebben az esetben egy-egy ballagó 150–200 kicsengetési kártyát oszt szét rokonai, ismerősei körében.

³⁷¹ Sárosterkeri Egyházi Levéltár, Historia Domus 2000. 4.

Mint látható, a szertartás során öt olyan alkalom van (2., 4., 6., 11. és 18. pontok), amikor már meglévő szövegek kerülnek használatba (felmutatásra³⁷², megérintésre, felolvasásra) vagy újak keletkeznek.

Az emlékkeres füzetek elkészítésére, emlékkersek írására, ajándékozására szintén az élet fordulói kerül sor. Elsősorban az iskolai évek alatt, illetve a katonáskodás és a világháború idején készültek ilyen típusú szövegek. Ezek az osztályközösségek, katonabarátok búcsúaktusát ritualizálták, az utóbbi években azonban egyre elszórtabban jelenik meg, s használói is inkább a kisiskolás gyermekek köréből kerülnek ki. Terjedőben van ellenben az újszülöttek számára készített, erre a célra nyomtatott formában megvásárolható *babafüzet*, melyben (típustól függően) a baba első megszólalásának, járni tanulásának stb. dátumát, körülményeit lehet feljegyezni, illetve az erre a célra fenntartott helyen fényképberagasztással dokumentálni.

A házasságkötés rítusának, az emléklap mellett számos további szövegtárgyát azonosíthatjuk (v.ö. Balázs L. 1997: 129–138.). A településen többen is külön füzetbe jegyezve őriznek a házasságkötés folyamán rendszeresen felolvasásra, elmondásra kerülő szövegeket (vőfélyversek), melyeket az aktuális vőfélyek el kérnek, lemásolnak. Ilyen vőfélyverses füzetet vezet Berekméri D. István is, melyben az általa írt és előadott szövegváltozatok másolatát őrzi. Az eredeti, letisztázott szöveget ugyanis felolvasás után az új párnak ajánlódokozta megőrzés végett.

Ehhez hasonlóan gazdag írott szöveganyaggal rendelkezik a halotti szertartás is³⁷³. A halottbúcsúztató készítésének ugyan nincs hagyománya – csupán a település előljárói számára szoktak halottbúcsúztatót készíteni –, de a gyászjelentő, a koporsó- a koszorú- és a sírfelirat, a megemlékezés, ritkább esetben a végrendelet a halottkultusz különböző időpontjaiban rendszeresen feltűnő elemeknek számítanak.

Ennél rendszertelenebb a születésnap, névnap vagy a nyugdíjba vonulás alkalmával megszerkesztett szövegek létrehozása, használata. Berekméri István D. ilyen típusú szövegek készítésére többször vállalkozott személyes kényszernek vagy felkérésnek téve eleget, az ilyen szövegek használatára azonban más esetben nem találtunk példát.

Berekméri István Andrásé élete „jeles napjain”, születésnapján, aranylakodalmának megünneplése alkalmával stb. szintén az íráshoz fordult. Egyrészt megörökítette az eseményeket, másrészt éppen az írás által rituális keretbe emelte az erre való emlékezést.

A fenti szövegek (egyéb szövegek társaságában) egyúttal az identitás szervezésében, megerősítésében vagy igazolásában játszanak fontos szerepet. Az élet fordulói keletkezett szövegek egymás mellé rendezésével az egyén biográfiájának megszerkesztésére kerül sor. Ugyanakkor ezeknek a szövegeknek a megléte, az életterben történő kiállítása az egyén számára státust teremt, bizonyos szerepek megélését teszi lehetővé. Az iskolai oklevelek, hivatalos szervek (iskola, egyház, néptanács) által kibocsátott igazolások, önéletrajzok az

³⁷² Aki nem tudja a keresettség alkalmával kiállított keresztelési emléklapot felmutatni, annak gyermeke nem kerül „kiolvasásra”, kimarad a szertartásból.

³⁷³ A halotti szertartás írott szövegvilágának elemzéséhez l. Keszeg V. 2000: 131–136.

egyén társadalmi beilleszkedését, munkavállalását teszik lehetővé. Ugyanakkor az egyének sok esetben maguk hoznak létre az élet sorsfordulóin során olyan szövegeket, melyek ezt a célt szolgálják. Berekméri István Andrásé élettörténetének különböző formában és terjedelemben történő megírására élete fordulópontjain vállalkozott. Az orosz fogságban verses formában írta meg élettörténetét, idős korában pedig ugyanennek prózában történő rögzítésére vállalkozott. Köblös Domokos szintén idős korában látott hozzá élettörténete megírásához. A rövid, néhány oldalas szöveg valójában önigazolás, védőbeszéd. A helyi szövetkezet boltosaként ért sérelmek, rágalmozások (sikkasztással gyanúsították) kényszerítették írásra. Mózes Ferenc ezzel szemben a Kommunista Pártba történő beiratkozása alkalmával szerkeszti meg önéletrajzát. Itt tehát, a párt ideológiájához igazodva, paraszti származása, a kommunizmus elveivel való azonosulás kerül előtérbe.

A szövegek egy része genealógiai funkciót tölt be (Keszeg V. 2002b: 172–212.). A keresztelési, házassági, elhalálozási anyakönyvek kivonatai, valamint a biblia hátsó lapjaira készített bejegyzések a családfa, a családi emlékezet megszerkesztésében, a családi, rokoni kapcsolatok megtanulásában töltenek be fontos szerepet. A Kádár Ibolya tulajdonába került biblia családi vonatkozású feljegyzései közé a közelmúltban bekerült a család egyik közeli barátjának és családtagjainak neve is. A család ugyanis Máté Máriát testvérének fogadta, *Fogadott gyermek* cím alatt szerepel az ő és családtagjai élete kiemelkedő eseményeinek feljegyzése. A kicsengetési kártya, az emlékverses füzet vagy a halottbúcsúztató rokoni kapcsolatokat tesz láthatóvá. A végrendeletek, a különböző örökösödési iratok pedig a vagyonelosztásban jutnak szerephez.

Számos szöveg az élettér kiépítésében vesz részt. A nyilvános térben található feliratok egy része (intézmények feliratai, utca- és helynévtáblák, házszámok) a térben való tájékozódást teszik lehetővé, mások a térhasználatra vonatkozó szabályokat tartalmazzák. A családi térben kiállított szövegek öndefiníciós funkcióval rendelkeznek. Az intim térben (fiókban, levelesládában) találhatóak viszont az intimitás részét képezik, pontosabban annak megteremtését szolgálják (lásd a fentebb említett, sms-eket tartalmazó füzet).

A gazdasági élet megszervezésében, lebonyolításában szintén fontos szerepe van az írásnak (v.ö. Mohay T. 1994). Korábban a népi írásbeliséggel foglalkozó szakirodalom is ezeket a típusú szövegeket azonosította leggyakrabban. Jellemző, hogy ezek a szövegek ritkán élik túl az őket létrehozó egyént, generációt, a feljegyzés szükségességét kiváltó ok megszűnésével (pl. a kölcsönadott pénzösszeg visszafizetésével) annak őrzése is feleslegessé válik. Napjainkban egyre gyakoribb a számlákkal történő „gazdasági napló” vezetése. A számlák őrzése egyrészt a gazdasági élet adatolását biztosítja, másrészt megigazolja, hogy az egyén eleget tett gazdasági kötelezettségeinek.

A gazdasági élet egy-egy szegmensének írásban történő vezetését több tényező befolyásolja. Az 1990-es évek végétől az egykori szövetkezeti pékség magánosításának következtében a közösség számára a beadott lisztmennyiség ellenében sütnék kenyeret. A kivett kenyerek számát az esetleges visszaélések elkerülése végett az emberek többsége azóta külön füzetbe vezeti. 2005-től pedig az állam a tejtermelőket arra ösztönözte, hogy a tejhozam alakulását egy külön erre a célra szerkesztett és szétosztott nyomtatványon rögzítse.

Az írás feltalálása óta jelentős az emlékeztetőkönnyítő feljegyzések száma. Az Emmerkar-eposz egy részlete arról tanúskodik, hogy az első írásos agyagtábla emlékeztető funkcióval készült: a diplomáciai okokból messze földre küldött futár számára készítették, hogy a hosszúra nyúló alkufolyamat apró részleteit észben tudja tartani. A népi (populáris) kultúrában szintén jelentős az emlékeztető funkcióval készült vagy emlékeztető funkcióban is szereplő szövegek száma. A családtagok életének jeles időpontjait sok esetben eredetileg ilyen céllal jegyezték le, de ilyen céllal kerül feljegyzésre a gazdasági élet számos eseményének (az állatok megtermékenyítésének, a vetésnek stb.) időpontja is. A receptek, különböző gyógykúrák összegyűjtése szintén ezt a célt szolgálja. A vőfélyverses füzet szövegei szintén emlékeztető funkcióval bírnak, amennyiben elmondása után nem kerül sor a szöveg átadására is.

Berekméri Mária apja és nagyapja feljegyzéseinek egy részét emlékeztető funkcióval használja. A feljegyzések időnkénti átolvasása révén tartja számon a családtagok születésének, elhalálozásának évfordulóit, tehát azokat az időpontokat, amelyek alkalmával ünneplésre/megemlékezésre, és egyben újabb szövegek előállítására kerül sor.

Emlékeztetés, pontosabban az emlékállítás céljával készülnek a nyilvános térben elhelyezett emléktáblák. A sároemberki református templom homlokzatán a templomépítő patrónus által elhelyezett emlékkő mellett a hívek által a patrónus emlékére elhelyezett emléktábla található. A templombelső északi és déli falára elhelyezett két emléktábla a két világháború halottainak állít emléket. A harang felirata öntőjének állít emléket. Az orgona felirata a hívek adományozó kedvére emlékeztet, az úrasztal felirata szerint az egykori nőszövetség adományából készült. A paplak előtt felállított székely kapu pedig készítői és készítettői nevére, valamint a készítés idejére emlékeztet. Ehhez hasonló „emléktáblák” találhatók a házak oromzatán, valamint számos használati tárgyon is.

Az írás jelentős szerepet tölt be a múlt megörökítésében, kimerevítésében és jelenvalóvá tételében is. Az írás az események dokumentálásának s mint ilyen, múlttá, történelemmé alakításának egyik eszköze. A különböző szövegek a megőrzés, az öröklés révén a családi történelem, a családi mitológia kialakításához járulnak hozzá, megerősítik, igazolják azt. Ilyen értelemben az írott szöveget, valamint az írott szöveg elkészítéséhez fűződő viszonyt furcsa kettősség jellemzi: miközben a jelenben készül, a jelenhez szól, már létre is hozza a múltat, illetve a készítés felől nézve: a szövegek írói esetében gyakran megfigyelhető, hogy már az írás pillanatában úgy viszonyulnak az írott szöveghez, mint a múlt egy darabjához, azaz a szöveget már eleve mint dokumentumot hozzák létre (v.ö. Váradi Á, é.n.).

Az egyéni kapcsolatok meghibásodásával együtt járó kommunikációs gátak s az ebből adódó frusztráltságok feloldását az írás hidalja át.³⁷⁴ A sároemberki társadalom életében az orális kommunikáció az élet egyes területein – adminisztráció – korán alkal-

³⁷⁴ A kommunikációtörténet és a médiatörténet egyaránt az írás válságáról, az írás kommunikációban betöltött szerepének visszaszorulásáról beszél. A közelmúltban az üzenet-közvetítés terén végbement forradalom hatásait elemezve, napjainkat a második szóbeliség koraként definiálja (l. Flusser V. 1997, Nyíri K. 1998: 12).

matlannak bizonyult bizonyos típusú ügyek elintézésére. Jobbágytelepülésről lévén szó, a gazdasági és adminisztratív élet megszervezésében, a javak elosztásában a közösség a helyi patrónust, a Teleki család tagjait gyakran kereste meg panaszleveleivel.

A két világháború Sáromberke férfitársadalmának jelentős részét a frontra szólította. Az egymástól elszakított családtagok, rokonok, barátok kapcsolattartásának egyetlen módja a levelezés maradt. Az írás azonban itt nem szorosan vett kommunikációs forma, hanem funkció (l. Terbócs A. 1999: 147), a levél ugyanis már eleve jelzi, hogy feladója életben van, azt, hogy milyen körülmények között, többnyire sejteni lehetett. Elsősorban arra kellett ügyelni, hogy mindenki megtalálja benne a nevét. A levél mint a kommunikáció egyik formája a későbbiekben, a mobilitásláz és az időszakos vagy végleges társadalomból történő kilépések következtében jutott fontos szerephez. Ekkor nőtt meg az ünnepi alkalmakra küldött színes üdvözlőlapok száma is, illetve a társadalmi jólét következtében megszorodó kirándulások révén honosodott meg a képeslapküldés szokása.

A szövegek egy másik része szórakoztató funkcióval rendelkezik. Az előző generációktól örökölt narratív szövegeket a közösségben olvasmányként (is) használják a leszármazottak. Az emlékvésírás számos ponton a szórakozást, a szórakoztatást szolgálja. A füzet lapjainak sarkába írt titok (alatta: *számár vagy* stb.) vagy a szójátékra épülő bejegyzés, akárcsak az ünnepi (újévi, névnapi, születésnap stb.) köszöntések részben vagy egészen a szórakozás, a jókedv megteremtésének céljával készülnek.

Berekméri D. István, a helyi tanári kar *cigánykasszájának* az elnökeként az összegyűjtött pénz átadásakor egy-egy humoros verset is ad a pénz tulajdonosának, ebből idézek:

*„Rudinak
Összegyűlt a cigány kassza,
Máma Antal Rudi kapja.
A sok pénz előtte hever,
Holnapra már seggére ver.
Ennyi pénz nem képez tőkét,
Fújhatja a szél a tőkét.
Elkerülni ha akarja,
Gatyát húz rá és vakarja.”*

A fent említett alkalomhoz kötött vésírás mellett magáncélra, azaz saját, illetve a család szórakozására is ír verseket. Emellett a faluban közismert humoros esetekről, helyzetekről közszájon forgó igaz történeteket verselte meg.

A írott szövegek egy része esztétikai funkciót hordoz. A házi áldás, a falvédőkön vagy más dísz tárgyakon található feliratok, a kelengye monogramjai bizonyos fókig dekoratív funkciót töltenek be. Az ajándékba írt, küldött emlékvés esetében a betűk formája, színe vagy az azokat kísérő, azokat kiegészítő rajzok szintén a díszítést szolgálják.

Az írott szövegek a használat során számos esetben funkcióváltáson mennek keresztül. A írott szöveg természeténél fogva olyan önálló entitás, mely túléli az egyént, túléli az őt létrehozó kontextust. A kontextusából kiragadott szöveg pedig fikcióvá válik (Keszeg V. 2002: 18). Az újabb nemzedék a szöveg születésekor érvényesülő motivációkat

nem érzékelheti. Az írott szó szövegtárgyként belekerül egy tőle idegen környezetbe, ahol helye, szerepe átértékelődik. A megörökített események helyett tárgyi valóságával válik a családi hagyaték (fontos) részévé. Olvasása során, a benne található kijelentések, „tények” mentén fogalmazza meg vele szemben állásfoglalását a befogadó. Olvasmánnyá válik, illetve a családi mitológia építésében kap szerepet, másik részük dekoratív funkciót ölt magára.

A megmaradt, megőrzött szövegeken az újabb nemzedék számos esetben erőszakot hajt végre: átírja, átértelmezi és átértékeli, vagy éppen megcsonkítja őket. Köblös Domokos önéletrajzáról unokaöccse, Tar Ferenc déscichegyi református lelkipásztor másolatot készített, melyet a következőkkel egészített ki: *„MEGJEGYZÉS: A kézirat lezárása után még élt 1988. május 24-éig, amikor is szeretettől és hűséges gondoskodástól körülövezetten csendesen megtért őseihez. Temetésén nagy részvét mellett Nagy Géza sáromberki lelkipásztor hirdette a házzal szemben levő templomban a vigasztalás üzenetét, az elhunyt végakarata szerint ige alapján: a 37. zsoltár 3–5 verseiből, a tisztességteljes gyülekezet a szertartás rendjén a 170 ének 1, majd végezetül a 275 ének 5 versét énekelte.”* Berekméri István Andrásé élet-történetéből viszont unokái közel húsz oldalt semmisítettek meg, a falu érzékenységére való tekintettel.

KÖVETKEZTETÉSEK

Elemzésemben az írás mindennapi életbe betöltött szerepének, írás és helyi társadalom viszonyának megértésére tettem kísérletet. Azt vizsgáltam, hogy az írás mint gyakorlat és mint kulturális jelenség hogyan szervezi, alakítja egy lokális társadalom kollektív és individuális életvilágát. Azt, hogy az íráson keresztül hogyan kapcsolódnak a családok egymáshoz és az intézményekhez, valamint a változó viszonyokhoz.

Az elemzés első felében a hangsúly elsősorban a írás és az iratok kollektív és nyilvános használatára irányult. A nyilvános térben fellelhető iratok az írás kettős természetét tárják fel. Egyrészt a hatalom kommunikációs stratégiáit teszi láthatóvá, másrészt azt jelzik, hogy az írás kinő a hatalom kezéből, ellenőrizhetetlenné válik. A privát ideológia invazív módon behatol a világi és egyházi hatalom uralta közterekbe, emléket állít magának, alternatív tudást és ideológiát tesz közzé, ellentmond és ellenszegül. A hivatalos döntéseket és ideológiákat saját eszközeivel támadja meg, ássa alá. Vagy az egyén saját reprezentációit készíti el és lopja be a nyilvánosságba.

A három sáromberki parasztírástár elemzése azt mutatta, hogy az iratok olyan rendszerekbe szerveződnek, amelyek a hivatalos, intézmények által kibocsátott és használt iratokat összekapcsolják a magánszféra közönséges irataival. A két irattípus egyazon kontextusban él és lát el komplementer feladatokat. Az írástár szerkezetének vizsgálata különböző fogyasztói magatartásokat tesz láthatóvá. A magán- és a hivatalos szövegek felhalmozása, az eltérő arányok kialakulása, valamint a használat intenzitásának különbsége ennek az eredménye. A hivatalos iratok fogyasztása nemcsak megőrzést és/vagy eldobást jelent, hanem alkalmazkodást vagy ellenszegülést is: de leginkább a hivatalos nyelvezet kliséinek, fordulatainak önkéntelen elsajátítását és alkalmazását a saját, közönséges iratokban. A magánigazgatás a hivatalos beszédmódok és kontextusok imitatív fogyasztását teszi szükségessé. Az írástárak a hatalom idejét őrzik szemben a családok vagy személyek idejével. Az írástárak elemzésével az volt a célom, hogy a hosszú folyamatokat érzékeltessem és regisztráljam.

A következő fejezetek ezzel ellentétben egy-egy esemény során keletkezett iratokat és az íráshoz társuló habitusokat elemzik, esetelemzések. Éppen ezért nem törekedtem a kutatás során dokumentált összes íráshasználati kontextus kiemelésére, bemutatására, csupán öt olyan nagyobb témakört mutattam be, amelyen keresztül a különböző kontextusokban létrejött írásfunkciók és a hozzájuk kapcsolódó habitusok bemutatathatók. Döntésem azzal látom indokolhatónak, hogy a kiválasztott műfajok és írásgyakorlatok azok, amelyek a leginkább elterjedtek a településen. A második világháborús levelek elemzésében azt próbáltam bizonyítani, hogy nemcsak a kapcsolattartás eszköze, mely áthidalja a térbeli korlátokat, hanem emellett gazdasági (részben normatív) és pszichoszociális funkciója is van. A magánélet újratерemtését szolgálja. Ugyanakkor a hagyományozódás révén a történelem dokumentuma, annak narratív reprezentációjává válik. Őrzését,

olvasását a közösségi, családi múlthoz való viszony motiválja és alakítja. Az emlékkersek kapcsán valójában a társadalmakat, csoportokat összetartó konnektív struktúra működésére próbáltam utalni. Arra, ahogyan egy csoport kialakítja és kommunikálja saját gondolatait. Éppen ezért az emlékkerset egy csoportkultúra (ellenkultúra) termékeként azonosítottam. A következő három fejezet pedig azt a folyamatot követi nyomon, amely során az írás kikerül az intim szférából, státust és professziót teremt.

Elemzésem legfontosabb következtetései tézisekbe foglalva a következők.

Funkciók. A feltárt és elemzett anyag alapján a település életterében az írás és az iratok három alapfunkciója különíthető el. Ezek a „depozitív” (megőrző), az informatív (közlő) és a performatív (beszédcselekvést megvalósító) funkciók. Ezen belül az egyes szövegeknek lehet rituális és/vagy vallásos, kommemoratív, gazdasági és jogi funkciója.

Kontextusok. Az írás és az írott szövegek mindig adott kontextusban tesznek szert a jelentésre. A kontextusok egyik része arra a közvetlen környezetre vonatkozik, melyben az írás létrejön és kifejti hatását (használatba kerül), másik részük a szövegek hagyományozása során lép fel, mikor a szöveg kiszakad az őt létrehozó környezetből, kontextusváltáson megy keresztül. A kontextus lehet fizikai természetű és kulturális. Vonatkozhat a szöveg keletkezését közvetlenül megelőző és azt követő helyzetre és a tágabb környezetre egyaránt. A sáromberki populáris írásbeliség működésének makrokontextusát a lokális tér és a lokális térben lejátszódott oktatástörténeti, intézménytörténeti, kulturális és modernizációs folyamatok alakulása határozza meg. Az általános folyamatok alatti, egyéni intenciókat ezzel szemben az egyes iratokat létrehozó események határozzák meg. A parasztirattárak átfogó elemzése az előbbire, az egyes szövegtípusokra koncentráló esetelemzések pedig az utóbbira koncentráltak.

Habitusok. Az egyes irattárak eltérő mentalitások lenyomatai. A termelés/tárolás, a használat és a megőrzés eltérő habitusait teszik láthatóvá. Az irattár a termelés és használat szempontjából lehet repetitív és progresszív, hideg és forró, exkluzív és inkluzív.

Az iratok őrzése terén a közösségben három alapvető magatartásforma azonosítható: az őrző (gyűjtögető), a szelektáló és az eldobó. Az első magatartásforma leginkább a Szabó Kádár család tagjainak magatartására jellemző. Az iratok őrzése és rendszerezése itt minimális szelekciós szempontokat érvényesít, szinte azt mondható, hogy minden írás, ami az életterbe eljut, megőrzésre kerül. A szelektáló magatartás alatt a tudatos és egységes szempontrendszer alkalmazó szelekciót értem. Ezt a fajta magatartást a Berekméri István Andrásé személyében azonosítható a leginkább, aki – ahogy az élettörténetének elemzése során bizonyítani próbáltam – tudatosan és következetesen gyűjtötte össze a saját életére vonatkozó iratokat és építette fel személyes történelmét. Az eldobó magatartás alatt azt értem, amikor az egyén személyes meggyőződésből, önként mond le az iratok vagy azok jelentős részének őrzéséről. Ilyen magatartás jellemezte a Berekméri család harmadik generációját, mikor a családi irattár jelentős részét elégette, valamint Mózes Ferencet, amikor a családi irattár jelentős részéről lemondott a kutatás és a helytörténeti gyűjtemény javára.

Az íráshoz mint cselekvéshez fűződő magatartások szintén több típusba sorolhatók, ennek megfelelően szintén három írói státust, szerepeket azonosíthatunk. Ezek a költő,

a hivatalnok és a történész. A költő alatt azokat a személyeket értem, akik a közösség igényeit elégítik ki, vagy saját hírnév reményében írnak. Szövegeik között búcsúztatók, versek és önéletrajzok találhatók. A hivatalnok ezzel szemben az adminisztratív ügyek intézésében nyújt segítséget, kérvényeket, beadványokat szerkeszt meg a közösség számára. A történész magatartást pedig azokra a személyekre értem, akik összegyűjtik és megalkotják saját személyes vagy közösségi történelmüket. Az első és az utolsó írói habitus gyakran összekapcsolódik, keveredik, egyfajta hibridet hoz létre. Legjobb példa erre Berekméri D. István, aki a település történetét vagy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetét verses formában írta meg. Az egyes írói habitusok eltérő szerkezettel rendelkező családi irattárakat hoznak létre.

Írás és oralitás. Annak ellenére, hogy a sáromberki írásbeliség elemzése egy olyan folyamatot tár a vizsgálódó szeme elé, ahol a 19. század végétől az írásbeliség egyre nagyobb teret, egyre több helyzetet és alkalmat hódít meg és alakítja ki a saját technológiai feltételeihez szükséges/ehhez alkalmazkodó szokásait/rítusait, a sáromberki társadalomban a 20. század végén–21. század elején is az orális és írott kultúra együttes jelenléte jellemző a magán- és a nyilvános térben egyaránt. A helyi társadalomban számos olyan kommunikációs helyzet létezik, ahol az írás és az oralitás egyaránt használható, a két technológia egymással interferál. Ez leginkább nyilvános terekben, a hatalom kommunikációs gyakorlatában érhető tetten. Azonban annak ellenére, hogy a technológia kiválasztása opcionális, a megválasztott regiszter a tartalom és a forma eltérő sajátosságait artikulálja, ami kihat a funkciókra és a jelentésre egyaránt. Emellett a két regiszter eltérő recepció folyamatokat implikál. A nyilvános térben például az írott szöveg a tartalom normatív jellegét jobban érzékelteti annak identikus, de szóban közzétett változatánál. A privát környezetben viszont – például a lakodalom esetén – a nyomtatott meghívó nem képes teljes mértékben helyettesíteni a szóban elhangzó meghívást. Kontextustól függően hol az egyik, hol a másik bír mágikus/performatív, rituális/ritualizált vagy normatív funkcióval. A kétfajta kommunikációs technológia opcionális viszonya bizonyos esetekben vagylagosságot, más esetekben együttes jelenléteket jelent.

A két regiszter valamelyikének alkalmazása számos esetben nem opció kérdése, megválasztásukat kulturális szabályok írják elő és teszik kötelező érvényűvé. Az adminisztráció és a hatalommal való érintkezés írásban történik, itt az írás használata kötelező érvényű. A térbeli távolság, a közösségtől való elszakadás szintén az írásra való támaszkodást teszi szükségessé a kommunikáció fenntartása érdekében.

A két technológia közötti váltás, bizonyos tartalmaknak az egyik regiszterből a másikba való átültetése számos jelentésbeli és funkcióbeli változást eredményez, és a közzétett tartalmat kontextuálisan befolyásolja. A regiszterek közti váltások két végletét a másodleges szóbeliség, valamint az orális szöveg megörökítése jelenti. Az első esetben az írott szöveg csupán mnemotechnikai szereppel bír, előadására (használatára) az orális közegben kerül sor. Ez az eljárás érvényesül a különböző megemlékezési szertartások esetében, és némileg hasonló az önéletírások helyi használata, azzal a különbséggel, hogy itt az írott és szóbeli változat között nemcsak technológiai, de terjedelmi és tartalmi

különbségek is vannak. Az orális szövegek megörökítésére a vizsgált közösségben két helyzetben biztosít releváns példákat: Berekméri D. István és fia többször rögzítette a településen közszájon forgó igaz történeteket, illetve Mózes András településmonográfiája lapjain szintén számos, az oralitásban élő történetet rögzített.

Termelés és eloszlás. Az iratok termelésének rátája korszakonként változó tendenciát mutat. A termelés megnövekedését előidézheti az intézményi rendszer fejlődése vagy átalakulása. Az új szolgáltatásokkal újfajta iratok kerülnek használatba. Az intézmények működését szabályozó normák változása szintén sok esetben jelent többlet irattermelést. A szociális és földalapú támogatási rendszer kiépülése például pozitívan befolyásolta az irattermelést. A termelés növekedéséhez a társadalmi, gazdasági és politikai változások is hozzájárulnak. A 20. század elején a többrendi határmódosítás és az adminisztratív szervezetek változása egyben az irattermelés fellendülését is eredményezte. Az adminisztráció nyelvének változása miatt bizonyos iratokat le kellett fordítani, státust és állampolgárságot igazoló iratokat kellett beszerezni és felmutatni.

Az irattermelés az egyéni életpályára vetítve sem alakul egyenletesen. Az élet fordulópontjain fellendül az iratok termelése. Ezeknek a fordulópontoknak a száma a 20. század elején alacsony, azonban folyamatosan emelkedő tendenciát mutat. Az iratoknak egy részét a hivatalos szervek állítják ki, másik részüket az egyén vagy az egyén szűkebb társadalma készíti el.

A nemek szerinti eloszlásról az elemzett anyag alapján az mondható el, hogy az írás kétszeresen is a férfiakat favorizálja. Egyrészt az iratok jelentős része a családfő nevére szól, másrészt az iratok készítése is elsősorban a férfi feladata. Az elemzett anyag közönséges iratai között szintén elenyésző a nők által készített iratok száma. Két-három szövegtípust leszámítva az elemzett irattár szövegei férfiktól származnak. Az iratok őrzése, az irattárak kialakulása azonban a családok nőtagjaihoz kapcsolódik.

A személyes életterben megtalálható iratok az őket létrehozó közeg szempontjából két csoportba tartoznak: hivatalos és magániratok. Ezek pedig a termelés okait és a hozzá kapcsolódó attitűdöket is befolyásolják. A hivatalos szervek által termelt szövegek az egyén ellenőrzésére és uralására tesznek kísérletet, a magániratok pedig az egyént körülvevő világot szelidítik meg. A hivatalos és magániratok eloszlása irattáranként változó. A túlnyomó többségben hivatalos iratokat tartalmazó irattárak az adminisztráció familiarizációjára, az inkább magániratokat tartalmazók pedig az idő és az emlékezet uralására tesznek kísérletet. Az előbbi iratokat gyűjt össze, az utóbbi előállítja azokat.

Közigazgatás és magánigazgatás. Az egyes egyének életterébe beáramló iratok számának alakulását azok a folyamatok határozzák meg, amelynek során kialakul és működik a településen és a családon belül az élet igazgatása. A közigazgatási rendszer a 18. század végétől kényszerítette arra, először szórványosan, majd egyre intenzívebben, az egyént, hogy ügyes-bajos dolgai intézése érdekében az íráshoz forduljon. A 18. században ezek még közösségileg készültek, a jobbágyok panaszleveleit a falu bírója és a jegyző készítették a közösség nevében, de a 19. század közepétől már a parasztirattárakban is egyre gyakoribbak a különböző hivatalos iratok. Ezzel szinte egy időben megjelennek az első személyes

használatra készült, gazdaságra, családra vonatkozó feljegyzések is. A közigazgatást követte és kiegészítette a magánigazgatás. Ez valójában egyszerre jelzi és teszi lehetővé az én megszületését, teszi láthatóvá azt, ahogyan az egyén tágabb struktúrákba integrálódik.

Az írás és terei. Az egyén által használt és termelt, az egyént meghatározó írott szövegek térben különböző helyen lokalizálódnak. Az egyén a róla, neki, helyette szóló szövegeknek csak egy részét tudhatja közvetlen környezetében. Az egyénről készült iratok egy részét az intézmények őrzik. Az elődöktől származó iratok az öröklés során szétosztódnak, ezeket csak kivételes alkalmakkor lehet kölcsön venni. Ugyanakkor az iratok elkészítésének, az írás gyakorlásának szintén jól definiálható helyszínei azonosíthatók be a családi és a közösségi térben egyaránt. A hirdetőtábla az írás konvencionálisan elfogadott helye a közösségi térben. Használatára azonban csak a hatalom van felruházva, az itt megjelenő írásnak közösségi jellege van. A magáncéllal készült köztéri írásnak alternatív megoldásokat kell keresnie. A köztetek írással borítható felületein előforduló szövegek gyakorisága és minősége azt jelzi, hogy a nyilvános térben nem tisztultak le az íráshasználat szabályai. A hatalom és a közösség tagjai egyaránt ambivalens módon viszonyulnak hozzá. Ez alól csupán a szakrális terek szövegei képeznek kivételt, ez esetben ugyanis az írás megtalálta a maga helyét, funkcióját.

A személyes élettérben a konyha vagy a tisztaszoba (első szoba) válik az írás terévé. Az előbbi alkalmilag alakul át, az utóbbi viszont hosszabb időszakra, tartósan is az írás színterévé léphet elő, aminek tárgyi kifejeződései az íróasztal és az íróeszközök megjelenése. Az írás legmodernebb családi színtere a dolgozószoba, mely a gazdasági és társadalmi életátalakulása nyomán az 1970-es években jelenik meg szórványosan a településen.

A nyilvános-prívát ellentétpár mellett a szakrális-profán tér íráshasználatára szintén eltéréseket mutat. A profán térben az írás informatív és normatív funkcióval jelenik meg, a szakrális térben – amely vallásos és nemzeti – ünnepek (szín)tere – viszont elsősorban kommemoratív és rituális/ritualizált funkcióval rendelkezik. Az előbbi a kommunikatív, az utóbbi pedig a kulturális emlékezés tere. Ez nemcsak eltérő tartalmakat, de különböző hangnemet, stílust, írástechnikát és alakzatokat is követel. A profán terek íráshasználatára az egyszerű, közérthetőségre törekvő nyelvezet jellemző, ezzel szemben a szakrális terek szövegeinek legnagyobb része fennkölt, biblikus hangnemben íródott. Az előbbi a fehér lapra nyomtatott betűkkel írt szövegeket preferálja, az utóbbi szövegek legtöbbször kőbe, márványba, rézbe vagy keményfába írtak, az írás kivitelezésére pedig elsősorban a vésés, karcolás és öntés jellemző. A nyelvhasználat terén szintén különbségek észlelhetők. A profán tér a magyar mellett a hivatalos államnyelvet, a román nyelvhasználat terén szintén különbségek észlelhetők. A profán tér a magyar mellett a hivatalos államnyelvet, a román nyelvhasználat terén szintén különbségek észlelhetők. A profán tér a magyar mellett a hivatalos államnyelvet, a román nyelvhasználat terén szintén különbségek észlelhetők. A profán tér a magyar mellett a hivatalos államnyelvet, a román nyelvhasználat terén szintén különbségek észlelhetők.

Hagyományozódás. A közösségen belül az iratok hagyományozása férfiágon, generációról generációra történik. Az iratok jelentős részét a családi háznál maradt családtag öröklí és őrzi tovább. Kivételes esetekben az átadás folyamatában egy-egy generáció

kihagyható. Ez történt a Berekméri család esetében, ahol a Berekméri István Andrásé iratainak egy részét unokája, Berekméri Mária örökölte, vagy amikor Berekméri Domo-kos fényképalbumát és világháborús leveleit unokája, Berekméri György kapta meg. De nemcsak az iratok, hanem az írói szerepek családon belüli hagyományozódása is megfigyelhető. Az egyes családokban az egymást követő generációk az elődök írásgyakorlatát elsajátítják és továbbviszik, egyéni életükhöz, ízlésvilágukhoz, társadalmi státusukhoz, írásról alkotott felfogásukhoz adaptálják. A hagyományozás során az átadás-átvétel ugyanakkor egyfajta szelekció érvényesítését is maga után vonja/szükségessé teszi. Ennek során a státust és vagyont igazoló iratok tudatos áthagyományozása mellett néhány szöveg véletlenszerűen is áthagyományozódik.

Szelekció. Az iratok megőrződése és az irattárak szerkezetének alakulása részben a véletlen és részben tudatos szelekció eredménye. A vizsgált anyag alapján elmondható, hogy a tudatos szelekció két magatartásformát eredményez. A Berekméri család esetében ez abban nyilvánult meg, hogy míg a család figyelmesen összegyűjtötte és megőrizte a családtagok személyes iratait (magániratait), addig a hivatalos iratok jelentős részét megsemmisítette, miután azok már nem töltöttek be gyakorlati funkciót. Ezzel szemben a Szabó Kádár család esetében a szelekció tudatosan megtervezett felhalmozást jelent, ahol az egyes irattípusokat (főleg bizonylatok és nyugták esetében) külön-külön rendszerbe szedve halmozzák fel. Ennek ellenére az iratok véletlenszerű megőrződésére vagy megsemmisülésére ezeknél a családoknál is találhatók példák. Ez részben a bizonytalanság, az iratok fontosságával, funkciójával és érvényességi idejével kapcsolatos ismeretek hiányával magyarázható, részben meg azzal, hogy az iratokat tartalmazó tárolók tüzetes átvizsgálására – és mint ilyen a feleslegessé vált iratok kiszűrésére – ritkán kerül sor.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy az irattárakban található iratok ténylegesen visszatrögzítik a társadalmat, hogy minden további nélkül hűen jelzik azt az iratmennyiséget és azokat az irattípusokat, melyek egy adott korszak társadalmában születnek, és melyek használatára az egyén rákényszerül. Számos irat, mint a szórólapok vagy az újság széleire készített feljegyzések be sem kerülnek ezekbe az irattárakba, őrzésük és használatuk ugyanis nem terjed túl a „mai napon”, azaz az őket létrehozó pillanatnyi kontextuson.

Rövid és hosszú folyamatok. Az irattár az íráshasználat hosszú folyamatait őrzi. Az őrzés és írásgyakorlat több generáción átívelő vizsgálata az írás (mint tárgy és mint aktus) státusának időbeli alakulását szemlélteti. A vizsgálat során egyrészt az követhető nyomon, ahogy az intim szféra cselekvése a nyilvánosságba kerül, státust, professziót teremt használójának. Illetve emellett egy olyan életpálya domborodik ki, amelyet az írott tárgy befuthat. Ez a pálya a gyakorlati funkciótól (hivatalos irat, gazdasági feljegyzés) az esztétikai-poétikai funkcióig ível. A családi irattárban megőrzött szöveg ennek során a családi mítosz komponensévé válik. A rövid folyamatok az írásra mint eseményre és cselekvésre (az aktuális kontextusra és funkcióira) világítanak rá. A családtagok között zajló levelezés, az emlékvésírás, az alkalmi költészet, de még az élettörténet megszerkesztése is az események idejéhez kapcsolódik.

A lokális írásbeliség alakulásában a 19. század végén – az oktatási reformot, valamint a helyi oktatási intézmény megszilárdulását követően – következett be az a strukturális változás, melynek következtében az írás beépült a helyi kultúrába. Ennek a nagy folyamatnak több – néha ciklikusan visszatérő – korszaka azonosítható, melyek a megváltozott konjunktúrára reagálva a nyelvhasználat és a szövegtermelés intenzitása és a használatban lévő műfajok terén egyaránt változásokat eredményeztek. Így a két világháború időszakában látványosan megnőtt a magániratok termelése, az 1918-ban, 1940-ben, illetve 1945-ben bekövetkezett hatalomváltások a nyelvhasználatra voltak nagy hatással. Az iratok termelését műfaji szempontból az 1939-es zsidótörvény, az 1960–1962 között lezajlott kollektivizáció, valamint az 1992-es föld-visszaszolgáltatás érintette látványosan. Az események, azok a kontextusok, melyek az írást szükségessé teszik és fenntartják, ezekbe a nagy folyamatokba, illetve korszakokba illeszkednek be.

Az írás nyelve. Az elemzett korszak íráshasználata nyelvhasználat szempontjából két nagy korszakra tagolható. Az első korszak a 19. század végétől az I. világháború végéig tart, melyet a magyar nyelv kizárólagos használata jellemez. A második korszakot pedig az 1918-tól napjainkig terjedő időszak képezi. Ebben a korszakban következik be a magyar nyelvnek az adminisztrációból való kiközösítése. Az igaz ugyan, hogy 1940–1944 között egy rövid időre visszaáll a magyar adminisztráció, azonban a hivatalos iratok egy része ebben az időszakban is román nyelvű marad. A közönséges iratok azonban a vizsgált időszak teljes ideje alatt magyar nyelven íródtak. Ez valójában azt jelenti, hogy a második korszakban az iratok funkciója a nyelvhasználat alapján is beazonosítható: míg a közigazgatás iratai román nyelven, addig a magánigazgatás szövegei magyarul íródnak. És ez akkor sem módosul, ha az iratok készítője történetesen román nyelven végezte tanulmányait. A közigazgatás nyelvének megváltozása ugyanakkor nemcsak számos korábban készült magyar nyelvű szöveg lefordítását tette szükségessé, hanem állandósította a két nyelv közötti folyamatos váltások gyakorlatát. A nyelvváltás, a román nyelvre való áttérés azonban soha nem opcionális, hanem jogi keretek és normatív szabályozások teszik szükségessé. Ha ezeket a helyzeteket összevetjük azokkal, amikor a szóbeli-írásbeli technológia megválasztása is kötelező érvényű szabályok eredménye, azt láthatjuk, hogy a 1918-at követően a román nyelv használata és az írás médiumának kötelező használata kölcsönösen feltételezi egymást.

Az írás hatalma. Az elemzett folyamatok az írás hatalmát és uralhatatlanságát egyaránt jelzik. Az írni tudás elterjedésével az írás kibújik az intézmények ellenőrzése alól, funkciókat ragad magához, szokásokat alakít ki, helyzeteket foglal le a maga számára, specialistákat termel ki, egyszóval saját kultúrát alakít ki. Általa az egyén az adminisztráció háziassítására, az idő megszelídítésére, a világ uralására tesz kísérletet. Ennek ellenére maga az írás tartóssága révén uralhatatlan marad. Az egyéni intenciók ellenére, sok esetben ellenében az írott szöveg kilépve elsődleges kontextusából autonóm életet él.

AZ ADATTÁRRÓL

Terjedelmi és anyagi szempontokat³⁷⁵ egyaránt szem előtt tartva, úgy döntöttem, hogy a kötetben olvasható elemzések alapjául szolgáló különféle dokumentumokból álló adattár papíralapú közlésétől eltekintek, és csupán a kötethez csatolt DVD-melléklet formájában teszem hozzáférhetővé. Az adattár a Sároemberki Református Egyházközség Levéltárában fellelhető iratokban, illetve a részletesen elemzett parasztirattárakban őrzött hivatalos és magániratokat, a településen gyűjtött régi családi fényképeket, a gyűjtés alatt, a kutató által készített fényképeket és térképeket tartalmaz.

Az adattár célja, hogy átfogó és hiteles képet nyújtson a sároemberki írásbeliség 20. századi alakulásáról, a használt irattípusokról, a paraszti íráshasználat és az írásszokások helyi sajátosságairól, a parasztirattárak típusairól és szerkezetéről. A hosszú folyamatok érzékeltetése érdekében az 5. fejezetben (*Az írott szövegek rendszerei, a parasztirattárak*) részletesen elemzett három parasztirattárból a Berekméri és a Mózes család irattárának teljes anyaga, a Szabó Kádár család irattárából pedig válogatás kerül közzétételre. Emellett válogatást teszek közzé egy volt sároemberki tanító hivatalos irataiból, valamint más parasztirattárak anyagából is, elsősorban olyan hivatalos és magániratokat, melyek az előző háromból hiányoznak. Ezek között szerepel az 1940-es években szervezett gazdatanfolyam alkalmával kiállított bizonyítvány, 1883-ból származó iskolai bizonyítvány, levente-emlékeztetőfüzet, szövetkezeti tagkönyv, valamint vőfélyvers, konfirmáció alkalmával mondott papi köszöntő, március 8-a alkalmával készített köszöntő, halottbúcsúztató, családi krónika stb. A válogatásba bekerültek ugyanakkor olyan szövegtípusok is, melyek a 6. fejezetben (*Az írás kontextusai*) részletesebb elemzésnek voltak alávetve. Ezért közlésre kerül két élettörténet, Kádár Erzsébet, három emlékkeres füzet, két rövid falutörténet, dr. Mózes Andrásnak a település nevééről szóló eredetmonda-feldolgozása és egy sároemberki parasztköltőnőnek a Református Egyházközség Levéltárában fellelhető verse is. Szintén ebből a megfontolásból válogattam be az adattárba az egyházi levéltárban található *Aranykönyv* és *Hirdetési könyv* I. és II. világháborúra vonatkozó feljegyzéseit, illetve a *Historia Domus*ban található bejegyzést, mely a *hatéves gyermekek gyülekezet előtt történő ünnepélyes számbavétele, bemutatása és vallásórára való beindítása* megnevezést viselő szertartás forgatókönyvének leírását tartalmazza.

Az adattár az említett iratok digitális (szkennelt vagy fényképezett) másolatát tartalmazza. Azért választottam ezt a megoldást, mert érzékeltetni tudja a vizsgált időszak hivatalos és magániratainak és az íráshasználatnak az átírás során rejtve maradt sajátosságait is: a papír minősége és formátuma, íróeszköz-használat, íráskép, íráskészség, íráskompetenciák, irathasználat. Mivel a Berekméri család teljes irattárának jelentős része családi történeteket, feljegyzéseket, valamint verseket és dalokat (azaz olvasásra alkalmas

³⁷⁵ A teljes adattár közzététele gyakorlatilag megháromszorozta volna a kötet terjedelmét.

szövegeket) tartalmaz, úgy döntöttem, hogy az olvasás megkönnyítése végett a teljes irattár átírt változatát is elhelyezem az adattárba. Az átírás során a következő szempontokat érvényesítettem: 1) korrigáltam a kis- és nagybetűk következtlen használatát, 2) a helyesírási hibákat kijavítottam, valamint a korabeli helyesírással írt részeket a mai normákhoz igazítottam, 3) az indokolatlan szóismétléseket elhagytam, 4) a bonyolult szerkezetű mondatokat tagoltam, 5) a rövidítéseket feloldottam, 6) a mezőszéki nyelvjárássra jellemző a-zást megszüntettem. A táji sajátosságok érzékeltetése miatt viszont nem javítottam azokat a szavakat, melyek esetében ez indokoltnak látszott. A szöveghez fűzött rövid észrevételeimet, melyek a szöveg olvasását/értelmezését hivatottak segíteni, lábjegyzetbe, illetve szögletes zárójelbe tettem.

Az adattárban található családi fényképek egyik részét a Berekméri család tulajdonában található fényképkorpusz képezi, mely a családi irattárhoz is szorosan kötődik a képaláírások és a fényképek hátoldalán található feljegyzések révén. A családi fényképek másik része a református egyház és iskola életét, az egykori sáromberki énekkart, a gazdakör tevékenységét, a helyi öltözködéskultúrát, különböző élethelyzeteket, valamint az első és a második világháború eseményeit dokumentálják. Ezeket a fényképeket elsősorban a korszak hangulatának érzékeltetése érdekében válogattam be az adattárba. A fényképek egy másik csoportját a szerző készítette. Ezek egyrészt a településen található középületeket, másrészt meg a helyi íráshasználatot hivatottak bemutatni.

Az adattárban négy térkép található. Ezek közül kettő a *Sáromberke 1319–1994* című településmonográfiában került először közlésre, és a település és környékének 1888-as és 1943-as képét rögzíti, a két utolsó pedig a 21. századi állapotokat rögzíti.

IRODALOM

ALLPORT, Gordon Williard

1980 *A személyiség alakulása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

ALBERT Ernő

1999 A népi verses levelekről. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 30–56.

ALTMAN, Janet Gurkin

1982 *Epistolarity. Approaches to a Form*. Ohio Univesity Press, Columbus, Ohio.

ANDEREGG, Johannes

1995 Irodalomtudományi stíluselmélet. *Helikon* 41. 3. 232–251.

ANDRÁS Erzsike

2008 *Kedvemre való, hogy meséljek*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta AMBRUS Judit, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

ANGHI Balázs

1941 A marostordai „Földmíves Szövetség” In: DÁVID József (szerk.): *Székelyföld írásban és képen*. Az előszót írta TÖRÖK Andor, Dr., „Kalács” Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 73–78.

ANTAL Áron–BOGÁTS Dénes–CSIBY Andor–DOBOS Ferenc–FÖLDI István–KERTÉSZ János–LÉVAI Lajos–LUKÁCS Tamás–SCHMIDT Imre

1941 A Székelyföld vármegyei, városai és falvai. In: DÁVID József (szerk.): *Székelyföld írásban és képen*. „Kalács” Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 157–318.

ASSMANN, Jan

1992 Inscriptional Violence and the Art of Cursing. A Study of Performative Writing *Stanford Literature Review* 9. 43–65.

1999. *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

2008 Írás és normativitás. In: *Uő: Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 215–239.

ATKINSON, Paul

1999 A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 121–149.

BAHTYIN, M. M.

1988 A beszéd műfajai. In: KANYÓ Zoltán – SÍKLAKI István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 146–282.

BALÁZS Dénes

1992 A sáromberki Teleki-kriptá. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 11. 74–76.

BALÁZS Lajos

- 1999 Írott szöveg – mondott szöveg a szentdomokosi lakodalomban In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–137.

BALOGH Edgár (közzéteszi)

- 1971 Köblös Elekné Emlékeiből. *Korunk* 30. 8. 1221–1228.

BANÓ István

- 1944 Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében. *Ethnographia* LV. 1. 26–34.

BARABÁS László

- 2000 *Aranycsikók, maszkurák, királynék. Erdélyi dramatikus népszokások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2009 *Akiket fog a figura.* Farsangi dramatikus szokások, népi színjátékok Marossszéken. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

BARTHES, Roland

- 1988 Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe. In: KANYÓ Zoltán – SÍKLAKI István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 378–398.

BARTLETT F. C.

- 1985 *Az emlékezés. Kísérleti- és szociálpszichológiai tanulmányok.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

BARTON, David– HALL, Nigel

- 2000 *Letter Writing as a Social Practice.* John Benjamin's Publishing Co, Amsterdam–Philadelphia.

BAUSINGER, Hermann

- 1995 *Népi kultúra a technika korszakában.* Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.

BÁLINT Sándor

- 1940 *Egy magyar szentember: Orosz István önéletrajza.* Franklin Társulat, Budapest.
1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Szent István Társulat, Budapest.

BÁNYAI Irén, Sz.

- 1973 A parasztírtárak jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. *Studia Comitatensia.* 2. 161–171.
1979 *Az első világháború emléktanyájának értelmezési lehetőségei.* Sz. B. M. E. VIII–IX. Szekszárd, 179–192.

BÁNYAI János

- 1941 A Székelyföld tájai. In: DÁVID József (szerk.): *Székelyföld írásban és képben.* „Kalácsa” Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 95–155.

BÁRDI Nándor

- 2008 A Romániához került erdélyi, bánsági, kelet-magyarországi magyarok (1918–1921). In: BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 30–35.

- 2008 A Romániai magyar kisebbség a két világháború között. In: BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 90–97.
- BECKER, Howard
1966 Introduction. In: SHAW, Clifford R.: *The Jack-Roller*. Phoenix Edition, University of Chicago, Chicago.
- BECZE Márta – KESZEG Vilmos (kiadásra előkészítette)
2001 *Palástban. Lelkészek szórványban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- BECSKEHÁZI Attila
1991 Valóságfelépítés az élettörténetekben. *Valóság* XXXIV. 7. 65–73.
- BEDNANICS Gábor
2000 Ön-élet-történet-írás. Az én gondolkodom, az én vagyok, az én beszélek és az én írók kijelentésekről. *Jelenkor*, Irodalmi és Művészeti Folyóirat, 43. 1. 69–77.
- BEEBEE, Thomas O
1999 *Epistolary fiction in Europe 1500–1850*. Cambridge University Press, Cambridge
- BENEDEK József
2000 *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár.
- BENKŐ Elek
2001 Középkori zárandokjelvények erdélyi harangokon. *Korunk* 3. XII. 7. 38–45.
- BENSA, Alban–FABRE, Daniel
2001 *Une histoire à soi: figures du passé et localités*. Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris.
- BEREKMÉRI István Andrásé
2008 *Minden poklokon keresztül*. Sajtó alá rendezte VAJDA András, Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.
- BEREKMÉRI D. István
1994. Az én iskolám. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 146–158.
- BEREKMÉRI Mária
2006 Vidék és vidékfejlesztés az átmenet időszakában Romániában. *Korunk* 3. XVII. 6. 51–59.
- BERÉNYI Andrásné
1975 *Nagy Rozália a nevem*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta HOPPÁL Mihály, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- BICZÓ Gábor
2001 A ’bolond Balla’ János portréja. *Néprajzi Látóhatár* X. 1–4. 363–387.
2003 Szász János: az utolsó méhivadász. (Egy naiv „szépiró” fenomenológiai portréja). In: Uő (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 270–280.
- BÍRÓ Donát
1992 Teleki-kastélyok a Maros mentén. *Művelődés* XLV. 1. 41–44.
2007 *Szászrégen és vidéke. Településtörténeti adatok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

BÍRÓ József

1943 *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Irodalmi Intézete (Singer és Wolfner) kiadása, Budapest.

BÍRÓ Zoltán

1990 Intézmény-képviselő-civil társadalom. *Átmenetek*. A mindennapi élet antropológiája 1. 5–15.

1994 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. *Antropológiai Műhely* 2. 55–72.

BODÓ Julianna

2004 „Így kollektivizáltak minket...”. *Kulturális antropológiai elemzés két székellyöldi településről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

BOGDÁN István

1968 Papírellátásunk és papírkereskedelmünk a XVIII–XIX. században. *Levéltári Közlemények*, 9–27.

BOIA, Lucian

1999 *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Gordiusz Könyvek, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

2005 *Omul și clima*. Teorii, scenarii, psihoze. Humanitas, București.

BOLGÁR Dániel

2009 Levéltári kánon és egy tapasztalatlan történetíró hozzászólása Gyáni Gábor: levéltári kánon és történetírói tapasztalat című tanulmánya nyomán kibontakozó vi-tához. *Levéltári Szemle* LIX. 2. 52–60.

BORBÉLY Sándor

2006 „Kedves gyermekeim...”. Virtuális családgyesítés, világképalkotó motívumok egy kárpátaljai parasztszony levelezésében. *Néprajzi Látóhatár* XV. 3–4. 143–171.

BRAUDEL, Fernand

1972 *A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam*, *Századok* CVI. 4–5. 988–1012.

BURKE, Peter

2002 Context in Context. In: *Common Knowledge*, Volume 8, Issue 1, Winter 152–177.

CRARY, Jonathan

1998 *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Osiris Könyvkiadó, Budapest.

CHARTIER, Roger

1994 *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Stanford University Press, Stanford, California.

2001 Culture écrite et littérature à l'âge moderne. *Annales HSS* 56. Juillet–Octobre. 4–5. 783–802.

CHARTIER, Roger–BOUREAU, Alain–DAUPHIN, Cecile

1997 *Correspondence: Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton.

COUCHMAN, Jane–CRABB, Ann

2005 *Women's Letters across Europe, 1400–1700*. Ashgate Publishing Limited, Hampshire

CSŰRY Bálint

1931 Régi magyar levelek Moldvából. *Magyar Nyelv* XXVII. 1–2. 74–76.

DAMINKOVITS Péter

2002 Az írásbeliség szerepe egy XVII század eleji mezőváros (Szombathely) jogéletében. *Acta Papensia* 2. 1–2. 39–60.

DÁVID József (szerk.):

1941 *Székelyföld írásban és képen*. Az előszót írta TÖRÖK Andor Dr., „Kaláka” Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

DEÉ NAGY Anikó

1976 *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

1997 *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

DÉGH Linda

1942 Pandúr Péter meséi I–II. *ÚMNGY*, Budapest.

1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXXI. 1. 28–44.

DEWALT, Kathleen M.–DEWALT, Billie R.

2002. *Participant Observation. A Guide for Fieldworkers*. AltaMira Press, Walnut Creek CA.

DIERKS, Konstantin

1999 *Letter Writing, gender, and Class in America, 1750–1800*. Brown University.

ECKHARDT Sándor

1950 A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. *Magyar Nyelvőr* 74. 2–3. 113–122.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

ELIADE, Mircea

1998 *Az örök visszatérés mítosza*, Európa Könyvkiadó, Budapest.

1999 *A szent és a profán*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

2007 *Încercarea labirintului*. Claude Henri ROCQUET kérdéseire válaszol Mircea ELIADE. Humanitas, Bukarest.

ERDÉLYI Lajos

1977 *Teleki Samu Afrikában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

FABRE, Daniel (dir.)

1997 *Par écrit: ethnologie des écritures quotidiennens*. Mission du Patrimoine Ethnologique. Edition de la Maison des Sciences de l' Homme, Paris.

FARAGÓ Éva (szerk.)

1983 *A magyar memoár irodalom 1945–1980*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest.

FARAGÓ József

1969 *Kurcsi Minya havasi mesemondó*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

FEHÉRVÁRI Marcell

- 2002 *A modern nagyváros metafizikája. Egy kísérlet a városantropológia hazai kezdeteihez.* MTA Politikai Tudományok Intézete–Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- FEJŐS Zoltán
1985 *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség.* Esettanulmány Karancseszi példáján I–II. (Néprajzi közlemények), Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.
- FERENC Imre (szerk.):
1997 *Történetek a fogságból.* Státus, Csíkszereda.
- FÉL Edit
1991 A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102. 1–2. 1–8.
- FILEP Tamás Gáspár
2008 A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk. In: BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 154–161.
- FLUSSER, Vilém
1997 *Az írás. Van-e jövője az írásnak?* Balassa Kiadó, Budapest.
- FORRAI Ibolya
2000 Az idő és az írott emlékezet egy 19. századi faluközösségben. Hadikfalva falukönyve. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő.* Tanulmányok. Tabula Könyvek 2. 84–102.
- FOUCAULT, Michel
2001 *A tudás archeológiája.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel (közléteszi)
1999 *Én, Pierre Rivière, aki lemeszároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőgyilkosság.* Jósöveg könyvek. Jósöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- FÖLDES László
1979 Küsmödi Bálint élettörténete. *Néprajzi Közlemények* XXII. 121–219.
- FURET, François
2007 A kvantifikáció a történettudományban. In: BENDA Gyula–SZEKERES András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Budapest, 301–316.
- FÜLEMILE Ágnes
1994 Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás,* MTA Néprajzi kutatóintézet, L'Harmattan, Budapest, 213–231.
- GAGYI József
1994 Marginalizált személy egy székelyföldi faluban. *Antropológiai Műhely* 4. 1. 87–94.
1999 Előszó. In: Uő (szerk.): *Ismerős terepen. Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból.* KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 9–13.
2004 *A krízis éve. 1949.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

- 2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- GEERTZ, Clifford
2001 Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. In: Uő: *Az értelmezés hatalma.* Osiris Könyvkiadó, Budapest, 304–323.
- GOFFMAN Erving:
1981 *A hétköznapi élet szociál-pszichológiája.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- GOTTSCHALK, Louis–KLUCKHOHN, Clyde–ANGELL Robert Cooley
1945 *The Use of Personal Documents in History, Anthropology, and Sociology.* Prepared for the Committee on appraisal of research. Social science research council. New York.
- GUAR, Albertine
1984 *A History of Writing.* Charles Cribber's Sons, New York.
- GYÁNI Gábor
1998 Emlékezet és oral history. *BUKSZ* 3. Ősz, 297–302.
2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest.
2001 Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és történetek elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest, 81–94.
2007 Kontextus és kontextualizáció a történetírásban. In: Uő: *Relatív történelem.* Typotex Kiadó, Budapest, 241–259.
2007a Mítoszban, folklórban, történelemben elbeszélte múlt. A múlt többféle elbeszélhetősége: változó időbeliségek In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és Történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–17.
2008 Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. *Levéltári Szemle* LVIII. 3. 4–9.
- GYENIS Vilmos
1965 Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtudományi Közlemények* LXIX. 2. 152–171.
- GYÍMESI Tímea
2000 Önéletírás: delirium és dadogás. *Literatura* 3. 338–350.
- GYŐRI Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája.* Emlékezés. Sajtó alá rendezte és az előszót írta NAGY Olga. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- HABERMAS, Jürgen
1999 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- HAJNAL István
1921 *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
1933 Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: *Károlyi Emlékkönyv.* Sárkány Nyomda, Budapest. Újranyomtatva: *Medvetánc* 1982. 2–3. 321–352.
1943 *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert.* Hrsg. von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest–Leipzig–Milano.

- 1954 L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7. Akadémiai Nyomda, Budapest.
- 1993a Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: HAJNAL István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. História Könyvtár. Monográfiák 2. História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 37–64.
- 1993b Az írás szociális szerepe és az egyetemi képzettség Franciaországtól Magyarorszáig a XII–XIII. században. In: HAJNAL István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. História Könyvtár. Monográfiák 2. História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 411–420.
- 1993c Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. In: HAJNAL István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. História Könyvtár. Monográfiák 2. História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 421–444.
- 1998 Írásbeliség és fejlődés. *Replika*. Társadalomtudományi folyóirat 30. 195–210.
- HAMMERSLEY, Martin–ATKINSON, Paul
1995 *Ethnorrhaphy. Principles in Practice*. Routledge, London
- HÁMORI Eszter
1999 Az önéletrajzi emlékek egyéni és kollektív funkciója – tárgykapcsolati megközelítésben. In: KÓNYA Anikó–KIRÁLY Ildikó–BODOR Péter–PLÉH Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 508–525.
- HANÁK Péter
1973 Népi levelek az első világháborúból. *Valóság* XVI. 3. 62–87.
- HARRISON, Jane E.
1997 *Until Next Year: Letter Writing and the Mails in the Canadas*. Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, Canada.
- HÁRS Endre
2000 Fikció = Önéletrajz, Filozófiai antropológiai vázlat avagy fiction-science. *Jelenkor*, Január, 78–85.
- HERMANN Veronika
é.n. Törj be a szakrális térbe! Archívum és reprezentáció a múzeumban, forrás: <http://www.magyarmuzeumok.hu/tema/index.php?IDNW=751> (utolsó ellenőrzés 2011. 05. 13.)
- HITES Sándor
2003 Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században. In: BICZÓ Gábor (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 241–251.
- HOFER Tamás
1983 A „tárgyak elméletéhez” In: KÓSA László (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajz Kutató Csoportjának Évkönyve XIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–64.
- HOÓ Bernát
1963 *Tiszakerecsenytől Kanadáig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

HOPPÁL Mihály

1998 Komikum a folklórban, szöveg – környezet – megértés. In: Uő: *Folklór és közös-ség*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 99–110.

HOPPÁL Mihály – KÜLLŐS Imola

1972 Parasztéletrajzok – paraszti írásbeliség. *Ethnographia* LXXXIII. 2–3. 284–292.

HOPPÁL Mihály–KÜLLŐS Imola–MANGA János

1974 „Emléklül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer... Önéletírások. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

HORVÁTH Gyula

2003 Ipari terek és vállalkozások. In: Uő (szerk.): *Székelyszöld*. A Kárpát-medence régiói. MTA RKK–Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 207–243.

HORVÁTH Iringó

2007 Báró Wesselényi Kata református gyülekezeteknek adományozott textíliáiról. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat, II. 201–215. + 7 tábla

HORVÁTH Kata

2004 Szóban-írásban – egy cigány szerelmes levél kapcsán. *Tabula* 7. 2. 209–225.

HYMES, Dell

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata In: PLÉH Csaba–SÍKLAKI István–TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv–Kommunikáció–Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–495.

IGAZ Mária

1979 Gyűker család feljegyzései. *Néprajzi Közlemények* XXII. 11–120.

ILYÉS Zoltán

2003 A meghittség narratívái: a költészet mint a múltközvetítés és a lokális identifikáció eszköze egy szlovákiai német közösségben. In: BICZÓ Gábor (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Budapest, 297–308.

IMREH István

1964 Katonalevelek az első világháborúból. *Korunk* XXIII. 7. 996–998.

JAKAB Albert Zsolt–KESZEG Anna–KESZEG Vilmos (szerk.):

2007 *Ember, életpályák, élettörténetek*. Kriza Könyvek 30. KJNT, Kolozsvár.

JAKÓ Zsigmond

1977 A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben. In: Uő: *Írás, könyv értelmi-ség*. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 25–36.

JAKUBOVICH Emil

1925 A legrégebb magyar missilis levél. *Magyar Nyelv* XXI. 114–120.

JEAN, Georges

1991 *Az írás, az emberiség emlékezete*. Park Kiadó, Budapest.

JORGENSEN, Danny L.

1989 *Participant Observation. A Methodology for Human Studies*. Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

JÓZSEF Álmos

2000 Levelek és egyéb írott emlékek az első világháborúból. In: BOÉR Hunor (szerk.): *ACTA – 2000*. Székely Nemzeti Múzeum–Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 297–315.

JUNKER, B. H.

1960 *Field Work. An Introduction to Social Sciences*. University of Chicago Press, Chicago.

KACZIÁNY Géza

1917 *A magyar memoire irodalom 1848-tól 1914-ig*. BALLAGI Aladár előszavával, Könyvtári füzetek 3. Budapest.

KAMPIS János

1909 *A községek önkormányzati igazgatásának összes szabályai: a községi törvény (1886 : XXII. t. cz.), valamint az arra vonatkozó törvények, közigazgatási, polgári és büntető bírósági döntvények, bírósági és miniszteri elvi határozatok utasítások és rendeletek alapján*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság. XXXIV, 513.

KÁNTOR Lajos

1999 A hiányzó otthon. *Forrás* XXXI. 2. 38–44.

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor

2002 Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban. Korszakok szimbolikája. In: KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk*. 2 Osiris Könyvkiadó, Budapest, 124–156.

KARDOS Lajos

1982 Az emlékezésről általában. *Pszichológia* 2. 3–24.

KASCHUBA, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

KATONA Csaba

2009 Szeriális történetírói kánon és levéltári tapasztalat. *Levéltári Szemle* LIX. 2. 29–40.

KESZEG Vilmos

1989 Írott folklór. *Utunk*. (3) 3–4.

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség szerves műfajai Aranyosszéken*. Kritikon Könyvkiadó, Bukarest.

1995 Az népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézirata ürügyén. In: ZSIGMOND Erzsébet: *Sírató, életem panaszos könyve*. Kriza Könyvek 1. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–136.

1996 *Kelt levelem. Egy mezőszéki parasztasszony levelezése*. A Néprajzi Látóhatár Könyvtára 6. Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen.

1997 Írott szövegek, szövegtárgyak egy személy életterében. In: PÉNTEK János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, Kolozsvár, 241–245.

1997a Az írás a populáris kultúrában. *Néprajzi Látóhatár* VI. 1–4. 45–52.

1997b Vallásos téma az aranyosszéki emlékkeres füzetekben. In: LACKOVITS Emőke, S. (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. II. Veszprém–Debrecen, 419–425.

- 1998 Írott szövegek egy személy életterében. *Ethnographia* 109. 2. 589–628.
- 1999 *Mezőségi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- 1999a *Kicsiny dalaim*. Népi költők antológiája. Erdélyi Gondolat. Székelyudvarhely.
- 2000 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: CSERI Miklós–KÓSA László–T. BEREZCKI Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. A 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai. Magyar Néprajzi Társaság–Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 131–163.
- 2001 Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony pere. *Néprajzi Látóhatár* X. 1–4. 135–148.
- 2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
- 2002a Írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony pere. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 147–178.
- 2002b A genealógiai emlékezet szervezése. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 172–212.
- 2003 Csángó írástudók, csángó költészet. *Korunk* XIV. 9. 57–61.
- 2004 *Aranyosszéki népköltészete. Népi szövegek, kontextusok*. I–II. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- 2005 Az etnográfiai leírás mint olvasmánya helyi társadalomban. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Folklór a magyar művelődéstörténetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–339.
- 2006 *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz*. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- 2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: JAKAB Albert Zsolt–KESZEG Anna–KESZEG Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–197.
- 2007a A történelmi emlékezet alakzatai. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–43.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. BBTE–KJNT, Kolozsvár.
- 2011 *A történetmondás funkciói a 20. században*. Korunk III. XXII. 3. 22–27.
- KESZEG Vilmos (szerk.)
- 1999 *Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. KJNT, Kolozsvár.
- 2005 *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*. Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- KERESZTES Gyula
- 1995 *Maros megyei kastélyok és udvarházak*. Impress Kiadó, Marosvásárhely.

KISS István

1998 *Vizek sodrásában. Egy mezősegi falu és népe krónikája*. A kéziratot gondozta GAZDA József. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

KISS András

1994 Középkori magyar levelek. (Ismertetés). *Erdélyi Múzeum* LVI. 3–4. 91–93.

KIS Noémi

2006 Görbe tükör – csábító önéletrajz. Kortárs „női” elbeszélők: Szabó Magda, Polcz Alaine, Láng Júlia, Hillary Clinton. In: LORÁND Zsófia–SCHEIBNER Tamás–VADERNA Gábor–VÁRI György (szerk.): *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*. Dayka könyvek, 4. L' Harmattan, Budapest, 291–314.

KOCSIS Gyula

1987 Egy mezővárosi család gazdasági-társadalmi törekvései Cegléden. *Studia Comitatus* 18. 143–185.

KOCSIS Rózi

1988 *Megszépült szegénység. Vallomás a gyermekkorról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1997 *Remények és kétségek között*. Sajtó alá rendezte és az előszót írta NAGY Olga. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2000 *Nyitott könyv a lelkem. Egy anya vallomása*. Sajtó alá rendezte és az előszót írta NAGY Olga. L' Harmattan, Kiadó, Budapest.

KOKÓ Juliánna

1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 240–265.

KOMJÁTHY Zsuzsa–SZÁNTÓ Diána

2007 Terek és feliratok (A Városképek kiállítás táblái). Egy kiállítás története. In: A GERGELY András–BALI János (szerk.): *Város-képzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, ELTE BTK Néprajz Intézet, Budapest, 200–212.

KÓNYA Anikó

1999 A személyes emlékek társas természete. In: KÓNYA Anikó–KIRÁLY Ildikó–BODOR Péter–PLÉH Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 508–525.

KÓS Károly

1977 Egy csíkszentgyörgyi családi levelesláda XVII. századi irataiból. *Művelődés* XXX. 10. 57., 65.

1998 Szilágysági levelesládákból. *Ethnographia* CIX. 1–4. 159–167.

KOSÁRKO László

2000 Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években. *Korall* 2. 110–127.

KOSELLECK, Reinhart

2003 A kora újkor elmúlt jövője In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantis Kiadó, Budapest, 17–40.

- 2003 A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantis Kiadó, Budapest, 75–97.
- KOTICS József
- 2001 Gazdálkodás és életvitel egy gazdasági napló tükrében. In: Uő: *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetem, A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei 4, Miskolc, 183–195.
- KOVÁCH Géza
- 1971 *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei*. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771–1848. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KÖRNYEYÉ GAÁL Edit
- 1995 *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen.
- KRISTÓF Ildikó, Sz.
- 2002 A számoktól a jogi szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia* 2. 1–2. 3–29.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán
- 2001 A „korszak” retorikája. In.: BEDNANICS Gábor et alii (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontja*, Osiris Könyvkiadó, Budapest, 90–106.
- KUNTZ, Andreas
- 2004 Emléktárgyak. A kortárs tárgyi kultúra néprajzi kutatása. In: FEJŐS Zoltán–FRAZON Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyai – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény, Madok füzetek 2* Néprajzi Múzeum, Budapest, 40–56.
- KÜLLŐS Imola
- 1982 A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In: Uő (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Documentatio Ethnographica 9*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 163–173.
- 1989 Paraszti írásbeliség: a folklór új formái. In: MORITZ Csáky–HASELSTEINER, Horst–KLANICZAY Tibor–RÉDEI Károly (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien, 281–291.
- 1997 Kísértő múlt. A sztálini légerek költészete egy folklorista szemével. In: KÜLLŐS I.–MOLNÁR Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz 9. Kárpátalji tanulmányok*. Budapest, 235–278.
- 2000 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In: BALÁZS Géza–CSOMA Zsigmond–JUNG Károly–NAGY Ilona–VEREBÉLYI Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben II*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 134–163.
- KÜLLŐS Imola (szerk.)
- 1982 Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. *Documentatio Ethnographica 9*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

LAMPÉRTH Géza

1918 A magyar levélírás kezdete. *Századok* LII. 1–21.

LÁSZLÓ János

1999 *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern pszichológiai elméletei.*

Humana-Kairosz, Budapest.

LEHMANN, Albrecht

1982 Autóbiográfiai módszerek. Lehetőségek és eljárások. In: KÜLLÖS Imola (szerk.):

Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában.

Documentatio Ethnographica 9. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 47–60.

LEJEUNE, Philippe

2002 Az önéletírás definiálása. *Helikon* 48. 3. 272–285.

2003 *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok.* Szöveg és emlékezet sorozat, L'Harmattan, Budapest.

LEPENIES, Wolf

1992 *Between Literature and Science: The Rise of Sociology.* Cambridge University Press, Cambridge.

2001 Irodalom és tudomány közt félúton. *Szofi, Szociológiai Figyelő* II. 1–2. 53–61.

LEVI, Giovanni

2000 Az életrajz használatáról. *Korall* 2. 81–92.

LÉVI-STRAUSS, Claude

1999 *Faj és történelem.* Napvilág Kiadó, Budapest.

LYONS, Martin

2000 A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In: CAVALLO, Guglielmo–CHARTIER, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Balassi Kiadó, Budapest, 348–380.

2001 La culture littéraire des travailleurs. Autobiographies ouvrières dans l'Europe du XIXe siècle. *Annales HSS* (juillet–octobre) 927–946.

2008 The Reading Experience of Worker-Autobiographers in Nineteenth-Century Europe. In: Uő: *Reading Culture and Writing practices in Nineteenth-Century France.* University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 111–138.

2008 French Soldiers and Their Correspondence: Towards a History of Writing Practice in the First World War. In: Uő: *Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France.* University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 184–199.

LYOTARD, Jean-François

1993 Szélgjegyzetek az elbeszéléshez. In: HABERMAS, Jürgen–LYOTARD, Jean François–RORTY Richard: *A posztmodern állapot.* Századvég Kiadó, Budapest, 146–150.

MAGYARI Tivadar

2005 *Adatfelvételi módszerek a társadalomkutatásban.* Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár.

MAJOR Miklós

1999 Koszorúba font gabonakalászek. Szabó Miklós, szilágybagosi parasztkrónikás naplójegyzetei a 20. század második feléből. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 200–215.

DE MAN, Paul

1997 Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji XVIII.* 2–3. 93–107.

MANDELBAUM, David G.

1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Documentatio Ethnographica 9.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 29–45.

MANDICS György

1987 *Rejtélyes írások.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

MARK, Vera

1997 L'écriture de soi entre Histoire et autobiographie. In: FABRE, Daniel (dir.): *Par écrit. Etnologies des écritures quotidiennes.* Collection Etnologie de la France 11. Edition de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 361–375.

MARKIEWICZ-LAGNEAU, Janina

1982 Az önéletrajz Lengyelországban avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az élettörténeti módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Documentatio Ethnographica 9.* MTA, Budapest, 11–28.

MARQUARD, Odo

2001 A sors vége? Néhány észrevétel annak megkerüléséről, ami fölött nincs hatalmunk. In: Uő: *Az egyetemes történelem és más mesék.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 51–74.

MARTIN, Henri-Jean

1994 *History and power of writing.* The University of Chicago Press, Chicago.

MÁTÉ Károly

1926 *A magyar önéletrírás kezdetei (1585–1750).* Minerva, Kolozsvár.

MIHĂILESCU, Vintilă

2007 *Antropologie. Cinci introduceri.* Editura Polirom, Iași.

MIKLÓSVÖLGYI Zsolt

é.n. Az an/archívum logikája. Kuk – Kultúra és kritika, forrás: http://kuk.btk.ppke.hu/index.php?article_id=219&class=filo (utolsó ellenőrzés 2011. 05. 13.)

MOHAY Tamás

1994 *Egy naplóról parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken. Dissertationes Ethnographicae 8.,* ELTE, Néprajzi Tanszék, Budapest.

2000 Egyének és életutak. In: PALÁDI Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII.* Társadalom, Akadémiai Kiadó, Budapest, 760–790.

MOLNÁR László:

1979 Női életutak. *Szociológia* 2. 205–221.

1981 *A munka szerepe a nők életútjában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1986 *Női élettörténetek. Esettanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MÓZES András

é. n. *Adatok Sáromberke történetéhez I–IV*. Kézirat, Sáromberki Református Egyházközség Levéltára. Jelzet: 466, 467, 468, 469.

1971 Sáromberke helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XV. 1. 131–133.

MÓZES András–SZABÓ Miklós

1994 Sáromberke helynevei. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 159–164.

MUMFORD, Lewis

1934 *Technics and Civilization*. Harcourt, Brace & Co, New York. Internetes elérhetőség: <http://www.uiowa.edu/~c036001a/mumford.html> (utolsó ellenőrzés 2011. 05. 16.)

1985 *A város a történelemben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

NAGY Bálint

1990 *Hol van már a paraszt?* Az interjúkat készítette és szerkesztette VERCSEG Ilona. Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézete, Budapest.

NAGY Géza

1994 A sáromberki református egyházközség élete. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberke, 70–145.

NAGY Ilona

1982 Parasztasszonysorsok az önéletrajzírás tükrében. *Honismeret* X. 5. 8–10.

NAGY Olga

1999 Asszonyok emlékei szóban és írásban In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7. KJNT, Kolozsvár, 67–83.

NAGY Olga–VÖÖ Gabriella

1974 *A mesemondó Jakab István*. Akadémiai Kiadó, Bukarest.

1995 *Pályakép fénnnyel és árnyékkal*. Erdélyi Gondolat Kiadó, Csíkszereda.

NAGY Réka

2007 Az írás szerepe egy szilágysági ember életében. In: JAKAB Albert Zsolt–ILYÉS Sándor (szerk.): *Lenyomatok* 6. *Fiatalkutatók a népi kultúráról*. KJNT, Kolozsvár, 53–81.

NEISSER, Ulrich:

1984 *Megismerés és valóság*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

NIEDERMÜLLER Péter

1982 *Életsorsok Zsombón. Kézirat gyanánt. Documentatio Ethnographica* 10. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. 3–4. 376–389.

NORA Pierre

2006 Küldetés és kihívás: a levéltár a mai társadalomban. *Levéltári Szemle* LVI. 1. 4–6.

- 2010 *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- NOVOTNY Tihamér
- 1987 *Az első világháborús katonaemlékek. Antropológiai és művészetszociológiai vizsgálat*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.
- NYÍRI Kristóf
- 1998 Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In: NYÍRI Kristóf–SZÉCSI Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, 7–17.
- OLÁH Sándor
- 1998 A hatalomgyakorlás intézményei és eszközei az ötvenes évek székely falusi társadalmában. In: BODÓ Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 81–100.
- é.n. Nyelvi sztereotípiák egy házaspár első világháborús levelezésében. Forrás <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmanypdf/OlahSanyilevelezes.pdf>
- OLICK, Jeffrey K. – ROBBINS, Joyce:
- 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása. *Replika* 37. 19–43.
- ORBÁN János
- 2005 A sároemberki református templom építéstörténete. In: KOVÁCS Zsolt (szerk.): *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 169–210.
- 2006 Egy főúri család temetkezőhelyének kialakulása a 18–19. században. Adatok a sároemberki Teleki-kripta építéstörténetéhez. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érme- és régiségtárából*. Új sorozat, I. (XI.) kötet. EME, Kolozsvár, 205–223.
- ORTUTAY Gyula
- 1940 *Fedics Mihály mesél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* LXXIII. 4. 49–11.
- OTTO, Lene–PEDERSEN, Lykke
- 2004 Összegyűjteni önmagunkat. Élettörténetek és az emlékezés tárgyai. In: FEJŐS Zoltán–FRAZON Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény. Madok füzetek* 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 28–39.
- PÁ CZKÁN Éva
- 2002 *Kopasz föld. Mentalitás- és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzésének alapján*. Az utószót írta GÖRÖG Hajnalka. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- PAPP László
- 1964 Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. *Nyelvtudományi Értekezések*. 44. sz. Kriterion Könyvkiadó, Budapest.
- PATAKI Ferenc
- 1995, 1996 Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. *Pszichológia* 4. 405–435., 1. sz. 3–47.

- 1997 Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. *Pszichológia* 4. 339–389.
- PETERCSÁK Tivadar
1983 Képes levelezőlapok üdülésről, utazásról. *História* V. 3. 18–19.
- PETRUCCI, Armando
1993 *Public Lettering: Script, Power, and Culture*. The University of Chicago Press, Chicago.
- PÉNTEK János
1975 *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- PILICH László–VETÉSI László
1987 *Leírtam életem. Női önéletírások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- PLÉH Csaba
1979 Szövegekre való emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia* XC. 4. 106–110.
1984 A történetemlékezés formális és tartalmi megalapozottságú modelljeiről. *Pszichológia* 3. 375–384.
1986 *A történet szerkezete és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- POZSONY Ferenc
2008 Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tüzér leveleinek tükrében. In: ILYÉS Sándor–KESZEG Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 189–199.
- PUCZI Béla
2000 *Marosvásárhely, 1990: három napig magyar, egy roma a barikád magyar oldalán*. Roma Sajtóközpont, Budapest.
- RÉTHEY PRIKKEL Miklós
2001 *Rejtett rímek. Akasztó verskincse* vol. I–II. Községi Önkormányzat, Akasztó.
- RÓBERT Péter
1982 Az élettörténeti módszer – szakirodalmi áttekintés, alkalmazási lehetőségek. *Szociológia* 2. 233–247.
- ROGAN, Bjarne
2004 Tárgyak és történeteik – valamint egyéb tulajdonok. Megjegyzések a birtoklás nyilvános és személyes aspektusairól idősök körében végzett felmérés alapján. In: FEJŐS Zoltán–FRAZON Zsófia (szerk.): *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény, Madok füzetek 2*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 57–67.
- SALAMON Anikó
1979 *Így teltek hónapok, évek... Öt önéletrajz*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SĂGEATĂ, Dănuț Radu
2008 *Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului*. Editura Top Form, București.
- SPRADLEY James P.
1980 *Participant Observation*. Rinehart and Winston, Holt
- STĂNESCU M. C. – L. GERGELY
1978 *Elek Köblös (1887–1938.)*, Editura Politică, București.

SZABÓ Árpád Töhötöm

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)

2002 *Életutak és életmódok*. Kriza könyvek 15. KJNT, Kolozsvár.

SZABÓ Judit

1977 *Rózsa Királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ László

1981 A paraszti olvasás és a folklór. In: NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Folklór és a mindennapi élet. Folklór–Társadalom–Művészet* 7. MTA, Budapest, 31–59.

SZABÓ Miklós

1994 Sáromberke rövid története. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 5–64.

1994a Szövetkezeti és gazdaköri mozgalom Sáromberkén In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 65–69.

1994b Sáromberke lakói 1993-ban. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 179–199.

SZACSVAY Éva

2003 Családtörténet, mentalitás és életmód mint tárgycsoportok megszerkesztője. Kísérlet egy háztartás teljes tárgyi anyagának begyűjtésére. *Madok Füzetek* 1. 52–60.

SZABÓ Judit

1977 *Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi*. Bukarest, Kriterion.

SZÁRAZ György

1971 Feliratok Budapesten. *Folcloristica* 1. 387–395.

SZÁVAI János

1978 *Az önéletírás*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

SZENTI Tibor

1987 *Vér és pezsgő*. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Budapest.

TAKÁCS Éva

1981 Tábori levelek az első világháborúból. *Somogyi Múzeumok Közleményei* IV. 13. 243–253.

TAKÁCS Tibor

2009 Sancho Panzától az álmok palotájáig: néhány megjegyzés a levéltárról. *Levéltári Szemle*, LIX. 2. 61–68.

TAMÁSI Gáspár

1971 *Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés két könyvben*. Kányádi Sándor előszavával. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

TENGELYI László:

1998 *Élettörténet és sorsesemény*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

2007 *Tapasztalat és kifejezés*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

TERBÓCS Attila

1999 Írásbeliség a modernitásban. *Tabula*. 2. 2. 145–148.

TERESTYÉNI Tamás

2006 *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*. Akti Typotex, Budapest.

THOMAS, William–ZNANIECKI, Florian

2002–2004 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* 1–6. kötet, Új Mandátum, Budapest.

THOMPSON, Paul

2000 *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford University Press, London (Eredeti kiadás: 1978.).

TONK Sándor

1994 A Telekiek Erdély történetében. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 165–177.

TÓTH István György

1994 Az írás a paraszti kultúrában a 17–18. században. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Paraszti kultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 9–15.

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Történettudományi Intézet, Budapest.

TÓTH Olga

2000 Párhuzamos életutak. In: SPÉDER Zsolt–TÓTH Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh–Szombathy László tiszteletére*, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 111–136.

TÓTH Zoltán

1977 Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. *Agrártörténeti Szemle*, XIX. évf. 1–2. sz. 199–218.

TÓTH Zsombor

2006 *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

2008 Egy kora újkori familiáris kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf Altorjai Apor Istvánnal (1692–1703). *Acta Siculica* 309–318.

2011 Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektikajegyzete 1684-ből. *Acta Siculica* 483–491.

TURZAI Mária

1971 Köblös Elek, az élharcos. *Korunk* XXX. 1. 134–140.

UJVÁRY Zoltán

1980 *Népszokás és népköltészet*. Debrecen.

VAJDA András

2005 Egy településmonográfia: adattár és alkotás. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 350–353.

- 2006 Az írás funkciói egy település életterében. In: JAKAB Albert Zsolt–SZABÓ Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. KJNT, Kolozsvár, 267–286.
- 2007a Írásfunkciók és írásszerepek alakulása egy családban négy generáción keresztül. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja*. MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve–Szolnok, 271–286.
- 2007 „Világháború”: történet vagy történelem? In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 452–480.
- 2008 „Éltanító”. Egy sáromberki néptanító biográfiája. In: OZSVÁTH Imola (szerk.): *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 95–153.
- 2010 „Akkor is magyar cigány vagyok!” Kísérlet egy roma identitásért folyó harcának elemzésére. In: KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. Művelődés, Kolozsvár, 207–281.
- VARGA Éva
- 1993 Hogyan írunk szerelmes levelet. *História* XV 5–6. 66.
- VARGA János
- 1964 Öreg Gyüker József krónikája. *Agrártörténeti Szemle*. VI. 3–4. 452–471.
- VASVÁRI Zoltán
- 1996 Az emlékkönyvszöveg. Egy elevenen élő „diákműfajról”. *Magyartanítás* 5. 18–21.
- 1998 *XX. századi emlékkönyvek komplex folklorisztikai elemzése*. (Példa a folklór továbbélésére nem-folklór körülmények között) Budapest, kézirat.
- 1999 „Hallgass a szív szavára.” Emlékversek funkcionális használatban parasztságunk kezén. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. 7. Kolozsvár, 119–129.
- 2000 „Erőt a Jó Istenbe vetett hitünkől merítettünk”. A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról (nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján). *Néprajzi Látóhatár* 9. 3–4. 545–556.
- 2001 Üzenet a fogságból. A hadifogolytáborok költészetéről. *Honismeret* 2. Forrás: <http://www.vjrktf.hu/carus/honisme/ho010214.htm>
- VÁRADY Ágnes
- 1996 Megőrzés és felejtés. *Palimpszeszt* Tudományos és kulturális folyóirat, 1. sz. október. Elérhetőség: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/01_szam/02.htm
- VEREBÉLYI Kincső
- 1995 A szépírástól a képirásig. Jegyzetek a magyar népi grafika válfajairól. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 228–234.
- 2001 „...mert az idő nem vár semmit, hanem telik...”. Jegyzetek a paraszti önéletrázokról. In: HÁLA József–SZARVAS Zsuzsa–SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 521–534.

VINCZE Gábor

2001 Az erdélyi magyar szövetkezetek fél évszázada. In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjáról (XIX–XX. század)*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 221–235.

VITA Zsigmond

1992 Mózes András szócikk, *Romániai magyar irodalmi lexikon 3*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 642.

WEINRICH, Herald

2002 *Léthé, a felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

WILHELM Gábor

2003 Egzotikus szövegek értelmezhetősége. In: BICZÓ Gábor (szerk.) *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Debrecen, 53–70.

WILLIAMS, Patrick

2000 Írás a szóbeliség és az írásbeliség között. In: *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa*. Új Mandátum, Budapest, 305–319.

ZALABAI Zsigmond

1994 Asztalfiók irodalom. *Tiszatáj* IIL. 6. 44–56.

ZOLTÁNI Pál

1918 A falu kérdései. *Református Szemle* 319–320.

ZSIGMOND Erzsébet

1995 *Sírató. Életem panaszos könyve*. Sajtó alá rendezte KESZEG Vilmos, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

HELYNÉVMUTATÓ

Akasztó – Magyarország (Bács-Kiskun m.)
Arad – Arad (Arad m.)

Bala – Băla (Maros m.)
Balatonboglár – Magyarország (Somogy m.)
Bécs – Wien (Ausztria)
Berekeresztúr – Bâra (Maros m.)
Bonyha – Bahnea (Maros m.)
Bősháza – Biuşa (Szilágy m.)
Brăila – Brăila (Brăila m.)
Budapest – Magyarország (Pest m.)
Bukarest – Bucureşti
Bukovina – Bucovina (Románia)

Craiova – Craiova (Dolj m.)
Csíkdánfalva – Dăneşti (Hargita m.)
Csombord – Ciumbrud (Fehér m.)

Debrecen – Magyarország (Hajdú-Bihar m.)
Déda – Deda (Maros m.)
Déscishegy – Viile Dejului (Kolozs m.)
Ditró – l. Gyergyóditró
Domokos – Dămăcuşeni (Máramaros m.)

Ercse – l. Nagycse
Erdély – Ardeal v. Transilvania (Romania)
Erdőcsinád – Pădureni (Maros m.)
Erdőszengyel – Sîngeru de Pădure
(Maros m.)
Ernye – l. Nagyernye

Gascogne – Franciaország
Gernyeszeg – Gorneşti (Maros m.)
Gödöllő – Magyarország (Pest m.)
Görgény – l. Görgényszentimre
Görgényszentimre – Gurghiu (Maros m.)

Gyergyóditró – Ditrău (Hargita m.)
Gyergyóholló – Corbu (Hargita m.)
Gyergyótölgyes – Tulgheş (Hargita m.)
Gyilkos tó – Lacul Roşu (Hargita m.)

Hajdúhadház – Magyarország
(Hajdú-Bihar m.)

Ikland – Island (Maros m.)
Iszló – Isla (Maros m.)
Kijev – Ukrajna
Kolozsvar – Cluj-Napoca (Kolozs m.)
Konstanca – Constanţa (Constanţa m.)
Körtvélyfája – Periş (Maros m.)

Libáncs – egykori település Nagyernye
határában (Maros m.)

Magyaró – Aluniş (Maros m.)
Magyarpéterlaka – Petrila de Mureş
(Maros m.)
Magyarrégen – l. Szászrégen
Maros – folyó, Mureş
Marosgombás – Gâmbaş (Fehér m.)
Maroshévíz – Topliţa (Hargita m.)
Marossárpatak – Glodeni (Maros m.)
Marosvásárhely – Tîrgu-Mureş (Maros m.)
Marosszentgyörgy – Sângeorgiu de Mureş
(Maros m.)
Mezőmajos – Moişa (Maros m.)
Mezőség – Câmpia Transilvaniei
(Románia)

Nagyernye – Aiud (Fehér m.)
Nagycse – Ercea (Maros m.)
Nagyernye – Ernei (Maros m.)

Nagyilva – Ilva Mare (Beszterce-Naszód m.)	Székelybere – Bereni (Maros m.)
Nagyvárad – Oradea (Bihar m.)	Székelykál – Călușeri (Maros m.)
Naszód – Năsăud (Beszterce-Naszód m.)	Székelykocsárd - Lunca Mureșului (Fehér m.)
	Székes – Săcăreni (Maros m.)
Nyárád – folyó Niraj (Maros m.)	Szengyeli patak – Pârâul Singer (Maros m.)
Nyárádremete – Eremitu (Maros m.)	Szentmihály – Mihai Viteazu (Kolozs m.)
Nyárádszereda – Miercurea Nirajului (Maros m.)	Szentpétervár - Szankt-Petyerburg (Oroszország)
Nyírbátor – Magyarország (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)	Szépkenyerűszentmárton – Sânmartin (Kolozs m.)
	Szilágybagos – Boghiș (Szilágy m.)
Parajd – Praid (Hargita m.)	Szilágycseh – Cehu Silvaniei (Szilágy m.)
Penza – Oroszország (Penza tartomány)	Szováta – Sovata (Maros m.)
Péterlaka – l. Magyarpéterlaka	
Plenița – Plenița (Dolj m.)	Tiszaekerecseny – Magyarország (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)
Póka – Păingenii (Maros m.)	Torda – Turda (Kolozs m.)
Rákospatak – Budapest	Utrecht – Hollandia (Utrecht tartomány)
Régen – l. Szászrégen	
Rigmány – Rigmani (Maros m.)	
	Vajdaszentivány – Voivodeni (Maros m.)
Sáromberke – Dumbrăvioara (Maros m.)	Várad – l. Nagyvárad
Sárpatak – l. Marossárpatak	Vargyas – Vârghiș (Kovászna m.)
	Várhegy – Chinari (Maros m.)
Szabéd – Săbed (Maros m.)	Várkudu – Coldău (Beszterce-Naszód m.)
Szabófalva – Săbăoani (Neamț m.)	Visó – folyó, Vișeu (Máramaros m.)
Szamosújvár – Gherla (Kolozs m.)	Vlagyivosztk – Vladivostok (Primorsky tartomány, Oroszország)
Szarajevó – Sarajevo (Bosznia-Hercegovina)	
Szászrégen – Reghin (Maros m.)	Zabola – Zăbala (Kovászna m.)
Szék – Sic (Kolozs m.)	Zsombó – Magyarország (Csongrád m.)

REZUMAT

Obiectul de studiu al acestei lucrări îl constituie analiza culturii populare scrise a unei comunități din localitatea mureșeană Dumbrăvioara. Aceasta cercetează cum scrisul, ca tehnică, practică și fenomen cultural organizează și formează lumea, viața colectivă și cea individuală a unei comunități locale, devenind o modalitate de comunicare și autoexprimare esențială. Cercetează cum scrisul are un rol important în structura vieții cotidiene, în stabilirea relațiilor dintre oameni și între instituții în diverse situații și împrejurări.

Pe lângă clasificarea textelor după tip, delimitarea funcțiilor acestora și a evoluției lor în timp mă concentrez asupra analizei funcțiilor actuale paralele ale scrisului, a descrierii ocaziilor utilizării scrisului și a obiceiurilor legate de aceste ocazii.

Primul capitol conține descrierea temei de cercetare, structura lucrării, precum și observațiile generale legate de cultura populară scrisă, care constituie punctul de pornire a tezei. Prin cercetare am dorit să găsesc răspunsurile la următoarele întrebări: Care acte de comunicare sunt efectuate în scris de comunitate în locul derulării orale și cum această divizare influențează pe plan local folosirea scrisului? Cât de amplă este producția și utilizarea documentelor scrise în localitate? În ce relații se află scrisul cu transformările socio-economice a spațiului? Cu ce funcții se integrează scrisul în viața cotidiană a comunității? Ce obiceiuri ale scrisului se formează și ce rituri se leagă de acestea? Care sunt rolurile autorilor din localitate și cum se schimbă acestea în timp? Pe baza cărui principiu de selecție, individul își atribuie dreptul de scriitor-specialist într-o localitate? Sau: Cum impune comunitatea acest rol individului? Ce schimbări produce acest statut în viața și relațiile individului? Care sunt obiectele și reprezentările simbolice care se leagă de aceste roluri? Cum se moștenesc aceste roluri? Cum se integrează textele scrise moștenite din generațiile anterioare în viața individului? Ce funcții secundare apar pe parcursul păstrării și moștenirii acestora, precum și în urma utilizării și reinterpretării lor? Cum devine scrisul o activitate cotidiană, esențială?

Al doilea capitol prezintă cadrul temporal al cercetării, sursele și metodele exploatării și înregistrării. Conține deasemenea descrierea întregului proces de cercetare (pregătire, desfășurare), a tehnicilor de colectare, a surselor, a teoriilor și metodelor folosite în cadrul analizei.

Al treilea capitol încearcă să prezinte modul în care intensificarea utilizării scrisului a avut o contribuție importantă și la transformarea structurii economice, la apariția și consolidarea instituțiilor publice și în procesul de alfabetizare a comunității. Scrisul și utilitatea lui este o necesitate esențială de comunicare, de contact atât în mediul social și economic cât și în cel cultural.

Capitolul patru descrie folosirea colectivă și publică a scrisului și a documentelor scrise. Există mai multe tipuri de scrieri într-o localitate iar clasificarea lor întâmpină obstacole

precum: schimbarea, înlocuirea și chiar uzarea intensă a textelor din spațiul public. Astfel că, în locul analizei globale a inscripțiilor din spațiile publice, am pus accent pe analizarea câtorva fenomene. În primul rând m-am concentrat asupra difuzării conținuturilor scrise a puterii sacre și profane, dar și asupra funcțiilor acestora. Textele din spațiul public dovedesc natura dublă a scrisului; pe de-o parte ele fac vizibilă strategia de comunicare a puterii iar pe cealaltă parte semnalizează scăparea lui din mâna puterii, scrisul devenind astfel incontrollabil. Ideologia privată pătrunde în mod invaziv în spațiile publice controlate de puterea profană și cea religioasă, immortalizând amintiri și publicând cunoștințe și ideologii alternative. Atacă și îngroapă deciziile și ideologiile oficiale cu propriile instrumente, elaborează propriile reprezentări pe care îi strecoară în spațiul public.

Capitolul cinci reprezintă partea centrală a tezei, conținând analiza a trei arhive populare. Pe parcursul cercetării, am trecut în inventar toate textele scrise din aceste trei arhive. Limitarea în acest mod a analizei am considerat a fi necesară și justificată, datorită faptului că atragerea în analiză a altor arhive nu ar fi condus la lărgirea habitaturilor și funcțiilor conturate pe parcursul păstrării și completării documentelor, la schimbarea structurii prezentate. Analiza celor trei arhive populare arată că documentele se grupează în sisteme, care leagă documentele oficiale, emise și utilizate de instituții de cele private și comune. Cele două tipuri de documente se regăsesc în același context și îndeplinesc funcții complementare. Studiul structurii arhivei relevă unele atitudini de consumator. Acumularea textelor private și oficiale, reconfigurarea arhivelor, precum și diferențele în intensitatea utilizării sunt rezultatele acestor atitudini. Utilizarea documentelor oficiale nu înseamnă doar păstrare și/sau selectarea, ci și conformare sau împotrivire; dar în cea mai mare parte înseamnă însușirea și aplicarea involuntară a clișeelelor, formulelor limbajului oficial în documentele private. Scrisul privat a trecut la folosirea în mod imitativ a contextelor și a modurilor de expresie oficiale. Scopul analizei arhivelor a fost relevarea și înregistrarea proceselor de lungă durată.

Capitolul șase este structurat în mai multe subcapitole, care analizează documentele elaborate cu ocazia unor evenimente precum și habitaturile și contextele folosirii scrisului. Aici se află studii de caz, care prezintă funcțiile scrisului create în diferite contexte și habitaturi legate de ele.

1. Analiza scrisorilor din timpul războaielor mondiale demonstrează că scrisoarea nu este numai instrumentul comunicării, care înlătură distanțele, dar în același timp are funcții economice (parțial normative) și psiho-sociale. Ea contribuie la reconstruirea vieții private. Totodată, prin transmitere devine documentul istoriei, adică reprezentarea narativă a acesteia. Păstrarea și recitirea lor este motivată de relația cu istoria comunității și a familiei. Viața pe front avea o cultură aparte, iar scrisorile sunt produsul acestei culturi. Al doilea război mondial este o cezură, care prin faptul că îndepărtează individul de mediul lui inițial, îl constrânge la folosirea culturii scrise în locul culturii/ comunicării orale.

2. Caietele cu amintiri reprezintă funcționarea structurilor conective, care leagă grupurile sociale, societatea, dar prezintă și modul în care un grup își formează și își comunică ideile. Astfel însemnările din caietele cu amintiri sunt identificate ca un produs al culturii

de grup (contra-cultură). Pentru utilizatorii ei, aceste caiete constituie o structură conectivă, care-și exercită influența pe două planuri: în dimensiunea socială și cea temporală. Leagă individul de semenii prin faptul că formează un spațiu experimental și de acțiune comun, prin forța de conectare individul obține încredere și îndrumare, unește indivizii în "noi", care se bazează pe regulamente și valori comune. Prin utilizarea scrisului, caietul cu amintiri extinde situația de comunicare, alimentează tradiția și comunicarea.

3. Majoritatea scriitorilor intruzivi pot fi definiți ca autori de ocazie, ai căror poezii ocupă roluri bine definite în viața comunitară. Aceste poezii se nasc în urma comenziilor, ceea ce definește răspândirea, conținutul și stilul lor. Poeziile sunt destinate publicului, dar autorii nu sunt nominalizați. Deseori, textele sunt copiate, actualizate și de alții, fără știrea autorului. De aceea relația dintre texte, autori și comunitate este una specială: comunitatea cunoaște identitatea poezilor de ocazie, scrierile lor însă nu sunt identificate în contextul audițiilor. Prin poezii populare, tipurile pseudo-anonime ale scrierii poeziilor se perpetuează în comunitate.

4. Autorii autobiografiilor populare utilizează mai multe strategii de redactare, astfel și reprezentarea și publicarea lor se diferențiază. Familia face cunoștință cu aceste texte în mod direct, cunoștințele și rudele prin mod indirect, pe parcursul discuțiilor. Iar cea mai mare parte a comunității nu are cunoștință despre aceste texte. Autobiografiile din Dumbrăvioara conțin memorii din prima jumătate a secolului XX, câteva fraze pe tema colectivizării, chiar și în cazul în care manuscrisul a fost finalizat după colectivizare. Cele mai extinse fragmente din texte sunt cele referitoare la evenimentele din războaiele mondiale. Afronturile personale, cele care au motivat crearea autobiografiilor sunt de asemenea prezentate pe larg.

5. Specialistul istoriei locale exercită mai multe atitudini de autor pe parcursul descrierii tradițiilor locale; în același timp el este autor autonom, copiator, translator și informator. Îmbinarea modurilor de vorbire în lucrarea lui poate fi explicată prin faptul că nu dispunea de o schemă narativă, care putea fi aplicată în abordarea trecutului istoric. În activitatea lui creativă pot fi delimitate următoarele modele: memoriu, roman și literatură instructiv-educativă. Textele scrise de el documentează nu numai cele întâmplate în localitate, dar și faptul cum omul din Dumbrăvioara gândește despre sine și despre obligațiile sale față de comunitate.

Capitolul șapte conține trecerea în revistă a funcțiilor textelor scrise în comunitate, prezentând funcțiile magice, rituale, comemorative, economice, literare, estetice și decorative ale lor. Totodată, pe baza contextelor de folosire sunt identificate funcțiile primare și secundare ale scrisului.

Ultimul capitol desemnează concluziile acestei teze. Pe lângă cele mai importante rezultate științifice din capitolele prezentate mai sus, sunt formulate concluziile finale generale ale cercetării, legate de funcțiile scrisului, și cele legate de elaborarea și utilizarea de documente, relația dintre oralitate și scris, dar și problematica teaurizării textelor scrise.

Ca și o concluzie finală a volumului, atrage atenția asupra *puterii scrisului*. Procesele analizate arată puterea scrisului și nestăpânirea lui, deopotrivă. Odată cu extinderea

utilizării scrisului, acesta scapă de sub controlul instituțiilor și atrage după sine noi funcții și obiceiuri, creând noi situații și formând noi specialiști, adică produce o nouă cultură. În ciuda intențiilor individului/instituției, scrisul părăsește contextul inițial și trăiește o viață autonomă.

DVD-ul anexat volumului conține o selecție din textele arhivelor țărănești analizate, fotografii de familie, fotografii realizate pe parcursul cercetării și câteva hărți.

András VAJDA (Dumbrăvioara, 1979) este etnolog, doctor în filologie. A absolvit la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, la specializarea limba și literatura maghiară-etnografie. În prezent este cercetător și șef secție al Centrului Județean pentru Cultură Populară și Educație Artistică Mureș. Domeniul principal de cercetare al lui este cultura populară scrisă.

SUMMARY

The subject of the analysis is the written popular culture (literacy) of a settlement on the banks of the Maros (Sáromberke) river. It analyses how writing, as a practice, technique and cultural phenomenon both organizes and shapes the collective and individual world of a local community. How do different families connect to each other, to different institutions and changing relations via writing? Beyond the differentiation of certain text types, their pertinent roles and temporal models, I am interested in analyzing writing as an act and as a text-object, its appropriate moments as well as its related habits.

The first chapter includes the subject of the dissertation and the structure of the paper as well as general observations regarding popular literacy which is the basis of the work. The questions that run in the background of the research are: what are the communication acts that a community would transact in writing as opposed to communicating them orally and how does this difference affect the local use of writing? How common is the production and usage of local files and writings? What is its relation with the changes in the social and economical space? What functions does writing have in the everyday life of the local community? What kind of writing habits does it form and what types of rituals relate to it? What kind of writer roles materialize in the habitat of the settlement? How do they change in time? Through what type of selectivity principle does the individual assume the role of „writing-specialist” in a community? Or, on the contrary: how is this role imposed upon an individual by the community? How does this status restructure the individual's life and relations? What objects and symbolical representations refer to these roles? Are these roles inheritable and how? How do inherited texts get built into the individual's life-writing? What kind of secondary functions do written texts gain by their preservation, tradition, inheritance, continuous usage and reinterpretation? Lastly: how does writing become common?

The second chapter presents the timeframe, the sources and the exploration methods, the process of exploration and its recording. It discusses the preparation and processing of the research, the collecting techniques used, but also the sources and the applied theories regarding the analysis of information and interpretations.

Writing and living with writing is not an act secluded from the social, economic and cultural life. Even someone writing a journal in his room's privacy is a socially embedded act defined by his surrounding micro and macro-context but also reflective to it. Thus the next chapter of the analysis aims to present this larger context. Its goal is to point out that the changes in economic structure, institutionalization, literacy and modernization on a local level, strongly affects the production of writings and the intensity of writing usage. Besides, some individuals in the community were assigned with the role of writer, others were forced to resort to the services of one.

The fourth chapter analyses the collective and the public uses of writing. In the premises of different settlements many types of writings can be used. Their analysis however meets some difficulties. The texts appearing in the public space get replaced or are eroded quickly. For this reason, instead of a general analysis of public signs, I restricted my interpretation on a few phenomena. First of all I paid attention to written contents of sacred and profane authorities and their related functions. Writings in public spaces reveal the dual nature of writing. On one hand they reveal the communication strategies of the authority and on the other they signify that writing tends to grow out of check and becomes uncontrollable. Private ideologies invade the spaces controlled by mundane and spiritual authorities, commemorate themselves, publish alternative knowledge and ideologies, contradict and antagonize; attack and undermine official decisions and ideologies on their own ground. Or individuals make their own representations and slink it in publicity.

The fifth chapter is the central part of the analysis; it consists in the assessment and analysis of three peasants' archives. During the research I have reviewed and inventoried all the texts from these three archives. The analysis of the three archives includes the presentation of certain habitats, the annual distribution of written documents, their repartition by genre, language and date of creation, functions and habits of safe-keeping. The analysis of the three Sáromberke peasant archive shows that the written documents have a system in which the official institution issuing them is linked to the common writings from the private sphere. The two types of writings appear in the same context and are fulfilling complementary roles. The analysis of the archive structure shows different consumer habits. The aggregation of private and official written documents, the different proportion between them and the differences in the intensity of usage is the outcome of this. The usage of official writings does not just mean safe-keeping or discarding but also conformity or non-conformism: mostly the involuntary imbueement of official clichés and phrases and the use of them in private, common writings. Private administrations make imitative use of official lingos and contexts necessary. Archives preserve the timescale of authorities instead of that of the family or the person. My goal with the analysis of the archives was to record and show the extended-time processes.

Certain subsections of chapter six discuss writings that were related to a specific event and illustrated habits and contexts of using those writings. They are case-studies that present writing functions that developed in different contexts and related habits.

1. The analysis of the Second World War' letters proves that a letter is not merely an instrument of relation-keeping that bridges spatial distances, but also has an economical (partially normative) and a psycho-sociological function. It serves as a reproduction agent of privacy. At the same time, due to inheritance, it is also a historical document becoming its narrative representation. Its safe-keeping and reading is motivated and shaped by the relation to the past of the family and of the community. The life on the war front is a specific life and letter-writing is its cultural product.

2. Memorial poems actually show the workings of the connective structure holding groups and societies together, how a group collects and communicates their own thoughts.

For this reason I have identified the memorial poem as the product of a group culture (counter-culture). For its users it is a connective structure that has tying and committing effect on two levels: on a social and on a temporal dimension. It ties people together by defining a common practical and active ground which, by its own binding force, gains trust and orients, making separate individuals become „us”, based on common rules and values. The memorial booklet spreads the communicative situation via writing. It feeds the tradition and communication.

3. An intruder writer can be defined as a casual writer whose poems play a larger role in public life. These poems are commissioned, condition that defines their size, content and style. They are meant to be published without exposing their writer. The texts are often copied and brought up to date without their writer's knowledge. Thus there is a special relationship between these texts, their writers and the community: the community knows and keeps count of these casual poets and their activity but their writings are not identifiable in the context of the discourse. Via popular poets, poem writing and the pseudo-anonymous types of poems perpetuate within the community.

4. The authors of popular autobiographies use different strategies in recording them, thus their publicity and the way facts are recorded also differ. The texts are known by the family in a direct way by reading them, by acquaintances in an indirect way through dialogues. The larger community however has little knowledge about these texts. The autobiographies of Sáromberke include the memories from the first half of the 20th century; the era after collectivization is referred to in only a few sentences even if the narration stops much later chronologically. The greater part of the texts is devoted to the events of the two World Wars. They also linger over personal insults which are among the motivations for writing autobiographies.

5. While writing about the local traditions, the local specialist of regional history validates more than one of the writer's attitudes: he is at the same time autonomous author, copier, translator and informant. The different locutions present in his work are the result of the lacking a narrative scheme that is suitable to approach the historical past. In the text-creating activity of the writer we can distinguish the following models: the sermon, the chronicle, the memoir, the novel and the informative-educative literature. His writings are not mere documentaries about the events from the settlement but also the mind-set of a Sáromberke inhabitant about their community, themselves, and their obligation towards the community.

The seventh chapter reviews the functions of writing usage and the written texts from the settlement's habitat. It presents the magical, the ritual, the commemorative, the economic, the literary, the aesthetical and the decorative functions of writing. Depending on the context used it identifies primary and secondary functions.

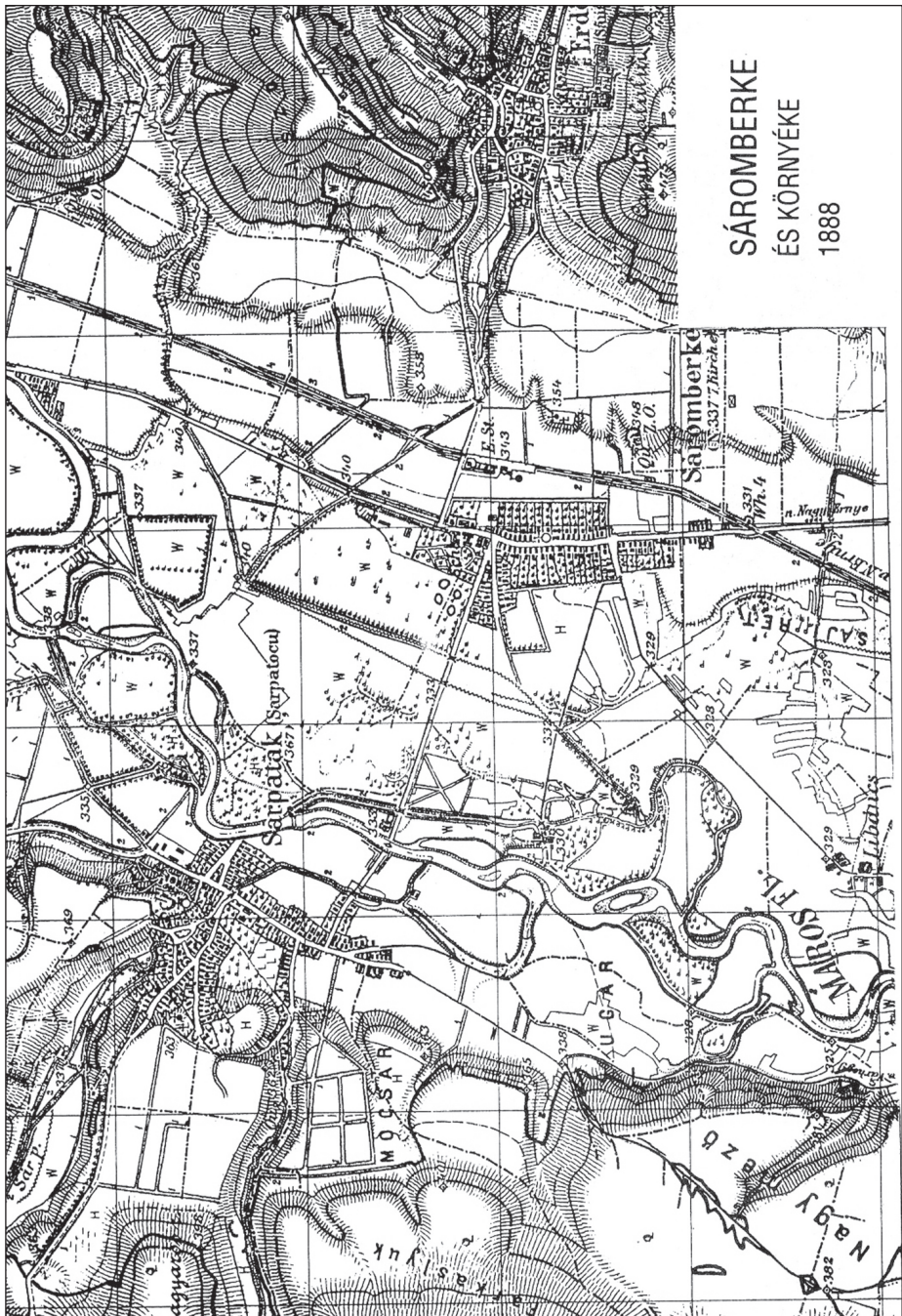
Chapter eight encompasses the conclusions. My analysis' most important conclusions synthesize the functions, the contexts, the habits, the production and the distribution of documents, but also the relation between writing and orality or the problem of bequeathing. Finally, the conclusions show the *power of writing*. The analysed processes equally indicate

the power and uncontrollability of writing. With the spreading of literacy writing stops being institution-controlled; it grabs functions, forms habits, occupies situations, produces specialists and so on; in brief: produces its own culture. Notwithstanding individual intentions, in many cases despite of them, written text steps out of its primary context and lives a life of its own.

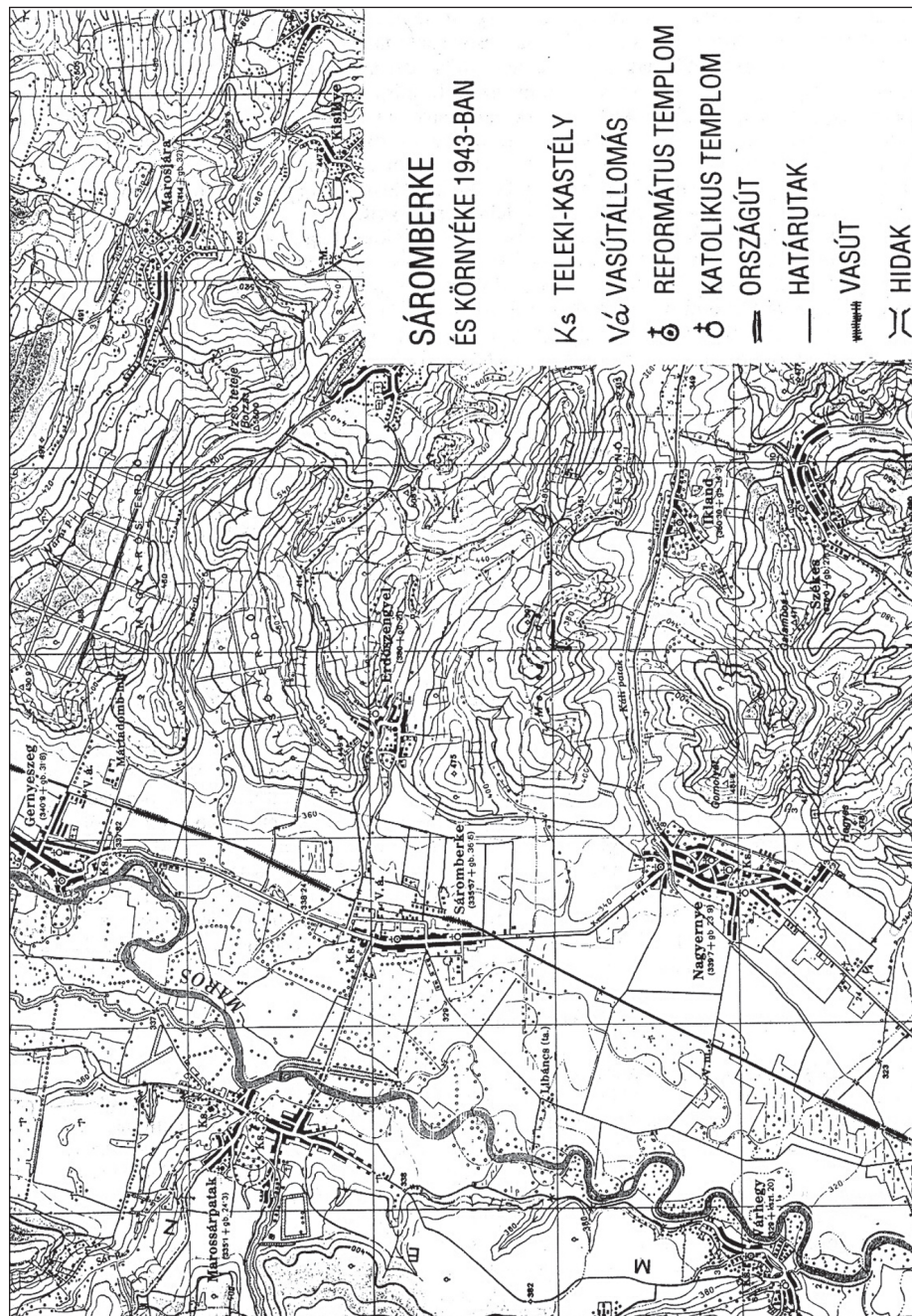
The volume has a DVD appendix, which includes: a selection from the documents in the three archives; old family photographs; photos taken in field research and maps related.

András VAJDA (Dumbrăvioara, 1979) is an ethnologist, with a Ph.D in philology. He studied Hungarian language and literature–ethnology at the Babeş–Bolyai University, Cluj-Napoca. He is now a researcher and head of department at the Centre for the Preservation and Promotion of Traditional Culture of Mureş County. His main field of research is popular writing.

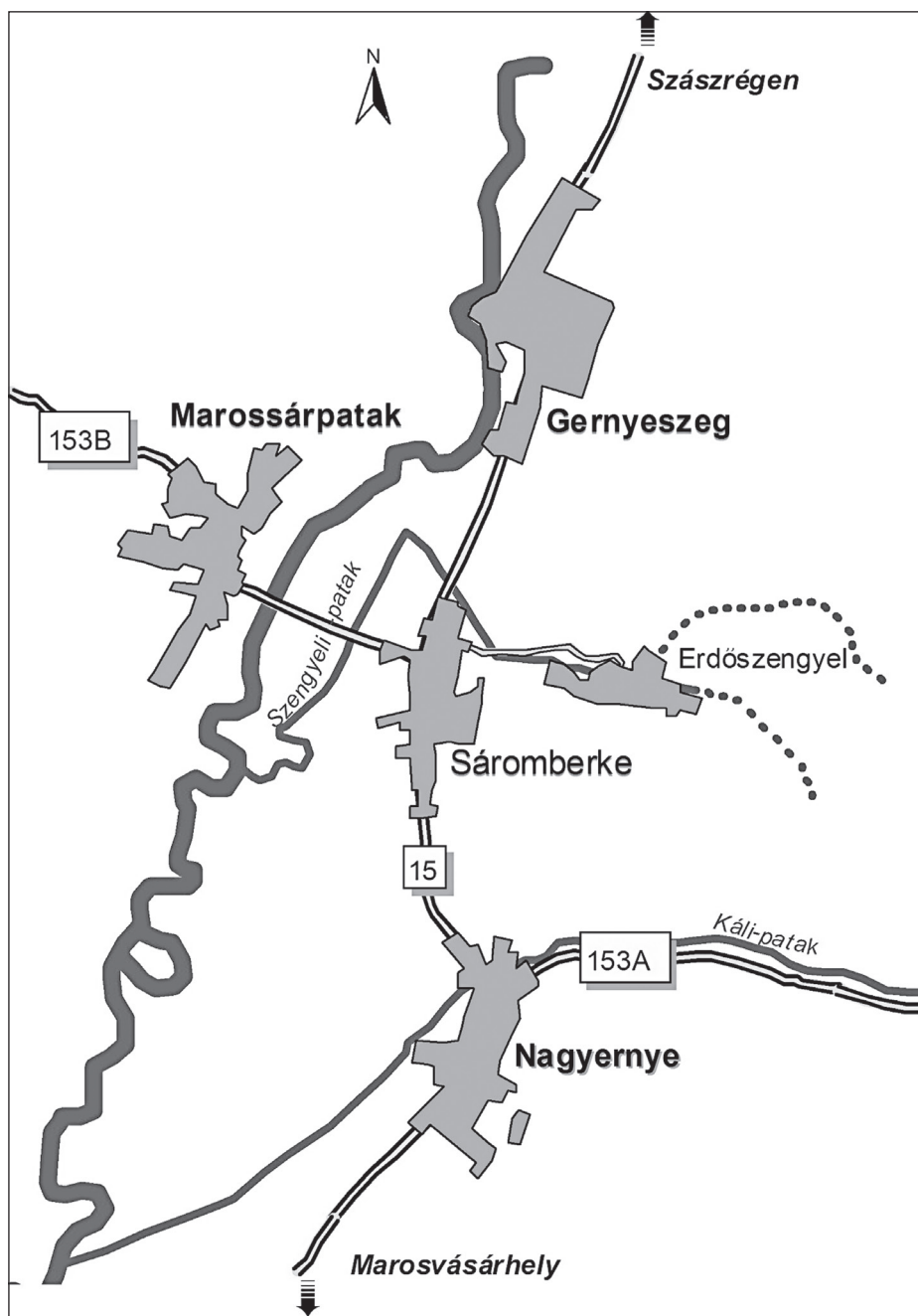
TÉRKÉPEK

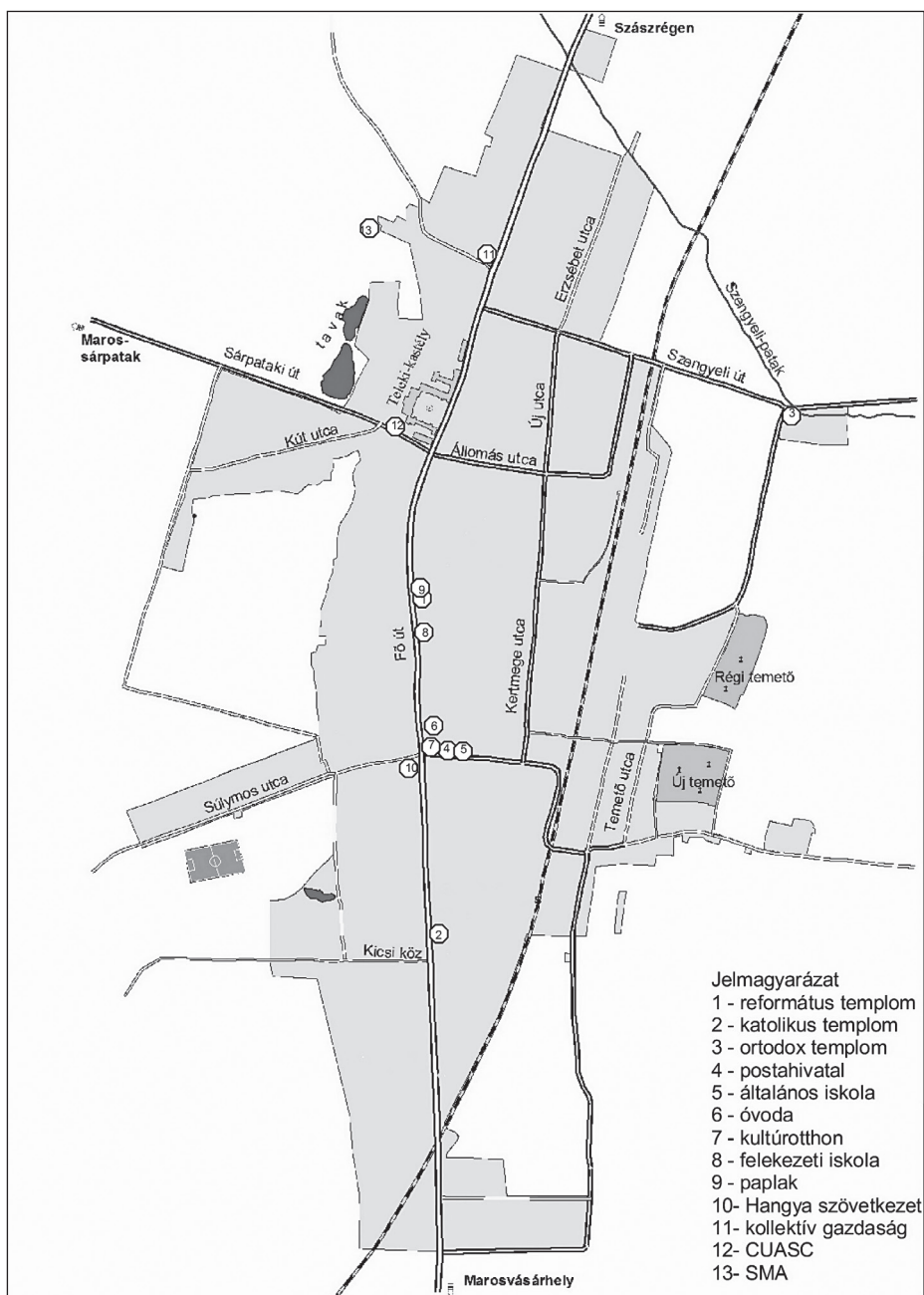
Sáromberke és környéke 1888. (Forrás: Sáromberke 1319–1994. Sáromberki Református Egyházközség, 1994. 9. old.

Sáromberke és környéke 1943-ban. (Forrás: Sáromberke 1319–1994. Sáromberki Református Egyházközség, 1994. 8. old.)

SároMBERKE és a környező települések

A település szerkezete

KÉPMELLÉKLET

A református templom

A római katolikus templom

Az általános iskola épülete

Az 1912-ben épült iskola, ma óvoda

Az Ady Endre Művelődési Ház

Az 1824-ben épült felekezeti iskola épülete,
ma néprajzi és helytörténeti múzeum

a Teleki-kastély központi szárnya,
ma mezőgazdasági szakközépiskola

Az egykori községháza épülete
ma a telefonközpontnak és a postahivatalnak ad otthont

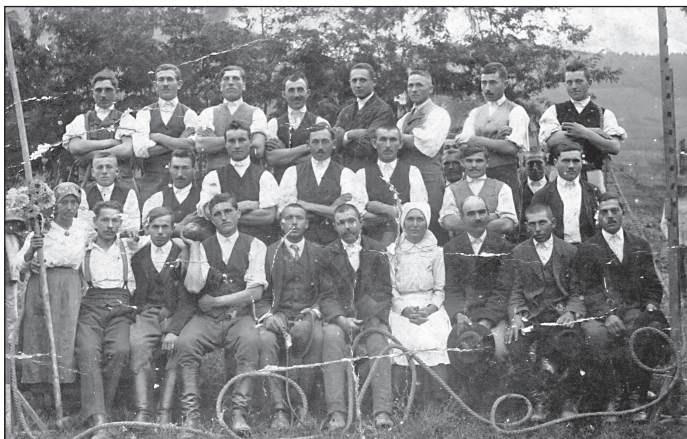
Férfi és női viselet a 20. század elejéről

A magyar csapatok bevonulása
Sáromberkére, 1940

Berekméri Ferenc szántás közben, az 1940-es évek közepe

A gazdanapok alkalmával szervezett kötélhúzó verseny résztvevői,
1940-es évek

A sáromberki szövetkezet 25 éves fennállása alkalmából szervezett
gazdanap résztvevői, 1935

A gazdatanfolyam résztvevői, 1941

A főzőtanfolyam résztvevői, az 1940-es évek eleje

A sáromberki dalárda zászlószentelése, 1940

A mezőgazdasági iskola egyik tanterme,
1950-es évek

Sakkbajnokság a helyi művelődési házban, 1969

Iskolai csoportkép, az 1940-es évek eleje

Óvodai csoportkép, az 1930-as évek közepe

Iskolai csoportkép, 1930-as évek

Sáromberki amatőr színjátszók előadása,
1950-es évek

Cukorrépa-vagonírozás, 1950-es évek

A mezőgazdasági iskola tanári kara, az 1950-es évek vége

Szabó Kádár Miklós katonaképe
a II. világháborúból

Berekméri István Andrásé
az I. világháború idején, 1917

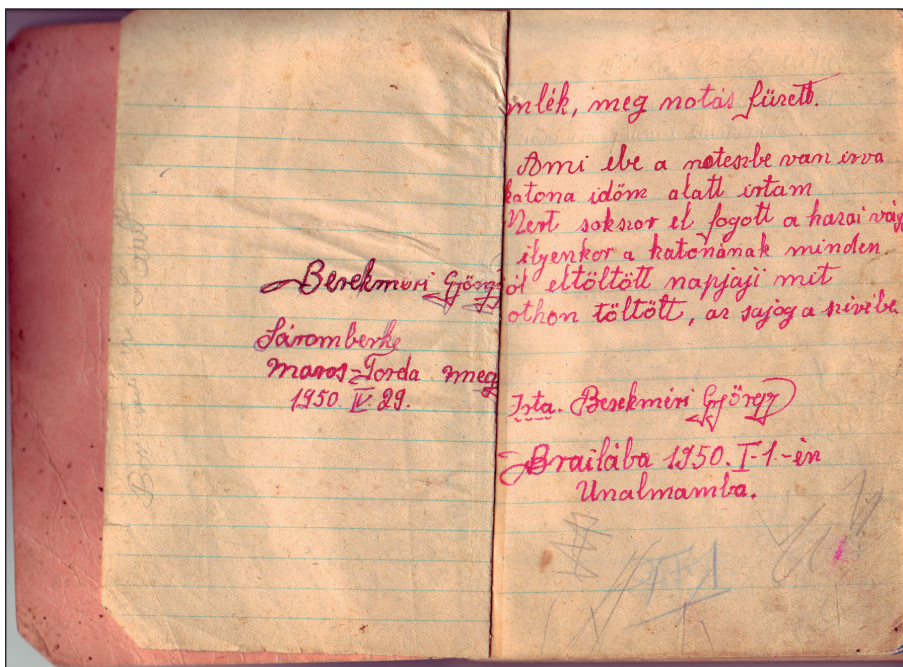
Mózes Mihály és felesége, 1943

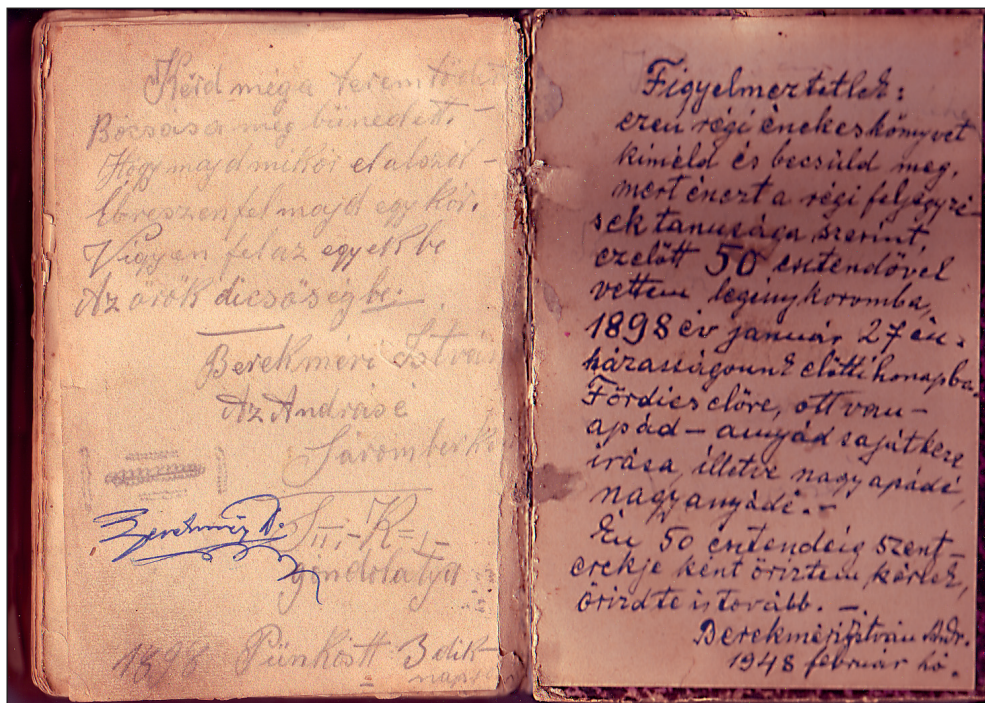
Berekméri Domokos és neje Emma,
Constanța, 1937

Berekméri Domokos II. világháborús fényképe, 1942

Berekméri György emlékvesses füzetének első oldala

Berekméri István Andrásé bejegyzése egyházi énekeskönyvébe

Berekméri István Andrásé bejegyzései imádságos könyvébe

Berekméri István Andrásé és gyermekei, 1913

Berekméri Mária emlékkeres füzetének első oldala

Magyarország kifizetése és áldozatkésztsége
teszi győzelmissé fegyvereinket!

Hivatalos feljegyzések:

TAB. POSTA
Ellenőrzve
1944

A feladó neve: Berekméri Mária

rendfokozata: Tiszke.

A tábori posta száma: P. 248.

Ára: 1 fillér.

TÁBORI POSTAI LEVELEZŐLAP.

A feladó hivatali kelet. bélyegzője

Cím:

Berekméri Mária

Szombathely

Mórahalomra

M. kir. állami nyomda Budapest, 1944

Tábori levelezőlap 1944-ből

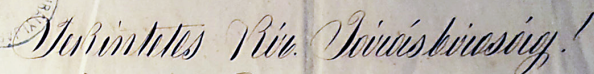
1944. április 10. péntek

Drága kú feleségem!

Hagy vagy? én hálá

Istennek elég jó egészségbe
vagyok, meg értem a szép

husvétot egészségben, csak
sajnos nem jött egy nekem
mint husvét, mert, mindegyik, kapott
háziul egy kis husvete sárgáját, de
én nem érdemeltem, nem sárgát
hanem még egy lapot, pedig ha
jól emlékszem erre a... Te az az ötödik
levél, még kirbáltis kioldottam, de...
az apjaitól, azért, meg nem ehettem,
mert itt is volt mit enni, de azért ez -
nem hazai. mikor Litvániából jöttem ide
a múlt hó 29-én azaz is ittam az olajból,
szól, arra írás, hogy azt ittam, hogy annyi simét

Ez a kőnyomás a Széchenyi Városi és Városi
gyűjtemény, vagy Bolta Müller gyűjtemény, vagy gyűjtemény, a peteszkiz-
vel, esetlegesen a rém népszerű utasításhoz, főcsúsz. —

A.

A Szabo Jánosnál írogatott két darab szíves telenek
az én tulajdonaim, azok a fujgalás alatti feloldatnások, s
ellenfelét költéséből az azok hárí tulajdonjogomot elmes-
ni, és a fujgalás alatti felmentésbe bele egyezni, azo-
rott költésjogomot megterhenni, mind ezeket a napok szí-
ve hajtja, térke alatt helyettesíti. —

Mölséyer

1. Kereszt fűfalmorzs	84
2. Stiztozaira 3 példányba	1/20
3. Erzsébet-hegyi	60
4. felhatalmazás leveggel	1/50

Vesperi Amor.

ROMANIA

Art. 58 din Regulament

REGATUL ROMANIA

Nr. 210

Comuna *Siumbrăvisara*
Județul *Mures Purola*
Plasa *Mures de Sus*

Certificat de naționalitate.

Noi primarul comunei *Siumbrăvisara* județul *Mures* *Sursă* atestăm, că D-l *Rabo Nicolae* de profesiune *scosau* din *Siumbrăvisara* județul *Mures Purola* fiul *Prebu Ion* + precum și *Tecuci Ana* + soția sa *Vasda Catalin* născută la *20/5 1887* în *Siumbrăvisara* copii lor:

1. *Iuliu* născut la *24/10 1906* în *Siumbrăvisara*
2. născut la in
3. născut la in
4. născut la in
5. născut la in

au naționalitatea română, fiind înscrși la No. *207* în registrul de naționalitate întocmit în conformitate cu dispozițiunile art. 53. și următoarele din regulamentul privitor la constatarea naționalității române.

Dat, la *Siumbrăvisara* *20/IV 1924*.

Primarul comunei: *Vasda*

Notar: *Maculey*

L. T. Ponorala F. Bogdan, Reghin

Nemzetiséget igazoló irat 1924-ből

